

2024 / 1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Német önszerveződések

A szépasségi németek Csehszlovákiában
Volksbund Kárpátalján

A német nyelvoktatás anyaországi támogatása
a rendszerváltáskori Magyarországon

Iskola a járványban

A hátrányos helyzetű-, fogyatékossgal élő,
illetve a sajátos nevelési igényű tanulók
helyzete és kihívásai

Magyarországi jogszabályi keretek
Az alkalmazkodás helyi tapasztalatai

Ignotus újságíróként Kolozsváron és Kassán

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu
32. évf. (2024) 1. szám

NÉMETORSZÁG ÉS NÉPCSOPORTJAI

CZÁBOCZKY SZABOLCS A Deutscher Kulturverband és a Deutscher Turnverein korai tevékenysége a Szepességén (1922–1935)	3
MARUSZICS ERIK A Volksbund szervezési törekvései Kárpátalján (1938–1944)	28
KARL DIETER UESSELER Nyelvpolitika és identitásmenedzsment. Német oktatási támogatás a magyar iskolákban a rendszerváltás idején	60

ISKOLA A JÁRVÁNYBAN

ZSIGMOND CSILLA A hátrányos helyzetű tanulók oktatási kihívásai a COVID-19 válság idején – a szakirodalom tükrében	85
MENICH NÓRA A fogyatékossgal élő, valamint sajátos nevelési igényű gyerekek és családjaik helyzete a COVID-19 járvány idején Európában	104
LUX ÁGNES A COVID-19 járvány oktatási jogszabályi környezete Magyarországon	129
NÉMETH SZILVIA Aktív immunitás. Helyi intézményi gyakorlat járvány alatt és után a Németlaki Általános Iskolában	149
PAPP Z. ATTILA Válság után helyi remény: Atelep iskolája a COVID-19 alatt és után	177

MŰHELY

JUHÁSZ ANDREA

- Hazamenésre nem gondolok – Ignotus a kolozsvári Keleti Újság és a szlovenszkói Kassai Napló szerkesztőségeiben (1922–1923) 197

KRITIKA

GAUCSÍK ISTVÁN

- Megfakult színekből: társadalomtudományos történelem 221
Rigó Máté: Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút? Budapest: BTK TTI, 2022. 363 oldal

BALLA KÁLMÁN

- Benn is vagyok, kinn is vagyok... 230
Czáboczy Szabolcs: Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992). Pozsony: Phoenix Polgári Társulás – Phoenix Library, 2021. 240 oldal

TÓTH JUDIT

- A kisebbségi választójog egyenlősége és hatékonysága sem alapjog 247
Kállai Péter: Nemzetiségi (külön)jogok Kelet- és Közép-Európában. Kisebbségi Jogi Index, Fókuszban a parlamenti képviselő. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2022. 295 oldal
M. Balázs Ágnes: Többször szavazni és egyenlőnek maradni? A plurális választójog és a nemzetiségi képviselő útvesztőjében. Budapest: Gondolat Kiadó, 2022. 348 oldal

KOVÁCS GÁBOR

- Totalitarizmus, civilizáció, kereszténység 255
Leszek Kolakowski: A civilizáció a vádlottak padján. Korrekt nézeteim minderről. Budapest: Rubicon Intézet, 2023. 442 oldal

HORVÁTH SZ. FERENC

- Kisebbségek madártávlatból 262
A Magyar Kisebbségek 100 éve. Öszeállította Romsics Ignác, szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2023. 320 oldal

- Contents 268

NÉMETORSZÁG ÉS NÉPCSOPORTJAI

CZÁBOCZKY SZABOLCS*

A Deutscher Kulturverband és a Deutscher Turnverein korai tevékenysége a Szepességen (1922–1935)

The Early Activities of the Deutscher Kulturverband and the Deutscher Turnverein in the Spiš region (1922–1935)

ABSTRACT: The aim of the paper is to examine the activity of the Deutscher Kulturverband (German Cultural Association) and the Deutscher Turnverein (German Turner Organisation) and its impact on the German-speaking population of the Spiš region from the founding of the first local organisations until the 1935 Parliamentary Elections.

KEYWORDS: Deutscher Kulturverband, Deutscher Turnverein, csehszlovákiai németiség

A történelmi Szepes vármegye több okból kifolyólag a mai Szlovákia legkutatottabb tereinek egyike. A kiemelkedő értékkel bíró kulturális örökség mellett a vallási és nemzetiségi sokszínűség, illetve a lokális identitás (cipszer öntudat) kialakulásának vizsgálata is arra ösztönzi a kutatókat, hogy a régi Szepesség lakóinak mindennapjait fokozatosan feltárják.¹ Igényes szlovák helytörténeti munkák kötődnek

* A szerző történész, a somorjai Fórum Intézet munkatársa. E-mail: czaboczky@gmail.com

¹ A magyarországi kormányzat a „kevésbé magyar” hangzású, nem magyar ajkúak által lakott települések neveit az 1890-es években megváltoztatta, amely Szepes vármegye több községét is érintette. Tekintettel arra, hogy tanulmányomat magyar nyelven írom, a magyarosított formát fogom használni annak tudatában, hogy azt a helyi lakosok javarészt a hivatali ügyintézés során használták. A magyar településnevek után következő zárójeles részekben, illetve alkalmanként a lábjegyzetekben tüntetem fel azok szlovák és német megfelelőjét. A cseh- és morvaországi területeken fekvő településeket cseh formájukban közlöm, majd zárójelben német megfelelőjüket is. A személynevek esetében három csoportot különböztetek meg: 1.) Kizárólag német formában közlöm a mai Csehország és Németország területéről származó, tevékenységükből következtetve német identitású illetők neveit. 2.) A történelmi Magyarország területén, 1918 előtt született, illetve a Szepességhez valamilyen formában köthető

Ivan Chaluppecký (1932–2020) és Jozef Sulaček (1931–2023) nevéhez, amelyekből a Lőcse (Levoča, Leutschau), Merény (Vondrišiel/Nálepkovo, Wagendrüssel), illetve Poprád (Poprad, Deutschendorf) történetéről szóló köteteket érdemes kiemelni. Annak ellenére, hogy Peter Zmátlo (1965–2022) egy nagy lélegzetvételű kötetet adott ki a két világháború közötti Szepeesség kulturális életéről, a hangsúly elsősorban a szlovák és cseh illetőségű szervezetekre és személyekre helyeződött, a szepeesi németek és magyarok tevékenysége kapcsán – a pozitivistá információközlésen túl – nem jutott messzemenő következtetésekre.² A szepeesi német ajkú lakosság mindennapjait jelentősen befolyásolta a csehszlovák adminisztráció bevezetése, hiszen amellet, hogy a nagyfokú önkormányzatisággal rendelkező városokat nagyközségekké fokozták le, az 1923. január 1-jén hatályba lépő új közigazgatási törvény alapján Szepes megye területét a Tátraaljai (Podtatranská veľžupa) és a Kassai nagyzsupa (Košická veľžupa) kettéválasztották.³ A korábbi fősolgabírói járások határai kisebb változásoktól eltekintve változatlanok maradtak, amelyek területén – különböző arányokban – kivétel nélkül éltek magukat német nemzetiségűnek valló egyének az 1921-es és az 1930-as népszámlálások adatai alapján. Legnagyobb számban a Késmárki (Kežmarok, Kesmark), Gölnicbányai (Gelnica, Göllnitz) és Poprádi járásban reprezentálták magukat, azonban szórványjelleggel jelen voltak az Iglói (Spišská Nová Ves, Zipser Neudorf), Lőcsei, Ólublói (Stará Ľubovňa, Altľublau) és Szepesófalui (Spišská Stará Ves, Altendorf) járásokban is. A történelmi vármegyehatáron kívül eső, azonban ahhoz közel fekvő, németek által lakott községeket (Dobsina, Alsómeccenzéf, Felsőmeccenzéf, Stósz)⁴ is a szepeesi német nyelvshizgethez sorolom. Tanulmányom térbeli vizsgálata a fentebb említett járásokon kívül a felsorolt bányásztelepülésekre is kiterjed.

A közigazgatásban történt változásokon túl a szepeesi némettség egy olyan népcsoporttal került kapcsolatba már az impériumváltás éveiben, amellyel addig csupán elvétve találkozott: a Cseh- és Morvaország határ menti régióiban élő németekkel. A Késmárkon megjelenő *Karpathen Post* hetilap 1920. január 24-én közölte a szerkesztőség azon felhívását, amelyben egy egységes szepeesi német

személyeknél legalább egyszer németül és magyarul is feltüntettem. 2a.) Tekintettel arra, hogy írásom szereplőinek nagy hányada a címben feltüntetett egyesületek tagjai voltak, neveik az első feltüntetés után német formában fognak ismétlődni. 3.) A bizonyíthatóan szlovák és magyar identitású egyének neveit értelemszerűen szlovák, illetve magyar változatban közlöm.

² A szepeesi némettség két világháború közötti történetének historiográfiájáról lásd: Czáboczký Szabolcs: Szepeesi németek az első Csehszlovák Köztársaságban. Historiográfiai áttekintés. *Századok*, 2023/3. 587–600.

³ Ilyés Zoltán: „A Szepeesség a szepeesieké”. Szepeesi német autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek a két világháború között. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 195.

⁴ Dobšiná, Dobschau; Nižný Medzev, Untermetzenseifen; Vyšný Medzev, Obermetzenseifen; Štós, Stooß.

párt létrehozásának igényét fogalmazták meg.⁵ A Szepesi Német Párt (Zipser Deutsche Partei, ZDP) alakuló gyűlését március 22-én tartották a késmárki Iparosok és Kereskedők Kaszinójában, amelyen a jelenlévők arról is döntöttek, hogy Julius Andreas Hefty⁶ és Tibor Kéler⁷ képviselőjelöltként, Alexander Bugschot⁸ pedig szenátorjelöltként indítják az 1920. április 18-i, illetve 25-i nemzetgyűlési választásokon az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) kassai (Košice, Kaschau) választókerületi listáján.⁹ A pártalakulást megelőzően annak alapító vezetői már kapcsolatban álltak a szudétanémet¹⁰ pártok olyan képviselőivel,

⁵ Aufruf zur Organisation einer Zipser Deutsche Partei. *Karpathen Post*, 1920. január 24.

⁶ Hefty Gyula Andor/Julius Andreas Hefty (1888–1957) tanár, hegymászó, újságíró, svájci származású család fiaként született Pozsonyban (Bratislava/Prešporok, Pressburg). Az impériumváltás előtt a késmárki kereskedelmi iskola pedagógusa volt, viszont nem volt hajlandó letenni a csehszlovák hűségesküt, emiatt az állami alkalmazásból elbocsátották. 1918 novemberre és decembere folyamán aktív tevékenységet folytatott Magyarország területi integritásának fenntartásáért. A Szepesi Köztársaság egyik ötletgazdája volt, amelynek kiküldetését a késmárki németiség 1918. december 7-i nagygyűlésére tervezték, arra azonban végül nem került sor. A Szepesi Köztársaság Magyarország kondomíniumaként működött volna, amelynek ötletét a wilsoni önmeghatározáshoz való jogra alapozták. 1919 második felében a Késmárki Szociáldemokrata Párt titkára volt, amely a ZDP szervezeti alapját biztosította. A ZDP megalakulását követően a párt főtítkári szerepét látta el, és annak irányvonalának meghatározásában fontos szerepet játszott. Rendezetlen állampolgársága miatt 1922 végén visszavonult a pártpolitikától, és elsősorban a Magyarországi Kárpátgyűlés csehszlovákiai jogutódja, a Karpathenverein késmárki titkáráként tevékenykedett. Csehszlovákiában, Magyarországon és Németországban több ismeretterjesztő, propagációs előadást tartott a Magas-Tátráról, illetve annak növény- és állatvilágáról.

⁷ Kéler Tibor/Tibor Kéler (1885–1957) ügyvéd, régi késmárki polgári család leszármazottja, 1918 előtt a Nemzeti Munkapárt országgyűlési képviselője volt a Késmárki fősolgabírói járás részéről. Hefty mellett a Szepesi Köztársaság másik ötletgazdája, illetve több szepesi részvénytársaság igazgatótanácsának tagja (például a Szepeségi Bank rt., a Poprádvölgyi helyi érdekű vasút rt., az Első Szepességi Gőz-sörfőzde és Malátaház rt. stb.). Az 1923-ban tartott megyei választások után a Tátraaljai nagyzsupa megyei képviselőjévé vált a ZDP színeiben, Késmárkon pedig önkormányzati képviselő volt a két világháború között.

⁸ Bugsch Sándor/Alexander Bugsch földbirtokos, Hunfalván (Huncovce, Hunsdorf) 86 ha földbirtokkal rendelkezett, 1918 előtt bekapcsolódott a szepesi mezőgazdasági egyesületek munkájába. Az 1920. január 26-án alapított Bund der Landwirte elnökévé választották, amely a szepesi német kisgazdák mellett a szlovák földműveseket is megpróbálta megszólítani. Miután Cseh- és Morvaországban az azonos névvel rendelkező Bund der Landwirte (BdL) német politikai párt megkezdte tevékenységét, a Bauernbund megnevezést használták gyakrabban a sajtó hasábjain. 1925-től a késmárki, majd kakaslomnici (Vel'ká Lomnica, Großlomnitz) székhelyű Poprád-völgyi Tejtermelő-szövetkezet (Poppertaler Molkereigenossenschaft) elnöke volt. A ZDP tagja és járási képviselője volt a Késmárki járásban a két világháború között.

⁹ Konstituierung der Zipser Deutschen Partei. *Karpathen Post*, 1920. március 27.

¹⁰ A Cseh- és Morvaország területén élő német népcsoportot a „szudétanémet” kollektív jelzővel illették, annak ellenére, hogy a Szudéta-vidék (Sudetenland) csupán az észak-morvaországi hegyvidéket fedi le. A gyűjtőfogalom 1902-ből származik Franz Jesser újságírótól, és az itt élő német közéleti szereplők – érdekérvényesítés gyanánt – már szudétanémetekként (Sudetendeutsch) hivatkoztak önmagukra is az 1918–1919 közötti években. Houžvička, Václav:

mint Rudolf Lodgman von Auen és Gustav Peters.¹¹ Az első Csehszlovák Köztársaság 1920. február 29-én elfogadott alkotmánya értelmében az államalkotó nemzetek mellett a nemzeti kisebbségek is saját politikai, kulturális és gazdasági szervezeteket hozhattak létre. Ez azt jelentette, hogy a szepesi németek hagyományos, 1918 előtt is működő egyesületei, mint a tűzoltó- és dalegyletek, illetve a mezőgazdasági kaszinók legálisan folytathatták működésüket, amennyiben új, a csehszlovák törvényi szabályozáshoz igazított alapszabályaikat felterjesztették elfogadásra a szlovenszkói teljhatalmú minisztériumhoz. Ez az „átmentés” a Deutscher Kulturverband (DKV) és a Deutscher Turnverein (DTV) esetében is megtörtént, amelynek alapszervezetei a két világháború közötti Szepességen is megjelentek. E tanulmány pedig azt kísérli meg bemutatni, hogy milyen tevékenységet és hatást fejtettek ki a szepesi németek körében a kezdetektől az 1935. május 19-i parlamenti választásokig.

Az első szervezetek megalakulásától az 1929. évi parlamenti választásokig (1922–1929)

A DKV szepesi jelenlétéről komoly, mélyelemző munka sajnos még nem született, miközben nemcsak a szepesi, de a szlovákiai németiség két világháború közötti identitásformálódásának megértéséhez nélkülözhetetlen, hogy alapos feltárássra kerüljön e szervezet és képviselőinek regionális hatása. A Saint-Germain-i békeszerződés aláírását követően a cseh- és morvaországi németek politikai pártformációi mellett megalakultak az első kulturális egyesületek is. A szervezeti hálózat kiépítéséhez a bécsi központú, 1880-ban alapított Német Iskolaegylet (Deutscher Schulverein) nyújtotta az alapkövet a DKV számára. A Lajtán túli német tannyelvű oktatás propagálásában, illetve iskolatámogatásban érdekelt szervezet 1919. november 2-án alakult át Deutscher Kulturverband név alatt Prágában,¹² amelynek egyik korai elnöke, Karl Staudt (1851–1924) egyben a csehszlovákiai német tűzoltók vezetője volt.¹³ Szlovenszkó területén a DKV első fiókjait Pozsonyban és

Czechs and Germans 1848–2004: The Sudeten Question and the Transformation of Central Europe. Prague: Charles University of Prague – Karolinum Press, 2015. 106, 144.

¹¹ Zipser Deutsche Partei. *Karpathen Post*, 1920. április 17.; Sulaček, Jozef: Na prahu noveji republiky. In: Chalupický, Ivan (zost.): *Dejiny Popradu*, Oriens, Košice, 1998. 207. Johann Strobl/Strobl János, a ZDP későbbi pártfőtökára a párt tízéves fennállásának jubileumi gyűlésén azt állította, hogy „a szepesi németek a köztársaság fennállásának első éveiben felvették a kapcsolatot a szudétanémetekkel, akiknek akkori vezetője Lodgman azt ajánlotta, hogy a magyarokkal működjenek együtt.” A Zipser Deutsche Partei 10 esztendősi jubileuma. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1930. március 22.

¹² Kováč, Dušan: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)*. Bratislava: VEDA, 1989. 20. és 74.

¹³ Karl Staudt. *Karpathen Post*, 1924. június 28.

környező településein hozták létre, amelyek 1921 tavaszán az I. Szlovenszkói Járási Szövetségben (Bezirksverband Slowakei I.) tömörültek.¹⁴ Pozsony német kulturális életében többek között Samuel Frühwirth/Frühwirth Samu (1876–?) ügyvéd, illetve a pesti születésű Roland Steinacker/Steinacker Roland (1870–1962) evangélikus teológus bírt nagy befolyással, aki 1918-at megelőzően Svedlérben (Švedlár, Schwedler) teljesítette lelkészi szolgálatát.

Mivel a ZDP késmárki előljárói fontosnak tartották, hogy a DKV a Szepelességen is kiterjessze tevékenységét, a *Karpathen Post* tudósításai nyújtják a legtöbb információt arra vonatkozóan, hogy ez hogyan kezdődött el. 1922. október első felében Julius Andreas Hefty, Karl Bruckner,¹⁵ Otto Bruckner,¹⁶ Andor Nitsch,¹⁷

¹⁴ Ďurkovská, Mária: Nemecká menšina na Spiši – jej spolky a kultúrno-spoločenská činnosť v 20. a 30. rokoch 20. storočia. *Človek a spoločnosť*, 14. roč. (2011), 4. č., 8.

¹⁵ Bruckner Károly/Karl Christian Gottlieb Bruckner (1863–1945) tanár, iskolaigazgató Felsőlövőben (Oberschützen, Burgenland) született egy tízgyermekes, öntudatos evangélikus család legidősebb fiaként. Budapesten matematikát és fizikát tanult, majd 1889-ben került Késmárkra, ahol ugyanebben az évben a helyi evangélikus líceum professzorává választották. Tíz évvel később a tanintézmény igazgatója lett, amely posztot 1899–1906 és 1912–1929 között töltötte be. 1902-ben alapította meg a Szabadliceumot (Freies Lyzeum), amelynek elnökeként ismeretterjesztő előadásokat szervezett Késmárk és környező falvai lakói számára. Az impériumváltás után közreműködött a líceum szlovákosításának megakadályozásában, illetve az oktatásügyi minisztérium és a líceum képvisellete között kötetett, 1927-ben aláírt egyezmény megszületésében. E szerint a késmárki német reálgimnázium tanári karának juttatásait az állam vállalta magára, a tannyelv német maradt, illetve a tanintézményben folyó oktatás megőrizhette evangélikus szellemiségét. Késmárk kulturális és művelődési életének egyik meghatározó szereplője volt, 1945 februárjában – 83 évesen – szülőfalujába menekült a front közeledése idején. 4 hónappal később, július 26-án a szomszédos Pinkafön (Pinkafeld, Burgenland) hunyt el.

¹⁶ Bruckner Ottó/Otto Bruckner (1875–1965) tanár, iskolaigazgató. Karl Bruckner öccse, aki az 1898/99-es tanévben érkezett Késmárkra. 1919-től a német polgári leányiskola pedagógusa, majd az 1920/21-es tanévtől 1936-ig annak igazgatójaként működött. A nők számára több tanfolyamot indított, 1932-ben leánykollégiumot alapított Késmárkon. 1925-ben alapította meg az ún. Családiskolát (Familienschule), amely továbbképzést nyújtott a leányiskola végzős diákjai számára. A Szepesi Német Tanárok Egyletében aktív szerepet vállalt, több éven keresztül annak elnöke is volt. 89 évesen hunyt el tragikusan egy közlekedési balesetben.

¹⁷ Nitsch Andor/Andor Nitsch (1883–1976) földbirtokos, mezőgazdasági szakember, politikus Kakaslovnicon született Samuel Nitsch/Nitsch Sámuel és Susanna Guhr/Guhr Zsuzsanna fiaként. Édesapja korai halála után édesanyjára hárult a 90–117 ha-s birtok gondozása és karbantartása. Középfokú tanulmányait a késmárki líceumban, illetve az iglói gimnáziumban végezte el. Az előbbi intézményben Szent-Ivány József (1884–1941) későbbi politikus osztálytársa volt. Nitsch a századforduló után a kassai Gazdasági Tanintézet diákja lett, annak elvégzése után pedig hazatért. Az 1910-es évektől kezdve a szepesi németek által lakott településeken működő mezőgazdasági kaszinókban előadásokat tartott a korszerű mezőgazdasági módszerekről, illetve kísérletet tett a német gazdaréteg megszervezésére. Agilis tüzoltóként már 25 évesen a kakaslovnici önkéntes tüzoltóegylet parancsnokává választották, majd 1920-tól a Szlovenszkói Német Tüzoltószövetség vezetője lett. 1922 végétől vette át Hefty szerepét a párton belül a ZDP ügyvezető elnökeként, majd az 1925. októberi választásokon képviselői

Alfons Nitsch,¹⁸ Theodor Sauter¹⁹ és mások egy közös nyilatkozatot írtak alá, miszerint meg kívánják alapozni a DKV szepesi jelenlétét, amellyel – a cikk szerint – elsősorban az ifjúság gondozást akarják előmozdítani, illetve rendszeres anyagi támogatást biztosítani a német tannyelvű iskolák számára.²⁰ A ZDP lőcsei szervezetének október 12-i gyűlésén Hefty az egyesület szepesi szervezetének előkészítéséről számolt be,²¹ amely október 20-án jelentette be létrejöttét Késmárkon Szepesi Megye (Gau Zips) néven, amely egyben a DKV II. Szlovenszkói Járási Szövetsége lett. Az elnöki posztot Karl Bruckner, a titkárit Alfons Nitsch vállalta el, illetve a választmányban helyet kaptak a késmárki kaszinó olyan befolyásos személyei, mint Sauter és Ambrózy Vilmos/Wilhelm Ambrózy.²² A ZDP elnöksége kevesebb mint egy hónappal később, november 14-én kilátásba helyezte, hogy a németek által lakott településeken elősegítik a DKV alapszervezeteinek verbuválását,²³ amelyből az első november 16-án Késmárkon alakult meg. Itt már jelen volt a melői (Meltsch, Opavai járás) származású Gustav Willscher (1882–1937) tanár, költő is,²⁴ aki a DKV prágai központi főtitkáráként gyakran látogatta a szlovákiai német nyelvterületeket az 1920-as évek folyamán. Az ő körútjai és beszédei sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a szepesi járásokban tovább- vagy inkább túléljenek a helyi alapszervezetek.

mandátumhoz jutott Prágában a Magyar Nemzeti Párttal (MNP) és a BdL-lel kötött választási szövetség révén. Nitsch 1925–1938 között volt parlamenti képviselő, illetve a ZDP politikájának legfőbb irányadója. Alfons Nitschessel nem állt rokoni kapcsolatban.

¹⁸ Alfons Nitsch (1880–?): Zenetanár. Albrechticében (Albersdorf, Karvinai járás) született, az 1920-as évek elejétől a késmárki evangélikus liceum professzora volt. Bruckner Ottó és az ő erőfeszítései nyomán alakult meg 1931-ben a késmárki zeneiskola. A német reálgimnázium tanári dalegyletének vezetője, illetve a helyi kulturális élet egyik aktív szervezője volt.

¹⁹ Sauter Tivadar/Theodor Sauter (1886–1949) kiadó- és nyomdatulajdonos a németországi Heilbronnból származó Paul Sauter (1840–1908) fia, aki az 1870-es évek végén telepedett le Késmárkon. 1883-ban hozta létre önálló könyvnyomdáját, amely az 1880-tól megjelenő *Karpathen Postot* adta ki. Korai megjelenése idején a Magyarországi Kárpátégylet egyik hírközlője volt, az impériumváltás után a szepesi német polgárság legfontosabb sajtóorgánuma, amely a ZDP nem hivatalos közlönyeként funkcionált. 1918. november elején a Késmárki Szociáldemokrata Párt elnökévé választották, 1919 novemberétől pedig Heftyvel dolgozott együtt a politikai mozgalom berkein belül. A felvidék megszállása és a békeszerződés aláírása közti időszakban a szepesi német polgárság politikai képviseletét látták el, amely révén nyelvhasználati és közigazgatási jogköveteléseket terjesztettek fel mind a szepesi zsupánhoz, mind a teljhatalmú miniszterhez. 1945 januárjában családjával együtt Český Krumlovba (Böhmisch Krumlau) evakuálták, amelynek közelében juhászorként dolgozott.

²⁰ Laßt uns einen Deutschen Kulturverband gründen. *Karpathen Post*, 1922. október 21.

²¹ Zipser Deutsche Partei. *Karpathen Post*, 1922. október 21.

²² Der Gau Zips. *Karpathen Post*, 1922. október 28.

²³ Zipser Deutsche Partei. *Karpathen Post*, 1922. november 18.

²⁴ Deutscher Kulturverband. *Karpathen Post*, 1922. november 18.

Bár 1922. novembere második felében egy komplett ütemterv is született arra vonatkozóan, hogy mikor és hol alapítsák meg a helyi fiókokat,²⁵ a gyakorlati egyesületi élet annál sokkal vontatottabban indult el. Lokális szinten legtöbbször az evangélikus lelkészek és a pedagógusok álltak az alapszervezetek élére, akik amellett, hogy érdekeltek voltak a német kultúra önzetlen terjesztésében, a német anyanyelvű gyermekek létszámnövelésében látták a német tannyelvű iskolák – vagyis saját megélhetésük, anyagi juttatásuk biztosításának – fenntartását. A Prága-barát cseh és szlovák sajtó a szepesi németekről is kialakította saját narratíváját, miszerint „*a mi köztársaságunk mentette meg nemzeti életüket, gazdaságilag is előnyre tettek szert, és ez a szlovenszkói német sziget virágzik*”,²⁶ hiszen „*a mai szepesi németek Szlovenszkóban már közel sem olyan politikailag jelentéktelen állampolgárok, mint amilyenné a magyarok nevelték őket. Teljesen elfelejtették, hogy Magyarország alatt ez a nyelvsziget kihalásra volt ítélve.*”²⁷ Az 1918 előtti állapotokhoz képest a csehszlovák oktatásügy számbelileg valóban több német tannyelvű iskola megnyitását biztosította, azonban ezt a „jóindulatot” azok állapota árnyalta.

A csehszlovák kormányzat a szlovák nyelvű állami oktatás kibontakoztatását kezelte prioritásként, miközben – az egyébként is rossz állapotban lévő – kisebbségi egyházi iskolák majdhogynem másodrendűekké váltak,²⁸ főként a mostoha-gyerekként kezelt római katolikus intézmények. A német tanítók (például Arsenius Lindner Korompán [Krompachy, Krompach], id. Matthias Nitsch/Nitsch Mátyás Sörkúton [Výborná, Bierbrunn] és Nagyszalókon [Veľký Slavkov, Großschlagendorf], a késmárki reálgimnázium professzorai stb.) és a hittant oktató evangélikus lelkészek (például Árpád Mayerhöffer/Mayerhöffer Árpád Durádon [Tvarožná, Durelsdorf], Matthias Danielis/Danielisz Mátyás Szepesremetén [Mníšek nad Hnilcom, Einsiedel an der Göllnitz], Franz Ratzenberger/Ratzenberger Ferenc Szepesbélán [Spišská Belá, Bela], Gustav Adolf Posch/Posch Gusztáv Adolf Dobsinán stb.) számára ezért is lehetett kiemelten fontos a DKV támogatása a régióban. Természetesen voltak kivételek is, ahol a helyi DKV-fiók élén más hivatást űző egyének álltak. Ilyen volt például Szomolnokhután (Smolnícka Huta, Schmöllnitzhütte) Adalbert Klein/Klein Béla gépész vagy Iglón az OKP egyik községi képviselője, Adalbert Forberger/Forberger Béla ügyvéd, aki a város egykori kaszinóépületében rendezte be a DKV helyi központját, amely nemcsak a német, de a magyar

²⁵ 1922. november 17–28. között összesen 20 településen tervezték megalapítani a DKV helyi szervezetét. *Deutscher Kulturverband. Karpathen Post*, 1922. november 25.

²⁶ Spišští Němci chtějí opět maďarské školy. *Věčer*, 1930. március 27. In: Národní archiv České republiky (NA ČR), fond Ministerstvo zahraničních věcí, výstřískový archiv (MZV VA), 1783. kr., 904. zv.

²⁷ Nová činnost špišských Němců. *Národní Politika*, 1932. február 2. In: NA ČR, fond MZV VA, 1783. kr., 904. zv.

²⁸ Popély Gyula: A magyar iskolaügy kálváriája (Cseh)Szlovákiában 1918–1945. In: Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*, II. kötet. Budapest: Ister, 1998. 38.

ajkú polgárság frekventáltan látogatott találkozóhelyeként szolgált.²⁹ Mindemellett 1922–1925 között a DKV szepesi szervezetei nem fejtettek ki különösebb aktivitást, mivel a kulturális élet továbbra is a nagyobb hagyományokkal bíró csoportokban (tűzoltó- és dalegyletek, amatőr színjátszóegyletek stb.) összpontosult. Erre utal az, hogy az 1923 decemberében alapított gölnicbányai DKV-fiók már 1925 márciusára vezetőség nélkül maradt,³⁰ és Willscher volt az, aki féléves körútjai során próbálta életben tartani az alapszervezeteket. A *Karpathen Post* egyik cikkírója szerint 1925 októberében egyedül Iglón működött kellően a DKV, és „*ha őszinték akarunk lenni magunkkal szemben, a Kulturverband stagnálásának okai egyrészt a munkával szembeni tartózkodás, másrészt a kényelem, harmadrészt a felesleges félelem*”.³¹ Azaz, bár 1923 folyamán Merényben 193,³² Szepesbélán pedig 321 taggal alakult meg a helyi DKV-fiók,³³ azontúl, hogy a lőcseiek és a késmárkiak a DKV kereteit használták fel egy-egy Jókai-ünnepség megtartására,³⁴ 1925 novemberéig érdemleges tevékenységet nem fejtettek ki.

Minden bizonnyal ez is közrejátszott a DKV szlovenszkoói szervezeti struktúrájának átalakulásában, amely egyértelműen az egyesületi munka központosításának jegyében történt. Willscher újabb őszi útja során 1925. szeptember 27-én Gölnicbányán, október 10-én pedig Iglón hozták létre a DKV új járási körzeteit,³⁵ amely előrevetítette már a változásokat. Az előbbi elnökévé Leopold Eckert/Ecker Lipótot választották, a vezetőségben viszont Leopold Gruss³⁶ és Arsenius Lindner mellett ott volt Karl Manouschek³⁷ is második elnökhelyettesként.³⁸ Talán nem véletlen, hogy november 2-án épp Poprádon – a kevésbé aktív szepesi németek egyik városában – gyűléseztek a DKV szlovenszkoói és ruszinszkoói küldöttei, akik 8 járási körzet (Késmárk, Szepesbela, Igló, Gölnicbánya, Ruszinszko, Körmöcbánya,

²⁹ Štátny archív v Košiciach (ŠA KE), pobočka Spišská Nová Ves (pb. SN), fond Okresný úrad v Spišskej Novej Vsi (OÚ SN), 77. kr., 464/938. prez. 317/38.

³⁰ Ein Kulturverein ohne Leitung. *Karpathen Post*, 1925. március 7.

³¹ Der Deutscher Kulturverband. *Karpathen Post*, 1925. október 31.

³² Ortsgruppe Wagendrüssel des „Deutschen Kulturverbandes”. *Karpathen Post*, 1923. június 23.

³³ Béla hírek. *Szepesi Híradó*, 1923. augusztus 18.

³⁴ Eine deutsche Jókai-Feier in Kesmark. *Karpathen Post*, 1925. március 28.

³⁵ Deutscher Kulturverband. *Karpathen Post*, 1925. október 17.

³⁶ Gruss Lipót/Leopold Gruss (1871–1944) tanár, iskolaigazgató a gölnicbányai német polgári iskola igazgatója volt, amely több éven keresztül élvezte a DKV anyagi támogatását. Antony Albert lemondása után 1937 februárjáig vezette a DKV gölnicbányai szervezetét.

³⁷ Karl Manouschek (?–1942) gyufagyáros, politikus olomouci származású iparos már az impériumváltás előtt egy Svedlér és Óvíz (Stará Voda, Altwasser) között fekvő gyufagyár tulajdonosa volt. Az 1920-as évek első felében vált a ZDP svedléri szervezetének egyik tagjává, illetve ő vezette 1927-ig a párt gölnicbányai járási körzetét. Öntudatos német nemzeti magatartásával szlovák ajkú óvízi alkalmazottait is befolyásolta. Utóbbira l. ŠA KE, pb. SN, fond Okresný úrad v Gelnici (OÚ GL), 8. kr., 631/1925. prez.

³⁸ Gründung des Bezirksverbandes Gölnitz des Deutschen Kulturverbandes. *Karpathen Post*, 1925. október 3.

Németpróna, Pozsony) képviselőiként jelentek meg. A jelenlévők arról döntöttek, hogy az addigi járási szövetségeket kisebb járási körzetek váltják fel, amelyeket egy nagy, pozsonyi központú „kárpáti megye” (Karpathengau) fog majd össze. Ez utóbbi elnökévé pedig a fentebb említett Frühwirthet választották meg.³⁹ Egy újabb szervezetalapítási hullám vette kezdetét, illetve a Késmárk környéki településeken már előfordult, hogy – személyi átfedések révén – a DKV-fel együttműködtek a kórusok és az evangélikus ifjúsági egyletek.⁴⁰ Az Ernst Lindner/Lindner Ernő-ünnepségek tekintélyes hányadát is a DKV helyi előljárói szervezték,⁴¹ illetve 1927-től a dal- és felolvasóesteken túl újabb ünnepeket igyekeztek a szepesi németek mindennapjaiba hozni, amilyen volt például az anyák napja, illetve a nyári napforduló (június 21.).⁴² A *Karpathen Post*ban publikált kimutatás szerint 1925 végén Csehszlovákiában összesen 2048 alapszervezettel rendelkezett a DKV, amelyből a Karpathengau területén 110 működött kb. 15 ezer taggal.⁴³

A német nemzeti kánon Friedrich Ludwig Jahnra (1778–1852) úgy tekint, mint a „német gimnasztika atyjára”, akinek hagyományait a szudétanémetek Csehszlovákia keretein belül is ápolni kívánták. A német tornászok kiterjedt szervezeti hálózattal rendelkeztek már 1918 előtt a cseh-morva területeken, akik – nem sokkal a DKV után – 1919. november 23-án jelentették be Ústí nad Labemban (Aussig an der Elbe), hogy megalakítják a Német Tornaegyletet (Deutscher Turnverein, DTV), amelynek új alapszabályát a prágai belügyminisztérium csupán harmadjára fogadta el.⁴⁴ A DKV-hez hasonlóan a DTV is felülről szerveződve jelent meg a Szepességen, amelyet már előrevetített az is, hogy 1922. augusztus 13-án a Wandervogel-mozgalom⁴⁵ tagjai megrendezték az első szepesi tornaünnepélyt

³⁹ Der Karpathengau des Deutschen Kulturverbandes. *Karpathen Post*, 1925. november 7.

⁴⁰ Volksfest in Durelsdorf. *Karpathen Post*, 1926. július 3.

⁴¹ 1927. január–szeptember folyamán a szepesi régió több pontján rendeztek ünnepségeket Lindner Ernő (1826–1902) szepesi német dialektusban író költő, műfordító születésének 100. évfordulója alkalmából. Pl. Lindner ünnepély Gölnicbányán. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1927. március 19. K[őszegh]-y [Winkle]-r [Elemé]-r: Késmárk ünnepelt. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1927. szeptember 17.

⁴² Der Bezirksverband Késmárk des D. K. V. *Karpathen Post*, 1927. április 2. Ďurkovská, 2011. 9.

⁴³ Die Tätigkeiten des Deutschen Kulturverbandes. *Karpathen Post*, 1926. július 3.

⁴⁴ Bobřík, Miroslav: Činnost' nemeckej telovýchovnej organizácie Deutscher Turnverband na Spiši v zrkadle historického obdobia 1918–1938. *Z minulosti Spiša*, 23. roč. (2015), 121.

⁴⁵ Eredetileg 1896-ban egy gimnáziumi diákegyletként jött létre Berlinben, amelynek tagjai természetjárások szervezése révén kívántak a városi polgári élet „dekadenciája” elől elvonulni, hogy egy általuk vélt egészségesebb életmódot sajátíthassanak el. A cseh-morva területeken először Litoměřicében (Leitmeritz) alapították meg a Wandervogel első csoportját 1905-ben, amely az 1911-ben alakult Csehországi Német Wandervogel (Deutschböhmischer Wandervogel) egyik alapszervezetévé vált. Csehszlovákia megalakulása egybeesett a szervezeten belül eszkalálódó generációs konfliktussal, amely 1919-ben a Rudolf Staffen (1898–1965) által képviselt „idősebbek” és a Heinz Rutha (1897–1937) befolyása alatt lévő „fiatalabbak” csoportjai között élenként érzékelhető volt. Mindemellett a Wandervogel – a DKV-hez és DTV-hez képest – hamarabb reagáltak az államjogi változásokra, hiszen a morvaországi és

Kakaslovnicon.⁴⁶ A tornászok tulajdonképpen egy hónappal megelőzték a DKV megalakulását, hiszen a késmárki német reálgimnázium tornatermében szeptember 19-én Jahn-ünnepélyt tartottak, amelyen megalapították a DTV késmárki szervezetét. A szepesi és morvaországi német fiatalok közös gyakorlatozását követően megválasztották a tisztviseleket, akik közül Leopold Brixel⁴⁷ elnökhelyettest és a Dietwarttá⁴⁸ választott Alfons Nitschet érdemes kiemelni.⁴⁹ A késmárkiak – szervezeti szempontból – a DTV bohumíni (Oderberg) tornakörzetébe tagolódtak be.⁵⁰

Tornamutatványaikait a DKV egyes alakuló gyűlésein is előadták, például Felsőerdőfálván (Stará Lesná, Altwalddorf), illetve Tátraalján (Fol'varky/Stráne pod Tatrami, Forberg),⁵¹ amelyekben az atlétika (magas- és távolugrás, futás, súlylökés stb.) mellett a népi gyakorlatok (kötélhúzás, kódobás stb.) is szerepet kaptak.⁵² Szepesremetei fiatalok is részt vettek a késmárki DTV munkájában, amely nem került el sem a hatóságok, sem a *Kassai Újság* publicistájának figyelmét. 1923. december 8-án a szepesremetei csendőrségi állomás alkalmazottai a Karl Eger/Eger Károly kispap tulajdonában lévő ingatlanban rajtacsapásszerűen végeztek házkutatást, ahol egyben a helyi mozit rendezték be.⁵³ Az ok az volt, hogy egy kb. 20 fős fiatalokból álló társaság gyakran találkozott az épület egy kisebb szobájában, amely kapcsán a hatóságok államellenes szervezkedést gyanítottak. A kassai rendőr-igazgatóság jelentése szerint a fiatalok több egyesületben is tagsággal rendelkeztek,

sziléziai tagok az 1919 júliusában tartott Moravská Třebová-i (Mährisch Trübau) nagygyűlésükön jelentették ki a Csehszlovákiai Német Wandervegelek Szövetségének (Bund der deutschen Wandervogel im tschechoslowakischen Staate) megalapítását, amely a két világháború között kb. 1100 taggal rendelkezett. 1920-tól kezdve a „vándormadarak” 10–20 fős csoportjai nyaranta látogatták a szlovákiai német nyelvterületeket, köztük a Szepességet is. 2–3 hetes otllétük alatt a szepesi német ajkú szülők gyermekeit a német nyelvhasználatra ösztönözték, német népdalokat- és táncokat oktattak nekik, illetve német amatőr színdarabokat rendeztek és mutattak be velük. Kasper, Tomáš – Kasperová, Dana: *Německé mládežnické hnutí a spolky mládeže v ČSR v letech 1918–1933*. Praha: Academia, 2016. 52–53.

⁴⁶ Freising, J[osef]: Deutsches Turnen in der Zips. *Karpathen Post*, 1922. szeptember 23.

⁴⁷ Leopold Brixel (1890–?) tanár, tornász Janov u Krmová-ban (Johannestal, Bruntáli járás) született, az 1920-as évek első felétől a löcsei német reálgimnázium egyik professzora. A DKV löcsei szervezetének egyik tisztviseleje. 1936-tól a késmárki német reálgimnázium tanára lett.

⁴⁸ Az osztrák örökös tartományokban működő német tornaegyletek sajátos struktúrával rendelkeztek, amelyekben speciális feladatkörökkel rendelkező személyeket is megválasztottak. Ilyen volt a Turnwart, illetve a Dietwart. Amíg az előbbi elsősorban az egyesület tagságának edzéséért és fizikai épüléséért felelt, addig az utóbbi egyfajta rendezvényszervező szerepet látott el.

⁴⁹ Ein deutscher Turnverein. *Karpathen Post*, 1922. szeptember 23.; Deutscher Turnverein Kesmark – Jahnfeier. *Karpathen Post*, 1922. október 7.

⁵⁰ Ďurkovská, 2011. 9.

⁵¹ Ortsgruppe Forberg. *Karpathen Post*, 1923. március 24.; Ortsgruppe Alt-Walddorf. *Karpathen Post*, 1923. május 19.

⁵² Bobřík, 2015. 126.

⁵³ Zavatzky, Günter: *Mníšek nad Hnilcom*. Sabinov: Dino, 2017. 79.

köztük öten a DTV 4 F-et (Frisch, Fromm, Fröhlich, Frei / Friss, szerény, vidám, szabad) ábrázoló jelvényét viselték, elmondásuk szerint pedig újságot olvasni, beszélgetni és kártyázni jártak össze a helyiségben.⁵⁴ Öt hónappal később a *Kassai Újság* egyik újságírója újból felkapta a témát, és – meglehetősen hatásvadász jelleggel – *Titkos nagynémet egyletek a Szepességen* címmel közölt egy cikket annak apropóján, hogy a szóban forgó fiatalok egyike állítólag egy Bismarck-portrét rendelt Németországból.⁵⁵ Ezek a körülmények viszont nem tántorították el a szepesremetei tornászokat, hogy megalapítsák a DTV helyi szervezetét, amelyre 1924. augusztus 3-án került sor.⁵⁶ Mivel a házkutatás során a DTV-jelvényeken, illetve a *Prager Tagblatt*, a *Karpathen Post* és a *Turner Zeitung* aktuális számain túl a csendőrök kézenfekvő bizonyítékot nem találtak, a fiatalok minden bizonnyal valóban egy klubszerű helyiségként használták a termet. Az 1920-as években egyedül Késmárkon és Szepesremetén alakítottak DTV-fiókot, az előbbi elnöke az évtized derekától pedig Johann Strobl, a ZDP központi párttitkára lett.⁵⁷

Az idős Leopold Ecker 1925 telén hunyt el, akinek érdemeit méltatta is a DKV kárpáti megyei elnöksége, amely – a mezőgazdasági kiállítás apropóján⁵⁸ – Késmárkon gyűlésezett. Mivel helye a Karpathengau vezetőségében megüresedett, helyére Karl Manouscheket választották be,⁵⁹ aki kb. egy év múlva, a gölnicbányai járási körzet 1927. június 12-i ülésén annak elnökévé vált. A *Karpathen Post* tudósítója szerint a Szepesremetén tartott gyűlésen csupán két olyan helyi szervezet képviseltette magát, amit nem is a járási vezetőség, hanem a Karpathengau elnöksége hívott össze, amely miatt jogellenesnek találta az eljárást.⁶⁰ Frühwirthék egy héttel később válaszoltak a hetilap hasábjain, amelyben kifejtették, hogy a járási választmány Ecker halála után nem sokkal de iure és de facto megszűnt létezni, és a járási titkárt (Leopold Gruss) tették felelőssé a mulasztásért.⁶¹ A *Karpathen Post* következő száma Albert Antony,⁶² a DKV gölnicbányai helyi elnökének

⁵⁴ ŠA KE, pb. Košice (KE), fond Košická župa (KŽ), 31. kr., 1527/1924. prez. 1084/24.

⁵⁵ Titkos nagynémet egyletek a Szepességen. *Kassai Újság*, 1924. április 3. ŠA KE, pb. KE, fond KŽ, 31. kr., 1527/1924. prez. 4854/24.

⁵⁶ Gründung eines Turnvereines in Einsiedel. *Karpathen Post*, 1924. augusztus 2.

⁵⁷ K[özsegh]-y [Winkle]-r [Elemé]-r: Késmárk ünnepelt. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1927. szeptember 17. Schauturnen des Deutschen Turnvereines. *Karpathen Post*, 1928. június 30.

⁵⁸ Késmárkon rendezték meg az országos mezőgazdasági és erdészeti kiállítást 1926 júliusában, amelynek szervezői bizottságát a Bauernbund tagjai alkották. L. Késmárk nagy ünnepe. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. július 13. és A késmárki kiállítás után. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. július 21.

⁵⁹ Die Hauptversammlung des Karpathengaus. *Karpathen Post*, 1926. július 24.

⁶⁰ Der Bezirksverband Gölnitz. *Karpathen Post*, 1927. június 25.

⁶¹ Richtigstellung. *Karpathen Post*, 1927. július 2.

⁶² Antony Albert/Albert Antony vasiparos, gyártulajdonos Antony Lajos (1863–1934) gölnicbányai vasgyárának résztulajdonosa volt, amely a járási központ egyik legjelentősebb ipari üzemeként funkcionált. 1927-től a ZDP gölnicbányai járási körzetének vezetője, illetve az 1930-as évek derekáig a DKV gölnicbányai helyi szervezetének vezetője.

terjedelmes nyílt levelét közölte, amelyet a szervezet prágai központjának intézett. Pontokba szedve indokolta meg, hogy a Karpathengau közbeavatkozása miért volt alapszabályellenes, többek közt azt hangsúlyozva, hogy egyedül a járási titkár jogosult a közgyűlés egybehívására. Antony levele szerint a szepesremetei gyűlés időpontját az akkor 25 évesen, megbízott szepesi titkárként tevékenykedő Franz Karmasin (1901–1970)⁶³ jelölte ki utolsó pillanatban annak tudatában, hogy Gruss aznap egy templomszentelésen vett részt Nagyfokmáron. Annak ellenére, hogy Gruss erről tájékoztatta Karmasint, a Karpathengau vezetése június 12-re jelölte ki a gyűlés megtartását, ezért Antony kérelmezte a prágai központtól, hogy helyezték hatályon kívül a Szepesremetén elfogadott határozatokat.⁶⁴ Mivel e konfliktusról egyedül Sauter lapjából értesülhetünk, más források hiányában nehéz megállapítani Antony levelének valóságtartalmát. Mindenesetre Prágában figyelmen kívül hagyták kérését: Manouschek továbbra is a járási körzet élén maradt,⁶⁵ aki honfitársában, a szintén olomouci származású Karmasinban szövetségesre talált.

A kárpáti német aktivizmus megjelenése után (1929–1935)

A Kárpáti Német Párt (Karpathendeutsche Partei, KDP) a történeti köztudatban úgy ismert, mint Konrad Henlein Szudétanémet Pártjának (Sudetendeutsche Partei, SDP) szlovákiai szatellitszervezete, amellyel leggyakrabban Franz Karmasint hozzák összefüggésbe. Ennek okait a müncheni egyezményt vizsgáló szakirodalomban kereshetjük, amelyek az ahhoz vezető folyamat kezdőpontját az SDP 1935-ös parlamenti választásokon való szereplésétől számítja.⁶⁶ A KDP viszont teljesen más politikát folytatott fennállásának első nyolc évében, illetve alakulásának körülményei kapcsán sincs teljes konszenzus a szakirodalomban. Dušan Kováč Karl Hauskrecht II. világháború után tett bírósági vallomására hivatkozva állította azt, hogy 1927–1928 folyamán alakult meg a Kárpáti Német Népközösség (Karpathendeutsche Volksgemeinschaft, KDV), amely 1928-ban Karpathendeutsche Partei-ra nevezte át magát.⁶⁷ Jozef Sulaček és Ilyés Zoltán forrásfeltüntetés nélkül írták azt, hogy a KDP 1928-ban alakult meg Merényben,⁶⁸ az előbbi pedig egy Kárpáti Német Néptanács (Karpathendeutsche Volksrat) alakulásáról is szót ejtett, amely 1927 folyamán önálló listával

⁶³ Karmasin 1926–1927 fordulóján érkezhetett a Szepességre, mivel már 1927. május 7-én a DKV szomolnoki fiókjának vezetőségi gyűlésén vett részt. Vö: Schmölnitz. *Karpathen Post*, 1927. május 28. és Kováč, 1989. 74.

⁶⁴ Antony, Albert: Zur Bezirksverbandswahl in Einsiedel. *Karpathen Post*, 1927. július 9.

⁶⁵ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 24. kr., 722/1928. prez.

⁶⁶ Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony: Kalligram, 2011. 219–220.

⁶⁷ Kováč, 1989. 75.

⁶⁸ Ilyés, 2005. 199.

indult a járási választásokon.⁶⁹ Ilyéshez hasonlóan Michal Schvarc is felhasználta a nyitrabányai (Handlová, Krickerhau) származású Rudolf Melzer (1919–2010) 1989-ben kiadott – inkább az emlékezetre hagyatkozó – munkáját, amelyben a KDP alakulásának helyszínét és időpontját Merényben és 1928 júliusában határozta meg.⁷⁰ Ezen állítások primer forrását viszont, úgy tűnik, a KDP későbbi, 1935-től megjelenő *Deutsche Stimmen* c. pozsonyi hetilapjából származó visszaemlékező cikkek adták. 1937 folyamán ünnepelték meg a KDP fennállásának 10. évfordulóját, és ennek apropóján születtek azon írások, amelyekben az említett két alakulási dátum (1927, 1928 júliusa) és helyszín (Merény) szerepelt.⁷¹

1928. december 2-án járási választásokat tartottak, amelyre a Karpathendeutsche Volksgenossenschaft nevű politikai alakulat nyújtotta be önálló listáját a gölnicbányai járási hivatalnak. Ezen összesen hat név szerepelt, amelyből négy személy svédleri illetőséggel bírt, köztük az első Manouschek volt.⁷² 1927 folyamán a ZDP irányvonalával való elégedetlenség egyértelműen a felszínre tört, viszont nem tartom valószínűnek, hogy az hivatalos, intézményes keretekben is tetet öltött volna. A *Karpathen Post* 1928. november 3-i számában közölte első ízben, hogy a Karpathendeutsche Volksgemeinschaft „annál inkább is elítélendő, mert a mögötte álló ötletgazdáknak nagyon jól kellene tudniuk, hogy semmiképpen sem juthatnak mandátumhoz, legfeljebb néhány szavazattal gyengítik meg a szepesi német közösséget.”⁷³ Vagyis egy Karpathendeutsche Partei nevű mozgalom még nem létezhetett 1928 júliusában, ha Volksgemeinschaft/Volksgenossenschaft név alatt indultak a járási választásokon. Nem beszélve arról, hogy ha egy nyílt pártszakadásra került volna sor 1927-ben, akkor a *Karpathen Post* és a *Szepesi Híradó* sem hezitált volna reakciójának közlésével, ahogyan azt tették 1928 novembere és decembere folyamán. Mindemellett nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy Manouschek vezetésével egy informális érdekközösség jött létre 1927 derekán, amely a DKV-fen keresztül kapcsolatban állt a Frühwirth-féle pozsonyi német értelmiségiek körével.

A ZDP Gölnic-völgyi pártkörzetének 1928. október 31-i ülésén egyedül a svédleri pártfiók nem képviseltette magát, a jelenlévők pedig felháborodásuknak adtak

⁶⁹ Sulaček, Jozef: Roky 1918–1948 v dejinách a v živote obyvateľov Vondrišľa. In: Nižnanský, Branislav (zost.): *Nálepkovo – Vondrišiel. Monografia obce*. Levoča: Modrý Peter, 1995. 131–132.; Sulaček, Jozef: Administratívno-správny a spoločensko-politický vývoj v rokoch 1919–1938. In: Chalupický, Ivan (zost.): *Dejiny Popradu*. Košice: Oriens, 1998. 224.

⁷⁰ Schvarc, Michal: Politická agitácia a činnosť Karpatonemeckej strany v oblasti Hauerlandu na Slovensku v rokoch 1935–1938. *Historický časopis*, 52. roč. (2004), 1. č., 88.

⁷¹ Pl. Ein Jahrzehnt Karpathendeutsche Partei. *Deutsche Stimmen*, 1937. október 2. és Die Wahlen der Karpathendeutschen Partei. *Deutsche Stimmen*, 1937. október 2.

⁷² Manouschek után Franz Ordelt (Svedlér), Elsa Holmik (Szomolnok), Gaspar Krass (Svedlér), Arsenius Lindner (Korompa), Franz Fleischer (Svedlér) következtek. SA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 88. kr., 18428/1928. admin.

⁷³ Zipser Deutsche Partei. *Karpathen Post*, 1928. november 3.

hangot az új párt regisztrálását illetően.⁷⁴ A késmárki hetilap tudósítása szerint a KDV szavazói „elsősorban Manouschek támogatói lesznek a Gölnic-völgyben, akik a korábbi – vitathatatlanul jelentős – szolgálataiért való hálából fogják támogatni ezt a csoportot.”⁷⁵ November első napjaiban Andor Nitsch is szót ejtett a „kárpáti németekről” szomolnoki (Smolnik, Schmöllnitz) és szomolnokhutai pártgyűlésein,⁷⁶ november 7-én viszont elkezdődött Manouschek csoportja és a ZDP-pártvezetés közötti konfliktusok sorozata. Ezen a napon látogatott el Svedlérre a késmárki pártközpont új titkára, Johann Lindt/Lindt János, aki egyébként panziótulajdonos is volt Tátralomnicon (Tatranská Lomnica, Tatalomnitz).⁷⁷ Miután a ZDP helyi pártfiókjának gyűlésén Manouschek és Sigmund Keil⁷⁸ állítólag nem hagyták szóhoz jutni Lindtet, a késmárki vezetés a *Karpathen Post* útján tájékoztatta a párt tagságát, hogy akik aláírták a KDV támogatói íveit, azokat a ZDP kizárja a soraiból. Ezzel párhuzamosan a pártközpont Antony Albertet bízta meg a Gölnic-völgyi pártkörzet elnökségével, titkárrá Julius Walko/Walko Gyulát nevezték ki, a svedléri pártfiók élére pedig Martin Schneider/Schneider Márton került.⁷⁹ Az utóbbi által vezetett, Nitsch iránt lojálisak csoportja viszont kérelmet intézett a járási hivatalhoz, hogy – a pártból való kizáratásuk révén – Manouschek hívei nem jogosultak arra, hogy az önkormányzat képviselő-testületében üljenek, és mandátumaik megvonását kérelmezték.⁸⁰ Manouschek és társai (összesen 13 személy) bár fellebbeztek a döntés ellen,⁸¹ a gyufagyáros 1929. február 27-i hatállyal elveszítette helyét a községi döntéshozásban, vele együtt a pénzügyi bizottság vezetői posztját is.⁸² A „kárpáti németek” első szlovenszkói szervezetének alapját ezek az illetők biztosították, akik kiváltak/kizárattak a ZDP berkeiből. A két párt közötti leglényegesebb különbségek ideológiai, gazdasági és személyi eredetűek voltak. Amíg a ZDP az MNP-t tartotta legfontosabb politikai szövetségésének, ad-

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Die Wahlen. *Karpathen Post*, 1928. november 10.

⁷⁶ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 88. kr., 18428/1928. prez. 145/1928. ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 88. kr., 18495/1928. admin. 146/1928.

⁷⁷ Sulaček, Jozef: Veľká Lomnica v štátno-politických premenách (1918–1948). In: Labuda, Vladimír – Šmálik, Michal (zost.): *Dejiny Veľkej Lomnice*. Huncovce: Vladimír Labuda – Grafik, 2008. 147.

⁷⁸ Keil Zsigmond/Sigmund Keil (1887–1946) gyárigazgató, bolttulajdonos Svedlérben született, a család saját boltot vezetett a faluban, illetve édesapja (Adalbert/Béla) helyi, testvére (Árpád) pedig merényi tanító volt. Manouschek gyáranak igazgatója lett, illetve az olomouci iparos legfontosabb segítője. A KDP egyik alapító tagja volt, majd az SDP-KDP választási listáján szerepelve került szenátori székhez az 1935-ös parlamenti választásokat követően. 1946-ban háborús bűnösként végezték ki.

⁷⁹ Zipser Deutsche Partei. *Karpathen Post*, 1928. november 17.

⁸⁰ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 94. kr., 298/30. admin. 2385/1929.

⁸¹ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 94. kr., 425/30. admin. Karl Manouschek fellebbezése a döntés ellen, 1929. április 15.

⁸² ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 94. kr., 425/30. admin. 207717/2/1929.

dig a KDP az 1929. évi parlamenti választásokon már a kormánypárti BdL-lel és az Alfred Rosche nevével fémjelzett Német Gazdasági Munkaközösséggel (Deutsche Arbeits- und Wirtschaftsgemeinschaft, DAWG) kötött választási paktumot. Vagyis amíg Andor Nitsch az ellenzéki magyar pártokkal haladt együtt, addig Manouschek a szudétanémet agráriusokkal próbált aktivista, Prága-barát politikát folytatni. A két párt szembenállása a következő tíz évben azért is fokozódott egyre jobban, mert a „kárpáti németek” etnikai-nyelvi alapon kívánták politikailag egyesíteni a szlovenszkoói németiséget, amely előtt akadályként jelent meg az idősebb szepesi német polgárság körében jellemző magyar színezetű cipyszer lokálpatriotizmus.

1930. július 29-én nagyszabású ünnepséget rendeztek Szepesremetén, amelyen a jelenlévők a „gründlerek”⁸³ bevándorlásának 700 éves évfordulójáról emlékeztek meg. Az esemény egyben a Szepesi Dalosszövetség (Zipser Sängerbund) éves dal-ünnepélyének adott otthont, amelyen Puskás Róbert plébános és Matthias Danielis evangélikus lelkész szentelte fel a szepesremetei dalegylet új zászlaját.⁸⁴ Danielis példáján keresztül jól megragadható, hogy a szepesi németek kulturális szervezetének tisztviselői között milyen személyi átfedések voltak, hiszen azzal párhuzamosan, hogy a dalegylet elnöke volt,⁸⁵ az 1930-as évektől a helyi DKV-et is ő vezette. Mindemellett az egyesületben politikai pártpreferenciákra való tekintet nélkül dolgoztak együtt, hiszen 1934-ben a szepesremetei DKV pénztárosának posztját a ZDP-s Karl Konrad/Konrad Károly töltötte be, a titkár viszont ezzel szemben a mélyen német érzelmű és a nemzetiszocializmussal szimpatizáló Rudolf Göllner/Göllner Rudolf volt.⁸⁶ Ha összehasonlítjuk a gölnicbányai és a korompai szervezetek tisztviselőit, akkor az előbbi egyértelműen a ZDP-sek befolyása alatt volt, az utóbbit viszont a KDV listáján induló Arsenius Lindner vezette.⁸⁷ A szlovák szakirodalom gyakran visszatérő állítása, hogy a KDP és a DKV munkája már a kezdektől fogva szorosan összefonódott,⁸⁸ amely a szervezet felső vezetését tekintve,

⁸³ A Gölnic és Felső-Bódva mentén élő német bányásztelepülések lakóit hívták hagyományosan gründlereknek, vagyis „alapítóknak”.

⁸⁴ A szepesremetei 700 éves Gründler-ünnepély. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1930. július 5.

⁸⁵ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 15. kr., 1310/1926. prez. 1382/1926.

⁸⁶ Szepesben a német nemzetiszocialista ideológia a Rudolf Göllner asztalossegéd által regisztrált választási lista révén jelent meg először az 1931. évi önkormányzati választások során, azonban a Deutsche nationalsozialistische Wahlgemeinschaft des Werktätigen Volkes (A Dolgozó Nép Német Nemzetiszocialista Választási Közössége) csupán néhány szavazatot szerzett, amelyek nem voltak elegendőek egy mandátumra sem. Günter Zavatzky szerint összesen 30 szavazatot szerzett Göllner listája. ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 51. kr., 69/36. prez. 476/1934. prez. Zavatzky, 2017. 76.

⁸⁷ A gölnicbányai DKV tisztviselői 1934-ben: Albert Antony elnök, Leopold Gruss titkár, Julius Walko pénztáros. A korompai DKV tisztviselői 1934-ben: Arsenius Lindner elnök, Karl Baratos alelnök, Johann Köhler pénztáros.

⁸⁸ Kováč, 1989. 75. Ďurkovská, 2011. 11.

illetve Pozsony és a Hauerland⁸⁹ esetében helytálló, a Szepességen viszont komplexebb volt a helyzet. Amellett, hogy a „cipszerek” és a „kárpatí németek” a DKV neve alatt közösen rendeztek kulturális eseményeket a Gölnic völgyében, a hagyományos szepesi német egyletek – mint például az énekkórusok – de iure nem, viszont de facto a DKV berkeibe olvadtak a személyi átfedések és a közös kulturális nevező révén. Ez a nevező a német nyelvhasználatban, illetve annak propagálásában mutatkozott meg, azonban ennek is különböző árnyalatai voltak. Ebből a szempontból Alsó-Szepesben⁹⁰ két végletet lehetne megnevezni Gölnicbánya és Lőcse példáját. Az előbbi város DKV-szervezetét egyértelműen magyar érzelmű személyek vezették, amelynek tényét jól érzékelteti az, hogy a gölnicbányai német szülői szövetség táncmulatságán Julius Walko, a helyi DKV-titkár elénekelte az akkor már tiltás alá került *Harminckettes baka vagyok én* c. magyar katonadalt.⁹¹ Miután Aurel Latzko/Latzko Aurél 1934-ben lemondott a lőcsei DKV elnöki posztjáról, helyét a leibici származású Gustav Berg/Berg Gusztáv (1884–?), a lőcsei német tannyelvű népiskola igazgatója kapta meg,⁹² aki amellett, hogy Brixellel is együtt dolgozott, a helyi csendőrségi állomás szerint gyanúba keveredett, miszerint kapcsolatban állt egy olyan németországi személlyel, akit kémkedés vádjával tartóztattak le.⁹³ A német ajkú ifjúság megszervezését a DKV már 1926-ban célul tűzte ki,⁹⁴ amely Alsó-Szepesben – kisebb-nagyobb sikerrel – fokozatosan meg is valósult az 1930-as évek első felére, például a merényi és a szomolnoki DKV berkein belül 1932–1933 között alakultak meg azok ifjúsági részlegei (Jugendriege).⁹⁵

Arra a kérdésre, hogy milyen szervezeti csatornán keresztül jutottak álláshoz a szudétanémet értelmiségiek a Szepességen, egyszerű a válasz. Anton Miloschewitsch szepesudvardi (Dvorce, Burgerhof) elhelyezkedéséhez⁹⁶ hasonlóan a többi tanító is a DKV segítségével telepedett le a Szepességen, amelynek késmárki

⁸⁹ Vizsgált korszakunkban Nyitrabánya, Körmöcbánya (Kremnica, Kremnitz), Németpróna (Nitrianske Pravno, Deutschproben) és környékén fekvő németek által lakott községek régióját hívták egységesen Hauerlandnak, mivel a települések német nevei jellegzetesen „-hau” végződéssel rendelkeztek (pl. Nyitrabánya/Handlová = Krickerhau, Turócnémeti/Sklené = Glaserhau, Kovácspalota/Tužiná = Schmiedshau stb.).

⁹⁰ Alsó-Szepes alatt értem a Gölnicbányai, Iglói és Lőcsei járást, illetve a fentebb említett Dobsinát, Alsó- és Felsőmecenézéfet, illetve Stószot.

⁹¹ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 170. kr., 1181/1933. 1164/33. A pozsonyi Tartományi Hivatal a 29793/29. számú rendelet értelmében tiltotta be az említett bakadalt. Štátny archív v Prešove (ŠA PO), špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči (šp. SA LE), fond Štátne zastupiteľstvo v Levoči (ŠtZ LE), 187. kr., 566/1935.

⁹² A Deutscher Kulturverband. *Szepesi Híradó*, 1934. április 7.

⁹³ ŠA PO, šp. SA LE, fond Okresný úrad v Levoči (OÚ LE), 37. kr., 409/36. prez. 541/1936.

⁹⁴ Deutsche Kulturverband und die Jugend. *Karpathen Post*, 1926. november 20.

⁹⁵ ŠA KE, pb. SN, fond OÚ GL, 46. kr., 699/34. prez. 187/34. Sulaček, 1995. 139.

⁹⁶ A szepesudvardi evangélikus német népiskola fenntartását 1925-től a DKV vállalta magára, amelynek élére a szudétanémet Miloschewitschet nevezték ki. Tanítóválasztás Burgerhofon. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1931. május 9.

titkárságát (Arbeitstelle Zips des Deutschen Kulturverbandes) az 1930-as évek elejéig Karmasin vezette, aki – a ZDP kádereivel való konfliktusokat követően – kénytelen volt Pozsonyba költözni.⁹⁷ Helyét a Némecká Vyskytná-ból (1947-től Vyskytná nad Jihlavou, Deutsch Gießhübel) származó Josef Plott vette át, aki elkezdte a német ajkú fiatalok megszervezését a DKV berkein belül.⁹⁸ Ez a folyamat akkor gyorsult fel, amikor 1934-ben a jihlavai (Iglau) Hermann Weigner (1907–1935) vette át tőle a stafétát, 1934. július végén pedig már 20 településen létesült Jugendriege a Poprádi, Késmárki és Ólublói járás területén. A késmárki csendőrség jelentése szerint a DKV „*célja, hogy a német községek ifjúságát német szellemben vezessék, nem úgy, ahogyan eddig: idegen, magyar szellemben.*”⁹⁹ Ebben az esetben is érdekek találkozásáról van szó, hiszen Samuel Frühwirthet, aki az 1930-as évek folyamán is a DKV Karpathengaujának elnöki posztját töltötte be, a KDP vezetőjévé választották Manouschek távozását követően.¹⁰⁰ A párt súlypontja ezzel Pozsonyba helyeződött át, a DKV pedig alkalmas eszköznek bizonyult arra, hogy az öntudatos német személyeknek szerepet biztosítsanak a szepesi német települések közéletében. A Wandervogel-mozgalom tagjai természetesen a továbbiakban is látogatták a Szepességet,¹⁰¹ viszont az 1930-as évek kezdetétől mind a csehszlovák kormánykoalíció (Franz Spina-féle¹⁰² BdL), mind a KDP érdeke az volt, hogy az alkalmi találkozásokat az intenzív pedagógiai-kulturális munka váltotta fel. A belügyi jelentések pedig alátámasztják, hogy ezzel mi volt az elsődleges cél: a helyi fiatalságban elmélyíteni a „Volksgemeinschaft” gondolatát, amely a hungarofília konkurense lehet a Szepességen. A ZDP szudétánemet-ellenes frázisai így kontextusba helyezhetőek, ahogyan Andor Nitsch 1932 januárjában kifejtett nézetei is, miszerint „*sajnos ma, amikor a nemzetiségi jelszavak magasan repülnek és amikor a hypernacionalizmus kereseti forrás lett nagyon sok embernél, megváltoztak*

⁹⁷ Kováč, 1989. 81.

⁹⁸ ŠA PO, pb. Poprad (PP), fond Okresný úrad v Kežmarku (OÚ KK), 9. kr., 151/933. prez. 1/4259/1932.

⁹⁹ ŠA PO, pb. PP, fond OÚ KK, 14. kr., 606/34. 533d/1934.

¹⁰⁰ Manouschek 1930 környékén gazdasági-anyagi okok miatt Svájcba távozott.

¹⁰¹ Német kultúrest. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1931. augusztus 22.

¹⁰² Franz Spina (1868–1938) politikus, újságíró Městečko Trnávka-ban (Türnaui járás) született, a kétnyelvű környezet révén mind a német, mind a cseh nyelvet jól bírta. Moravská Trebovában tanult a piarista gimnáziumban, majd germanisztikát, klasszika-filológiát és filozófiát hallgatott Bécsben és Prágában. 1906-tól a prágai Károly Egyetem lektora lett, illetve a cseh kultúrával és szlavisztikával foglalkozott. 1920-tól a BdL színeiben prágai parlamenti képviselővé választották, az 1925. októberi választások után közös parlamenti klubban ült a Szent-Ivány-féle MNP-vel és a Nitsch-féle ZDP-vel. Miután 1926 októberében Spina vezetésével a BdL belépett a kormányba, a szudétánemet agráriusok, illetve az MNP-ZDP képviselői között ellentét alakult ki, amely Szent-Ivány és Nitsch által vezetett frakció közös klubból való kizáratásával végződött. 1926–1929 között munkaügyi, 1929–1935 között egészség- és testnevelésügyi miniszter volt.

a viszonyok a Szepességen is”.¹⁰³ Mindemellett érdemes hangsúlyozni, hogy 1935 közepéig a DKV felső-szepesi¹⁰⁴ szervezeteinek tevékenységében a hatóságok sem láttak semmi kivetni valót,¹⁰⁵ illetve – akárcsak a Gölnic völgyében – pártpreferenciára való tekintet nélkül dolgoztak együtt a németek, amelyre jó példa az, hogy Karl Bruckner töltötte be a DKV késmárki járási elnöki posztját.¹⁰⁶

A szepesi német főiskolások prágai és brünni diákkörei is egyre kevésbé voltak ráutalva Andor Nitschre, amelyek képviselői 1933. április 9–11. között együtt tárgyaltak a DKV késmárki titkárságának és a DTV késmárki szervezetének elöljáróival. A találkozón Karmasin is részt vett mint a DKV Karpathengaujának titkára, akinek elszánt célja volt, hogy egységesítse a szepesi német illetőségű ifjúsági mozgalmakat.¹⁰⁷ Mivel az Evangelischer Jugendvereinek a javarészt ZDP felé orientálódó lelkészek befolyása alatt maradtak, erre az 1930-as évek első felében nem sok kilátás volt. Azonban voltak olyan lelképásztorok is, akik a KDP vonzásába kerültek. Michael Faix/Faix Mihály 1933-as nyugdíjba vonulását követően 1934 elejétől a leibici (Lubica, Leibitz) születésű Géza Berg/Berg Géza (1902–1966) lett a nagyszalóki egyházközség vezetője. A Késmárkon és Kolozsváron töltött középiskolai évek után Pozsonyban hallgatott evangélikus teológiát, ösztöndíjasként Lipcsébe került két évre, 1927-től pedig a bártfai (Bardejov, Bartfeld) magyar-német evangélikus gyülekezet lelkészévé avatták.¹⁰⁸ Nagyszalóki beiktatását követően elődjétől jócskán eltérő munkát folytatott a mélyen német érzelmű lelkész, hiszen már 1934-ben a Jugendvereint átnevezte Deutsche Jungmannschaft-ra, amelynek tagjai a Biblia-olvasáson túl német hazafias dalokat énekeltek, illetve tornagyakorlatokat végeztek.¹⁰⁹ A pozsonyi Tartományi Hivatal értesülései szerint Berg a tagságtól elvárta az eskütételt is, amely során a következőt kellett megfogadniuk: „*A német ifjúsági közösséghez és Németországhoz hűségesek maradunk!*”¹¹⁰

A németországi intézményekkel való kapcsolat már 1933 januárja előtt kialakult a szepesi németek körében bizonyos személyeken keresztül, hiszen Bartók László pozsonyi magyar konzul 1931 februárjában jelentést tett arról, hogy „*egy Mayerhöfer nevű német evangélikus pap*” 10-10 szepesi fiúval és leánnyal Szászországba utazott, „*hogy ott nemzeti viseletben táncokat bemutattva pénzt gyűjtsenek*

¹⁰³ Nitsch Andor: Szeretet, megértés és becsületes munka a Szepességen. *Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap*, 1932. január 30.

¹⁰⁴ Felső-Szepes alatt a Poprád folyó völgyét, vagyis a Poprádi, Késmárki és Ólublói járás területét értem.

¹⁰⁵ ŠA PO, pb. PP, fond Okresný úrad v Poprade (OÚ PP), 31. kr., 398/34. prez. 178/34.

¹⁰⁶ A német kultúrszövetség. *Szepesi Híradó*, 1934. december 29.

¹⁰⁷ Bobrik, 2015. 126–127.

¹⁰⁸ Soják, Marián a kol.: *Veľký Slavkov od praveku po súčasnosť*, Veľký Slavkov: Obec Veľký Slavkov, 2021. 265–266.

¹⁰⁹ ŠA PO, pb. PP, fond OÚ PP, 49. kr., 3/38. prez. 665/37.

¹¹⁰ „*Wir bleiben treu der deutsche Jungmannschaft und zugleich Deutschland!*” ŠA PO, pb. PP, fond OÚ PP, 49. kr., 3/38. prez. 44842/1937. prez.

a »*Karpathendeutsche Partei*« részére.¹¹¹ A durándi Árpád Mayerhöffer a Külhoni Németségért Egyesület (Verein für das Deutschtum im Ausland, VDA) drezdai központú szélesországi fiókja (Landesverband Sachsen) segítségével szervezhette meg ezt az utat, amelynek titkára, Moritz Leonhard Durach (1891–1963) 1931 tavaszán Késmárkra látogatott.¹¹² Talán ezért sem véletlen, hogy a ZDP régóta áhított célja, egy egységes német evangélikus egyházmegye megszervezése újabb lendületet kapott 1932–1933-tól, amellyel Andor Nitsch mint a Szlovenszói és Ruszinszói Német Evangélikus Szövetség elnöke megkísérelte a KDP felé orientálódó lelképásztorok támogatását visszanyerni.¹¹³ Összességében kijelenthető, hogy a KDP megalakulása, illetve a BdL és a ZDP közötti kapcsolat megszakadása messzemenő következményekkel járt: az addig hungarofil szepesi németiség körében elindult a nacionalizálás folyamata, amelyre a magyar kormányzati körökben pejoratívan „pángermán/nagynémet propagandaként” hivatkoztak. Azzal, hogy Franz Spina František Udržal második és Jan Malypetr első kormányában is miniszteri székhez jutott, a BdL és a KDP az iskolaügy és a DKV útján próbált hatást gyakorolni a szepesi németesre, amely potenciális szavazói bázist jelenthetett. A nacionalizálás folyamatát 1935 közepéig a cseh és szlovák kormánypártok is megelégedéssel figyelték, akik az ellenzéki magyar pártok szépeességi befolyását a lehető legjobban kívánták minimalizálni. Ezen a téren az egyetlen akadályt Nitsch és a ZDP jelentette.

A lőcsei német reálgimnázium ügye

Amikor az 1931. évi szepesremetei helyhatósági választásokon Rudolf Göllner a nyíltan nemzetiszocialista ideológia mellett állást foglaló választási pártját regisztráltatta, az nem lelt sem nagy visszhangra, sem nagy támogatottságra. A következő évben azonban egy olyan egyesület alakult meg Lőcsén, amely bár nyíltan nem vállalta fel Hitler iránti szimpátiáját, kapcsolatrendszerük viszont arra utal, hogy a nemzetiszocialista gondolat nem volt idegen számukra. A lőcsei járási főnökhöz 1932. március 29-én érkezett egy bejelentő lap, miszerint négy egyetemi hallgató április 1-jén a lőcsei német reálgimnáziumban egy új egyetel alakuló gyűlését készülnek megtartani.¹¹⁴ Ez volt a Szlovenszói Német Cserkészek Egylete (Verein der deutschen Pfadfinder in der Slowakei), amelynek szervezeti felépítése egy 1931-ben kiadott németországi cserkészszabályzat (Reichsbefehl des Deutschen Pfadfinderbundes) instrukcióit követte. Nem véletlen, hogy e könyv egyik birtokosát, a jekelfalvai

¹¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), fond Politikai osztály általános iratai (K 63), 60. d., 7/4. t., 47/pol./1931.

¹¹² Kováč, 1989. 78.

¹¹³ ŠA PO, pb. PP, fond OÚ KK, 8. kr., 560/33. prez.

¹¹⁴ ŠA PO, šp. SA LE, OÚ LE, 342. kr., 5897/33. adm. A Verein der deutscher Pfadfinder in der Slowakei levele a lőcsei járási hivatalnak, 1932. március 29.

(Jaklovce, Jekelsdorf) származású Rudolf Klekner/Klekner Rudolf (1912–?) prágai jogászhallgatót választották meg az egyesület „feldmeister”-évé, helyettese pedig a hunfalvai születésű Friedrich Gretzmacher/Gretzmacher Frigyes prágai orvostanhallgató lett.¹¹⁵ Az egyesület lőcsei bázisának gerincét a német reálgimnázium diákságának nemzeti szempontból öntudatosabb rétege alkotta, szervezeti hálózatukat pedig kiterjesztették más szepesi településekre is, például Podolinban (Podolíneč, Pudlein), Hunfalván, Mateócon (Matejovce pri Poprade, Matzdorf), Szepesremetén, Iglón és Poprádon is rendelkeztek ún. Sippékkel (részlegek). Helyi támogatás nélkül Klekner és Gretzmacher kezdeményezése természetesen nehezen talált volna talajra, amelyet a DKV lőcsei és szepesudvardi tisztviselőitől (Leopold Brixel, Aurel Latzko, Anton Miloschewitsch stb.) kaptak meg.¹¹⁶ Ez a cserkészegylet azonban köszönőviszonyban sem állt a Baden-Powell-i cserkészlet hagyányaival.

A lőcsei csendőrségi állomás értesülései szerint Kleknerék Árpád Kopasz/Kopasz Árpád¹¹⁷ házának udvarán található filagória alatt rendezték alkalmi találkozókat, ahol német hazafias dalokat énekeltek, és a Wandervogel-mozgalomhoz kötődő sajtótermékeket olvastak. Továbbá zsidóellenes magatartás jellemezte ezeket a német cserkészeket, akik gyakran összetűzésbe kerültek izraelita diáktársaikkal. Erről Ondrej Friedman, a lőcsei szlovák állami gimnázium egyik zsidó diákja tett vallomást, amikor Kurt Fritzel folytatott beszélgetése során megkérdezte, hogy mi történne, ha egy zsidó is részt venne a Pfadfinderek gyűlésein. Fritz röviden erre annyit válaszolt, hogy „széttépnék őt.”¹¹⁸ Állítólag olyan esetre is sor került, hogy Bedő Zsigmond rajz-geometria tanár felhívta kollégája, a diákok iskolán kívüli testnevelési tevékenységéért felelős Leopold Brixel figyelmét arra, hogy egyes Pfadfinderek a „Heil Hitler!”-frázist használják köszönéskor. A szudétanémet professzor erre – nem kevés iróniával – úgy reagált, hogy Gömbös Gyula ezért nem fog megharagudni rájuk.¹¹⁹ 1933 első felében a tanári kar egyre gyakrabban találkozott füzetbe és táblára rajzolt, illetve iskolapadba vésett horogkeresztekkel a gimnázium termeiben, májusban pedig Milan Rastislav Štefánik halálának évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen egyenruhában és katonai rendben vonultak fel.¹²⁰ A cserkészegylet 17 tagja 1933 nyarán részt vett a gödöllői

¹¹⁵ ŠA PO, šp. SA LE, OÚ LE, 342. kr., 5897/33. adm. Oznamenie predsedníctva...

¹¹⁶ Chalupecký, Ivan – Suláček, Jozef: *Dejiny Levoče*, II. časť. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975. 325.

¹¹⁷ Kopasz Árpád (1886–?) ügyvéd Szepesremetén született, ügyvédi irodával rendelkezett Lőcsén. Az impériumváltás után az OKP lőcsei szervezetének tagja, majd elnöke. 1922-ig Szepes megyei képviselő, 1923–1928 között járási képviselő a Lőcsei járásban. A lőcsei Szepesi Hitelbank igazgatótanácsának tagja.

¹¹⁸ ŠA PO, šp. SA LE, OÚ LE, 37. kr., 409/36. prez. 97/34.

¹¹⁹ Ďurkovská, Mária: Nemecké štátne reformné reálne gymnázium v Levoči 20. a 30. rokoch 20. storočia a aktivita jeho študentov v spolku Pfadfinderverein. *Človek a spoločnosť*, 19. roč. (2016), 3. č., 32.

¹²⁰ Chalupecký–Suláček, 1975. 326.

jamboree-n is, ahol állítólag a danzigi (Gdansk, ma Lengyelország) Hitlerjugend tagjai mellett verték fel sátraikat, akikkel baráti kapcsolatokat létesítettek. A Gödöllőre vezető útjuk Nyitrabányán haladt keresztül, ahol nemcsak Franz Karmasin-nal mint a DKV Karpathengaujának titkárával, hanem Leonhard Moritz Durachal, a VDA szászországi vezetőjével is találkoztak.¹²¹ Amikor 1933 októberében a Német Nemzeti Pártot (Deutsche Nationalpartei, DNP) és a Német Nemzetiszocialista Munkáspártot (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, DNSAP) feloszlatták/betiltották,¹²² a csehszlovák hatóságok már több hónapja figyelemmel kísérték a lőcsei német diákság e csoportjának magatartását. Klekner, akit 1933 augusztus végén a csendőrség államellenes tevékenység folytatására hivatkozva hallgatott ki,¹²³ ettől kezdve a csehszlovák szervek figyelmének középpontjában állt. Az egyesület szeptember 15-én tájékoztatta a lőcsei járási hivatalt az új elnökség összetételéről, a választás eredménye pedig azt mutatta, hogy mind Klekner, mind Friedrich Gretzmacher távozott posztjáról. Az előbbi helyét Friedrich öccse, ifj. Julius Gretzmacher/Gretzmacher Gyula (1909–?) brünni építésszámológép-hallgató vette át, akinél Szepesbélán házkutatást folytatott a csendőrség.¹²⁴ Mária Ďurkovská adatgyűjtése alapján megállapítható, hogy a lőcsei német reál gimnázium diákságának összlétszáma 1930–1933 között 188 és 214 között mozgott, amelynek kb. egyharmadát-egynegyedét az izraelita vallású tanulók tették ki.¹²⁵ Az 1933/1934-es tanévet követően a diákság létszáma megfeleződött, amely összefüggésben állt azazal, hogy az oktatásügyi minisztérium elrendelte a német reál gimnázium fokozatos megszüntetését.¹²⁶

¹²¹ ŠA PO, šp. SA LE, OÚ LE, 37. kr., 409/36. prez. 97/34.

¹²² Az 1929 végétől fokozatosan súlyosbodó világgazdasági válság Csehszlovákia legiparosítottabb területét, a németek által lakott határ menti régiót érintette a legérzékenyebben. A munkanélküliség és az egyre romló szociális helyzet a kisebbségek politikai radikalizálódásához vezetett, amelyet a szudétanémet politikai ellenzék két legfontosabb mozgalma, a DNP és a DNSAP hathatósan igyekezett kihasználni. A DNSAP látványos erősödésére, illetve a Volkssport nevű paramilitáris sportegyesület tevékenységére Jan Malypetr kormánya a parlamentáris, polgári demokráciákra kevésbé jellemző, drasztikus intézkedéssel válaszolt. A köztársaság védelmét szolgáló ún. rendtörvény 1933. júliusi módosítását követően a két pártot 1933. október–november folyamán rendeleti úton tiltották be.

¹²³ Kihallgatása alatt a következőképpen nyilatkozott Hitlerről és Németországról: *„Mi nem egy horogkeresztes tömörülés vagyunk, azonban szimpatizálunk a horogkeresztesekkel. Hitlerrel azért szimpatizálunk, mert Hitler nemzeti hősnak tekintjük, hiszen annyi munkanélküli embernek adott munkát, és a szétzilált Németországból egy rendezett birodalmat csinált. (...) Nagyon kevés olyan egyesületi tagunk van, aki a németországi hitlerizmussal ne azonosulna. Nemcsak Lőcséről, hanem az egész Szepességéről beszélek.”* A zsidó diákok kapcsán azt mondta, hogy *„zsidókat nem fogadtunk egyesületünk soraiba, mert a zsidó nem német. Mindemellert egy zsidó sem jelentkezett nálam, azonban ha erre sor került volna, nem fogadtam volna el a jelentkezését.”* Idézik: Chalupecký–Sulaček, 1975. 326–327. és Ďurkovská, 2016. 32.

¹²⁴ ŠA PO, pb. PP, fond OÚ KK, 16. kr., 82/35. prez. 37/1935.

¹²⁵ Ďurkovská, 2016. 33.

¹²⁶ Chalupecký–Sulaček, 1975. 328.

Összegzés

Amikor a DKV és a DTV Szepességen kifejtett hatását vizsgáljuk, nehezen választhatjuk el a régió német illetőségű politikai erőitől és annak meghatározó szereplőitől. Miközben a szlovák történetírás a két egyület – már-már automatikusan – a KDP-vel hozza összefüggésbe, eredetileg a ZDP tagjai, illetve ahhoz közel álló személyek alapozták meg regionális jelenlétüket 1922 második felében. A források arra engednek következtetni, hogy az eredetileg – német nemzeti szempontból – öntudatosabb szudétanémetek által vezetett szervezetekben a Késmárk és környékén élő német polgárság két lehetőséget látott. A DKV hajlandó volt anyagilag támogatni a szepesi német tannyelvű iskolákat, amellyel nemcsak fenntartásukhoz járultak hozzá, hanem több esetben a német ajkú pedagógusok és evangélikus lelkészek juttatásait is biztosították. A tanintézmények támogatásával összefüggött a diákság, illetve az ifjúság megszervezése is, amelyet a DTV kezdett el, majd a DKV folytatott az 1930-as évek elejétől Josef Plott és Hermann Weigner késmárki titkársága idején. A szepesi német polgárság és gazdaréteg nem idegenkedett a német nyelvhasználat propagálásától, azonban az 1920-as évek folyamán betelepülő szudétanémet értelmiségiekkel szemben távolságtartók voltak. Ez egyrészt összefüggött lokálpatrióta öntudatukkal, amelyben a cipszer önazonosságon túl a nem-cipszer/idegen elemet a negatív konnotációval bíró „Hergelaufener” (bevándorló) fogalommal írták le. Ez legélénkebben Manouschek pártszakadása után került felszínre, legalábbis Andor Nitsch és a ZDP funkcionáriusai egyre jobban hangsúlyozták az „öslakosság” és a „bevándorlók” közötti különbséget, amely egyébként az ellenzéki magyar pártszövetség – főleg az OKP – retorikájába is jól beleillett. Másrészt közrejátszott ebben a gazdasági pragmatizmus is, mivel a jó módú szepesi német polgárság anyagi jóléte, felemelkedése és társadalmi státusza az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után nemcsak veszélybe került, de Csehszlovákia létrejötte után a két legjelentősebb német illetőségű üzem több száz munkást volt kénytelen elbocsátani.¹²⁷

Az 1920-tól nyaranta érkező Wandervogel-csoportok, illetve Prága és Brünn német egyeteméni tanuló szepesi német egyetemisták a DKV-fel igyekeztek szorosan együttműködni, hogy a német nyelvhasználaton túl a német nemzethez, illetve népközösséghez (Volksgemeinschaft) való tartozás érzését is elmélyítsék a helyi

¹²⁷ Amíg Karl Wein (1858–1935) késmárki textilgyáros az impériumváltás után kb. 400 munkást volt kénytelen elbocsátani, addig Scholtz Viktor/Viktor Scholtz és Albert Scholtz/Scholtz Albert mateócói vasgyárosok 1908-ban 800, 1920-ban pedig 271 személyt alkalmaztak. Vö. Malovcová, Božena: Politický a hospodársky vývoj mesta 1918–1945. In: Baráthová, Nora – Chalupecký, Ivan – Cintulová, Erika – Malovcová, Božena: *História Kežmarku od 2. polovice 18. storočia*. Kežmarok: Jadro, 2017. 138.; Štúr, Ludovít: Vývoj a sociálna politika podniku C. A. Scholtz. In: Soják, Marián a kol.: *Kapitoly z dejín Matejoviec*. Poprad-Matejovce: Mestský úrad – Obvodný výbor, 2001. 59.

németekben. Ezt próbálták elősegíteni az olyan szudétanémet pedagógusok is, mint Alfons Nitsch, Leopold Brixel, Anton Miloschewitsch vagy Arsenius Lindner. A német népdal- és táncoktatás, illetve a német népiességgel kapcsolatos amatőr színdarabok játsszása egyben politikai célokat is szolgáltak, hiszen azzal, hogy a BdL belépett a kormányba, illetve 1929-től a KDP szövetségesévé vált, Manouschek és Spina a Andor Nitsch-féle politika elsőszámú ellenfeleivé váltak. A svédleri gyufagyáros svájci emigrálását követően Fröhvirth a továbbiakban is érdekelt volt ebben az együttműködésben úgy, hogy párhuzamosan látta el a KDP elnöki, illetve a DKV Karpathengaujának vezetői posztját. Mindemellett nem jelenthető ki egyöntetűen, hogy a DKV szepesi szervezetei kizárólag a KDP befolyása alatt álltak volna, sőt, az átpolitizáltság ebben az időszakban (még) kevésbé volt jellemző. Érdeemes viszont számon tartani, hogy a DKV késmárki titkárságát csak kirendelt szudétanémetek vezették.

A világgazdasági válság idején látványosan megerősödő cseh- és morvaországi nemzetiszocialista mozgalom a régióban minimális hatást fejtett ki. A Klekner–Gretzmacher-féle egyesület – forrásaink szerint – bár nem állt kapcsolatban a cseh vagy a németországi nemzetiszocialista pártokkal, viszont a német nemzeti öntudat elmélyítésében érdekelt VDA mellett a Hitlerjugend tagjaival is kontaktust létesítettek. A jekelfalvai jogászhallgatóval készült csendőrségi kihallgatáson elhangzottak arról tanúskodnak, hogy nagyra tartotta Hitler németországi politikájának sikerét, a zsidóságot pedig nemzetiségi csoportként kezelte, élesen megkülönböztette a németiségtől. A Pfadfinder-jelenség megjelenése Lőcsén és a Szepességen az első pillanat volt, amikor a szepesi német fiatalokban a Volksgemeinschaft-hoz való tartozás érzése mellett már valami több is megjelent. Ebben pedig a DKV helyi és regionális tisztviselői is támogatták őket, főként Brixel professzor. Kezdeményezésüknek a helyi német közösség szempontjából súlyos következménye lett, hiszen a csehszlovák oktatásügy számára az egylet államellenes jellege jó ürügyet szolgáltatott a nemzetállami törekvések kivitelezésére. Pontosabban a német reál-gimnázium szlovákosítására, amelynek folyamata az 1936/37-es tanév elejére fejlődött be. A DTV 1922–1935 közötti tevékenysége kevésbé volt mérvadó, viszont a DKV-ről kijelenthető, hogy a szudétanémet értelmiségiek és pedagógusok fontos eszköze és csatornája volt, ahogyan elhelyezkedtek éstevékenykedtek a Szepességen. Azonban amikor a német nyelvhasználat és iskolatámogatáson túl a német nemzeti öntudat kialakulásának elősegítésére törekedtek, a cipszer polgárság ellen-szenvét váltották ki, amelynek – ahogyan láttuk fentebb – politikai vonzata is volt.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, fond Politikai osztály általános iratai (K 63)

Národní archiv České republiky, fond Ministerstvo zahraničních věcí, výstřískový archiv

Štátny archív v Košiciach, pobočka Košice, fond Košická župa

Štátny archív v Košiciach, pobočka Spišská Nová Ves, fond Okresný úrad v Spišskej Novej Vsi

Štátny archív v Košiciach, pobočka Spišská Nová Ves, fond Okresný úrad v Gelnici

Štátny archív v Prešove, pobočka Poprad, fond Okresný úrad v Kežmarku

Štátny archív v Prešove, pobočka Poprad, fond Okresný úrad v Poprade

Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, fond Okresný úrad v Levoči

Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, fond Štátne zastupiteľstvo v Levoči

KORABELI SAJTÓ

Deutsche Stimmen, Karpathen Post, Prágai Magyar Hírlap, Szepesi Híradó – Szepesi Hírlap

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bobřík, Miroslav: Činnosť nemeckej telovýchovnej organizácie Deutscher Turnverband na Spiši v zrkadle historického obdobia 1918–1938. *Z minulosti Spiša*, 23. roč. (2015) 119–136.

Chalupecký, Ivan – Suláček, Jozef: *Dejiny Levoče*, II. časť. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975.

Czáboczky Szabolcs: Szepesi németek az első Csehszlovák Köztársaságban. Historiográfiai áttekintés. *Századok*, 2023/3. 587–600.

Ďurkovská, Mária: Nemecká menšina na Spiši – jej spolky a kultúrno-spoločenská činnosť v 20. a 30. rokoch 20. storočia. *Človek a spoločnosť*, 14. roč. (2011), 4. č. 8–15.

Ďurkovská, Mária: Nemecké štátne reformné reálne gymnázium v Levoči 20. a 30. rokoch 20. storočia a aktivity jeho študentov v spolku Pfadfinderverein. *Človek a spoločnosť*, 19. roč. (2016), 3. č., 28–40.

- Houžvička, Václav: *Czechs and Germans 1848–2004: The Sudeten Question and the Transformation of Central Europe*. Prague: Charles University of Prague – Karolinum Press, 2015.
- Ilyés Zoltán: „A Szepesség a szepesieké”. Szepesi német autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek a két világháború között. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 193–203.
- Kasper, Tomáš – Kasperová, Dana: *Německé mládežnické hnutí a spolky mládeže v ČSR v letech 1918–1933*. Praha: Academia, 2016.
- Kováč, Dušan: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)*. Bratislava: VEDA, 1989.
- Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony: Kalligram, 2011.
- Malovcová, Božena: Politický a hospodársky vývoj mesta 1918–1945. In: Barátová, Nora – Chalupický, Ivan – Cintulová, Erika – Malovcová, Božena: *Historia Kežmarku od 2. polovice 18. storočia*. Kežmarok: Jadro, 2017. 108–153.
- Popély Gyula: A magyar iskolaügy kálváriája (Cseh)Szlovákiában 1918–1945. In: Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*, II. kötet, Budapest: Ister, 1998. 11–93.
- Schvarc, Michal: Politická agitácia a činnosť Karpatonemeckej strany v oblasti Hauerlandu na Slovensku v rokoch 1935–1938. *Historický časopis*, 52. roč. (2004), 1. č. 87–118.
- Soják, Marián a kol.: *Veľký Slavkov od praveku po súčasnosť*. Veľký Slavkov: Obec Veľký Slavkov, 2021.
- Sulaček, Jozef: Roky 1918–1948 v dejinách a v živote obyvateľov Vondrišľa. In: Nižnanský, Branislav (zost.): *Nálepkovo – Vondrišiel. Monografia obce*. Levoča: Modrý Peter, 1995. 104–159.
- Sulaček, Jozef: Na prahu novej republiky. In: Chalupický, Ivan (zost.): *Dejiny Popradu*. Košice: Oriens, 1998. 199–209.
- Sulaček, Jozef: Administratívno-správny a spoločensko-politický vývoj v rokoch 1919–1938. In: Chalupický, Ivan (zost.): *Dejiny Popradu*. Košice: Oriens, 1998. 210–238.
- Sulaček, Jozef: Veľká Lomnica v štátno-politických premenách (1918–1948). In: Labuda, Vladimír – Šmálik, Michal (zost.): *Dejiny Veľkej Lomnice*. Huncovce: Vladimír Labuda – Grafík, 2008. 120–169.
- Štúr, Ľudovít: Vývoj a sociálna politika podniku C. A. Scholtz. In: Soják, Marián a kol.: *Kapitoly z dejín Matejoviec*. Poprad-Matejovce: Mestský úrad – Obvodný výbor, 2001. 49–67.
- Zavatzky, Günter: *Mníšek nad Hnilcom*. Sabinov: Dino, 2017.

MARUSZICS ERIK*

A Volksbund szervezési törekvései Kárpátalján (1938–1944)

Organizational Efforts of the Volksbund in Transcarpathia (1938–1944)

ABSTRACT: The People’s Association of Germans in Hungary (Volksbund) was founded in November 1938 as the organization representing the interests of the German minority in Hungary. Little is known about the operation of the Volksbund in Transcarpathia. In academic works dealing with the history of the region between 1938 and 1944, the Transcarpathian German minority and the Volksbund are just briefly mentioned most of the times. In the course of this study, we undertook to examine the organizational efforts and activities of the Volksbund in the territories which returned in 1938 and 1939 with the help of the State Archives of the Transcarpathian Region and other available sources.

KEYWORDS: Transcarpathia, revision, Volksbund, German minority.

A magyarországi német kisebbség 20. századi történetével kapcsolatban már számos munka foglalkozott az utóbbi néhány évtizedben.¹ A kutatások fókuszába olyan témakörök kerültek, mint a Volksbund működése és tevékenysége, a Deutsche Jugend (Német Ifjúság) mozgalom², de több monográfia született már a Magyar Királyság területén végrehajtott Waffen-SS-toborzások történetéről is.³ Széles körű

* A szerző PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. E-mail cím: maruszics@gmail.hu. A tanulmány elkészültét a Collegium Talentum programja támogatta.

¹ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1–2*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2015; Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest: Magvető, 1981; Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020.

² Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund: A német népcsoport-politika és Magyarország: 1938–1945*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1978; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005; Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 2012; Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2015.

³ Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974; Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: Paktum, 2001.

ismeretekkel rendelkezünk a német kisebbséget ért retorziókról a II. világháborút követően.⁴ Kárpátalja viszonylatában is ezt dolgozták fel leginkább az elmúlt évek folyamán.⁵ Jóval kevesebbet tudunk viszont a kárpátaljai németiség helyzetéről az első bécsi döntést követően. A régió történetét feldolgozó munkákban ugyanis sokáig csak említés szintjén vagy egy–egy bekezdés erejéig foglalkoztak a kárpátaljai német kisebbséggel. Angela Gröber közelmúltban megjelent német nyelvű monográfiája ezért is hiánypótló, hiszen korábban senki sem foglalkozott átfogóbban a kárpátaljai németiség 1920–1944 közötti történetével.⁶ A téma szempontjából azonban vannak még releváns és többségében feldolgozatlan források, amelyek felhasználásával betekintést kaphatunk a Volksbund kárpátaljai működésébe és szervezési törekvéseibe.

A kutatás során a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár⁷ beregszászi fiókjában őrzött iratanyagokat tekintettük át. Többek között Ung⁸ és Ugocsa⁹ vármegyék főispánjainak anyagai, a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség¹⁰, Munkács¹¹ és Ungvár megyei város polgármesterének iratai kerültek felhasználásra.¹² E fondok tartalmazzák például az Ungváron és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén működő Volksbund csoportok iratanyagának egy részét, vagy az első Waffem–SS–toborzás alkalmával készült csendőrkerületi jelentéseket. A tanulmányban érintett kérdések árnyalásához nagymértékben hozzájárulhatott volna, ha a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött releváns anyagokat is lett volna lehetőségünk megvizsgálni, erre azonban az orosz–ukrán konfliktus következtében nem volt módunk. A későbbiekben ezért is tartjuk majd fontosnak

⁴ Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993; Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2020.

⁵ Molnár D. Erzsébet: *A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet kényszermunkatáborokba*. In: Kiss Réka – Simon István (szerk.) *Gulag–Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017; Dupka György: *A kárpátaljai magyarság, németiség elhallgatott tragédiája, 1944–46*. Budapest–Ungvár: Intermix Kiadó, 2020.

⁶ Gröber, Angela: *Von der Minderheit zur Volksgruppe: Die Deutschen in der Karpatenukraine 1920–1944*. Komárno, Šamorín: Forum Inst., 2021.

⁷ Az ukrainai levéltári rendezés alapegysége a fond, amely leíró egységekre, „opiszokra” bomlik, az opiszokon belül az iratok őrzési egységeiben (odinica zberihannya) kapnak helyet. Ez utóbbinak a magyar levéltári terminológiában az iratsomó fogalma feleltethető meg.

⁸ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 47. Fond.

⁹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 259. Fond.

¹⁰ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 162. Fond.

¹¹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1553. Fond.

¹² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 94. Fond.

áttekinteni a K28¹³ és K149¹⁴ fondok iratanyagát, amelyek között megtalálhatók a kárpátaljai német kisebbségre vonatkozó főispáni, főszolgabírói és csendőrségi jelentések anyagai.

Történeti áttekintés

Az északkeleti vármegyék története a magyarság mellett szorosan összefonódott a helyi németiséggel is, akik egykor szerves részét képezték a lokális társadalomnak. Ma már viszont gyakorlatilag egy erősen asszimilálódott etnikumot alkotnak Kárpátalján. Ennek okát leginkább a különböző történelmi kataklizmákban és az impériumváltásokat követő asszimilációs, ki- és áttelepítési politikákban kell keresnünk.

A mai Kárpátalja területén már a tatárjárást megelőzően is éltek német telepesek (Beregszászban, Batáron és Visken). A tatárjárást követően Nagyszőlőst, Feketeerdőt, Szászfalut és Királyházát is németek népesítették be. A 18. században újabb telepesek érkeztek a térségbe. A Schönborn-család, amely megkapta az egykori Rákóczi-birtokokat, az iparban és bányászatban jártas németeket telepített be, többek között Felső- és Alsóschönborn (1750), Nagyleányfalva (1750), Kocsova (1748), Berezinka és Klucsárka (1750) falvakba. Pósházát (Montforczorg vagy Montforts-sorge) már a betelepített frankok alapították.¹⁵ Máramaros vármegyébe a 18. század 60-as és 80-as éveiben osztrák származású németek érkeztek, így Németmokrára, Királymezőre (Königsthal) és Dombóra, akik a kincstári fakitermelés megszervezésében vállaltak szerepet.¹⁶

Az I. világháborút követően a saint-germaini és trianoni békeszerződések értelmében Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye egy része az újonnan létrejövő Csehszlovák Köztársaság kötelékébe került, ahol a történelmi vármegyékből szervezték meg Podkarpatszka Ruszt, amit a 30-as évektől egyre gyakrabban neveztek Kárpátaljának. A Csehszlovák Köztársaságban 3,2 millió német élt, amely az összlakosság 23,6%-át tette ki. Ez a szám magasabb volt, mint az államalkotó szlovák népesség aránya (14,7%).¹⁷ 1920-ban Szlovákiában 150 ezer, Kárpátalján

¹³ Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi osztályának iratai.

¹⁴ A Magyar Belügyminisztérium, Rezervált iratok, 1938–1944.

¹⁵ S. Benedek András: Népek és nemzetiségek Kárpátalján: II. rész. *Iskolakultúra*, 1994/12. 32–38.

¹⁶ Braun László: *A dualizmus korának társadalmi és gazdasági viszonyai*. In: Brenzovics László – Csatáry György – Braun László – Szakál Imre – Szamorovszkyné Nagy Ibolya – Dobos Sándor – Orbán Melinda (szerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, RIK-U Kiadó, 2021. 332–334.

¹⁷ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 263.

13 ezer német élt, akiknek közös megnevezésük a Kárpátnémet¹⁸ volt.¹⁹ A népszámlálási adatok vizsgálata közben igencsak szerteágazó eredményeket kapunk. Ennek hátterében olyan tényezők állnak, mint az eltérő népszámlálási metodika, az I. és II. világháború demográfiai következménye vagy az 1944 őszi elhurcolások.

I. táblázat. A kárpátaljai németiség számának alakulása a népszámlálások tükrében²⁰

Év	Az összlakossága száma	A németiség száma	A németiség számaránya
1910	598 863	63 561	10,5 %
1930	734 249	12 778	1,7 %
1941	853 949	13 222	1,5%
1959	920 173	3 504	0,4 %

Forrás: Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Kalligram, 2018. 87, 93, 100, 109;

Az 1910-es népszámlálás alatt gyakran előfordult, hogy a jiddis anyanyelvű zsidókat egyszerűen hozzászámolták a német etnikumhoz. Az 1930-as csehszlovák népszámlálás alkalmával az Osztrák–Magyar Monarchiában végzett népszámlálással ellentétben már nem a beszélt nyelvre, hanem a nemzetiségre kérdeztek rá, így ez kihatott a számarányok alakulására is. Munkács lett az egyetlen település, ahol a németiség aránya elérte az 5,2%-ot, a Munkácsi járás területén pedig 6,7% volt a részarányuk.²¹ Az 1941-es magyar népszámlálás ismételten a beszélt nyelvre kérdeztek rá, és az 1930-as népszámláláshoz képest némileg növekedett a számuk. Az 1944-es eseményeknek döntő szerepük volt abban, hogy miként is alakult a továbbiakban a kárpátaljai németiség sorsa. A Vörös Hadsereg Kárpátalja elfoglalását követően a magyarokhoz hasonlóan a német származású emberekkel szemben is a kollektív büntetést alkalmazták, ily módon „háromnapos munkára”, málenkij robotra, kitelepítésre kötelezték őket is, ahonnan több ezren már sohasem tértek haza.

¹⁸ A Kárpátnémet megnevezés R. F. Kaindl történelemszótól származik.

¹⁹ Hoensch, J. K. A szlovákiai és kárpátaljai németek élet és tudati viszonyai a két világháború közötti időszakban. *Kisebbségkutatás*, 1991–1992/4. 405.

²⁰ A táblázatban szereplő adatok a mai közigazgatási határokon belüli népességet veszi alapul. Ha viszont figyelembe vesszük Ugocsa és Máramaros vármegyék azon területeit, amelyeket a Román Királyságtól csatoltak vissza 1940-ben, akkor Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, illetve a Kárpátaljai Kormányzóság területének lakossága meghaladta az egymilliót (1 111 630) 1941-ben. A németek nemzetiségük száma 14 343 fő volt. Erről lásd: Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990. 7.

²¹ Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Kalligram, 2018. 87–93

Az első bécsi döntés és Kárpátalja visszafoglalása

Az első bécsi döntés értelmében Kárpátalja 21,1%-a került Magyarországhoz, a magyarok által többségében lakott rész.²² A régió egy jelentős része ekkor még a Cseh–Szlovák Köztársaság²³ kötelékében maradt. A müncheni válságot követően Prága autonómiát adott Szlovákiának, és Kárpátaljának is. Nem sokkal később Bródy András miniszterelnökségével megalakult az első kárpátaljai autonóm kormány a cseh-szlovák fennhatóság alatt maradt területen. Bródyt ugyanakkor rövid időn belül eltávolították²⁴ és a helyét Avgusztin Volosin vette át.²⁵ Volosin egy erősen autoriter rendszer kiépítésébe fogott, s betiltott minden szervezetet és pártot, amely nem az általa támogatott ukrán irányvonalat követte. Volosin maga mögött tudta a Harmadik Birodalom támogatását, aminek köszönhetően felfegyverezte a Szics-gárdát.²⁶ A szoros ukrán–német kapcsolat ösztönzően hatott a helyi német politikai szervezkedésre. Huszton német konzulátus nyílt, majd 1938. december 4-én megalakult a Német Nemzeti Tanács, s a korábban betiltott Kárpátnémet Pártnak is engedélyezték, hogy felújítsa működését. A Német Nemzeti Tanács élére nem egy helyi politikus került, hanem Berlin embere, a szudétanémet származású Franz Karmasin²⁷, aki a betiltott Kárpátnémet Párt vezetője volt és a Volosin-kormányban államtitkári pozíciót is kapott. Mivel többnyire Karmasin Pozsonyban tartózkodott, a gyakorlati ügyeket így Anton Ernst Oldofredi²⁸ vitte mint államtitkárhelyettes. Oldofredi szintén szudétanémet volt, és Szlovákiából küldték Kárpátaljára, aki rövid időre a helyi németiség első számú vezetője lett.²⁹

Volosiné Kárpátalján választásra készültek, ezért a német lakosság, illetve a Harmadik Birodalom rokonszenvének megnyerésének érdekében készek voltak biztosítani a nemzetiszocialista világnézetet a német etnikum számára.³⁰

²² Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015. 35

²³ A német és magyar területek elcsatolását követően államjogi átszervezésre került sor Csehszlovákiában, amely az ország nevét is érintette. Ezt követően már nem Csehszlovákia, hanem Cseh–Szlovákia volt az állam hivatalos megnevezése. Forrás: <https://trianon100.hu/blog-cikk/avagy-a-masodik-koztarsasag-helyes-magyar-elnevezese> (Letöltés ideje: 2023. október 27.).

²⁴ Bródy Andrást azzal vádolták meg a csehszlovák hatóságok, hogy Magyarországnak kénkezik. A tisztségéből azonnal felmentették, őt magát pedig hazaárulás vádjával elítélték.

²⁵ Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján*. Ungvár: Kijadja a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 46.

²⁶ Brenzovics, 2010. 47.

²⁷ Franz Karmasin (1901–1970) szlovákiai német politikus, a Kárpátnémet Párt vezetője.

²⁸ Anton Ernst Oldofredi (1906–1982) mérnök, német államtitkár–helyettes Kárpát–Ukrajna kormányában.

²⁹ Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Budapest: Kalligram, 2019. 171.

³⁰ Popély Árpád: Szojmválasztás Kárpátalján 1939 februárjában. Adalékok a kárpátukrán szojm megválasztásának történetéhez. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 2017/1. 30–40.

A Volosin-kormány még azt is engedélyezte, hogy szabadon használják a birodalom szimbólumait. A Szics-gárda mellett a német kisebbség is engedélyt kapott, hogy megalakíthassa saját fegyveres véderőosztágát: „*Megalakult Ruszinszkóban SS-mintára a német védőrszervezet*”.³¹ A védőőrséget még Franz Karmasin szervezte meg, aki felszólította a helyi németséget, hogy „*a Szics-szervezettel együttműködve teljesítsék az ország újjáépítésénél kötelességüket*”.³² A Harmadik Birodalom jelenléte és támogatása nem volt véletlen, hiszen ekkor Kárpátalja sorsa még közel sem dőlt el. A területet nemcsak a Magyar Királyság szerette volna megszerezni, de Románia és Lengyelország is.³³ Megvolt annak a lehetősége is, hogy létrejöjjön az önálló Kárpáti–Ukrajna, amely a Harmadik Birodalom protektorátusa alatt felvonulási szintéreként szolgálhatott volna a Szovjetunió elleni háború során.³⁴ Az ukrán választási „küzdelmekbe”³⁵ Oldofredi is bekapcsolódott és arra buzdította a német kisebbséget, hogy azt az Avgusztin Volosint támogassák, aki lehetővé tette számukra az „[...] *Adolf Hitler melletti nyílt hitvallás szabadságát* [...]”.³⁶ Több településen a német kisebbség kedvezően fogadta az államtitkárhelyettes szavait.³⁷

A választási eredmények mégis eltérő képet mutattak: Kékesfüred, Kendereske vagy Zsófiafalva németsége elutasította Volosin kormánylistáját, ezzel szemben Szarvasrét, Dubi, Németmokra, Oroszmokra és Királymező német lakossága szinte egyöntetűen támogatták azt.³⁸ A választásoknak sok gyakorlati jelentősége nem volt, ugyanis a Magyar Királyi Honvédség 1939. március 15-én katonai akciót indított Kárpátalja teljes nemzetiiségi területének visszaszerzése érdekében.³⁹ A Honvédség bevonulását követően a német lakosság döntő többségében nyugodt maradt, ami részben annak volt köszönhető, hogy a huszti német konzulátus továbbra is működött, így nem szakadt meg a kapcsolat a Harmadik Birodalommal. A magyar hatalom visszatérését ellenben nem mindenki várta meg. A tanárok egy része, akik a szudétanémet területekről érkeztek korábban a kárpátaljai németséget érintő tanárhíány enyhítésére, visszatért Németországba. Hasonlóképpen cseleked-

³¹ Megalakult Ruszinszkóban SS - mintára a német „védőrszervezet”. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. február 29. 1.

³² Uo.

³³ Brenzovics, 2010. 48–49.

³⁴ A német hadvezetés számolt a kárpátaljai vasútvonalak igénybevételével. Franz Halder vezérrezredes 1941. június 19-én a Werth Henrik magyar vezérkari főnökkel folytatott tárgyalások alatt többször említést tett a kárpátaljai vasútvonalak fontosságáról. A tárgyalásokkal kapcsolatban bővebben lásd: Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? – Magyarország a második világ-háborúban*. Budapest: Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, 1999. 64–65.

³⁵ Az 1939. február 12-én szojmválasztást tartottak Kárpát–Ukrajnában, amelyen a Volosin-féle kormánylista a szavazatok 94,3% szerezte meg.

³⁶ Popély, 2019. 173.

³⁷ Gröber, 2021. 147–157.

³⁸ Popély, 2019. 205–207.

³⁹ Fedinec, 2015. 9.

tek a Német Nemzeti Tanács tagjai is. Kollektív megtorlás nem történt a Volosint támogató németiséggel szemben, de egy-egy esetben erőszakos incidensre került sor. Egy németmokraí férfi például arról számolt be, hogy magyar tisztségviselők bántalmazták, és letépték a horogkeresztet a kabátjáról. A huszti német konzulátus 1939. június 21-én végül felszámolta működését, a visszatérő magyar hatalom pedig betiltotta a német birodalmi szimbólumok és egyenruhák használatát.⁴⁰

A Volksbund szervezkedése és tevékenysége a visszatért területeken

Kárpátalja azon részén, amely a Cseh–Szlovák Köztársaság kötelékében maradt, paradox módon néhány ezer német szélesebb jogköröket élvezett, mint a Magyar Királyságban élő több százezer nemzettársuk. Magyarországon a német érdekképviselőt a revízió időszakában éppen csak alakulóféliben volt. A Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund) 1938 őszén bontott zászlót.⁴¹ A Volksbund alapító, rendes vagy pártoló tagja lehetett minden olyan német nemzetiségű magyar állampolgár, aki betöltötte a 18. életévét, e korhatár alatt csak szülői hozzájárulás révén volt lehetőség csatlakozni.⁴² A tagok felvételéről az intézőbizottság döntött, s a tagság 3 évre szólt, amiért évi egy pengő tagsági díjat kellett fizetni. A Volksbund intézőszerveit és tisztikarát a közgyűlés választotta meg 3 évre. Az intézőbizottság 15 tagból állt, és fő feladataihoz tartozott a közgyűlés határozatainak a betartása, a Volksbund vagyonának kezelése, új csoportok alapítása, a tagok felvétele, és dönten minden olyan kérdésben, amely nem volt a közgyűlés alá rendelve. Az intézőbizottság mellett működött még az ügynevezett számvizsgáló bizottság⁴³, a tanácsadó testület⁴⁴ és a békéltető tanács.⁴⁵ A Volksbund élén az elnök állt, aki összehívhatta a közgyűlést, az intézőbizottságot és a tanácsadói közgyűlést, ahol elnökölt, továbbá ő felügyelte a határozatok betartását is. Az elnök távollétében ezeket a feladatokat az elnökhelyettes látta el. A főtitkár (annak távollétében a két főtitkárhelyettes) vezette a szervezkedést, intézte az elnöki rendelkezések végrehajtását, illetve a különböző bizottságok munkája során vezette

⁴⁰ Gröber, 2021. 160–172.

⁴¹ Spannenberger Norbert: *A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)*. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020. 128.

⁴² A lányok már 15. életévüket betöltve pártoló tagok lehettek, ha befejezték tanulmányaikat.

⁴³ A számvizsgáló bizottság 3 választott és 2 póttagból állt, ez a szerv végezte az éves zárszámadást, s jelentett arról a közgyűlésnek.

⁴⁴ A tanácsadó testület 100 tagból állt, akiket a közgyűlés rendes tagjai közül választottak 3 évre. A feladata abból állt, hogy tájékoztassa a Volksbund vezetőségét a tagság hangulatáról és kívánságairól.

⁴⁵ A Volksbundon belüli konfliktusokat volt hivatott rendezni. Tagjai az elnök és az elnökhelyettes, illetve az intézőbizottság és a tanácsadó testület által delegált egy-egy tag voltak.

a jegyzőkönyveket. A Volksbund tisztikarában helyet foglaltak még az ügyészek (jogtanácsosok), a pénztáros és az ellenőr (aki a pénztáros munkáját felügyelte). A tisztikart és az intézőbizottságot először alakuló közgyűlés választotta meg, a további tisztújítás az éves közgyűlésre hárult. A tisztikar mellett volt még egy elnöki tanács is (elnök, elnökhelyettes, főtitkár), amely a Volksbund bármely szerve által hozott döntésnek a végrehajtását jogában állt felfüggeszteni, s azt az intézőbizottságnak visszaküldeni újratárgyalásra.⁴⁶

A Volksbund nem sokkal később az első bécsi döntés által visszacsatolt területeken is hozzájárult a szervezkedéshez, 1939. június 16-án Bereg vármegyében alakultak meg az első helyi csoportok (Alsóschönborn, Várpálánka, Pósháza).⁴⁷ A visszatért területeken történő zászlóbontás nem volt zavartalan, sőt, erős ellen-szélben kezdődött. Először lejárato cikkek jelentek meg a Volksbund vezetőinek látogatásáról és annak sikertelenségéről. A *Nemzeti Újság* egy cikket közölt a *Kárpáti Híradóra* hivatkozva „*Megbuktak Baschék a Kárpátalján*” címmel.⁴⁸ A cikkben a pósházai eseményekkel foglalkoztak, ahol állításuk szerint Basch Ferencéket⁴⁹ kellemetlen meglepetés érte, hiszen csak „[...] *alig pár bricsesz nadrágos fiatalember éltette Sieg! Heil! kiáltásokkal a Volksbund-vezért*”, az éljenző tömeget pedig Budapestről hozták magukkal.⁵⁰ A cikket a *Pesti Hírlap* is leközölte, s említést tettek azokról a németekről, akik a Volosin-kormány időszaka alatt „Éljen Magyarország” feliratokat írtak a választócédulákra.⁵¹ Az egyik helyi lap egyébként így összegezte Basch Ferencék látogatását: „*Az itt élő német őslakosság számtalan tanújelét adta magyar hűségének, s hisszük, hogy továbbra is kitar az azon az úton, amelyet eddig követett. Basch és társai hiába fáradoznak*”.⁵²

A kormány azonban rövidesen betiltotta a Volksbund működését az 1938 és 1939-ben visszatért területeken, Philipp Bösst pedig kiutasították a térségből.⁵³ A II. világháború kitörését követően a kormány korlátozta az egyesületek tevékenységét, így a trianoni területen sem volt arra lehetőség, hogy a Volksbund új csoportokat alakítson.⁵⁴ Míg a Volksbund működését betiltották, addig a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenységét támogatták a visszatért

⁴⁶ „A Magyarországi Németek Szövetsége” Alapszabályai, Budapest 1939. KTÁL, 162. Fond, 3. op., 122. ügyirat, 1–7.

⁴⁷ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 187.

⁴⁸ Megbuktak Baschéka Kárpátalján. *Nemzeti Újság*, 1939. július 21. 2.

⁴⁹ Basch Ferenc Antal (1901–1946) a Volksbund elnöke.

⁵⁰ Megbuktak Baschéka Kárpátalján. *Nemzeti Újság*, 1939. július 21. 2.

⁵¹ Kárpátaljai válasz a Volksbund népgyűlése szónokainak. *Pesti Hírlap*, 1939. július 21. 4.

⁵² Uo.

⁵³ A Volksbund országos sajtófőnökhelyettese, 1944-től országos sajtófőnök.

⁵⁴ Marchut Réka: *A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940)*. In: Eiler Ferenc –Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020. 63.

területeken.⁵⁵ Pintér László országgyűlési képviselő, az egyesület elnöke is megfordult a visszacsatolt területeken. Látogatása során igyekezett cáfolni Baschék azon állítását, miszerint a kárpátaljai németek nyomorban élének: „Az igazság az, hogy a kárpátaljai sváb lakosság jómódban él és csak a csehek által teljesen elszegényített ruszin nép nyomoráról lehet beszélni”,⁵⁶ A Volksbund-ellenes intézkedések mögött megfontolt kormányzati döntés állt, amelynek az volt a célja, hogy a visszatért területeken élő német etnikumot a kormánybarát Magyarországi Német Népművelődési Egyesület soraiba tereljék. Végül mind a kormány, mind pedig Pintér László törekvései sikertelenül zárultak. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület a rendelkezésre álló források alapján csak Munkácson kezdte meg a működését, más településeken nem alakultak alapszervezetei.⁵⁷

A Volksbund további szervezkedése egészen 1940 tavaszáig váratott magára, ekkor a Teleki-kormány ismét engedélyezte, hogy további csoportok alakuljanak az egész ország területén.⁵⁸ Az engedmény hátterében elsősorban külpolitikai okok játszottak közre, és inkább szólt a Harmadik Birodalomnak, mint magának a Volksbundnak. A második bécsi döntés előestéjén a magyar kormány mindent megtett annak érdekében, hogy megnyerje magának Németország támogatását a román féllel szemben. A Volksbund terjeszkedése immáron a Kárpátaljai Kormányzóság területére is kiterjedt, s 1940 májusa és júliusa között számos új csoport alakult. A Beregi Közigazgatás Kirendeltség területén kilenc községben⁵⁹, a Máramarosi-ban pedig három⁶⁰ helységben.⁶¹ Valamennyi alakuló közgyűlésen jelen volt a korábban kitiltott Philipp Böss, és a Volksbund vezetőségének a tagja, Alois Sárközy. A kifejtett szervezőmunka eredményeként lehet megemlíteni, hogy 1940. augusztus 12-én a Volksbund hidasi nagygyűlésén már helyi németiség is képviseltette magát: „Képviselve van itt Baranya, Tolna, Somogy, Bácska, Pestvidék, Nyugat-Magyarország, Kárpátalja németisége”.⁶²

⁵⁵ Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucidus, 2005. 195–196.

⁵⁶ Izgatják a kárpátaljai német lakosságot? *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. augusztus, 10. 18. szám. 4.

⁵⁷ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁵⁸ Spannenberger, 2005. 211.

⁵⁹ Alsógereben, Kékesfüred, Németkucsova, Berezinka, Újtövissfalva, Beregleányfalva, Felsőkerpec, Zsófiafalva, Munkácsváralja.

⁶⁰ Királymező, Németmokra, Oroszmokra.

⁶¹ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁶² A magyarországi Volksbund seregszemléje. *Pesti Hírlap*, 1940. augusztus 13. 4.

A téma szempontjából releváns iratanyagok igencsak töredezttek, ezért is különösen értékes a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi fiókjában őrzött 162-es fond, ami rendezetlenül ugyan, de a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén működő Volksbund csoportokról is tartalmaz információkat. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy ebben az esetben is csak forrástöredékekről van szó, mindazonáltal részinformációkkal, adalékokkal szolgál, hiszen tartalmazza (három települést leszámítva) az adott közigazgatási területen megalakult csoportok listáját, azok névsorát (kik voltak a helyi csoport és ifjúsági vezetői), a tagok foglalkozását stb. A kirendeltség területén 1940-ben három (Királymező, Németmokra, Oroszmokra), 1941-ben további öt településen (Dombó, Taracköz, Rahó, Huszt, Bustyaháza) alakult meg a Volksbund. Azt, hogy a helyi németek milyen arányban csatlakoztak a Volksbundhoz, jelenleg nem tudjuk. A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén az 1941-es népszámlálási adatok szerint 3 759 személy élt, aki német nemzetiségűnek vallotta magát.⁶³ Az 1941-ben alakult szervezetek 174 személyt tömörítettek magukba, de ez a szám csak az alakuló közgyűlések alkalmával belépett tagokat foglalta magába.

3. táblázat. A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén alakult Volksbund csoportok⁶⁴

<i>Település</i>	<i>Bejelentés időpontja</i>	<i>Csoport-vezető</i>	<i>Taglétszám</i>	<i>A német-ség száma az adott településen</i>	<i>A német-ség számaránya az adott településen</i>
Királymező	1940	n.a.	n.a.	1250	61,9%
Oroszmokra	1940	n.a.	n.a.	544	31,9%
Németmokra	1940	n.a.	n.a.	976	83%
Dombó	1941.01.05.	Eib József	46	173	2,8 %
Taracköz	1941.03.23.	Holzberger Balázs	28	46	1,3%
Rahó	1941.02.09.	Faltinsky Gyula István	24	114	0,9%
Huszt	1941.02.09.	Gerhardt Miklós	36 (+8)*	334	1,5%
Bustyaháza	1941.06.31.	Zauner Ede	32	18	0,5%
<i>Összesen</i>			<i>174</i>	<i>3 465</i>	

* Az ifjúsági csoport nyolc tagját nem számolták hozzá a hatóságoknak leadott tagsági listához.

⁶³ Központi Statisztikai Hivatal: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint, 1990. 8.

⁶⁴ A Magyar Királyi Belügyminisztérium és a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság levelezése a Volksbund Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén alakult szervezetivel kapcsolatban, Huszt 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond, 3. op., 922. ügyirat, 1–141., Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990. 282–284.

Egy települést leszámítva (Bustyaháza) látható, hogy a többi községben (ahol rendelkezünk forrásokkal) a német lakosság többnyire távol maradt, és nem lépett be a Volksbundba. Ezek az állapotok viszont csak az 1941 júliusi időszakot tükrözik. A tagok foglalkozását tekintve a nők szinte kivétel nélkül a háztartást vezették, míg a férfiak többsége valamilyen kisiparos tevékenységet végzett, de akadt köztük éjjeliőr, vendéglős, mozdonyvezető, és egy fényképész is. Hivatali munkát elenyésző számban végeztek, és teljes mértékben hiányzott az értelmiségi réteg, mint a lelkész vagy a tanár, (utóbbiakból különösen nagy hiány volt Kárpátalján).⁶⁵ Az értelmiségi réteg megléte (vagy kinevelése) vagy az anyanyelvi oktatás megszervezése (fenntartása) olyan sarokkövek, amelyek egy közösség fennmaradásának zálogai is egyben, s ez volt a Volksbund egyik legfőbb törekvése, hogy ezáltal is útját állják az asszimilációnak, vagy akár visszafordítsák azt. Talán ennek a disszimilációs politikának az eredményei voltak megfigyelhetők Bustyaházán is. A helyi csoportnak összesen 32 tagja volt, de az 1941-es népszámlálás szerint csak 18 német élt a községben.⁶⁶ Ez az eredmény első látásra igen szerénynek tűnhet, de a saját kontextusában szemlélve már közel sem elhanyagolható. Ahhoz ugyanis, hogy a Volksbund megalakulhasson egy adott településen, legalább 20 tagra volt szükség, tehát néhány ember kiesése akár a csoport megszűnésével is járhatott (jó példa erre az ungvári csoport esete, amiről később még szó lesz).

A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén megalakult csoportok révén a helyi németiség tulajdonképpen bekerült a Harmadik Birodalom vérkeringésébe. Ezt jól prezentálják azok a történések, amikor is a kirendeltség területén élő Volksbund-tagok csoportos útlevel kiállítását kérték a hatóságoktól, hogy Németországba utazhassanak egy „*tanulmányi kirándulásra*”.⁶⁷ Az utazók létszáma nem ismert, mindazonáltal a tanulmányút eseményeivel már foglalkozott a szakirodalom. A Volksbund által szorgalmazott út eredetileg három hétig tartott volna, de a megérkezést követően nem sokkal meglepetés érte a résztvevőket, mivel az első hét után sokakat arra kényszerítettek, hogy lépjenek be a Waffens-SS kötelékébe. A kényszerrel besorozott férfiak Finnországba, a Karéliai frontra kerültek, ahonnan hét hónapig levelet sem írhattak haza.⁶⁸ A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területéről kiutazó személyek sorsa ismeretlen, de minden bizonnyal hasonlóképpen jártak, mint többség, akik részt vettek az utazáson.

A második bécsi döntéssel nemcsak az ország területe gyarapodott, de a Volksbund jogköre is. Az 1940. augusztus 30-án aláírt Bécsi Népcsoportegyezmény

⁶⁵ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond. 3. op., 922. ügyirat, 1–35.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond. 3. op., 922. ügyirat, 137.

⁶⁸ Kovács – Számvéber, 2001. 24.

lehetővé tette a nemzetiszocialista világnézet szabad megvallásának a jogát, illetve a Volksbund lett az egyetlen olyan szervezet, mely képviselhette a magyarországi német kisebbség érdekeit, ez egyben a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület megszűnését is jelentette.⁶⁹ 1940. szeptember 21-én a Volksbund központi vezetősége két területet alakított ki a visszacsatolt részekben: az Észak-erdélyi⁷⁰, illetve a szatmárvidéki és a felvidéki területet. A szatmárvidéki és felvidéki területbe tagolták be Bihar, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Máramaros, Bereg és Ung vármegyét, valamint a Kárpátaljai Kormányzóság területén élő németiséget.⁷¹ A terület központja Nagykároly volt, vezetője pedig Martin Jüssli. A területet további nyolc körzetre osztották: Mannherz, északi⁷², keleti, felső-vidéki, hegyvidéki, szamosi, zilahi és a nagyváradi.⁷³ 1940 októberé és novembere között újabb csoportok alakultak a Beregi Közigazgatási Kirendeltség területén is⁷⁴, ami viszont szembevetendő, hogy egyes községekben már helyi körzetvezetők (például Zepezauer Ferenc) jelenlétében történtek meg az alakuló közgyűlések, s nem Budapestről érkezett vezetőségi tagok elnökletével.⁷⁵ A gyakorlatban tulajdonképpen ez azt jelentette, hogy 1940 őszétől már a helyi, vagy a szatmári vezetők folytatták tovább a szervezőmunka nagy részét. Bár azt érdemes hozzátenni, hogy a Volksbund prominensebb tagjai a későbbiekben is gyakran látogattak Kárpátaljára. Franz Basch például 1941 októberében Királymezőn, Németmokrán és Szolyván járt Sepp Schönborn kíséretében. Számos alkalommal jártak a Volksbund parlamenti képviselői is (Jakob Brandt és Eduard Keintzel) a régióban, sőt, Otto von Erdmannsdorff⁷⁶ budapesti német követ is megfordult Kárpátalján.⁷⁷

A Volksbund területi felosztásának következtében – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, illetve a Kárpátaljai Kormányzóság területén élő németiség

⁶⁹ Eiler Ferenc: Érdekképviselő a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). *Regio*, 2023/1. 4.

⁷⁰ Az Észak-erdélyi területhez a következő vármegyék tartoztak: Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyét.

⁷¹ Marchut Réka: A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In: Virag, Paula (szerk.): 300 de ani de la colonizarea șvabilor dinăreni în comitatul Satu Mare. Satu Mare: Editura Muzeului Satu Marean, 2012. 57–60

⁷² Az északi körzet székhelye Munkács volt, ügyvezetője pedig Zepezauer Ferenc.

⁷³ Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2015. 148.

⁷⁴ Bányfalu, Kendereske, Puznyákfalva, Szidorfalva, Szuszkóújfalu, Szolyva.

⁷⁵ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionális szintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukraina&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁷⁶ A követ 1941. május 30 és június 2. között tartózkodott Kárpátalján, s látogatást tett az akasztalinai sóbányában, illetve Rahón is.

⁷⁷ Erdmannsdorff német követ pünkösdi kárpátaljai kirándulása. *Kárpáti Híradó*, 1941. június 1. 5.

– nagykarolyi irányítás alá került. A szatmári sváb németiség többsége megosztott volt a második bécsi döntés időszakában, és a területi revízióban sokan csak az asszimilációs politika visszatérését látták. Az aggodalom nem volt alaptalan, hiszen a közigazgatás élére magyar vagy magyarbarát németek kerültek. A dobolás nyelve, illetve az állami iskolák tannyelve minden településen – kivétel nélkül – a magyar lett. A kormány hiába adott engedélyt arra, hogy a Volksbund öt településen saját finanszírozású iskolákat nyisson, ezzel közel sem voltak elégedettek. A szatmári német kisebbség gyakorlatilag két pártra szakadt, és a két párt között gyakoriak voltak a konfliktusok, amelyek sokszor a tettelegességig fajultak. A visszatért magyar hatalomhoz lojális németek, akik a közigazgatásban is szerepet vállaltak, nem nézték jó szemmel a Volksbund szervezkedését.⁷⁸ A Volksbundban tömörülő sváb lakosság ragaszkodott a német identitásuk megtartásához és a Román Királyság regnálása alatt megszerzett jogokhoz, így értelemszerűen, mind a magyarbarát németekhez, mind a magyar közigazgatáshoz negatívan viszonyultak.⁷⁹ Az, hogy a kárpátaljai területeken élő németiség nagykarolyi irányítás alá került, nem egy elhanyagolható tényező, mivel a szatmári svábok azon rétege, amely csatlakozott a Volksbundhoz, erősen magyarelles és radikalizálódott közösséget alkotott. A szatmári vezetők rendszeresen látogatták a régióban lévő csoportokat, s nem egyet az ő jelenlétükben alapítottak meg. Martin Jüssli és Sepp Schönborn⁸⁰ részt vettek többek között a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség területén⁸¹, illetve az Ungváron alakuló csoportok közgyűlésein.⁸²

A kárpátaljai csoportok megszervezése⁸³ nemcsak szimbolikus jelentőséggel bírt, hanem aktívan működtek, s számos tekintetben igyekeztek összefogni a helyi német közösséget. Különböző kulturális programokat szerveztek, Felsőkerepecen például néptánc- és népdaltovábbképzést tartottak, amelyen 300 kárpátaljai német

⁷⁸ Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világ-háború között, 1918-1940*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2012. 211–213.

⁷⁹ Marchut, 2012. 57–60.

⁸⁰ Sepp Schönborn a szatmári németiség egyik legbefolyásosabb politikusa volt. 1939-ben bekerült a román parlamentben, ahol Nagykarolyt képviselte. A második bécsi döntést követően a Volksbund vezérkari főnöke lett, később őt bízták meg a második Waffen-SS-toborzás megszervezésével.

⁸¹ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond 3. op., 922. ügyirat, 44, 112.

⁸² A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, Ungvár 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 2.

⁸³ A rendelkezésre álló ismeretek alapján összesen negyven csoport alakult a mai Kárpátalja területén, mégpedig a következő településeken: Alsóschönbörn, Alsógereben, Bányfalu, Bárdháza, Beregleányfalva, Beregnagyalmás, Bustyaháza, Dolha, Dombó, Dubi, Felsőkerepec, Gálfalva, Huszt, Kékesfüred, Kendereske, Királymező, Munkács, Munkácsváralja, Nagyszőlős, Németkucsova, Németmokra, Nyírhalom, Oroszmokra, Pósháza, Rahó, Szarvasrét, Szarvasháza, Szentmiklós, Szidorfalva Szolyva, Szuszkóújfalva, Taracköz, Újtővisfalva, Ungvár, Várkulcsa, Várpalánka, Zsófiafalva, Zsdenyova, Fenyvesvölgy, Alsóhrabonica.

fiatal vett részt 1940 decemberében. Munkácson, 1941 őszén az 1923-as sörpuccs, illetve az I. világháború áldozatairól emlékeztek meg. 1942 áprilisában Adolf Hitler születésnapját ünnepelték meg közösen a Munkács környékén élő németek Felsőkerepecen. Ezek a kulturális rendezvények elsősorban a német öntudatot kívánták erősíteni, másrészt közös fórumként szolgáltak a különböző nyelvszigeteken élő fiatalok számára.⁸⁴

A Volksbund nagy hangsúlyt fektetett a fiatalok ideológiai és katonai szolgálatra való nevelésére is, amit az ifjúsági tagozata, a Deutsche Jugend (továbbiakban: DJ, magyarul: Német Ifjúság) volt hivatott ellátni. A DJ 1941 júniusában alakult meg a mágocsi ifjúsági találkozón, de működési engedélyt csak 1942. április 1-jén kapott.⁸⁵ A szerepe pedig akkor nőtt meg igazán, amikor a Waffen-SS részére megindult a toborzás a magyarországi németek körében. Kárpátalján legalább tíz településen⁸⁶ működött a DJ, és a Magyar Királyságban lévő húsz nemzetiszocialista nevelőintézet közül Munkácson volt az egyik. Ezeket az internátusokat a birodalmi Adolf Hitler iskolák mintájára szervezték meg, s talán az egyedüli tisztán nemzetiszocialista intézmények voltak.⁸⁷ Nem hiába emeli ki Vitári Zsolt, hogy a DJ lett a Volksbund azon tagozata, ahol végül leginkább teret nyert a nemzetiszocialista világnézet.⁸⁸ A DJ kárpátaljai tevékenységéről keveset tudunk, annyi bizonyos, hogy 1942 tavaszán Felsőkerepecen kétszer is továbbképzést tartottak a helyi csoportvezetőknek, 1943-ban pedig sportversenyt szerveztek Beregleányfaluba, amit a DJ országos ifjúsági vezetőségének osztályvezetője személyesen tekintett meg.⁸⁹ A kárpátaljai DJ szervezetek megalakulása előtt a német nemzetiségű fiataloknak is kötelező volt csatlakozni a helyi Levente Egyesülethez, ami egyes esetekben konfliktusok kialakulásához vezetett. A Kassai Kémelhárító Osztály ungvári kirendeltségének egyik jelentésében például, Vitéz Szabó András alezredes arról számolt be, hogy a német levették nem hallgattak a magyar vezényszavakra, és egyre radikálisabb a magatartásuk.⁹⁰

A Volksbund kötelékén belül aktív szervező munka folyt a nők és lányok körében, különösen a háború fokozódásával hárult rájuk komolyabb szerep.

⁸⁴ Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbségkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (Letöltés ideje: 2023. október 20.)

⁸⁵ Tilkovszky Loránt: *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“*, 1938–1945, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 191.

⁸⁶ A DJ Kárpátalján az alábbi településeken működött: Bereglányfalú, Felsőkerepec, Királymező, Németkucsova, Kendereske, Nyírhalom, Oroszmokra, Rahó, Újtövissfalva, Zsófiafalva.

⁸⁷ Vitári, 2015. 244.

⁸⁸ Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 2012. 372.

⁸⁹ Eiler, 2023.

⁹⁰ M. kir. VIII. honv. hdt. pság. kémelhárító osztálya, Ungvár 1942. augusztus 12. KTÁL, 92. Fond, I. op., 2. ügyirat, 17–22.

A szatmárvidéki és felvidéki területet területi asszonyvezetője Bea Czucz-Lindner, a területi leányvezető pedig Lisbeth Hütter volt.⁹¹ A Munkácson némettanárként dolgozó Bea Czucz-Lindner nagy szerepet vállalt a női csoportok szervezésében, 1940 tavaszán a várpalánkai Volksbund-Ház átadóján vendéglőadóként tartott előadást, 1942-ben pedig ő alapította meg a nagyszülősi csoport női szervezetét.⁹² 1943 folyamán Dombó, Királymező, Németmokra, Szentmiklós községekben a hátszág szerepéről és a nők feladatáról beszélt a totális háborúban.⁹³ Többnyire rendszeresek voltak a nők számára szervezett továbbképzések is. 1942-ben Németmokrán először egy tíznapos főzőtanfolyamot tartottak 35 nőnek, majd egy háromnapos továbbképzést szerveztek a máramarosi körzet női csoportjai számára. 1943 januárjában is sor került egy nagyobb szabású háromnapos továbbképzésre, amelyen összesen 60 nő vett részt 19 településről. A leányvezető, Lisbeth Hütter az asszonyvezetőhöz hasonlóan látogatta a kárpátaljai csoportokat, s 1943 januárjában például Királymezőn és Oroszmokrán előadást tartott az éves feladatokról.⁹⁴

Rendszeresek voltak a Volksbund Országos Földművelési Hivatala által szervezett képzések is, 1942 novemberében Alsóschönbornon, Bárdházán, Beregleányfalván, Felsőkerepecen, Németkucsován és Szentmiklóson a termésmenvelés lehetőségeiről tartottak előadást. 1943. április 2. és 4. között Fritz Metzger, a Volksbund országos földművesvezetője kereste fel a helyi csoportokat, és a hadi helyzetről, valamint a hátszág köteleességéről tájékoztatta az egybegyűlteket. Máskor a nagykarolyi központból küldtek ki előadókat, 1942. november 14-én például Einholz Ferenc, a nagykarolyi Volksbund tagja Huszt községben tartott előadást: „*A termelésfokozásának kiterjesztése az olaj és kapásnövényekre. Gazdasági ápolás és a kereskedelmi tárgyak alkalmazása*” tárgyában.⁹⁵ Az említett események szervesen illeszkedtek a Volksbund 1942 tavaszán meghirdetett „Haza Háborús Gazdasági Szolgálatára”. A kezdeményezés lényege abban rejlett, hogy a katonai szolgálatot teljesítő német származású férfiak munkáját azoknak kellett elvégezniük, akik a hátszágban maradtak.⁹⁶

Egy másik kezdeményezés, amelybe bevonták a kárpátaljai németiséget, az az úgynevezett téli segélyakció volt. A Harmadik Birodalomból átvett téli segély egy össznémetiségre kiterjedő intézmény volt, s a rászoruló néptársak megsegítése volt

⁹¹ Vitári, 2015. 148.

⁹² Gröber, 2021. 177.

⁹³ Márkus Beáta: *A német kisebbség női tagjai a háború éveiben. Szerepvállalás, konfliktusok és következmények Volksbund.* In: Virányi Péter (szerk.): *Nők a hátszágban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2022. 356.

⁹⁴ Eiler, 2023.

⁹⁵ A Máramarosi Közigazgatás Kirendeltség vezetőjének levelezése a körjegyzőkkel a politikai pártok és egyesületek tevékenységéről, Budapest 1942. november 9. KTÁL, 340. Fond 1. op., 317. ügyirat, 54.

⁹⁶ Vitári Zsolt: *A Német Ifjúság háborús szerepvállalása.* In: Virányi Péter (szerk.): *A háború sodrásában Európa, 1944–1945.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2021. 10–12.

az elsődleges feladata. A későbbiekben már nemcsak a magyarországi rászoruló németeknek, hanem a német hadsereg részére is szerveztek gyűjtéseket.⁹⁷ 1942 novemberében Beregleányfalván, Felsőkerepecen, Németkucsován és Nyírhalmon Otto Gärtner, a Volksbund területi ügyvezetője, Munkácsvávalján Martin Koch, a Német Népsegély területi megbízottja, míg Nagyszőlősen Wilhelm Horbas, területi szervezési vezető szólította fel a Volksbund tagjait az adakozásra.⁹⁸ Az adománygyűjtést a helyi hatóságok nem nézték jószemmel, ugyanakkor komolyabban nem avatkoztak be, csak megfigyelés alatt tartották az eseményeket. Ung megye Ungvári járásának főszolgabírája, Köszörű Károly 1940 februárjában például fokozott figyelmet kért valamennyi körjegyzőtől annak kapcsán, hogy a téli segélyakció keretein belül gyapjút gyűjtöttek a Volksbund tagjai, amelyből zoknit és téli alsóneműt kívántak kötni a német hadsereg számára.⁹⁹

A kárpátaljai német középfokú oktatás megszervezése és nehézségei 1939 és 1944 között

A Volksbund számára különösen nagy jelentőséggel bírt a kárpátaljai német nyelvű iskolák megtartása és működtetése. Fedinec Csilla adatai szerint 1939-ben 12, míg 1944-ben 23 német elemi iskola működött Kárpátalján.¹⁰⁰ Hiába emelkedett közel a kétszeresére az elemi iskolák száma, a Volksbund mégis elégedetlen volt a kárpátaljai német oktatási helyzettel. Egy, a *Grenzbote*¹⁰¹ hasábján megjelent írás például azért bírálta élesen a magyar kormányt, mivel az nem tett semmit annak érdekében, hogy enyhüljön a német nyelvű tanárok hiánya Kárpátalján, de a sérelmek között szerepelt a kétnyelvű oktatás bevezetése is. A cikk egyben azt sugallta, hogy a magyar hatalom visszatérése nem járt mással, mint a kárpátaljai németek jogainak beszűkülésével, mindemellett azt is kiemelte, hogy a rövid életű Volosin-éra alatt magasfokú kulturális és politikai jogköröket élveztek, és saját államtitkársággal is rendelkeztek.¹⁰² A cikk nem véletlenül jelent meg Pozsonyban, így kerülve el az esetleges cenzúrárt. Feltételezhetően a Volksbund vezetőségének megrendelésére készült a kritikus írás, amelyből a *Magyar Nemzet* is közölt részleteket. Érdeemes azt is megjegyezni, hogy csehszlovák időszakban 24 német elemi

⁹⁷ Vitári, 2015. 128.

⁹⁸ Eiler, 2023.

⁹⁹ Szeretetadomány gyűjtések a sváb falvakban, a német katonák részére és a Magyarországon lakó német birodalmi állampolgárok közötti gyűjtés a téli mozgalom javára, Ungvár 1940. február 16. KTÁL, 1076. Fond, 1.op., 10. ügyirat, 9.

¹⁰⁰ Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből, 1938–1991*. Officina Hungarica (8). Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 41.

¹⁰¹ A *Grenzbote* egy pozsonyi illetőségű német napilap volt.

¹⁰² A „*Grenzbote*” sötét helyzetképe a kárpátaljai németiség sorsáról. *Magyar Nemzet*, 1939. július 18. 5.

iskola volt Kárpátalján, s ezekben az intézményekben csak német nyelven folyt a tanítás.¹⁰³ A Volksbund kerületi iskolavezetője, Stefan Barth is kritikusként nevezte a kárpátaljai német oktatási helyzetet, és az egyik jelentésében például kiemelte, hogy hiába született megállapodás Perényi Zsigmond kormányzói biztossal a németkucsovai iskola felújításról, a gyakorlatban nem történt semmi. Barth arról is beszámolt, hogy Újtövissfalván a tanárihiány miatt gyakorlatilag megszűnt a német nyelvű oktatás 1940 decemberében. A tanári gárda összetételével sem volt megfelelő, a már említett németkucsovai német elemi iskola némettanárát egyenesen a „*Volksbund legnagyobb ellenségének*” nevezte.¹⁰⁴ Továbbá arról a kettősségről is jelentést tett, hogy a tankerület 300–800 pengő karácsonyi jutalomban részesítette azokat német származású tanárokat, akik magyar érzelműek voltak.¹⁰⁵

A kárpátaljai német nyelvű oktatási intézményeken belül is abszolút prioritást élvezett a munkácsi német polgári iskola megszervezése és működtetése.¹⁰⁶ A Teleki-kormány a Volksbundnak szánt gesztusként 1939-ben Munkácson és Bátaszéken egy-egy polgári iskola, Szekszárdon pedig egy német nyelvű gimnázium megnyitását vállalta. Spannenberger Norbert véleménye szerint a kormány valójában elszabotálta az intézmények megnyitását, mivel szándékosan későn értesítették a Volksbund budapesti központját, így Bátaszéken és Szekszárdon nem maradt elegendő idő a tanulók toborzására.¹⁰⁷ Munkácson 1939. augusztus 27-én egy *Az Őslakóban* megjelenő kétnyelvű felhívásban értesítették a diákokat a beiratkozási időpont dátumáról (szeptember 1.–2.).¹⁰⁸ Ezzel szemben az állami gimnáziumban, a polgári iskolában, és a kereskedelmi iskolában június 25. és 28. között zajlott a beiratkozás.¹⁰⁹ Az állami gimnáziumban szeptember 22-én¹¹⁰, a zsidó gimnáziumban szeptember 8-án¹¹¹, míg a magyarorosz gimnáziumban szeptember 25-én kezdődött meg az oktatás.¹¹² Bár az említett példák alapján a munkácsi német polgári iskolában valóban később kezdődtek meg a szervezési munkálatok, s a körülmények közel sem voltak ideálisak – „*Kezdetben az iskola mindenféle nehézséggel küzdött. Nem volt megfelelő épület, nem volt elegendő pad stb.*” –, mindezek ellenére október 12-én mégis sikerült megkezdeni a tanévet.¹¹³

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Gröber, 2021. 182.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo.176–186.

¹⁰⁷ Spannenberger, 2005. 196.

¹⁰⁸ Beiratkozás a munkácsim. kir. állami németannyelvű polgáriiskolába. *Az Őslakó*, 1939. augusztus 27. 4.

¹⁰⁹ A munkácsi magyar kir. állami felsőkereskedelmi iskola. *Az Őslakó*, 1939. június 18. 4.

¹¹⁰ A Munkácsi M. Kir. Áll. Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 4.

¹¹¹ A Munkácsi Zsidó Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 5.

¹¹² A Munkácsi M. Kir. Áll. Magyarorosz Tanítási Nyelvű Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 3.

¹¹³ A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyve, 1939–1940. 4.

A Volksbund elégedetlen volt a három intézmény megnyitásával, és Mühl Henrik képviselő a sajtóban azzal vádolta a kormányt, hogy valójában kétnyelvű, s nem német iskolákat nyitottak.¹¹⁴ A válasz nem sokat váratott magára, és Pongrácz Lajos képviselő a *Nemzeti Újság*ban igyekezett cáfolni Mühl állításait, miszerint a kormány: „Szekszárdon németgimnáziumot, Bátaszéken és Munkácson németpolgári iskolát létesített önálló szervezettel és igazgatással. Ezekben az iskolákban a tanítás nyelve a német, és a magyar nyelvet csak mint tantárgyat tanítják”.¹¹⁵ A két képviselő a *Deutscher Volksbote* és a *Nemzeti Újság* hasábjain egy kisebb sajtóháborúba kezdett. Pongrácz egy terjedelmes cikket jelentett meg „Az igazság és a szekszárdi gimnázium” címmel, amelyben egyrészt a német kisebbséggel kapcsolatos álláspontját fejtette ki, másrészt pedig azt igyekezett cáfolni, hogy a kormány csak látszatintézkedéseket tett az iskolák megnyitásával. A képviselő szerint az intézmények a német ajkú lakosság érdektelensége miatt nem tudták időben elkezdeni a tanévet: „Ha a kormány által újonnan létesített két német középiskola nem tudott még egy negyed osztályra való növendéket sem összehozni, ennek nem az a magyarázata, hogy az intézményeket rossz helyen létesítették, mert ez nem áll, hanem igenis az a magyarázata, hogy a németajkú magyar testvérek szívesebben küldik gyermekeiket továbbra is magyar nyelvű iskolákba”.¹¹⁶ Bátaszéken végül négy¹¹⁷, míg a szekszárdi német gimnáziumban az intézmény évkönyve alapján „[A] német gimnáziumba az elmúlt iskolaévben senki sem iratkozott be”¹¹⁸, más források néhány diákról tesznek említést.¹¹⁹ Munkácson nem volt gond a tanulók létszámával, hiszen már 1939-ben 170 fővel vágtak neki a tanévnek¹²⁰, a probléma inkább abból adódott, hogy a kormány ekkor még nem engedélyezte a Volksbund által szorgalmazott internátus megnyitását, így pedig nehézkes volt a nem Munkács vidékén élő német diákok elszállásolása. Az internátus élére egyébként a Volksbund nem talált pedagógia végzettséggel rendelkező személyt, s a kormány erre hivatkozva nem engedélyezte annak megnyitását.¹²¹

A munkácsi német polgári iskola kapcsán a másik nagy problémát az jelentette, hogy az intézmény nem rendelkezett önálló épülettel, ezért egy bérelt helyiségében helyezték el azt, és majd csak Brenner Béla igazgatónak köszönhetően kapták meg

¹¹⁴ Alaptalan támadás Magyarország ellen. *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap*, 1939. november 04. 250. 1.

¹¹⁵ A Volksbote Tévedései. *Nemzeti Újság*, 1939. november 05. 8.

¹¹⁶ Az igazság és a szekszárdi gimnázium. *Nemzeti Újság* 1939. október 31. 2.

¹¹⁷ Az igazság és a szekszárdi gimnázium. *Nemzeti Újság*, 1939. november 26. 7–8.

¹¹⁸ A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Gimnázium és a M. Kir. Áll. Német-Tanításvyelvű Gimnázium Évkönyve, 1939–1940. 17.

¹¹⁹ Az igazság és a szekszárdi gimnázium. *Nemzeti Újság* 1939. október 31. 2.

¹²⁰ A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyve, 1939–1940. 4.

¹²¹ Alaptalan támadás Magyarország ellen. *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap*, 1939. november 04. 1.

a munkácsi iparostanonc iskola második emeletét.¹²² Ez nem volt új jelenség, s az 1938 és 1944 közötti időszakban a kárpátaljai iskolák nagy részének nem volt saját épülete. Munkácson például a magyar polgári iskolának 1941-ben 780 tanulója volt, akikre 11 tanterem jutott.¹²³ Bereg vármegye központjában, Beregszászban sem volt ideális a helyzet: „mindössze 22 tanterem van (12 az állami, 3 a római katolikus, 1 a görög katolikus, 2 a zsidó iskolában és 4 a zárdában), ezzel szemben az ugyancsak bőven benépesített osztályok száma 46”.¹²⁴ A beregszászi polgári iskola növendékei kénytelenek voltak váltásban használni a tantermeket: reggel a lányok, míg délután a fiúk tanultak. Eredetileg csak a beregszászi leány polgári iskola rendelkezett saját épülettel, így kényszermegoldásként költöztették oda a fiú polgárit. A munkácsi német polgári iskolával kapcsolatban annyiban volt más a helyzet, hogy a csehszlovák időszakban is működött egy német polgári iskola a városban. Az iskolát még a bécsi döntés előtt evakuálták, és Szolyvára¹²⁵ költöztették át, mivel a szudétanémet tanárok nem akartak magyar közigazgatás alatt maradni: „A munkácsi német iskola növendékek hiányában megszűnt, mert a cseh területről idehozott tanítók ukrán propagandát folytattak és Magyarország ellen agitáltak”.¹²⁶ Szolyván az iskola ideiglenesen tovább folytatta a működését, ahol egy önálló épületet is kapott. 1939 márciusában végül Szolyva is magyar fennhatóság alá került, így ott is megszűnt a német polgári iskola. Az iskolát fenntartó Csehszlovákiai Németek Kulturális Egyesülete (Kulturverband der Deutschen in der ČSR) ugyanakkor a Volksbundnak adományozta az épületet és a hozzátartozó infrastruktúrát.¹²⁷ 1939 őszén mikor újra megnyílt a régió egyetlen német polgári iskolája, az helyezett állt elő, hogy nem a korábbi működési helyén vagy az átruházott szolyvai épületben kezdte meg a működését, hanem egy bérelt épületben, ahol még az egészségügyi körülmények sem voltak megfelelőek.¹²⁸ E visszaságok ellenére a kormány mégis közbenjárt az intézmény érdekében, s a belügyminiszter arra hivatkozva, hogy „fontos nemzetiségi politikai okokból a német tannyelvű

¹²² Levelezés a Belügyminisztériummal és a Kassai Tankerület Főigazgatósággal a munkácsi német polgári iskola ügyében, Munkács 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 1–3.

¹²³ A munkácsi magyar polgári fiú- és leányiskola megoldatlan elhelyezése. *Kárpáti Híradó*, 1941. szeptember 24. 4.

¹²⁴ Van elég gyermek, de kevés az iskola. *Kárpáti Magyar Gazda*, 1940. július. 13. 2.

¹²⁵ Szolyva ekkor még a Cseh–Szlovák Köztársaság kötelékében maradt.

¹²⁶ Közel 3 millió pengő adósságot és 1500 munkanélkülit örökölt a csehektől Munkács. *Új Nemzedék*, 1938. december 10. 9.

¹²⁷ Gröber, 2021. 179.

¹²⁸ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 1–3.

állami polgári iskola megfelelő elhelyezésről feltétlenül gondoskodni kell¹²⁹, és elrendelte az iparostanonc iskola második emeletének kiürítését.¹³⁰

A város végül háromezer pengő fejében adta bérbe a kért helyiségeket, továbbá azzal a kitételrel, hogy a második emeleten lévő nagytermet az iparostanonc iskola diákjai is igénybe vehessék. A bérbeadás ténye más kérdést is felvet, ugyanis az 1927. évi XII. törvénycikk értelmében Munkács városának kötelessége lett volna az iskola számára telket, épületet, felszerelést és a karbantartást is biztosítani.¹³¹ Az egyezség szerint a bérleti szerződés 1940. február 1-jén lépett volna érvénybe, de azt megkötni még 1940 márciusában sem sikerült, mivel „a bérleti iratok nem érkeztek le, csupán a határozat”.¹³² A szerződés körül kialakult problémák ellenére április 20-án a város azzal fordult a polgári iskola igazgatójához, hogy fizessék meg az 1 000 pengőre rúgó bérletihátralékot, sőt, a polgármester még adósságbehajtási eljárást is kilátásba helyezett az intézménnyel szemben.¹³³ A végrehajtásra csak azért nem került sor, mivel az alispán időközben jelezte, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átvállalta a bérletidíj költségeit: „közlöm, hogy a m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 71. 857/1940 szám alatt hozott döntéssel a szóbanforgó iskola fenntartásnak költségeit, bár az 1927: XII. t.c. értelmében a várost terhelnék, kivételesen a tárcája terhére vállalta”.¹³⁴

Az iskola finanszírozása körül mégis problémák merültek fel, és 1942. március 3-án a város immáron másodjára vette fontolóra a végrehajtási eljárás lehetőségét, mivel az iskolát ekkor 1 250 pengős hátralék terhelte.¹³⁵ Az ügy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elé került, s az 1927. évi XII. törvénycikkre hivatkozva jogtalannak ítélték meg a város határozatát: „a város törvényes kötelességnek tesz eleget azzal, hogy az iskola részére addig, amíg erre a célra külön épületet nem tud rendelkezésre bocsátani, az ipariskolában biztosít elhelyezést. Ilyen körülmények között a város az állami polgári iskola által elfoglalt helyiségekért bért nem ígé-

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Az iparostanonc iskola második emeletét a munkácsi rendőrség használta, ahol 1940. február 1-ig rendőriskolát működtettek. Brenner Béla iskolaigazgató kifejezett kérése volt, hogy a német polgári iskolát az említett épületben helyezték el, aminek a belügyminiszter eleget is tett, és 1940. január 16-ig elrendelte az érintett helyiségek kiürítését.

¹³¹ 1927. évi XII. törvénycikk a polgári iskoláról. II. Fejezet: A polgári iskola létesítése és fenntartása. 13. § A polgári iskola létesítési és fenntartási költségeinek megoszlása. 18. § A községek (városok) hozzájárulásának költségvetési biztosítása. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> (Letöltés ideje: 2023. október.15.)

¹³² Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 6.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 9.

¹³⁵ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 11.

nyelhet”.¹³⁶ A minisztérium a Kassai Tankerületen keresztül még arra is felszólította Munkács városát, hogy az 1941-ben kiutalt 1 500 pengőt fizessék vissza az iskola számlájára.¹³⁷ Munkács főügyésze is tulajdonképpen jogosnak tekintette a közoktatásügyi minisztérium döntését: „*A kultuszminisztérium rendeletét az 1927. évi XII. t.c. 13. §-ra alapítja. Véleményem szerint ez a rendelkezés, mint törvényen alapuló, helyet álló*”¹³⁸, mindazonáltal levélben fordult a belügyminisztériumhoz, hogy egy 1880-as években keletkezett megállapodás másolatát kikérje onnan. A megállapodás szerint Munkács városa megegyezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal arról, hogy a település mentesül az „iskolafenntartási” és „állítási köteleességek” alól, mivel dualizmus időszaka alatt ingatlanokkal és pénzbeli adományokkal kiváltották ezen köteleességeket.¹³⁹

Az ügy egészen 1943 őszéig húzódott, s végül a város került ki belőle sikeresen a források alapján. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nemcsak arra kötelezte a munkácsi német polgári iskolát, hogy az 1 250 pengős hátralékot rendezze, de egy korábbi rendeletét is visszavonta, amely szerint Munkács városának vissza kellett volna fizetnie 1 500 pengőt az iskola számlájára.¹⁴⁰ Ezek mellett a minisztérium azt a rendeltét is hatályon kívül helyezte, amely mentesítette a német polgári iskolát a bérletidő fizetése alól. Az említett történések rendkívül nehéz helyzetbe hozták az intézményt, és 1944 februárjában a német polgári iskola tartozása már elérte a 6 ezer pengőt¹⁴¹, a város pedig további kamatokat számolt fel. A tartozás rendezése érdekében Engelbrecht István a Kassai Tankerülethez fordult, illetve ismét kilátásba helyezte, hogy peres eljárást fognak kezdeményezni az iskolával szemben. A tankerület ugyanakkor tanácstalan volt, és nem tudott mit kezdeni a helyzettel: „*A munkácsi német polgári iskola házbértartozás ügyében a vallás-és közoktatásügyi miniszter úr a belügyminiszter úrhoz írt át. A vallás-és közoktatásügyi miniszter úr álláspontjáról a belügyminiszter úr válaszában beérkezése után soron kívül fogom a Polgármester Úrat értesíteni*”.¹⁴² Engelbrecht, mivel a tankerületnél nem tudott eredményesen eljárni, egyenesen a belügyminisztériumhoz fordult: „*Tisz-*

¹³⁶ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 12.

¹³⁷ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 13.

¹³⁸ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 15.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 17.

¹⁴¹ Fontos megjegyezni, hogy az említett összeg csak az 1943. december 31-ig felhalmozott tartozást takarta, és nem számolták hozzá az 1944-es év első bérleti részletét, ami további 1 500 pengőt jelentett volna. A tartozás 1944 márciusára a felszámolt kamatokkal elérte a 7 405 pengőt.

¹⁴² Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 23.

telettel kérem Nagyméltóságodat, méltóztassék a nagyméltóságú vallás és közoktatásiügyi miniszter úrnál a szükséges intézkedéseket megtenni aziránt, hogy ezen már régóta esedékessé vált és nagyobb összegű házbér Munkács megyei város részére kifizetessék”.¹⁴³ Végül egy részmegoldás született, és a belügyminisztérium közbenjárásával 1943. december 31-ig bezárólag rendezték a német polgári iskola tartozását, a város pedig elengedte a kamatokat.¹⁴⁴ Az iskola fenntartása körüli ügy ennek ellenére nem rendeződött véglegesen, hiszen konkrét megállapodás ekkor sem született. 1944 őszén, Kárpátalján véget ért a magyar közigazgatás, ami egyben lezárta a munkácsi német polgári iskola történetét is.

3. táblázat. A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola tanulói létszáma 1939 és 1943 között¹⁴⁵

Tanév	Évfolyamok	Tanulók létszáma	Tanári kar létszáma
1939–1940	I.–IV.	145	8
1940–1941	I.–IV.	199	8
1942–1943	I.–IV.	178	8

A kárpátaljai némettség számára – különösen a munkácsi nyelvszigeten élőknek¹⁴⁶ – kulcsfontosságú volt az intézmény megléte, hiszen az egyetlen német nyelvű polgári iskola volt Kárpátalján. E tényezők dacára a német polgári iskola működése az 1939 és 1944 közötti időszakban – a finanszírozás körül kialakult kaotikus viszonyok miatt – folyamatosan bizonytalan volt. Az iskola üzemeltetését részben a tandíjkból, részben pedig a Volksbund által gyűjtött adományokból fedezték, így a bérleti díjra már nem maradt elegendő forrás. Máramaros vármegyében és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségben élő némettség számára a nagykarolyi polgári iskola nyújtott még egyedül továbbtanulási lehetőséget.¹⁴⁷

¹⁴³ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 24.

¹⁴⁴ Levelezés a Belügyminisztériummal, 1939. október 16. KTÁL, 1553. Fond, 1. op., 194. ügyirat, 25–26.

¹⁴⁵ A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyvei. 1939–1943.

¹⁴⁶ Munkácson 882 német élt 1941-ben. Az iskola egyébként a ruszin polgári mellett a legtöbb vidéki tanulót fogadó intézmény volt 1943-ban. Munkács mint iskolaváros. *Kárpáti Híradó*, 1943. augusztus. 8. 1–2.

¹⁴⁷ Gröber, 2021. 176–186.

Az első Waffen-SS-toborzás Kárpátalján

A keleti fronton elszenvedett veszteségek miatt Heinrich Himmler már 1941 őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy a magyarországi és romániai németek körében is toborozzanak a Waffen-SS részére.¹⁴⁸ Az első (legális) Waffen-toborzásra Magyarországon végül 1942. február 12. és április 3. között került sor. A toborzás során 18 és 30 év közötti, kizárólagosan csak népi németek jelentkezhettek, a fiatalok esetében pedig szükség volt a szülői beleegyezésre is. A német fegyveres alakulatokhoz való csatlakozás a magyar állampolgárság elvesztésével járt. A Magyar Királyság területéről összesen 17 860 személyt találtak alkalmasnak a katonai szolgálatra, ebből 7 566 az SS-hez, míg 10 294 fő a Wehrmacht kötelékbe került.¹⁴⁹

A német nemzetiségűek száma Kárpátalján az 1941-es népszámlálás alapján 13 222 fő volt, az első toborzás során pedig 1 414 személy jelentkezett,¹⁵⁰ ami a kárpátaljai németiség 10,69%-át jelentette. A jelentkezők 34%-át elutasították, 66%-ukat viszont alkalmasnak találták. Az elfogadott személyekből 406-an az SS, 533-an pedig a Wehrmacht kötelékébe kerültek.¹⁵¹ A Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle) 1942-es felmérése alapján a jelentkezők többsége azért csatlakozott az SS-hez, hogy segíthessék a birodalomért folytatott harcot, míg sokan a magyarországi és birodalmi németek „sorközössége” miatt ragadtak fegyvert.¹⁵²

A valós ok azonban az lehetett, hogy ha már katonai szolgálatot kellett vállalniuk, akkor azt inkább tették a német hadsereg kötelékében, ahol magasabb zsoldot ígértek a csatlakozóknak.¹⁵³ Romocsfalván például azzal kecsegtették a jelentkezőket, hogy a családjukat is magukkal vihetik Németországba. Rahón a toborzóbizottság kitüntetések és jó ellátás (például csokoládét) ígért a megjelenteknek, a háború után pedig munkalehetőséget magas bérrel.¹⁵⁴ Németmokrán a helyi Volksbund vezetői azzal próbálták meggyőzni az egybegyűlteket, hogy mivel így is, úgy is be lesznek sorozva, inkább válasszák a német hadsereget. Ugyanis míg a Honvédség kötelékében ki fogják vezényelni őket a frontra, addig a Wehrmachtban rendfenntartók lesznek „*orosz területeken*”.¹⁵⁵ A toborzásokról készült jelentések többször említést tettek arról, hogy a vegyes lakossággal rendelkező községekben gyakorta kiéleződött az etnikumok közötti feszültség. Németmokrán a ruszin és magyar nemzetiségű lakosok azt szerették volna, hogy a község teljes német

¹⁴⁸ Spannberger, 2005. 279.

¹⁴⁹ Kovács – Számvéber, 2001. 31.

¹⁵⁰ Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974. 45.

¹⁵¹ Kovács – Számvéber, 2001. 31.

¹⁵² Spannberger, 2012. 41.

¹⁵³ Márkus Beáta: A német-német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben. *Regio*, 2023/1, 61.

¹⁵⁴ SS. alakulatokhoz toborzás a hazai németiség körében, Ungvár 1942. február 24. KTÁL, 258. Fond, 1. op., 16. ügyirat, 6–7.

¹⁵⁵ SS. alakulatokhoz toborzás, 1942 február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 7b.

ajkú lakossága távozzon.¹⁵⁶ Királymezőn a nem „magyarhű” németek kitelepítését kezdték el szorgalmazni a helyiek, hogy azok „ne mételyezzék” tovább a Magyarországhoz lojális társaikat.¹⁵⁷ Tettlegességre viszont sehol nem került sor.

A toborzás alatt rémhírek is szárnyra kaptak arról, hogy a kárpátaljai németeket visszafogják telepíteni Németországba, amelynek valóság tartalmáról a toborzó tisztelnél érdeklődtek. Arra is volt példa, hogy néhol kész tényként kezelték, hogy a háború után az ukrán területeken vagy Németországban fognak földet kapni, többen ezért is csatlakoztak a német fegyveres erőkhöz.¹⁵⁸ A Volksbund vezetői maguk is aktívan részt vettek a toborzásban. Puznyákfalván és Szidorfalván már két nappal a hivatalos toborzás előtt megjelent a munkácsi Volksbund küldötte, és felszólította a két község németiségét, hogy csatlakozzanak az SS-hez. Dubi községből berendelték a helyi csoport és az ifjúság vezetőit Munkácsra, hogy írják össze a csatlakozni kívánók névsorát. Zsdenován Penzenstädler Ferenc tanító ösztönözte a fiatalokat, hogy lépjenek be a SS-hez, sőt, ő maga is csatlakozni akart, de a sorozók arra hivatkozva, hogy tanárként nagyobb szükség van rá községben, végül elutasították a jelentkezését.¹⁵⁹

A toborzás népszerű volt a fiatalok körében, és akadt olyan település is, ahol kigúnyolták azokat a németeket, akik nem jelentek meg a sorozóbizottság előtt. Arra is volt példa, hogy Németmokrán az idősebb korosztály arra kérte a toborzókat, hogy emeljék meg a korhatárt 30 évről 50-re.¹⁶⁰ A toborzás alkalmával szinte csak Volksbund-tagok jelentkeztek, kivételt néhány Dolhán élő német képezett, akik nem léptek be a helyi csoportba, ellenben csatlakoztak a német fegyveres erőkhöz. A toborzás csak a 18 és 30 év közötti német nemzetiségű férfiakra vonatkozott, arra a generációra, amely már a Csehszlovák Köztársaságban szocializálódott. Nem volt komolyabb érzelmi kapcsolatuk a Magyar Királysággal, s számukra imponálóbb lehetett az a Harmadik Birodalom, amely gyakorlatilag letarolta Európát. Fontos megjegyezni azt is, hogy magának a nemzetiszocialista világnézetnek a közvetítői már a két világháború közötti időszakban megjelentek Kárpátalján, a szudétanémet támogatók révén.¹⁶¹ Majd a Cseh–Szlovák Köztársaság utolsó hónapjaiban már közvetlenül tapasztalhatták meg a Harmadik Birodalom jelenlétét. Összeségében tehát megvoltak azok a közvetítő csatornák, amelyeken keresztül a nemzetiszocialista ideológia eljutott a kárpátaljai németekhez, s aminek a lecsapódása talán az ifjúság reakciója és az első Waffen–SS–toborzás eseményei során figyelhető meg a leginkább.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ SS. alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 8.

¹⁵⁸ SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 7–22.

¹⁵⁹ SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 8.

¹⁶⁰ SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 6–22.

¹⁶¹ Gröber, 2021. 66–68.

A Kassai Kémelhárító Osztály ungvári kirendeltségének jelentése alapján még 1942 augusztusában is voltak, akik illegálisan csatlakoztak a német fegyveres alakulatokhoz. Királymezőről és Németmokráról hét személy szökött meg honvédségtől, csakhogy beléphessenek az SS-be.¹⁶² A második és harmadik toborzó akciókról már jóval kevesebbet tudunk. Érdeemes azonban talán megemlíteni, hogy a második toborzó akcióval azt a Sepp Schönbornt bízták meg, aki számtalanszor fordult meg a régióban, s 1943 januárjában több helyi községet is újra felkeresett.¹⁶³ Pontos adatokkal nem rendelkezünk arról, hogy hányan vettek részt a második toborzó akcióban, de jelentkezők voltak például Németmokráról is.¹⁶⁴ Hasonló volt a helyzet a harmadik toborzó akciónál, annyi viszont bizonyos, hogy Huszton, Dombón, Királymezőn és Oroszmokrán jelen voltak a toborzóbizottságok.¹⁶⁵

Az ungvári Volksbund és a hatóságok

A Volksbund csoportjai sorra alakultak meg 1940–43 között Kárpátalján, s a bécsi népcsoportegyezmény megkötését követően már szabadon terjeszthették a nemzetiszocialista ideológiát a német nemzetiségűek körében. Az aktív és nyílt szervezkedés, a nagyobb tömegrendezvények, a Volksbund központi vezetésének rendszeres kárpátaljai látogatásai – a helyi hatóságok figyelmét sem kerülték el. Bár komolyabb incidensekre nem került sor, de alkalomadtán akadályozták a Volksbund, vagy a Volksbund-tagok tevékenységét, amire jó példa az ungvári csoport ügye is. Ungváron 1942. január 18-án alakult meg a helyi csoport.¹⁶⁶ A városban az 1941-es népszámlálás szerint 148¹⁶⁷ német nemzetiségű lakos élt, ebből csupán 14,1%-uk, azaz 21 fő csatlakozott a Volksbundhoz.

A csoport működése ennek ellenére közel sem volt egyszerű, ugyanis a helyi hatóságok már az alakulást követően tettek annak érdekében, hogy a Volksbund tevékenységét ellehetlenítsék. Először is arra hivatkozva, hogy a vezető tagok közül három személynek¹⁶⁸ nem volt magyar állampolgársága, így a polgármester elutasította a csoport bejelentését. A Volksbund alapszabályzatának 5. paragrafusára alapján a hatósági intézkedés jogszerű volt, hiszen csak magyarországi népi német

¹⁶² SS alakulatokhoz toborzás, 1942. február 24. KTÁL, 259. Fond, 2. op., 16. ügyirat, 18.

¹⁶³ Spannenberger, 2005. 330.

¹⁶⁴ Eiler, 2023.

¹⁶⁵ Gröber, 2021. 187.

¹⁶⁶ A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, Ungvár 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 1.

¹⁶⁷ Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990. 364.

¹⁶⁸ Schöffel Hermann elnök, Vikusz József jegyző és Kaupa Norbert választmányi tag, mindhárman német állampolgárok voltak.

lehetett tagja a Magyarországi Németek Népi Szövetségének.¹⁶⁹ A helyi csoport ezt a problémát azzal küszöbölte ki, hogy új tagokat toborzott, a város vezetése mindazonáltal továbbra is késleltette a Volksbund működésének engedélyezését. A csoport megalakulását végül csak 1942. május 30-án engedélyezték, a nagykarolyi területi központ közbenjárásának köszönhetően.

Ezt követően már elviekben minden probléma elhárult, és a Volksbund szabadon működhetett volna Ungváron, azonban a hatóságok a csoport tagjai ellen további intézkedéseket fogantatosítottak. Pacher Theinburg Frigyes, az ungvári Volksbund megbízott elnöke ellen például azt követően kezdeményeztek nyomozást, hogy az bejelentette a helyi csoport új irodájának a címét. Az Ungvári Rendőrkapitányság a nyomozást követően úgy hivatkozott Pacher Theinburg Frigyesre, mint büntetlen előéletű, erkölcsi és politikai szempontból sem terhelhető személyre, de a magyar nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak tartották: „[...] erősen német irányzatú magyar állampolgár nemzethűség szempontjából megbízhatatlan”.¹⁷⁰ Pacher Theinburg Frigyes végül nem tudták eltávolítani a helyi csoport éléről, sőt, a német megszállást követően, 1944. április 11-én az Ung megyében élő németiség első számú képviselőjévé nevezték ki.¹⁷¹

1942. november 18-án az ungvári Volksbund közgyűlést tartott. A közgyűlésen 30-an vettek részt, többek között Molnár Gyula MÁV-alkalmazott, akinek a jelenlétére a hatóságok is felfigyeltek, és nem sokkal később már nyomozást indítottak vele szemben. Molnár a revíziót követően került a trianoni ország területéről Rimaszécsére, majd Rozsnyóra, ezt követően pedig Ungvárra. A nyomozás során, bár előéletét tekintve nem találtak semmilyen terhelő tényezőt, politikailag mégis megbízhatatlannak bélyegezték, mivel aktív tagja volt a Volksbundnak. Ung és Ugocsa megye főispánja, Siménfalvy Árpád az ungvári rendőrkapitányság jelentésére támaszkodva levélben kérte a MÁV Miskolci Üzletvezetőségét, hogy helyezték át Molnár Gyulát egy ruszinok lakta vidékre. A főispán az intézkedést azért látta szükségesnek, hogy Molnár esetleges politikai tevékenységét meggátolja: „[...] ruthén vidékre való áthelyezését azért javaslom, mert ezen a vonalon, kivéve a perecsenyi üzemet, nincsenek német érdekeltségek, és nem lakik német kisebbség, nem lesz tehát módja ahhoz, hogy ott ilyen irányú munkát vagy propagandát fejtessen ki”.¹⁷² Siménfalvy Árpád kérésére végül igent mondtak, ennek ellenére az ügy pontos kimenetele ismeretlen, mivel Molnár áthelyezése némi problémába ütközött

¹⁶⁹ A Magyar Királyi Belügyminisztérium, 1941. február 20. KTÁL, 162. Fond, 3. op., 922. ügyirat, 2.

¹⁷⁰ A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, Ungvár 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 14–26.

¹⁷¹ A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 29.

¹⁷² A Magyarországi Németek Népi Szövetségének az ügye, 1941. január 1. KTÁL, 94. Fond, 5. op., 119. ügyirat, 11–17.

„[...] a lehetetlen lakásviszonyok”¹⁷³ miatt, és az alispán türelmét kérték az ügy elrendezése érdekében.¹⁷⁴

A helyi hatóságok a törvények adta lehetőségig igyekeztek korlátozni a Volksbundot, olykor pedig a befolyásukkal visszaélve tettek kísérletet arra, hogy egyes tagokat eltávolítsanak, mint ahogyan azt Molnár Gyula esete is alátámasztja.¹⁷⁵ Ügye egyben azt is bizonyítja, hogy a Volksbundban kifejtett aktív tevékenység hátrányos következményekkel járt az állami alkalmazottakra nézve. Siménfalvy egyébként Ung megyében hasonló módon lépett fel a Nyilaskeresztes Párt tagjaival szemben is.¹⁷⁶ Érdekes azonban, hogy Ugocsa megye azon részében, amelyet a Román Királyságtól csatoltak vissza, némileg óvatosabban bántak a helyi csoportokkal. Nagytarna és Batarcs községekben¹⁷⁷ egyaránt 1941-ben alakult meg a Volksbund. Különösen a batarcsi csoport alakuló közgyűlése körül kialakult események érdekesek – Siménfalvy Árpád a halmi főszolgabíróat delegálta az eseményre, akinek arra is felhívta a figyelmét, hogy a Volksbund-tagok nem viselhetnek egyenruhát, de a horogkeresztes zászló használatát gyakorlatilag függőbben hagyta: „[...] a horogkeresztes zászló csak abban az esetben használható, ha a román uralom alatt ezt a román hatóságok is engedélyezték”.¹⁷⁸ Az egykoron csehszlovák kötelekben lévő területeken működő csoportok nem kaptak hasonló engedélyt.

Ennek az okát pedig a második bécsi döntés előtti történésekben kell keresnünk, amikor a magyar kormány külön tárgyalásokat kezdeményezett az Észak-erdélyi szász népcsoporttal annak érdekében (a svábokkal viszont nem), hogy azok támogassák a területi revíziót, amiért cserébe a magyar fél kész lett volna elismerni számukra a nemzetiszocialista világnézet megvallásának a jogát, s amit a bécsi népcsoporttegyezmény keretein belül – igaz, hathatós német nyomás hatására – végül valóban elismert a kormány.¹⁷⁹ Batarcson ellenben nem szász, hanem sváb népcsoport élt, s ennek tükrében kell értékelni Siménfalvy határozatát is. Az ala-

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ A Magyarországi Németek Szövetségének helyi csoportjának bejelentése egyesületi helyiség változásról, Ungvár 1942. október 3. KTÁL, 47. Fond. 2. op., 41. ügyirat, 17.

¹⁷⁵ A Magyarországi Németek Szövetségének helyi csoportjának bejelentése, 1942. október 3. KTÁL, 47. Fond. 2. op., 41. ügyirat, 11–17.

¹⁷⁶ Maruszics Erik: Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2023/2. 27–52.

¹⁷⁷ Nagytarna a Nagyszőlősi, míg Batarcs a Halmi járáshoz tartozott, ma mindkét község Románia része. A nagytarnai Volksbund 64 tagot számlált, a vezetője Reisenbücker Rudolf volt, a batarcsi Volksbund élén pedig Székely József állt, s a csoport 24 főt tömörített magába. A két csoport közötti kapcsolatot Pfeiffer Mátyás nagytarnai római katolikus plébános jelentette, akit egyfajta szellemi vezetőként tartottak számon a hatóságok. Erről bővebben lásd: M.kir. kassai VIII. csendőrkerület. 10.szám. Kt.1941. Nagytarnai örs. Volksbund szervezkedése Nagytarna és Batarcs községekben, Nagytarna 1941. január 9. KTÁL, 259. Fond. 2. op., 6. ügyirat, 1–3.

¹⁷⁸ M.kir. kassai VIII. csendőrkerület, 1941. január 9. KTÁL, 259. Fond. 2. op., 6. ügyirat, 4.

¹⁷⁹ Spannenberger, 2005. 207–212.

kuló közgyűlésen végül nem történt kihágás: „[...] kihangsúlyozták a németiség gondolatát, de a magyar állameszméhez való hűségüket”.¹⁸⁰ A Volksbund az 1940-es bécsi egyezmény értelmében elvileg szabad kezet kapott a szervezkedés terén is, de a kormány nem akarta elengedni a kontrollt, s a helyi szervekkel próbált nyomást gyakorolni a csoportokra. Kozma Miklós kormányzó bíztos például Kricsfalusi-Hrabár Endre csendőrezredest bízta meg azzal, hogy keresse fel a Kárpátaljai Kormányzóság területén lévő Volksbundokat, és vegyen részt azok gyűlésein.¹⁸¹

Az 1938 és 1944 közötti történések alapvetően meghatározták a német kisebbség további sorsát Kárpátalján. A német fegyveres erőkhöz való csatlakozás komoly demográfiai változásokat idézett elő, hiszen közel ezer 18 és 30 év közötti férfi vesztette el a magyar állampolgárságát. Ez mindenképpen törésvonal lett a német kisebbség körében: elég, ha csak a reprodukciós szempontokat vesszük figyelembe. A Waffen-SS-toborzás történései, a DJ kárpátaljai szervezetei, illetve a szatmári sváb behatás pedig arra engednek következtetni, hogy a kárpátaljai Volksbund-tagok is radikalizálódtak, és körükben is volt fogadókészség a nemzetiszocialista világnézet iránt, különösen a fiatalabb generációk esetében. A II. világháború következményei valamennyi németet érintettek, akár Volksbund-tag volt, akár nem. A front közeledtével a Kárpátalján lévő német alakulatok 1944 őszén elkezdték evakuálni a német nemzetiségű lakosokat, s ennek keretein belül körülbelül 2–3 ezer fő hagyta el a régiót.¹⁸² A Vörös Hadsereg és az NKVD pedig a kollektív bűnösség elvét követve, a magyar férfi lakossághoz hasonlóan, a német kisebbséget is „háromnapos munkára” kötelezte. A német nemzetiségű lakosságot 1944 és 1946 között három hullámban deportálták. Egyes források szerint 1944. november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 951¹⁸³ ezer német és magyar nemzetiségű személyt tartóztattak le. Bár pontos adatokkal nem rendelkezünk, hogy ebből mennyi is volt a német nemzetiségűek aránya. A második deportálási hullám előkészítése folyamán 1944. december 5-én 93 településen 4355 német nemzetiségű személy vettek lajstromba a szovjet hatóságok. 1946 januárjában pedig elrendelték az úgynevezett „kompromittálódott” családok kitelepítését Szibériába. A kényszerkitelepítés azokra a kárpátaljai német nemzetiségű lakosokra vonatkozott, akik tagjai voltak a Volksbundnak, csatlakoztak a Waffen-SS-hez, vagy a visszavonuló német csapatokkal együtt Németországba menekültek, majd visszatértek otthonaikba. Sokat esetben annyi is elég a deportáláshoz, hogy ha valakinek az egyik családtagja beletartozott az említett

¹⁸⁰ M.kir. kassai VIII. csendőrkörület, 1941. január 9. KTÁL, 259. Fond. 2. op., 6. ügyirat, 5.

¹⁸¹ Oficinszkij Román: Etnikai-kulturális összefüggések. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 182.

¹⁸² Gröber, 2021. 189.

¹⁸³ 1945 nyarán már közel 30 ezer magyar és német nemzetiségű személy raboskodott szovjet fogságban.

kategóriák egyikébe. 1946 márciusában végül 2 670 kárpátaljai német nemzetiségű lakost telepítettek ki Szibériába és Kazahsztánba. A helyben maradt Volksbund csoportok vezetőit, illetve a Waffen-SS-tagjait a SZMERS kémelhárítói osztagai kivégezték.¹⁸⁴ Az etnikai tisztogatásokat követően egy 1946 novemberében keletkezett összeírás szerint 2 338 német nemzetiségű lakos maradt Kárpátalján.¹⁸⁵ 1955. december 13-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott „a kényszer-kitelepített németek és családjaik jogi helyzetének rendezéséről, a korlátozások feloldásáról”.¹⁸⁶ E rendelet értelmében a kárpátaljai németek is hazatérhettek, viszont az elkobzott javaikat nem kapták vissza, ezzel pedig sokakat lehetetlen helyzetbe hoztak.¹⁸⁷ A hazatért németek helyzetét nem könnyítették meg a helyi hatóságok sem, és 1959-ben sokaktól megtagadták a lakcímbeljelentést.¹⁸⁸ A Waffen-SS-toborzás, a háborús veszteségek, az 1944-es evakuálás, és az 1944–46 között történő deportálások következtében végül közel 10 ezer fővel csökkent a németiség száma a régióban. A független Ukrajnában végzett népszámlás alapján 2001-ben 3 478 fő vallotta magát németnek.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 47. fond – Ung vármegye főispánjának iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 92. fond – Az ungvári Magyar Királyi VIII. Honvédhadtest Kémelhárító Osztályának iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 94. fond – Ungvár megyei város polgármesterének iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 162. fond – A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 259. fond – Ugocsa Vármegye főispánjának iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 340. fond – A Huszti járás főszebénybírájának iratai

¹⁸⁴ Molnár D. Erzsébet: *A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946)*. In: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, Málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborai (1944–1953)*. Beregszász–Ungvár: RIK-U” Kiadó, 2017. 250, 254, 258.

¹⁸⁵ Oficinszkij, 2010, 178.

¹⁸⁶ Váradai Natália: *Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. Betekintő*, 2019/4. 107.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Molnár D. Erzsébet, 2017. 259.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1076. fond – A nagydobronyi körjegyzőség iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1498. fond – A Munkácsi Állami Német Tanítási Nyelvű Polgári Iskola 1855–1944 iratai

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 1553. fond – Munkács megyei város polgármesterének iratai 1938 és 1944 között

Publikált források

1927. évi XII. törvénycikk a polgári iskoláról. II. Fejezet: A polgári iskola létesítése és fenntartása. 13. § A polgári iskola létesítési és fenntartási költségeinek megoszlása. 18. § A községek (városok) hozzájárulásának költségvetési biztosítása. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> (Letöltés ideje: 2023.október 15.)

Központi Statisztikai Hivatal: 1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként. Országhatáron kívüli terület, 1990.

A Munkácsi Királyi Német Tanítási Nyelvű Állami Koedukációs Polgári Iskola évkönyvei: 1939–1941, 1940–1941, 1942–1943.

A Munkácsi M. Kir. Áll. Gimnázium Évkönyve, 1939–1940.

A Munkácsi M. Kir. Áll. Magyarorosz Tanítási Nyelvű Gimnázium Évkönyve, 1939–1940.

A Munkácsi Zsidó Gimnázium Évkönyve, 1939–1940.

Korabeli sajtó

Az Őslakó, 1939.

Kárpáti Híradó, 1939, 1941 1943

Kárpáti Magyar Hírlap, 1939.

Kárpáti Magyar Gazda, 1940.

Magyar Nemzet, 1939.

Nemzeti Újság, 1939.

Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap, 1939.

Pesti Hírlap, 1939.

Monográfiák, szakkönyvek

Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918-1940*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2012.

Brenzovics László: *Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.

Braun László: A dualizmus korának társadalmi és gazdasági viszonyai. In: Brenzovics László – Csatáry György – Braun László – Szakál Imre – Szamborovszkyné Nagy Ibolya – Dobos Sándor – Orbán Melinda (szerk.): *Kárpátalja története*.

- Örökség és kihívások.* Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – RIK-U Kiadó, 2021.
- Eiler Ferenc: Érdekképviselet a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). *Regio*, 2023/1. 3–30.
- Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2015.
- Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből, 1938–1991.* Officina Hungarica (8). Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999.
- Gröber, Angela: *Von der Minderheit zur Volksgruppe: Die Deutschen in der Karpatenukraine 1920–1944.* Komárno, Šamorín: Forum Inst., 2021.
- Hoensch, J. K. A szlovákiai és kárpátaljai németek élet és tudati viszonyai a két világháború közötti időszakban. *Kisebbségkutatás*, 1991–1992/4.
- Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve.* Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest: Argumentum Kiadó, 2020.
- Márkus Beáta: A német kisebbség női tagjai a háború éveiben. Szerepvállalás, konfliktusok és következmények Volksbund. In: Virányi Péter (szerk.): *Nők a hátszágban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2022.
- Molnár D. Erzsébet: *A kárpátaljai németiség szovjet hadifogolytáborokba hurcolása és internálása (1944–1946).* In: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, Málenkij robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiába (1944–1953).* Beregszász–Ungvár: RIK-U” Kiadó, 2017.
- Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig.* Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon.* Budapest: Paktum, 2001.
- Márkus Beáta: A német-német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben. *Regio*, 2023/1.
- Marchut Réka: A Volksbund tevékenysége a szatmári svábok körében (1940–1944). In: Virag, Paula (szerk.): *300 de ani de la colonizarea şvabilor dunăreni în comitatul Satu Mare.* Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 2012.
- Maruszics Erik: Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2023/2.
- Oficinszkij Román: Etnikai-kulturális összefüggések. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében.* Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

- Popély Árpád: *Két választás Csehszlovákiában. A szlovák országgyűlés és a kárpátukrán szojm megválasztása 1938–1939*. Budapest: Kalligram, 2019.
- Popély Árpád: *Szojmválasztás Kárpátalján 1939 februárjában. Adalékok a kárpátukrán szojm megválasztásának történetéhez. Acta Academiae Beregsasiensis*, 2017.
- S. Benedek András: *Népek és nemzetiségek Kárpátalján: II. rész. Iskolakultúra*, 1994/12. 14–20.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)*. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): Budapest: Argumentum Kiadó, 2020.
- Spannenberger Norbert: *A Volksbund: egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület? Aetas*, 2000/4. 50–63.
- Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? – Magyarország a második világháborúban*. Budapest: Ister Kiadó és Kulturális Szolgáltató Iroda, 1999;
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tilkovszky Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974.
- Tilkovszky Loránt: *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik”, 1938–1945*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Váradi Natália: *Etnikai tisztogatások, egyházüldözés Kárpátalján, 1944–1946. Be tekintő*, 2019/4. 43–57.
- Vitári Zsolt: *A Német Ifjúság háborús szerepvállalása*. In: Virányi Péter (szerk.): *A háború sodrásában Európa, 1944–1945*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021.
- Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Budapest: Gondolat, 2012.
- Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből (1925–1944)*. Budapest: Kronosz Kiadó, 2015.

Internetes források és adatbázisok:

- Eiler Ferenc: *A magyarországi német szervezetek helyi és regionálisszintű aktivitása 1924 és 1945 között*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2023. https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott?keyword=Ukrajna&f_842 (utolsó letöltés: 2023. október 20.).
- A második köztársaság helyes magyar elnevezése: <https://trianon100.hu/blog-cikk/avagy-a-masodik-koztarsasag-helyes-magyar-elnevezese> (2023. október 27.).

KARL DIETER UESSELER*

Nyelvpolitika és identitásmenedzsmment

Német oktatási támogatás a magyar iskolákban a rendszerváltás idején

Language policy and identity management. German educational support in Hungarian schools during the regime change

ABSTRACT: In the final phase of the Cold War the Federal Republic of Germany and the Hungarian People's Republic established a German guest teacher program at Hungarian schools. Between 1987 and 2002, a total of 296 teachers worked on behalf of Germany in Hungary. The study of the program on the basis of historical sources makes a contribution to transformation research, transnational diffusion research and the analysis of cultural diplomacy. The reader is given an insight into how the modernization discourse and the national identity discourse have been conducted in the field of language policy in Hungary since the regime change.

KEYWORDS: sovereignty, diffusion of norms, modernization, regime change 1989, German-Hungarian relations, language policy, promotion of learning German,

Magyarország nemzetközi kapcsolatainak újjászervezése az 1989/90-es rendszerváltást megelőzően és azt követően nemcsak a politikai intézményeket és a gazdasági rendszert érintette, hanem kihatott a társadalmi élet és a kultúra valamennyi területére is. Az elemzésem egy átalakuló társadalom interkulturális mozgásterének vizsgálatán belül elsősorban a magyarországi iskolákat megcélzó német tanárküldő-programra összpontosít. A nyelvoktatási támogatás (Sprachförderung) a külföldre irányuló kultúrpolitika része, s arra hivatott, hogy az adott standard nyelvet (politikai szándékból) aktívan terjessze külföldön, gyakran állami szervezésben és finanszírozással.¹ A vizsgált időbeni keretek közelsége, valamint a „jelenkortörténet

* A szerző az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem védés előtt álló doktorandusza. E-mail: dieter.uesseler@web.de

¹ Az Ulrich Ammon által bevezetett „külügyi nyelvpolitika” kifejezés nem honosodott meg a hivatalos nyelvhasználatban. Ammon fogalomalkotása figyelembe veszi a belső nyelvpolitikával, például az adott nemzeti, illetve hivatalos nyelvvel és a kisebbségi nyelvekkel,

lezáratlansága”² miatt esettanulmányom interdiszciplináris megközelítést alkalmaz: a nemzetközi tanulmányok (*International Relations – IR*) a politikatudomány részeként modelleket dolgozott ki arra, hogy az államok miként szerezhetnek befolyást más államok fölött anélkül, hogy annak autonómiáját csorbítanák vagy a saját autonómiájuk csorbulna. Ez a *soft power* mind a reciprocitás hagyományos, kölcsönös előnyöket biztosító megállapodásokban testet öltő diplomáciai elvére támaszkodik, mind pedig a közdiplomácia (*public diplomacy*) modern eszköztárára. Ebben a nyelv és a kultúra – vonzerejük miatt – hatékony eszköznek számítanak. A követendő cél az, hogy a politikai szereplők a kulturális együttműködés légkörében magukévá tegyék az adott célokat, cselekvési terveket, értékeket és normákat (*diffusion – szétterjedés*). Az ilyen irányú aktivitás azonban a megcélzott társadalomban védekező mechanizmusokat is kivált az idegennel szemben, amint azt jól mutatta az orosz mint a magyar oktatási intézményekben kötelezően előírt idegen nyelv példája is. Az NDK és az NSZK nyelvi fejlesztést támogató programjainak – más és más módon, de – tekintettel kellett lenniük a magyar belföldi nyelvpolitikai törekvésekre. A német nyelv elsajátításának és megőrzésének feltételeit a magyar felsőfokú oktatási intézményekben, a szakképzésben és a közoktatásban kezdetben az NDK–NSZK–Magyar Népköztársaság hatalmi háromszögén belül, majd a német újraegyesítés után Németország és Magyarország bilaterális kapcsolataiba ágyazva teremtették meg. Kétség sem fér hozzá, hogy Németország és Magyarország között az 1990-es években felvirágoztak a kulturális kapcsolatok, sőt, egy évtizedre a német nyelv iránti érdeklődés elérte az angol iránti keresletet is.³ Eközben azonban a külügyi kultúrpolitika illetékeseinek nem tűnt fel, hogy a közös külpolitikai törekvések és a prosperáló gazdasági kapcsolatok szélárnyékában a nemzeti identitásról folytatott diskurzus is reagált Magyarországon a német *soft powerre*. Ez visszanyúlt a történelemben lezajlott kultúrharchokhoz, s szembefordult (mindekelőt) a némettel, mint birodalmi nyelvvel. E tanulmány a történet háttérének megvilágításához kíván hozzájárulni.⁴

az anyanyelvi oktatással és az idegennyelv-oktatásával való korrelációt. L. Ammon, Ulrich: *Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt*. Berlin/München/Boston: De Gruyter, 2015. 1069., 1078–1092.

² von Klimó, Árpád: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Version: 1.0, In: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 29.8.2011, 1–21. 18. https://docupedia.de/zg/Ungarn_-_Zeitgeschichte_als_moderne_Revolutionsgeschichte (Letöltés ideje: 2021. február 26.)

³ Vágó Irén: *Az élő idegennyelvek tanítása – egy modernizációs sikertörténet – 2009. jún. 17.* Lásd 10. táblázat – Az idegennyelveket tanulók számának és a tanult nyelvek arányának alakulása az általános iskolában. (1996/97: Német 339.664 [50,8%] Angol 305.853 [45,7%] Orosz 10.688 [1,6%] Francia 9.882 [1,5%] Egyéb 2.732 [0,4%] Összesen 668.819 [100%]). <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/tartalmi-valtozasok/elo-idegen-nyelvek> (Letöltés ideje: 2020. december 1.)

⁴ Köszönetet mondok javaslataiért disszertációm témavezetőjének, Prof. dr. András Masátnak, valamint testvéremnek, dr. phil. Winfried Uesselemernek.

A határok

A tanulmány szerzője 1990. augusztus 13-án lépte át Nickelsdorfnál, illetve Hegyeshalomnál az osztrák–magyar határt. Annak az államnak a megbízásából utazott, amelynek kormányfője, Helmut Kohl kancellár a következő szavakkal mondott köszönetet a magyaroknak: ők „[...] verték ki az első téglát a [berlini] falból.”⁵ Németország és egyben Európa megosztottságának a szimbólumát pontosan 29 évvel Magyarországra érkezésem előtt húzták fel. Mivel ekkor még Németország nem egyesült, *nyugat*német tanárként léptem az ország területére, hogy egy határközeli város gimnáziumában tanítsak németet és történelmet. A tantestületben már volt egy kolléga az NDK-ból – egy *kelet*német tanár –, de voltak osztrák és persze magyar munkatársaim is. A téma szempontjából fontos, hogy munkámban a *határt* nem csupán tapasztalati térként értelmezem, hanem fogalmilag is. A nemzetközi tanulmányok referenciakeretén belül a *határok* ideáltipikusan olyan területeket jelölnek ki, amelyeken az adott államok sikeresen érvényesíthetik az erőszak monopóliumát.⁶ A nemzetállami koncepció jelenleg ismét aktuális megerősödésének a nemzetközi tanulmányok azon neorealista elméleti megközelítése felel meg, amely a nemzetközi rendszer anarchikus voltát feltételezi. Eszerint egy világkormány hiányában az államok, ha meg akarják őrizni a saját gazdasági és társadalmi fejlődésük számára a biztonságot és a szabadságot, akkor magukra vannak utalva.⁷ Az egy állam fennmaradásához szükséges relatív hatalmi pozíciót olyan erőforrásokkal mérjük, mint például a lakosságszám, a gazdasági erő, a hadsereg nagysága stb. Az államok szuverenitásának a tiszteletben tartása a nemzetközi jognak is egyik alapelve. Fogalmilag és történelmileg ez az elv nem más, mint egy határok által közbezárt területre bejelentett hatalmi igény, nemcsak befelé, mint az erőszak monopóliuma esetében, hanem kifelé is, a függetlenség posztulátumaként. „A függetlenség azt jelenti, hogy valaki kizárólag a saját akaratának van alárendelve, függetlenül attól, hogy az az akarat miként keletkezett és mennyire megalapozott.”⁸ A szuverenitás a maga belső és külső aspektusaival nem választható el a modern állam létrejöttétől és nemzetközi jogalannyá válásától. A szuverenitás az európai történelem terméke.

⁵ N. N.: *Kohl dankt den Ungarn. Auf dem Weg zur Deutschen Einheit*. 1989. december 16. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/kohl-dankt-den-ungarn-480470> (Letöltés ideje: 2021. május 22.)

⁶ Schultze, Rainer-Olaf: Staatszentrierte Ansätze. In: Kriz, Jürgen – Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politikwissenschaftliche Methoden* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 2). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 437–448. 437.

⁷ Meyers, Reinhard: Internationale Beziehungen als akademische Disziplin. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 231–241. 235.

⁸ Seidelmann, Reimund: Souveränität. In: Uo. 493–495. 493.

A 20. században a hatalmi potenciál elvált a nemzetközi jogalanyiságtól – részben az I. világháború utáni hatalmi változások következtében (az USA felemelkedése), részben a dekolonizációval 1945 után létrejött sok új államnak köszönhetően. Az ENSZ-tagállamok formális egyenlőségén alapul az a jogigény, amely a függetlenség védelmére vonatkozik, amit azonban csupán a Biztonsági Tanács állandó tagjainak egyhangú határozata tud érvényesíteni.⁹ A többpólusú világ folyamatos biztonsági dilemmái olyan valós helyzetekhez igazodó koalíciókhoz és szövetségekhez vezetnek, amelyek a gyengébb államoknak védelmet kínálnak, a nagyhatalmaknak pedig a szupremáciájuk stabilizálását ígérik. E történelmi fejlődés eredményeként a szuverenitás elvét mint a nemzetközi tanulmányok elemzési kategóriáját, [...] felváltotta a nemzetközi rendszerben és a nemzetközi rendszerre való befolyásgyakorlás differenciált és fokozatokból álló koncepciója”.¹⁰ Ráadásul már nemcsak államok gyakorolnak befolyást más államokra, hanem multinacionális konszernek, kormányközi és nemzetek feletti szervezetek (IGO), valamint nemzetközileg aktív nemkormányzati szervezetek (INGO) is.¹¹ Még összetettebb lesz a kép, ha figyelembe vesszük a kulturális befolyásokat is, mint amilyen például az angol nyelv elterjedése az egész világon. Így a határok elmosódnak.

A magyarországi modernizáció

A kulturális terek létének tényként való elismerése lehetővé teszi a történetírás számára, hogy ne csak térben lépjen túl a nemzeti határokon, hanem időben is tágabban értelmezze a korszakhatárokat, s ezeknél ne ragaszkodjon görcsösen az olyan konkrét történelmi eseményekhez, mint például a Szovjetunió összeomlása.¹² A tanulmányban az *1989/90-es fordulatot* nem tekintem éles választóvonalnak, hanem csupán egy hosszabb modernizációs folyamat egyik epizódjának, mely folyamatot végigkísérte a Magyarország *nyugatosodásáról* folytatott diskurzus.¹³ A racionalizálási folyamatok fényében a *modern* jelző „[...] a társadalmi rendszerek

⁹ Uo. 493–494.; Diner, Dan: Völkerrecht. In: Uo. 589–599. 590–592.

¹⁰ Seidelmann, 1994. 495.

¹¹ Meyers, Reinhard: Transnationale Politik. In: *Lexikon der Politik. Band 6*, 543–547. 545.

¹² Huntington, Samuel P.: *Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München: Goldmann Verlag, 1998. A szerző a művet Fukuyama könyvére, illetve annak leegyszerűsítő recepciójára adott válaszként értelmezi. Fukuyama, Francis: *Das Ende der Geschichte: Wo stehen wir?* München: Kindler, 1992.

¹³ Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2017. 481–482.; von Klimó, Árpád: *Ungarn seit 1945*. Göttingen: 2006. https://www.academia.edu/594926/Ungarn_seit_1945 (Letöltés ideje: 2021. április 30.); Lerner, Daniel: Modernization. I. Social Aspects. In: Sills, David L. (Hg.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and Free Press, 1968. 386–394. 386.

belső és külső egzisztenciális feltételeihez való alkalmazkodóképességet” jelenti.¹⁴ Az 1956-os forradalom, annak a szovjet katonai leverése, valamint a Kádár-rezsim megtorló politikája traumatizálta a magyar társadalmat. Ennek, valamint a szakemberek tömeges emigrálásának és a külpolitikai elszigetelődésnek társadalmi és gazdasági stagnálás lett a következménye.

A rendszer ellenzékével szemben idővel beszüntették az állami terrort az ENSZ, illetve az USA nyomására. A rezsim leküzdötte belső bénultságát azáltal, hogy kompromisszumot ajánlott a társadalomnak. Korlátok között engedélyezték a másként gondolkodást. A rendszert alapjaiban megkérdőjelező ellenzéki mozgalmak a nyolcvanas évek második feléig ugyan nem működhettek, a magánélet kis körei azonban szabadok voltak, és a tervgazdaság keretein belül megvalósított korlátozott gazdasági reformokkal lehetőség szerint kielégítették a lakosság növekvő fogyasztási igényeit – a Szovjetunió által vezetett szövetséghez való szigorú külpolitikai lojalitás mellett. Egyes Duna-Tisza közti elmaradott területeken a kollektivizálás különböző formái az 1960-as, 1970-es években civilizatórikus eredménnyel is jártak. Ez a sajátos modernizáció jelentős életszínvonalnövekedést hozott magával. Ennek szocialista modellje nyilvánvalóan keletről érkezett, de ez nem sokat változtatott a lakosság rendszeridegenségén, antikommunista attitűdjén.¹⁵ Moszkvai nyomásra a gazdasági reformok egy részét visszavonták, s ezután a belső stabilitás, az életszínvonal fenntartása és növekedése már csak a külső eladósodás révén volt biztosítható. Az állampárt vezető politikusainak egy kis csoportjában az 1980-as évek második felére végleg uralkodóvá vált az a meggyőződés, hogy a szovjet modernizációs modell nem reformálható meg, sőt, hogy annak a magyar változata is lényegében megbukott.¹⁶

A társadalmi alrendszerekben a modernizációs folyamatok sebessége, hatósugara, valamint érvényesülésének sikere eltérő mértékű. A technikákat mindig könnyebb átvenni, mint a politikai és a gazdasági struktúrákat átalakítani. Ezekre azonban Magyarországon az 1980-as években szükség volt, mivel a nyugati hitek csak akkor érkeztek meg, ha bizonyították, hogy az átalakítást megvalósítják. A piacgazdaság, a parlamentáris demokrácia és a pluralizmus irányába mutató reformok a szovjet rendszer magyarországi összeomlásához vezettek, és az ezt

¹⁴ Rüschemeyer, Dietrich: Partielle Modernisierung. In: Zapf, Wolfgang (Hg.): *Theorien des Sozialen Wandels*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1970. 382–396. 382.

¹⁵ Hann, Chris: Ungarn: ein Land Mitteleuropas oder Mitteleurasiens? In: Arnason, Johann P. – Hlaváček, Petr – Troebst, Stefan (Hgg.): *Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*. Prag: Vydavatelství FF UK & Filosofia, 2015 (= *Europaeana Pragensia*; 7.). 115–131.

¹⁶ Arnason, Johann P.: Communism and Modernity. *Daedalus*, 2000/1. 61–90.; Schmidt-Schweizer, Andreas: Zwölf Thesen zum politischen Systemwechsel in Ungarn. In: Glatz, Ferenc (Hg.): *Europäische und nationale Interessen*. Budapest: Europa Institut, 2002 (= *Begegnungen*. Schriftenreihe des Europa Instituts; 16.). 147–155. 150.

levezénylő szereplők – saját várakozásaik ellenére – 1990-ben kiszorultak a hatalomból.¹⁷ A következő három, szabad választásokon mandátumot szerző kormány (Antall, illetve Boros 1990–1994, Horn 1994–1998, Orbán 1998–2002) a Német Szövetségi Köztársaságban látta azt a külföldi hatalmat, amelynek segítségével felgyorsíthatja a modernizációt, és csatlakozhat a nemzetközi piacokhoz. (Akkor is így volt ez, ha már az első nemzeti-konzervatív kormányban is megfogalmazódtak kritikák az egyoldalú nyugati orientációval szemben.¹⁸) A bonni kormányban látták azt a szövetségest, amely kinyitja előttük az EU-ba vezető kaput, és támogatja az ország integrációját az euroatlanti biztonsági struktúrákba.¹⁹ A Szövetségi Köztársaság pedig Magyarországon a politikai és gazdasági stabilitás szigetét látta a régióban.²⁰ Eltérően értékelték ugyan a szomszéd államokban élő magyar kisebbségek támogatásának politikáját,²¹ de ami a lényeg volt: a régió egyetlen más államában sem töltötte ki 1990 után három egymást követő (különböző pártkoalíciókból álló) kormány a rendelkezésére álló törvényhozási időszakot. A kortársak számára ebben az 1990 előtti német konszenzusos demokrácia képe sejlett fel, annál is inkább, mivel a Magyar Köztársaság átvett néhány elemet az 1949-es német Alaptörvényből.

Az intézményeket – bár a technikákhoz képest nehezebben, de – könnyebb modernizálni, mint az értékrendszereket.²² „A modernizáció folyamata paradox módon együtt járhat a premodern értékorientációk megerősödésével.”²³ Ennek során három mechanizmus fonódhat egymásba társadalmi rétegek szerint, vagy az elitek orientációjától függően különböző módokon. A konzervatív ideológiák reagálhatnak az új kihívásokra, átértelmezhetik a múltat a belső feszültségek csillapítása ér-

¹⁷ Schmidt-Schweizer, Andreas: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2007. 184–200.

¹⁸ „Jeszenszky Géza (MDF) kijelölt külügyminiszter például korántsem állt ki Magyarország egyértelmű nyugati orientációja mellett, hanem az újbóli egyoldalú orientáció és a »gyarmatosító külföldi jelenléte« ellen érvelt, és félreérthetetlenül szimpátiáját fejezte ki Magyarország semlegessége és finnlandizációja iránt.” Uo. 203.

¹⁹ Hettyey András: *Hegemonia helyett – Magyar–német kapcsolatok 1990–2002 között*. Budapest: L’Harmattan, 2019. 49–56.

²⁰ Uo. 35–49.

²¹ Uo. 56–59.

²² A modern oktatástechnológia a rendszerváltás után ambivalens hatást gyakorolt a magyar iskolarendszere. A Kádár-érában a nyomdagépek és a fénymásolók még alig-alig voltak elérhetőek a magyar tanárok számára. Az államilag előírt tankönyvhöz való ragaszkodásukat nem volt könnyű megváltoztatni, még akkor sem, amikor a német vendégtanárok érkezésével megjelentek az iskolákban a modern, általános használatra szánt eszközök. A fénymásolt szövegek tankönyv melletti használata együtt járt azzal, hogy megváltozott a tanításról alkotott felfogás is: a tanári instrukció mellett az aktuális szövegek felhasználhatók voltak arra is, hogy a tanuló csoportban vitákat generáljanak, amennyiben a tanárok eltávolodtak a tanulás hagyományos felfogásától, és készek voltak felhagyni a tisztán frontális tanítással.

²³ Rüschemeyer, 1970. 384.

dekében, vagy az egyetemes fejlődéstől való elhatárolódást szolgálhatja a nemzeti öntudat.²⁴ A határok átjárhatóbbak voltak és a diffúzió (a kulturális kapcsolatok szétterjedése) mint ennek funkcionális kölcsönhatása behatolt a magukat egyébként az államalkotó nép részeként meghatározó egyének hétköznapi tapasztalataiba.²⁵ Az IR elmélete szerint négy olyan mechanizmus létezik, amely elindíthatja a diffúziót: a kényszer (*coercion*), a verseny (*competition*), a tanulás (*learning*) és az utánzás (*emulation*, egy saját rendszerbe való látszólagos átvitel). A legtartósabb hatása ezek közül a tanulásnak van.²⁶ Az első három racionális választás eredménye, míg az utánzás a társadalmi megfelelés elvét követi. A mechanizmusok nem automatikusan működnek. Az egyének diszkurzív gyakorlata mega-, mezo- és mikroszinten is meghatározza a tudás rendjét, és a tudást új rendbe ágyazza.²⁷ A diskurzuselemzés pedig hozzájárul a diffúziós folyamatok megértéséhez. Láthatóvá teszi azokat a hálózatokat, melyek az intézmények különböző szintjei, valamint az érintett személyek közt vannak. 1990 után a Németországból érkező tanárok az egyesült Európa felé orientálódó kulturális diplomataként tekintettek magukra. A magyar iskolákban az egyes szereplők szinte naponta szembesültek olyan viselkedésmintákkal, értékekkel és normákkal, melyek számukra idegenek voltak. Képszerűen fogalmazva: olyan membránt képeztek, melyen keresztül a kulturális reprezentációk mindkét irányba elterjedtek.

Magyarországon a nemzeti diskurzus nem némult el soha teljesen a Kádár-rezsim kezdeti kemény elnyomását követően. A nemzeti tematizáció (a szimbólumok, kollektív emlékezet, kulturális együvé tartozás a szomszédországi magyarokkal stb.) 1985 után ismét viszonylag szabadon folyt, 1990 után pedig, az Antall-kormány idején felerősödött.

²⁴ Uo.

²⁵ Meyers, Reinhard: Internationale Politik und Territorialität. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politische Theorien* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 1). 225–231. 228–229.

²⁶ Ring, Jonathan Jacob: *The diffusion of norms in the international system*. Phil Diss. University of Iowa 2014, 29–42. <https://doi.org/10.17077/etd.oxcbk6kq> (30.04.2021); Gilardi, Fabrizio: Transnational diffusion: Norms, ideas, and policies. In: Carlsnaes, Walter - Risse, Thomas - Simmons, Beth (Hgg.): *Handbook of International Relations*. Thousand Oaks 2012. 453–477. http://www.fabriziogilardi.org/resources/papers/gilardi_handbook_IR_v2.pdf (Letöltés ideje: 2021 április 30.)

²⁷ Turowski, Jan – Mikfeld, Benjamin: *Gesellschaftlicher Wandel und politische Diskurse. Überlegungen für eine strategische Diskursanalyse*. Berlin 2013, 20. https://www.denkwerk-demokratie.de/wp-content/uploads/2013/10/DD_Werkbericht_3.pdf (Letöltés ideje: 2019 május 13.)

A német kultúra és nyelv szerepe a magyar modernizációban

1990 után alig volt olyan találkozó a magyar és a német fél között, ahol ne hivatkoztak volna az ezeréves kapcsolatokra. A hivatalos beszédek kedvelt történelmi alakja volt Gizella, II. Henrik bajor herceg lánya, aki 996-ban feleségül ment az Árpád-házi Vajkhoz, a későbbi I. István királyhoz, és bajor misszionáriusokat hozott magával a keresztény hit terjesztése érdekében. Míg a középkori Nyugat-Európából Kelet-Európába irányuló telepítések ún. „teutonokat”, „szászokat”, „alemannokat” és „svábokat” hoztak a történelmi Magyarországra,²⁸ addig valódi német betelepülésről csak a török háborúk után beszélhetünk, az abszolutista uralom alatti benépesítés merkantilista mintáját követve.²⁹

A bánáti sváb falvak iskoláiban a téli hónapokban – Mária Terézia *Ratio Educationis* (1777) értelmében – német nyelven folyt az oktatás. Egy 1780-as jelentés szerint az iskoláskorú falusi ifjúság 73%-a járt itt iskolába, míg a nem német falvakban csak 37%-a.³⁰ Hasonló volt a helyzet Baranya megyében is.³¹ Miközben gyakran hivatkoztak 1990 után a magyarországi németek „hídszerepére”, alig esett szó a közelmúlt gyakran keserű tapasztalatairól, például a röviden „magyarosításként” összefoglalható „német–magyar identitásdiskurzusról”.³² Magyar oldalról gyakran beszéltek István király fiának adott intelméről, mely szerint az ország javára válik, ha az többnyelvű, de a magyarországi németek II. világháború utáni kirekesztéséről és a kitelepítéséről alig. Holott ennek következtében a német nemzetiség egy egész generációja veszítette el anyanyelvét.

A neorealista munkák csak ritkán vizsgálják részletekbe menően a kulturális tényezőket. Hettyey András is mindössze egyetlen rövid oldalt szentel a kérdéskörnek monográfiájában. Számára a német nyelv széles körű ismerete az idősebb generációk körében, a Goethe Intézet, a német politikai alapítványok jelenléte, a germanisztika tanszékek és a német nyelvű Andrássy Egyetem léte elegendő bizonyíték ahhoz, hogy megállapítsa: a demokratikus Magyarország a rendszerváltást követő első évtizedben alapvetően németbarát volt. Tudomásul vették, hogy Németország a német nyelv és kultúra számára a régióban Magyarországon alakította ki hídfőállását.³³ A kulturális kapcsolatok kölcsönösségét nem is említi. Pedig Németországban soha nem volt olyan erős az érdeklődés például a német fordításban megjelent kortárs magyar irodalmi alkotások vagy Magyarországnak a 20. századi irodalomhoz és művészetéhez való hozzájárulása iránt, mint éppen

²⁸ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 2013. 3.

²⁹ Uo. 114–237.

³⁰ Uo. 217.

³¹ Uo. 220.

³² Uo. 238–278, 249.

³³ Hettyey, 2019. 48–49.

a rendszerváltást követő évtizedben. Az 1999-es Frankfurti Könyvvásár után, ahol Magyarország volt a kiemelt vendég, alábbhagyott ez a lendület. A berlini *Collegium Hungaricum* új épületének átadása adott új lökést, a Németországi Magyar Kulturális Évad (*Ungarischer Akzent*) megnyitásával, 2006-ban.³⁴

Kevesbé voltak ismertek a még a Németh-kormány és a Szövetségi Köztársaság által közösen indított oktatási projektek, mint például a Baden-Württemberggel letárgyalt menedzserképzés,³⁵ vagy a német tanárküldő program, amely egy bilaterális egyezmény eredményeként jött létre.³⁶ A Szövetségi Köztársaság ebben vállalta, hogy 50 tanárt küld a magyar iskolákba. Az országban maradt NDK-s tanárok átvételével, valamint a Magyar Köztársaság és Szász-Anhalt tartomány között külön letárgyalt program integrálásával azonban ez a szám 1991 őszére már 95-re emelkedett. A legmagasabb létszámot 1995 őszén érték el, 110 német tanárral. Csak 2002-ben csökkent le a létszám a kétoldalú megállapodásban eredetileg megállapított 50 főre. Az 1987 és 2002 közötti években összesen 296 tanár dolgozott Németország megbízásából magyar iskolákban és tanárképző főiskolákon, közülük 164 volt nő és 132 férfi. Alig egyharmaduk (94 fő) csak egy-két évet töltött az országban, ennél valamivel kevesebben (90 fő) négy-öt évig maradtak. Körülbelül egyhetedük e kettő között: 39 fő három évig maradt – 39 fő az eloszlás mediánja is. A fennmaradó egynegyed (74 fő) hat vagy annál több évet tanított Magyarországon. (38-an lépték túl a hatéves maximális szolgálati időt.)

Németország 1990 után igyekezett a külvilág számára olyan képet mutatni magáról az egyesült Németország Európai Közösségbe (EU) való integrációjával, ami eloszlatja az európai német hegemoniával kapcsolatos félelmeket³⁷ – ez pedig hatással volt a német megbízásból Kelet-Közép-Európában dolgozó kulturális diplomaták és a különböző fejlesztésekben résztvevő segítők attitűdjére is.

³⁴ Masát, András: Old and New Positions in the Appearance of Hungarian Culture in Germany: 1989–2009. *Foreign Policy Review*, 2009/1. 94–114.

³⁵ *Baden-Württemberg kormányhivatala. Baden-Württemberg együttműködése Magyarországgal.* Eredeti német nyelven, D. n. [1989. március], 1–17., itt 8. dr. Gustav Wabro államtitkár jegyzete, KÜM Ku 360-20/59 levele 1989. június 30. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). MNL OL XIX-I-9-ee-13-4t.-48304-1989.

³⁶ Ehhez lásd a Drexler Gábor MM nemzetközi fősportfőnök által készített feljegyzést D/498/89. Budapest, 1989. június 28.1–5., itt 3. MNL OL XIX-I-9-at 12. tétel. 5. doboz – 1989. Lásd továbbá: Kiegészítő Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya közötti kulturális együttműködésről szóló Egyezményhez német tanárok küldéséről magyar iskolákba. *Magyar Közlöny* 1992/116. VI. rész: Nemzetközi szerződések, 3973–3974. Vö. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, PA AA B90-REF.600/1376 (Digitalisat) Bilaterale kulturelle Beziehungen BRD/Ungarn August 1985-Dezember 1989, fol. 322–407., 451–457.; pl. Entwurf für einen Diensterlass des Auswärtigen Amtes 612–620.14 UNG „Deutsche Lehrer in Ungarn” an die Deutsche Botschaft Budapest vom 11. Mai 1989. Uo. fol. 325–329.

³⁷ Kallscheuer, Otto: Hegemonie. In: Nohlen – Schultze (Hgg.), *Lexikon der Politik Band 1*, 1994. 174–180. 174.

A külföldre irányuló kultúrpolitikai reprezentáció a saját ország *imázsát* hivatott tudatosítani a fogadó államban.³⁸ A német vendégtanárok önképét nemritkán bizonyos küldetésudat is jellemezte, az, hogy hozzájárulhatnak a *Közös Európa Ház* felépítéséhez. Eszerint a *sokszínű Európában* erősödniük kell a közös értékeknek, miközben az egyediségnek is felismerhetőnek kell maradnia. Megfelelő keretkezésel (*Framing*) az ilyen metaforák tartalma egyértelműbben interpretálható – egyik vagy másik irányban. A nyelvnek ebben a folyamatban kettős szerepe van: a megértetés és egymás mondandójának kölcsönös megértése. Jelzői funkcióban a tényállásokról való lehető legzökkenőmentesebb kommunikációt szolgálja, valamint a közös értékekre és normákra való hivatkozást. A jelek leképező funkciójában a nyelv összekapcsolódik az identitással, egy kulturálisan meghatározott és egyedi világnézet kifejezésével. A nyelv kettős jellege tükröződik az Európa Tanács azon alapelvében is, mely szerint minden európai polgárnak legalább három nyelven meg kellene tudnia magát értetni, illetve mást megérteni.³⁹ Így lenne elérhető, hogy a hozzánk tartozókra és az idegenekre is hasonlóképpen, némi távolságtartással tekintsünk, hiszen a kultúrák közvetlen összehasonlítása során hajlamosak vagyunk a sztereotípiákra.

Ebben a normatív keretben a magyar oktatási intézményekben alkalmazott német tanárok hatása túlmutatott a magyarországi német tanárok hiányának pusztá pótlásán. Magyar szempontból egy Maruzsa Zoltánnal németül készült 2016-os interjúból válik világossá ennek társadalmi jelentősége. Az Oktatási Hivatal elnökének, a 2022-es választások után a Belügyminisztérium iskolai oktatásért felelős államtitkárának 1992 és 1996 között diákként voltak tapasztalatai német vendégtanárokkal.

„[...] Maruzsa úr, milyen benyomást tettek önre a német tanárok iskolai éveit alatt?” – „A tanárok teljesen másként látták a világot, mint mi, akikre a kommunizmus még mindig hatott. Európai szemléletet tanítottak nekünk. Ez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük a mai Európa modern értékeit. Teljesen másképp közelítették meg az oktatást is: nem a tényanyag átadása volt előtérben [...] és kevésbé tanítottak frontálisan. Sokat beszélgettünk velük, és kis csoportokban dolgoztunk a témákon. Ma már a magyar oktatási rendszerben is sokkal elterjedtebbek ezek a módszerek, de nyugodtan mondhatjuk, hogy a német tanárok akkoriban úttörő munkát végeztek.”⁴⁰

³⁸ Paulmann, Johannes (Hg.): *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2005.

³⁹ Jostes, Brigitte: Die Sprachenpolitik des Europarats: Nähe und Distanz in der europäischen Mehrsprachigkeit. *Grenzgänge*, 2004/1. 6–30. <https://core.ac.uk/download/pdf/199432827.pdf> (Letöltés ideje: 2021. április 30.)

⁴⁰ Interview mit Zoltán Maruzsa: „Das LEP ist heute ein europäisches Projekt.” In: Joachim Lauer (Hg.), *Deutsche Auslandsscholarbeit: Bildungspartnerschaften*. Köln: Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, 2016. 32–33.

Ha az interjúhelyzetből, az iskoláskor romantikus emlékeiből és a diplomáciai megfontolásból adódó torzításokat figyelembe vesszük is, az előadó egy fontos csoportot képvisel: a Német Külügyminisztérium magyarországi partneriskoláinak végzőseit. A kiemelkedő közéleti pozíciókba kerülő öregdiákok stratégiaileg Németország szempontjából hosszú távú befolyásoló tényezőknek tekinthetők. Az idézett passzus világossá teszi, hogy az IR-ben absztrakt módon leírt diffúziós mechanizmusok hatékonnyá válásához szükség van az egyénekre is. A magyar iskolák német tanárai kulturális diplomataként és a „normák közvetítőiként” azon dolgoztak, hogy tanítványaik minél hosszabb távon kötődjenek Németországhoz és az európai orientációhoz.

A kutatás eredményei

A Német Szövetségi Köztársaság külföldre irányuló nyelvpolitikáját a *politikatumomány* nézőpontjából már elemezték, különböző elméletek tesztelésének szándékával. A neorealista és konstruktivista megközelítést a vizsgálat megerősítette, a liberálist azonban nem. Más szóval: a hatalom és az autonómia viszonyát, valamint a normák átvételét a kormányzervek valóban bevonták politikai kalkulációjukba, a gazdasági és társadalmi érdekek azonban ebben az esetben nem játszottak szerepet.⁴¹ Kutatásaim alapján megkísérlem kissé árnyalni ezt a megállapítást: utóbbiak csak a német fél számára nyomtak keveset a latban (például a tanári munkanélküliség), a magyar fél számára azonban kiemelkedő jelentőséggel bírtak.

A német–magyar kulturális kapcsolatok *jelenkortörténeti* kutatása a második világháborút követő bipoláris világrend fő tendenciáinak és a korszakban adott szűk mozgástereknek a vizsgálatába ágyazódik. Utóbbiak a kelet-nyugati viszonyban a kulturális csere számára hol nagyobb, hol pedig kisebb lehetőséget biztosítottak.⁴² Ha 1989-et *annus mirabilisként* (csodálatos évként) rögzítjük az idő tengelyén, akkor lehetőségünk nyílik arra, hogy a magyar átalakulást a maga összetettségében vizsgáljuk. A nyugatnémet tanárok például 1990-ben nem a semmiből indulva kezdték meg működésüket. Addig a nyugatnémet kulturális befolyás megteremtésének fő akadályá az volt, hogy német részről Nyugat-Berlint is be kívánták

⁴¹ Andrei, Verena – Rittberger, Volker: Macht, Interesse und Normen – Auswärtige Kulturpolitik und Außenpolitiktheorien illustriert am Beispiel der auswärtigen Sprachpolitik. In: Maaß, Kurt-Jürgen (Hg.): *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden: Nomos, 2015. 33–60. A tanárküldés és a német nyelv népszerűsítése a kelet-közép-európai és a szovjet utódállamokban lévő Goethe Intézetek által kérdésnek csak az egyik aspektusa. A másik törekvést, hogy a német nyelvet az európai intézményekben szerződési, tárgyalási és munkanyelvként fogadtassák el, csak részben koronázta siker.

⁴² Schmidt-Schweizer, Andreas: A hidegháború és a német kérdés ütközőzónában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok, 1949–1989. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 703–729.

vonni a kulturális cserébe, valamint hogy az NDK monopolizálta a német nyelv-
oktatás támogatását.⁴³ A magyar germanisztikában azonban már az 1960-as évektől
voltak kísérletek arra, hogy kiszabaduljanak ebből a szorításból.⁴⁴ A nyugatnémet
intézményességgel való kapcsolatfelvételek azt jelzik, hogy az *Európa felé való
kulturális nyitás* elemzésekor nem szabad egyedül a pártállam leninista struktú-
ráira mint kizárólagos elemzési szintre koncentrálni.⁴⁵ Az MSZMP legkésőbb az
1980-as évekre protopluralista jellegű szervezetté vált.⁴⁶ Jó példa erre az iskolai
felügyelet átadása a regionális és helyi igazgatási szinteknek az 1985-ös oktatási
törvény értelmében.⁴⁷ Az új hatalmi viszonyok magvait tehát elvetették a párt he-
lyi szervezeteiben (valamint a kisebbségek szövetségeiben), s erre a pártvezetés
reformszárnya támaszkodott is, mivel reformelképzeléseit a keményvonalasokkal
szemben keresztül akarta vinni.⁴⁸

Az idegennyelv-oktatás modernizálása Magyarországon

Az orosz nyelv a soknemzetiségű Szovjetunióban a kommunikáció, a közigazga-
tás és a tudomány nyelve volt. A hatalmi övezet kiterjedésével az orosz kötelező
idegen nyelvvé tették Közép- és Kelet-Európa államainak oktatási rendszereiben
is. A nyelv tanításának és tanulásának azonban itt, Bulgária kivételével, nem volt
hagyománya – a lépés „ennyiben (valóban) forradalmi volt”.⁴⁹ A döntés azonban
diszfunkcionálisnak is bizonyult, mert a régióban főleg a német maradt a tudomány

⁴³ Praxenthaler, Martin: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mit-
tel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002.

⁴⁴ Uesseler, Karl Dieter: Kulturdipломatie und Germanistik. Antal Mádl und ein Dokument im
Archiv des MfAA der ehemaligen DDR. In: Haffner Tamás (szerk.): *IV. Fiatalok Európában
Konferencia. Tanulmánykötet*. Pécs: Sopianae Kulturális Egyesület, 2017. 366–400. [https://
fiatalokeuropaban.hu/](https://fiatalokeuropaban.hu/) (Letöltés ideje: 2023. november 3.)

⁴⁵ Rieger, Günter – Schultze, Rainer-Olaf: Machttheoretische Ansätze. In: Kriz – Nohlen –
Schultze, 1994. 243–254.

⁴⁶ „A szocialista tábor országainak egyes monolitikus pártjai már jóval az államszocializmus for-
mális vége előtt „protopluralista” intézménnyé alakultak át, olyan döntéshozatali folyamatok-
kal, amelyekbe tudatosan beépítették a csoportérdekeket, és amelyek eredményei nem lehettek
egyhangúak. Ez a legvilágosabban a magyar állampártnál, az MSZMP-nél volt megfigyelhető.
Ez persze Kádár személyiségén is múltott, de elsősorban a hatvanas-hetvenes évek gazdasági
reformjai során átalakuló társadalom nyomásának volt köszönhető.” Segert, Dieter: *Die Gren-
zen Osteuropas. 1918, 1945, 1989 – drei Versuche, im Westen anzukommen*. Frankfurt am
Main/New York: Campus Verlag, 2002. 233.

⁴⁷ Az 1985: I. törvény az oktatásról (Részlet). In: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjtemé-
nye 1985*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. Kivonatok belőle németül: In:
Seewann, 2013. 502.

⁴⁸ Schmidt-Schweizer, 2002. 152.

⁴⁹ Haarmann, Harald: *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*. München: dtv, 1975. 235.

nyelve.⁵⁰ Az orosz nyelv oktatása a magyar iskolákban jórészt hatástalan volt, és az erőforrások pazarlásának bizonyult.⁵¹ A széles körű érdektelenség és a néha-néha fellángoló ellenkezés dacára Moszkvára való tekintettel nem változtattak a helyzeten.

A magyar oktatástervezés viszonylag korán kidolgozott olyan koncepciókat, amelyek az idegennyelv-oktatás modernizációja felé tett lépéseként is értelmezhetők. Így Óbudán 1974-ben megkezdte működését egy, a kiválasztott tantárgyakat célnyelven oktató magyar–orosz gimnázium, amely anyanyelvi tanárokat is alkalmazott.⁵² A budapesti családok érdeklődése elmaradt ugyan a várakozásoktól, de a bentlakásos helyek létesítésével sikerült stabilizálni a beiratkozási számokat.⁵³ Egy megreformált modell szerint az 1987/88-as tanévre kétnyelvű gimnáziumokat szándékoztak beindítani nyugati (német, angol, francia, olasz) idegennyelvprofilal, nyelvenként hármat-hármat. Az általános iskola 8. osztálya és a gimnázium (9–12) első osztálya közé egyfajta „átmenetként” beillesztettek egy „nulladik” évfolyamot, amelyben a tanulók széles körű és intenzív nyelvoztatásban részesültek. Ezáltal felkészítették őket arra, hogy a négy gimnáziumi év alatt a kiválasztott szaktantárgyakat (történelem, földrajz, biológia, matematika) az adott idegen nyelven tanulhassák. Az NDK 1987 szeptemberétől válogatott német nyelv- és szaktanárokat küldött ezekbe a magyar–német gimnáziumokba, először egyet-egyet Mezőberénybe és Mosonmagyaróvárra, majd 1990-ig további 16 helyre, köztük Nagykállóba is. A német mint idegen nyelv mellett matematikát, biológiát és történelmet is tanítottak.⁵⁴ A projektért német részről nem a Felső- és Szakoktatási Minisztérium volt a felelős, amely a magyar egyetemek német tanszékeire kerülő lektorok küldését intézte,⁵⁵ hanem a Népművelési Minisztérium. Itt foglalkoztak

⁵⁰ Masát, András: Deutsch als Wissenschaftssprache und unsere Region. In: Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea (Hgg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung*. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 2017. 478–485.

⁵¹ Hanthy Kinga: Nyelvmesterek és tanítványok: Nemcsak a beszéd hibás. *Magyar Nemzet*, 1985. március 6. 6.

⁵² Vámos Ágnes: *Kétnyelvű oktatás Magyarországon. Tannyelvpolitika, tannyelvpedagógia*. MTA Doktori Értekezés. Kézirat. Budapest: 2016. 62–67. http://real-d.mtak.hu/984/7/dc_1309_16_doktori_mu.pdf (Letöltés ideje: 2019. március 3.)

⁵³ Uo. 70–74.

⁵⁴ Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch) Berlin, Akten des DDR-Ministeriums für Volksbildung (MfV): BArch DR 2/ 13828 Teile 1 und 2 (HA Internationale Verbindungen, Abt. Sozialistische Länder: *Bilaterale Zusammenarbeit DDR-Ungarn, Zweisprachige Gymnasien 1988–1990*); BArch DR 2/ 80525 (HA Lehrerbildung Abt. Sprache-Kunst-Sport: *Ungarische VR, Deutsch als Fremdsprache, hier: Zusammenarbeit bei deutschsprachigen Gymnasien 1986–1989*). Akten des DDR-Ministeriums für Hoch- und Fachschulwesen BArch DR 3/ 23938 Teile 1 und 2 (AG DaF: *Deutschlektoren, Zweisprachige Gymnasien in Ungarn 1987–1989*).

⁵⁵ BArch DR 3/ 23913 (AG DaF: *Deutschlektoren im Ausland 1986–1987*); BArch DR 3/ 23916 (AG DaF: *Diverse Vorgänge, Berichte der AG, Programme der Cheflektorentagungen, Korrespondenz mit PH usw. 1984–1987*).

a tanárképző intézmények közötti ún. közvetlen kapcsolatokkal,⁵⁶ valamint a két ország megyéi között kiépített iskolai és ifjúságnevelési együttműködésekkel.⁵⁷

A mosonmagyaróvári NDK-s tanárok a magyar kollégákkal való konfliktusok után kivonultak a történelemtanításból.⁵⁸ A háttérben tartalmi ellentétek álltak, amelyek már a kéttannyelvű gimnáziumok koncepciójában is megjelentek. A koncepcióval kapcsolatos kételyek a tantárgyi tartalmak célnyelven történő elsajátítását érintették, mégpedig a földrajz és a történelem tantárgyak esetében. Vámos Ágnes rámutat, hogy a nemzeti diskurzus már a két világháború közötti kéttannyelvű gimnáziumokban is a történelem tantárgy magyar és egyetemes történelemre való felosztásához vezetett.⁵⁹ Az „internacionalista Tanácsköztársaság” és a „trianoni békediktátum” után az olyan oktatáspolitikusok, mint gróf Klebelsberg Kuno,⁶⁰ Kornis Gyula⁶¹ és Hóman Bálint⁶² számára elképzelhetetlen volt, hogy a közoktatásban a „magyar történelmet” ne magyarul tanítsák, és ugyanez vonatkozott a Kárpát-medence topográfiai elnevezéseire, valamint társadalom- és gazdaságföldrajzi adataira és fejlődésére is. A két iskolai tantárgy a magyar nyelv és irodalom tanításával együtt a nemzeti identitás és a bevallottan irredenta törekvések erősítését szolgálta a két világháború között.⁶³ Az 1985/86-os tanév végén, azaz egy évvel a két tanítási nyelvű ötéves gimnáziumi oktatás bevezetése előtt Gázsó Ferenc oktatási miniszterhelyettes – közelebbről nem tisztázott okokból – felmondta a magyar történelemtankönyvek célnyelvre történő fordítására vonatkozó szerződéseket; a földrajzra vonatkozó végleges döntést pedig felfüggesztették mindaddig, amíg az Országos Pedagógiai Intézet (OPI) felül nem vizsgálja a tervezeteket. A Művelődési Minisztérium Gimnáziumi Osztályának tiltakozása szerint azonban Gázsó Ferenc Köpeczi Béla miniszterrel együtt már jóváhagyta

⁵⁶ BArch DR 2/ 50463 (HA Internationale Verbindungen, Gen[osse] Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen Lehrerausbildung 1987*); BArch DR 2/ 50464 Uo. (1988).

⁵⁷ BArch DR 2/ 50467 (HA Internationale Verbindungen, Gen. Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen DDR-Bezirke zum Ausland, u. a. Ungarn 1986*); BArch DR 2/ 50468 Uo. (1987); BArch DR 2/ 50469 Uo. (1988); Vö. MNL OL XIX-J-1-j NDK 108, 106. doboz 1984.

⁵⁸ *Kurzbericht der DDR-Lehrergruppe zum Anlaufen des Schuljahres [1989/90] am Lajos-Kossuth-Gymnasium in Mosonmagyaróvár [sic!]*. Typoskript 5 Seiten. BArch DR/ 3/23938, ohne Paginierung.

⁵⁹ Vámos, 2016. 95.

⁶⁰ Belügyminiszter (1921–1922), majd Vallás- és Közoktatásügyi miniszter (1922–1931). Vö. Glatz, Ferenc: Klebelsberg, Kunó Graf. In: Bernath, Mathias – Schroeder, Felix von (Hgg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Band 2. München: Oldenbourg 1976. 412–414. [Online-Ausgabe]: URL <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1134> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 13.)

⁶¹ Klebelsberg államtitkára (1927–1931).

⁶² Vallás- és Közoktatásügyi miniszter (1932–1942).

⁶³ Vámos 2016. 35–49. Vámos többször utal a következő munkára: Pukánszky Béla – *Németh András: Neveléstörténet*. Budapest: 1996, 543–573. A szerzőnek az 1994-es kiadás állt rendelkezésére.

a terveket, és a nemzetközi szerződések is véglegesítés előtt álltak, illetve már véglegesítették is azokat, így a Művelődési Minisztériumon belüli konfliktus egyelőre eldőlt. A megbékéléshez hozzájárult az a kompromisszum is, hogy külföldi tanárok ne tanítsanak történelmet, vagy legalábbis a nemzeti tartalmakat csak magyarul adják elő.⁶⁴ Vámos Ágnes szerint a „nemzeti kártyát” olyan körök játszhatták ki, akik számára a kétnyelvű oktatás túl nagy nyitást jelentett a Nyugat felé. A meghatározó okoktól függetlenül a szerző ezt a tiltakozást újabb bizonyítéknak tekinti arra nézve, hogy a nemzeti identitásdiskurzus és a modernizációs diskurzus közötti konfliktus már jóval az 1989/90-es rendszerváltás előtt is érezhető volt, jelen esetben ráadásul a szocialista állam miniszteriális bürokráciáján belül.

Ezzel párhuzamosan a magyarországi német kisebbség iskoláiban is megjelent a kétnyelvű oktatás. A kétnyelvűség itt összefüggött a kettős kötődéssel, és arra volt hivatott, hogy gátat vessen az asszimilációnak. Ez összhangban állt az állam hivatalos nemzetiségi politikájával⁶⁵ – ami a mából visszatekintve nem volt más, mint „kirakatpolitika”.⁶⁶ A magyar állam elhanyagolta a német nyelv oktatását ezen a területen, az NDK pedig csak közvetve és félszívrrel támogatta azt a tanárképzéssel. Az NSZK-nak itt, a nemzetiségi oktatáson keresztül sikerült belépnie a német nyelvoktatás programjába. Grósz Károlynak, a Minisztertanács új elnökének első külföldi útja során, 1987. október 7-én Bonnban aláírtak egy szándéknyilatkozatot a német kisebbség és a német nyelv támogatásával foglalkozó külön programról. Minden bizonnyal erre részben a bőkezű német anyagi segítség hatására került sor.⁶⁷ Azonban a magyar Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Osztálya és a Külügyminisztérium reformerőinek összefogása nélkül ez az áttörés nem jöhetett volna létre ilyen gyorsan. 1988 márciusában Budapesten megnyitotta kapuit az NSZK Kulturális és Információs Központja (ekkor még nem *Goethe Intézetként*), és szep-

⁶⁴ Az iskolai praxis egyik nehézsége később az órarend lett – ezt a szerző maga is megtapasztalta a mosonmagyaróvári Kossuth Lajos Gimnáziumban 1990 szeptemberétől. Az óraszám ugyanis nem változott, függetlenül attól, hogy a teljes tanítás magyar történelemtanár kezében volt-e, vagy az egyetemes történelmet kiszervezték egy külföldi vendégtanárnak. Az idegen nyelvi órák csoportbontása miatt az órarend félévkor heti három történelemórára változott (A csoport: 1. félév 2 + 1 munkaóra; 2. félév 1 + 2 munkaóra; B csoport fordítva). A magyar tandempartner elvárta, hogy amikor félévkor átveszi az órákat, a tanulók mindkét csoportban ismerjék az egyetemes történelem fontos eseményeit.

⁶⁵ *Jelentés Hambuch Géza, Klotz Miklós és Dr. Manhercz [sic] Károly NSZK-beli útjáról / 1982. október 7–10.* MNL OL XIX-J-1-k NSZK 109 1983, 46. doboz 1983.

⁶⁶ Brenner, Kolomann: *Deutsche Minderheit(en) und Institutionen.* Budapest: Eötvös-Loránd-Universität Germanistisches Institut, 2018 (= ELTE Ungarndeutsches Archiv; 16.). 93.

⁶⁷ PA AA, BILAT UNG 55. Közli: Schmidt-Schweizer, Andreas (Hg.): *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990.* Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018 (= Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990; 3.). 3. dokumentum. 232–234. Grósz Károlyt (1930–1996) 1988 novemberében Németh Miklós (1948–) követte, ő volt a Minisztertanács utolsó, MSZMP által delegált elnöke.

temberben megérkezett az első két nyugatnémet tanár is a magyarországi német iskolákba. Szakértőként tanácsokat adtak az Oktatási Minisztériumnak a modern iskolai némettanítás kialakításával kapcsolatos kérdésekben.

A modernizációs folyamat logikájába tökéletesen beleillett, hogy a nem hatékony oroszoktatás helyét a nyelvvoktatás „ranglétráján” visszaminősítsék. A jövőt illetően minden nyelvnek egyenlőnek, azaz szabadon választhatónak kellett lennie az iskolai oktatásban.⁶⁸ Az orosz nyelv iránti érdeklődés azonban az 1990-es évek elejére drámaian visszaesett. Ez és a német nyelv iránt megugró kereslet azonban jelentősen növelte a tanárhiányt, ami az oktatás színvonalának rovására ment. Az orosz tanárok átképzésére és a nyugati idegen nyelvek tanárainak képzésére irányuló kormányzati programok nem voltak igazán hatékonyak a német nyelvű munkaerőpiac anyagilag csábítóbb ajánlatai miatt.⁶⁹ A megüresedő állásokat olyanok töltötték be, akik nem rendelkeztek nyelvtanári végzettséggel. Az anyagi támogatás reményében olyan települések is magyarországi német iskolaként határozták meg oktatási intézményeiket, ahol a német nyelvvoktatásnak már évtizedek óta nem volt hagyománya. Az ilyen lépés „átcímkezéséknél” valójában a család kategóriájába tartozott.⁷⁰

Kezdetben (1989/1990) a Magyarországi Németek Szövetsége jelentős befolyást gyakorolt a magyarországi német szórvány kis falvaiban lévő általános iskolák német vendégtanárokkal való ellátására. 1991-től kezdve pedig a német programkoordinációnak – a magyar Oktatási Minisztériummal egyeztetve – jobban sikerült érvényesítenie a minőségi szempontokat az álláshelyek betöltése kapcsán. (A magyarországi némettanárok képzettsége és elkötelezettsége, együttműködési készsége, az iskolaigazgatók nyitottsága, általában véve az elmozdulás az általános iskolai szférából a – nemcsak a magyarországi német – gimnáziumok felé, erősödő németoktatás és némettanár-képzés a tanító- és tanárképző főiskolákon.)

⁶⁸ Glatz Ferenc kijelölt magyar kulturális miniszter meghallgatása és értékelése. A Magyar Országgyűlés Kulturális Bizottságának 1989. május 2-i ülése. In: Herder-Institut (Hg.): *Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte. Themenmodul „Umbruch in Ungarn 1985–1990”*. (Gondozta és fordította Andreas Schmidt-Schweizer.) <https://www.herder-institut.de/go/Vd-76c34c> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 11.)

⁶⁹ „Az 1989-ben meghirdetett átképzés felsőoktatási részprogramjában az 1997–98-as tanévben végzett utolsó évfolyam hallgatóival együtt közel 4900-an szereznek idegennyelvszakos diplomát, de a 15000 orosz tanár közül csak mintegy 3200-an éltek ezzel a lehetőséggel. Az állam által viszonylag jelentős összegekkel támogatott orosz tanár átképzési program kedvezményezettjeinek egyharmada soha nem is volt orosz tanár.” Vágó Irén: Az idegennyelvvoktatás fő tendenciái a 80-as és 90-es években. *Educatio*, 2000/4. 668–698. 675–676.

⁷⁰ Botschaft der Bundesrepublik Deutschland Budapest Az. Ku 600.51/2 Bericht Nr. 532/93 an AA Referat 605. 1993. május 13. Tárgy: A német kisebbség támogatása és a német nyelvtanítás Magyarországon. Itt: A magyarországi német kisebbség iskolai képzésének aktuális helyzete. PA AA Zwischenarchiv 339.466. [12 gépelt oldal]. „A [Magyarországi Németek Szövetsége által megkérdezett] 144 általános iskolában összesen 557 némettanár van, akik közül 413 magyarországi német származású. 151-en nem rendelkeznek nyelv- vagy szaktanári diplomával.” [5. oldal.]

A német mint „birodalmi nyelv”

A keleti blokk felbomlásával megszűnt az orosz nyelv vezető szerepe a kereskedelemben, a tudományos és technikai együttműködésekben. Ezután már csak a megszállók nyelveként tekintettek rá. „Nyelv [...] egy domináns nyelv átvitele egy másik országba vagy néphez, hogy demonstrálják fölöttük a katonai, társadalmi, gazdasági és politikai hatalmat [...]”.⁷¹ Vámos Ágnes általános kijelentése a magyarországi [!] nyelvpolitikáról meglepő módon elsősorban nem a szovjet megszállásra vonatkozik, hanem egy történelmi eseményig nyúl vissza, II. József 1784-es nyelvrendeletére. Ez a németet hivatali és oktatási nyelvként írta elő Magyarországon, amit „[...] a magyar társadalmi elit konfrontálódása [...] és a köznevelés latens [...] nyelvpolitikája meghiúsított [...]”.⁷² A magyar király (és egyben Habsburg uralkodó) a szatmári békével (1717) és a *Pragmatica Sancti*óval (1722) megerősített jogai a külpolitikát, az állandó hadsereget, a királyi birtokokat és az iskolarendszert érintették.⁷³ Mária Terézia *Ratio Educationis* (1777) tanügyi rendelete, amely a bécsi udvar magyar tanácsosainak jelentős közreműködésével készült, Magyarországra és a Habsburg Birodalom más, az osztrák örökös tartományokon kívül eső területeire vonatkozott, és ezek gimnáziumai és középiskolái számára tannyelvnek a latint írta elő. A magyart és a Magyar Királyságban beszélt további hat nyelvet segédnyelvként használhatták mindaddig, amíg a gimnáziumokban már gond nélkül lehetett latinul tanítani. Ahol csak lehetett, a némettudást is erősíteni kellett.⁷⁴ A latin mint oktatási nyelv a magyar nyelvű nemességnek gyakorlati okokból is megfelelt (közülük kerültek ki a gimnáziumok és akadémiák végzősei), hiszen ez volt az államigazgatásban használt nyelv. A nemesség megyei közigazgatásban elfoglalt pozícióit tehát a hivatalos nyelvet illető paradigmaváltás (latinról németre) komolyan veszélyeztette, miközben a felvilágosult értelmiség és a városi felsőbb polgárság üdvözölte II. József lépését. Eszerint a tanári állások vagy a közigazgatási apparátusban betöltött pozíciók megszerzése német nyelvtudáshoz volt kötve, az oktatási rendszert pedig három éven belül át kellett szervezni.⁷⁵ Ennek érdekében alapította meg II. József az első pesti germanisztikai tanszéket is. Az ilyen intézkedéseket azonban a Habsburg Birodalom más részein is a közelgő germanizáció jelének tekintették.⁷⁶

⁷¹ Vámos, 2016. 10.

⁷² Uo. A szerző többek között a következő művekre támaszkodik: Pukánszky – Németh, 1996.; Szépe György: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra, 2001.; Gal, Susan: Polyglot nationalism. Alternative perspectives on language in 19th century Hungary. *Langage et Société*, 2011/2. 31–54.

⁷³ von Bogay, Thomas: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. 88–93.

⁷⁴ Pukánszky – Németh, 1996. 256–261.

⁷⁵ Romsics, 2017. 288.

⁷⁶ Ammon, 2015. 99.

A hagyományos latinért folytatott küzdelem összefonódott azokkal a törekvésekkel, amelyek arra irányultak, hogy a Magyar Királyságban a magyar legyen a hivatalos nyelv.⁷⁷ Megyei szinten ezt már 1805-től engedélyezték.⁷⁸ A mozgalom azonban konfliktusba került Magyarország megváltozott etnikai népszerűszerkezetével: a német telepesek száma az elnéptelenedő országba történő szervezett betelepítés révén folyamatosan nőtt, s ehhez jött még a szerb és román földművesek és pásztorok illegális beáramlása. Ennek következtében a magyar lakosság aránya a népességen belül 1787-re 40%-ra csökkent, holott a középkor végén még a lakosságnak több mint háromnegyedét, a török uralom végén pedig a felét tette ki.⁷⁹ Ezek a viszonyok készítették Johann Gottfried Herdert (1744–1803) híres jóslatára: „A magyarok vagy madzsarok (Ungern oder Madjaren – K. D. U.) [...] Most aztán szlávok, németek, vallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán tán már a nyelvükkel is alig találkozunk.”⁸⁰

Az 1990-es évek magyarországi németbarátságának negatívjaként a német dominancia érzése torzítja el a visszatekintést a felvilágosult abszolutizmus modernizációs kísérletére. A nyugati biztonsági rendszerhez (NATO) való csatlakozás és az EU-ba való belépés szándékával, valamint a Világbank finanszírozásának elfogadásával Magyarország az 1990 utáni kormányainak működése alatt nyitott az egyetemes értékek és a *Good Governance* transznacionális, normatív-modernizációs elméleti diskurzusa felé.⁸¹ Ezt a diskurzust azonban gyakran csak kifelé folytatták, míg befelé a nemzeti identitásról szólót ápolták, és védekező magatartást tanúsítottak az idegen *soft power*rel szemben. A diskurzusok persze összetettek voltak, s ingadoztak a nyugati idegen nyelvek tanulásához való pragmatikus hozzáállás és a magyar anyanyelv szinte kultikus tisztelete között. „Szinte minden magyar ismeri a mondást, 'Nyelvében él a nemzet' [...]”⁸² A mondás szerzőjét valahol a magyar felvilágosodás és romantika egymást átfedő generációinak vidékén sejtik,⁸³ s az olyan kulturális értéket jelöl, amely mélyen meggyökerezett a közvélemény, legalábbis a művelt rétegek tudatában. A modern magyar nemzet a *német* (értsd: Habsburg) gyámsággal szemben a nyelvújítással jött létre.⁸⁴ A magyar nyelvtudomány a 19. században alakult meg

⁷⁷ von Bogyay, 1990. 100.

⁷⁸ Seewann, 2013. Bd. 1, 269.; 274.

⁷⁹ von Bogyay, 1990.

⁸⁰ Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Berlin – Weimar: Aufbau Verlag, 1965. Bd. 2. 272.

⁸¹ Sack, Detlef: Governance und Gouvernementalität – Komplementäres und Distinktes zweier Regierungslehren. In: Vasilache, Andreas (Hg.): *Gouvernementalität, Staat und Weltgesellschaft. Studien zum Regieren im Anschluss an Foucault*. Wiesbaden: Springer VS, 2014. 101–135. 125–126.

⁸² Masát, 2017. 482.

⁸³ Uo. Grétsy László nyelvészre hivatkozva lásd Sherwood, Peter: Adalékok a *Nyelvében él a nemzet* szállóige kialakulásához. *Magyar Nyelv*, 2019/1. 78–87.

⁸⁴ Szépe, 2001. 144.

német mintára, és a nyelvi purizmus jegyében befolyásolta a nemzeti pedagógiát.⁸⁵ A nemzeti motívumoknak ez a konglomerátuma ismét előtérbe került, amikor felvetődött a kérdés, hogy akkor most az orosz hegemoniát vajon a német váltja fel?

Anélkül, hogy meghatározták volna a történelmi Ausztria és az újraegyesült Németország közötti különbségeket, a németet birodalmi nyelvnek nevezték, és félelmet keltettek, hogy az esetlegesen lerontja vagy adott körülmények között feleslegessé is teszi az anyanyelvet. Szépe György nyelvész is úgy vélte Magyarország EU-ba való belépése előtt, hogy a három legnagyobb tagállam (Nagy-Britannia, Franciaország és Németország) érdekeit nyelvi úton is érvényesíteni kívánja majd. „[H]árom *birodalmi* nyelvpolitika koalíciójáról és egyúttal versenyéről van szó. [...] Az európai multinacionális cégek nyelvpolitikája [...] inkább a [...] *birodalmi* modellhez igazodik.”⁸⁶

A nyelvi purista diskurzus a következőképpen foglalható össze:

1. „Fogy a magyarul beszélők száma.”
2. „Töredezik a magyar nyelvterület egysége.”
3. „Romlik a magyar beszéd minősége.”
4. „Túl sok idegen szó kerül be a magyarba.”
5. „Esik a magyar beszéd kulturális szintje.”
6. „Esik a magyar írásbeliség szintje.”⁸⁷

Szépe nem fogadja el teljesen ezeket a téziseket. A magyarul beszélők számának lehetséges csökkenését a demográfiai és szociolingvisztikai folyamatok számlájára írja, amelyek a beszélők számára együtt járnak a nyelv értékének és hasznának változásával. Nem látott veszélyt az additív kétnyelvűségben, amennyiben a társadalmi esélyek többnyire a többségi nyelvvel kapcsolódnak össze. Ki nem mondottan ugyan, de itt elsősorban a német nyelvről van szó. Az angolal együtt ugyanis ez a legkeresettebb az idegen nyelvek piacán, és csak neki van „hídfőállása” a magyar állam területén a német kisebbség révén. A német nyelvvel szembeni, történelmileg kialakult előítéletek köszönnek vissza itt, még ha a német nyelvű munkaerőpiac elszívó hatása okozta is a valódi félelmeket.

Az identitás korlátairól

Ennek fényében a személyes tapasztalatok az anekdotákon túlmutató, tudományos megalapozottságot is nyernek. A szerző kortársként 1990-ben még nem értette, hogy a mosonmagyaróvári kéttannyelvű gimnáziumban miért csak magyarul tanítják a magyar történelmet, míg az egyetemes történelmet németül. Ezt senki sem magyarázta el neki. Talán ezért is volt különösen érzékeny erre. A fent idézett hat

⁸⁵ Gal, 2011. 38.

⁸⁶ Szépe, 2001. 74.

⁸⁷ Uo. 145–151.

tézis olyan társadalmi közvélekedést mutat be, amelyben felismerhető a német *soft power* miatti szorongás. Nem is feltétlenül a vendégtanár személye okozott fejfájást, hanem már maga a magyar iskolákra kiírt tanárküldő program említése. Ez a hangulat független volt a mindkét oldalon elfogadott jogi keretektől, a „befogadó kultúra” hivatalos hangoztatásától és az elitek által ismételtetett 1000 éves német–magyar kapcsolatoktól. Az eltérő szakmai szocializációból vagy tanárképből fakadó nézeteltérések elkerülhetetlenek voltak a kollégákkal, szülőkkel és diákokkal folytatott beszélgetésekben, de ezeket azért fel lehetett oldani. Itt azonban tudat alatt és hangulatilag is egy esztétikai kérdésről volt szó. A német zárhangok és ajakhangok álltak szemben a magyar nyelv magánhangzó-harmóniájával és lehetszerű mássalhangzóival. Az artikulált beszéd hangereje is érezhetően különbözött: „A német tanárok kiabálnak, a magyar tanulók suttognak.”

Voltak azonban a németek számára zavaró tartalmú kijelentések is. Például miért használták a német és az osztrák kollégákra ugyanazt a szót? A „német” megjelölést alkalmazták ugyanis mindkét identításra. Mi volt a célja annak a gyakran feltett kérdésnek, hogy az illető szereti-e a magyarokat? Milyen céllal utaltak a *herderi próféciára*? Mit akartak azzal a kijelentéssel, hogy a Székelyföldön beszélnek a „legtisztábban” a magyart? Miért vették zokon a német nyelvben használt anglicizmusokat? Más tantárgyakat oktató kollégák irigykedve nézték, hogy a németórák milyen jól el vannak látva oktatási segédanyagokkal, például hordozható kazettás magnókkal. Egy magyartanár pedig arról panaszkodott, hogy a fogalmazásokban megszorodtak a germanizmusok, például a „magyartól idegen” szenvedő szerkezet, különösen azoknál a jó tanulóknál, akik intenzíven tanultak németül. Vendégként az ilyen és ehhez hasonló megjegyzéseket az ember persze szó nélkül hagyta. A házigazdák kedvessége és önzetlen segítsége ellenére azonban ez egyfajta megütközést váltott ki. A keleti némettanárok és a nyugati némettanárnők, akiknek a nyelve közös, identitása azonban különböző volt, feltették maguknak a kérdést: vajon mennyire látnak itt bennünket szívesen? Ezek az irritációk nemcsak a külföldi munkavállalás során gyakran érzékelt kultúrsokkból adódtak, hanem abból is, hogy a magyar kollégák a rendszerváltás után nem bírtak határozott orientációval, s a modernizáció és a nemzeti identitásdiskurzus között keresték az utat a bizonytalan jövő felé.

Fordította: Eiler Ferenc

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ammon, Ulrich: *Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt*. Berlin/München/Boston: De Gruyter, 2015.
- Andrei, Verena – Rittberger, Volker: *Macht, Interesse und Normen – Auswärtige Kulturpolitik und Außenpolitiktheorien illustriert am Beispiel der auswärtigen*

- Sprachpolitik. In: Maaß, Kurt-Jürgen (Hg.): *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden: Nomos, 2015. 33–60.
- Arnason, Johann P.: Communism and Modernity. *Daedalus*, 2000/1. 61–90.
- von Bogyay, Thomas: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.
- Brenner, Kolomann: *Deutsche Minderheit(en) und Institutionen*. Budapest: Eötvös-Loránd-Universität Germanistisches Institut, 2018 (= ELTE Ungarndeutsches Archiv; 16.).
- Diner, Dan: Völkerrecht. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: *Lexikon der Politik*. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 589–599.
- Fukuyama, Francis: *Das Ende der Geschichte: Wo stehen wir?* München: Kindler, 1992.
- Gal, Susan: Polyglot nationalism. Alternative perspectives on language in 19th century Hungary. *Langage et Société*, 2011/2. 31–54.
- Gilardi, Fabrizio: Transnational diffusion: Norms, ideas, and policies. In: Carlsnaes, Walter – Risse, Thomas – Simmons, Beth (Hgg.): *Handbook of International Relations*. Thousand Oaks 2012. 453–477. http://www.fabriziogilardi.org/resources/papers/gilardi_handbook_IR_v2.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 30.)
- Glatz, Ferenc: Klebelsberg, Kunó Graf. In: Bernath, Mathias – Schroeder, Felix von (Hgg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Band 2. München: Oldenbourg, 1976. 412–414. [Online-Ausgabe] <https://www.biolexios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1134> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 13.)
- Glatz, Ferenc (Hg.): *Europäische und nationale Interessen*. Budapest: Europa Institut, 2002. (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts; 16.)
- Haarmann, Harald: *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*. München: dtv, 1975.
- Hann, Chris: Ungarn: ein Land Mitteleuropas oder Mitteleurasiens? In: Arnason, Johann P. – Hlaváček, Petr – Troebst, Stefan (Hgg.): *Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*. Prag: Vydavatelství FF UK & Filosofía, 2015 (= *Europaeana Pragensia*; 7.). 115–131.
- Hanthy Kinga: Nyelvmesterek és tanítványok: Nemcsak a beszéd hibás. *Magyar Nemzet*, 1985. március 6. 6.
- Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Zwei Bände. Berlin – Weimar: Aufbau Verlag, 1965.
- Hettyey András: *Hegemónia helyett – Magyar–német kapcsolatok 1990–2002 között*. Budapest: L’Harmattan, 2019.
- Huntington, Samuel P.: *Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München: Goldmann Verlag, 1998.

- Interview mit Zoltán Maruzsa: „Das LEP ist heute ein europäisches Projekt.” In: Lauer, Joachim (Hg.): *Deutsche Auslandsscholarbeit: Bildungspartnerschaften*. Köln: Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, 2016. 32–33.
- Jostes, Brigitte: Die Sprachenpolitik des Europarats: Nähe und Distanz in der europäischen Mehrsprachigkeit. *Grenzgänge*, 2004/1. 6–30. <https://core.ac.uk/download/pdf/199432827.pdf> (Letöltés ideje: 2021. április 30.)
- Kallscheuer, Otto: Hegemonie. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politische Theorien* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 1). 174–180.
- Kiegészítő Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya közötti kulturális együttműködésről szóló Egyezményhez német tanárok küldéséről magyar iskolákba. *Magyar Közlöny*, 1992/116. VI. rész: Nemzetközi szerződések, 3973–3974.
- von Klimó, Árpád: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Version: 1.0, In: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 29.8.2011, 1–21. https://docupedia.de/zg/Ungarn_-_Zeitgeschichte_als_moderne_Revolutionsgeschichte (letöltés ideje: 2021. február 26.)
- von Klimó, Árpád: *Ungarn seit 1945*. Göttingen: 2006. https://www.academia.edu/594926/Ungarn_seit_1945 (letöltés ideje: 2021. április 30.)
- Lerner, Daniel: Modernization. I. Social Aspects. In: Sills, David L. (Hg.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and Free Press, 1968. 386–394.
- Masát, András: Old and New Positions in the Appearance of Hungarian Culture in Germany: 1989–2009. *Foreign Policy Review*, 2009/1. 94–114.
- Masát, András: Deutsch als Wissenschaftssprache und unsere Region. In: Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea (Hgg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung*. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 2017. 478–485.
- Meyers, Reinhard: Internationale Beziehungen als akademische Disziplin. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 231–241.
- Meyers, Reinhard: Internationale Politik und Territorialität. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politische Theorien* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 1). 225–231.
- Meyers, Reinhard: Transnationale Politik. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 543–547.

- N. N.: Kohl dankt den Ungarn. Auf dem Weg zur Deutschen Einheit. 1989. december 16. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/kohl-dankt-den-ungarn-480470> (Letöltés ideje: 2021. május 22.)
- Paulmann, Johannes (Hg.): *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2005.
- Praxenthaler, Martin: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002.
- Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1996.
- Rieger, Günter – Schultze, Rainer-Olaf: Machttheoretische Ansätze. In: Kriz, Jürgen – Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politikwissenschaftliche Methoden*. (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 2). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 243–254.
- Ring, Jonathan Jacob: *The diffusion of norms in the international system*. Phil Diss. University of Iowa 2014. 29–42. <https://doi.org/10.17077/etd.oxcbk6kq> (Letöltés ideje: 2021 április 30.)
- Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2017.
- Rüschemeyer, Dietrich: Partielle Modernisierung. In: Zapf, Wolfgang (Hg.): *Theorien des Sozialen Wandels*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1970. 382–396.
- Sack, Detlef: Governance und Gouvernementalität – Komplementäres und Distinktes zweier Regierungslehren. In: Vasilache, Andreas (Hg.): *Gouvernementalität, Staat und Weltgesellschaft. Studien zum Regieren im Anschluss an Foucault*. Wiesbaden: Springer VS, 2014. 101–135.
- Schmidt-Schweizer, Andreas (Hg.): *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990*. Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018 (= Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990. 3.).
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Zwölf Thesen zum politischen Systemwechsel in Ungarn. In: Glatz, Ferenc (Hg.): *Europäische und nationale Interessen*. Budapest: Europa Institut, 2002 (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts; 16.). 147–155.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: A hidegháború és a német kérdés ütközőzónában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok, 1949–1989. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 703–729.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2007.
- Schultze, Rainer-Olaf: Staatszentrierte Ansätze. In: Kriz, Jürgen – Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politikwissenschaftliche Methoden* (= Nohlen,

- Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 2). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 437–448.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. (= Herder-Institut [Hg.]: Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24 I/II.) Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860; Band 2: 1860 bis 2006. Marburg/Lahn: Herder Institut, 2013.
- Segert, Dieter: *Die Grenzen Osteuropas. 1918, 1945, 1989 – drei Versuche, im Westen anzukommen*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2002.
- Seidelmann, Reimund: Souveränität. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 493–495.
- Sherwood, Peter: Adalékok a Nyelvében él a nemzet szállóige kialakulásához. *Magyar Nyelv*, 2019/1. 78–87.
- Szépe György: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra, 2001.
- Turowski, Jan – Mikfeld, Benjamin: Gesellschaftlicher Wandel und politische Diskurse. Überlegungen für eine strategische Diskursanalyse. Berlin: 2013, 20. https://www.denkwerk-demokratie.de/wp-content/uploads/2013/10/DD_Werkbericht_3.pdf (Letöltés ideje: 2019. május 13.)
- Uessler, Karl Dieter: Kulturdiplomatie und Germanistik. Antal Mádl und ein Dokument im Archiv des MfAA der ehemaligen DDR. In: Haffner Tamás (szerk.): *IV. Fiatalok EÚrópában Konferencia. Tanulmánykötet*. Pécs: Sopianae Kulturális Egyesület, 2017. 366–400. <https://fiatalokeuropaban.hu/> (Letöltés ideje: 2023. november 3.)
- Vágó Irén: *Az élő idegennyelvek tanítása – egy modernizációs sikertörténet – 2009. jún. 17.* <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/tartalmi-valtozasok/elo-idegen-nyelvek> (Letöltés ideje: 2020. december 1.)
- Vágó Irén: Az idegennyelvoktatás fő tendenciái a 80-as és 90-es években. *Educatio*, 2000/4. 668–698.
- Vámos Ágnes: *Kétnyelvű oktatás Magyarországon. Tannyelvpolitika, tannyelvpedagógia*. MTA Doktori Értekezés. Kézirat. Budapest: 2016. http://real-d.mtak.hu/984/7/dc_1309_16_doktori_mu.pdf (Letöltés ideje: 2019. március 3.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Akten des DDR-Ministeriums für Volksbildung (MfV) im Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch) Berlin:
 BArch DR 2/ 13828 Teile 1 und 2 (HA Internationale Verbindungen, Abt. Sozialistische Länder: *Bilaterale Zusammenarbeit DDR-Ungarn, Zweisprachige Gymnasien 1988–1990*).

BArch DR 2/ 80525 (HA Lehrerbildung Abt. Sprache-Kunst-Sport, *Ungarische VR, Deutsch als Fremdsprache, hier: Zusammenarbeit bei deutschsprachigen Gymnasien 1986–1989*).

BArch DR 2/ 50463 (HA Internationale Verbindungen, Gen[osse] Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen Lehrerausbildung 1987*).

BArch DR 2/ 50464 Uo. (1988).

BArch DR 2/ 50467 (HA Internationale Verbindungen, Gen. Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen DDR-Bezirke zum Ausland, u. a. Ungarn 1986*).

BArch DR 2/ 50468 Uo. (1987).

BArch DR 2/ 50469 Uo. (1988).

Akten des DDR-Ministeriums für Hoch- und Fachschulwesen (MfHF) im Bundesarchiv:

BArch DR 3/ 23938 Teile 1 und 2 (AG DaF: *Deutschlektoren, Zweisprachige Gymnasien in Ungarn 1987–1989*).

BArch DR 3/ 23913 (AG DaF: *Deutschlektoren im Ausland 1986–1987*).

BArch DR 3/ 23916 (AG DaF: *Diverse Vorgänge, Berichte der AG, Programme der Cheflektorentagungen, Korrespondenz mit PH usw. 1984–1987*).

BArch DR/ 3/23938, ohne Paginierung: *Kurzbericht der DDR-Lehrergruppe zum Anlaufen des Schuljahres [1989/90] am Lajos-Kossuth-Gymnasium in Mosonmagyaróvár [sic!]*. Typoskript 5 Seiten.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes.

PA AA B90-REF.600/ 1376, fol. 325–329.: *Entwurf für einen Diensterlass des Auswärtigen Amtes 612–620.14 UNG „Deutsche Lehrer in Ungarn“ an die Deutsche Botschaft Budapest vom 11. Mai 1989*.

PA AA B90-REF.600/1376 (Digitalisat) Bilaterale kulturelle Beziehungen BRD/ Ungarn August 1985–Dezember 1989, fol. 322–407., 451–457.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

dr. Gustav Wabro államtitkár feljegyzése, KÜM Ku 36o-2o/59 levele 1989. június 30. MNL OL XIX-I-9-ee-13-4t.-48304-1989.

Bilaterale Beziehungen UVR-DDR: MNL OL XIX-J-1-j NDK 108, 106. doboz 1984.

Drexler Gábor Művelődési Minisztérium nemzetközi fősportfőnök feljegyzése D/498/89. Budapest, 1989. június 28. MNL OL XIX-I-9-at 12. tétel. 5. doboz 1989.

Jelentés Hambuch Géza, Klotz Miklós és Dr. Manhercz [sic] Károly NSZK-beli újtáról / 1982. október 7–10. MNL OL XIX-J-1-k NSZK 109 1983, 46. doboz 1983.

ISKOLA A JÁRVÁNYBAN

ZSIGMOND CSILLA*

A hátrányos helyzetű tanulók oktatási kihívásai a COVID-19 válság idején – a szakirodalom tükrében**

The Educational Challenges of Disadvantaged Pupils in the COVID-19 Crisis – A Review of the Literature

ABSTRACT: From the early days of the COVID-19 pandemic, experts have been concerned that enforced distance learning would lead to massive learning losses in the affected student populations. This was also suggested by research analysing the impact of school holidays before the pandemic, which showed that school holidays affected disadvantaged students more negatively. The effect of meeting peers from different socio-demographic backgrounds on learning opportunities was also missed during the period of distance learning, which also primarily reduced learning opportunities for disadvantaged children. An increase in learning losses during the pandemic has also been reported in European studies. Lockdown and distance learning has also been shown to have a number of effects stemming from family backgrounds: cultural capital, learning support, healthy eating, and the effects of ICT tool availability. Studies that focus on the educational aspects of the pandemic emphasise the impact of access to internet and ICT tools, but also highlight others such as the need for a suitable space for learning or the impact of a regular and healthy meals.

The study aims to reflect on the situation in Hungary in the context of international literature approaches, based on previous analyses focusing on the educational challenges of disadvantaged students.

KEYWORDS: COVID-19, educational challenges, disadvantaged students, Hungary

* A szerző szociológus, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, illetve a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszékének adjunktusa. E-mail: zsigmond.csilla@tk.hun-ren.hu

** A tanulmány az „Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” című EFOP-1.4.1-15 projekt keretében készült.

Bevezető

A COVID-19-járvány következtében 2020 márciusában a világ legtöbb országában hosszabb-rövidebb ideig bezárásra kerültek az oktatási intézmények. A teljes intézménybezárások a tanulók több mint 60 százalékát, míg más országok lokalizált intézménybezárásai további több millió tanulót érintett.¹ Az iskolabezárások szinte azonnali átállást jelentettek a digitális tanrendre. Ez azonban eltérő helyzetben érte a világ országait, a távolléti oktatás iskolai és otthoni feltételei, és a tanárok digitális kompetenciái számos kérdést vetettek fel az oktatási méltányosság és az esélyegyenlőtlenségek vonatkozásában.² A lezárás és a távoktatás ráerősített számos, a családi háttérből fakadó, korábban is jelzett hatásra: a kulturális tőke szerepére,³ a tanulástámogatás, az egészséges táplálkozás fontosságára,⁴ valamint az IKT-eszközökkel való ellátottság hatásaira.⁵ A COVID-19 alatti erősebb iskolai lemorzsolódást, a tanulási veszteségek növekedését előrejelezték a korábbi európai tanulási szintfelmérések elemzései, majd rendre megerősítették az erre irányuló európai kutatások is.⁶ A távoktatás tovább növelte a legsebezhetőbb, hátrányos helyzetű gyermekek oktatási esélyegyenlőtlenségeit. Tanulmányunkban ennek néhány vonatkozását tekintjük át előbb az európai, majd a magyarországi elemzések alapján, az alsó tagozatos általános iskolásokra fókuszálva.⁷

¹ UNESCO: *Education: From disruption to recovery*. 2020a. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)

² UNESCO: *Build back better: Education must change after COVID-19 to meet the climate crisis*, 2020b. <https://en.unesco.org/news/build-back-better-education-must-change-after-covid-19-meet-climate-crisis> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)

³ Pl. Sikora, Joanna – Evans, Mariah – Kelley, Jonathan: Scholarly culture: how books in adolescence enhance adult literacy, numeracy and technology skills in 31 societies. *Social Science Research*, 77: 2019. 1–15. DOI: 10.1016/j.ssresearch.2018.10.003.

⁴ Pl. Belot, Michele – James, Jonathan: Healthy school meals and educational outcomes. *Journal of Health Economics*, 30(3), 2011. 489–504. DOI: 10.1016/j.jhealeco.2011.02.003.

⁵ Biagi, Federico – Loi, Massimo: Measuring ICT use and learning outcomes: evidence from recent econometric studies. *European Journal of Education*, 48(1), 2013. 28–42. DOI: <https://doi.org/10.1111/ejed.12016>.

⁶ Pl. Di Pietro, Giorgio – Biagi, Federico – Costa, Patricia da – Karpinski, Zbigniew – Mazza, Jacopo: *The Likely Impact of COVID-19 on Education: Reflections Based on the Existing Literature and Recent International Datasets*, JRC Technical Report. Ispra: European Commission, Joint Research Centre Publications, 2020. DOI: 10.2760/126686.; Schult, Johannes – Mahler, Nicole – Fauth, Benjamin – Lindner, Marlit: Did students learn less during the COVID-19 pandemic? Reading and mathematics competencies before and after the first pandemic wave. *PsyArXiv*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1080/09243453.2022.2061014>.; OECD: *The State of Global Education. 18 Months into the Pandemic*. September, 2021.

⁷ A tanulmány elsődleges célja egy olyan szakirodalmi keretezés, amely a tanulmányblokkban helyet kapó két oktatási esettanulmánnyal együtt értelmezhető, azokat szakirodalmi kontextusba helyezi. Így, bár használta és alkalmazta a szisztematikusan írodalmi áttekintés módszerét – a nemzetközi szakirodalmi gyűjtés a Web of Science Social Sciences online adatbázisban,

Nemzetközi szakirodalmi kitekintő

A COVID-19-es pandémia okozta lezárások elején már megfogalmazódott az az aggodalom, hogy a távoktatás nagyobb arányú tanulási veszteségeket okoz, és jobban érinti a hátrányos helyzetű tanulókat.⁸ Erre engedtek következtetni a pandémia előtti, az iskolai vakáció hatását elemző kutatások is, amelyek rámutattak, hogy a tanítási szünetek a hátrányos helyzetű diákokat negatívabban érintik⁹ – és ez az aggodalom a későbbiekben beigazolódott.¹⁰

A pandémia oktatási vonatkozásaira fókuszáló tanulmányok hangsúlyosan kiemelik az internet- és IKT-eszközökhöz való hozzáférés hatását,¹¹ de továbbiakra is rávilágítanak – például a tanuláshoz alkalmas hely/tér szükségességére – saját íróasztal/saját szoba –, vagy a rendszeres és egészséges táplálkozás fontosságára, illetve a megnövekedett családon belüli erőszaknak való kitettség veszélyére – mely vonatkozások a hátrányos helyzetű gyerekeket sokkal erőteljesebben érintették.¹²

Az Európai Bizottság jelentése szerint a jelenléti oktatásról távoktatásra való átállás azokat az elemi és alsó tagozatos diákokat érintették a legrosszabbul, akik

valamint az EBSCO adatbázisban, kulcsszavas kereséssel, az absztraktok szűrésével zajlott 2023 tavaszán –, a hátrányos helyzetű gyermekeket érintő oktatási kihívások jobb megértése érdekében visszanyúlt korábbi, a COVID-19 járványt megelőző vizsgálatokhoz (pl. a kulturális tőke, az egészséges táplálkozás stb. vonatkozásában), illetve beemelte a nemzetközi szervezetek ajánlásait is (pl. Eurochild), tehát nem tekinthető szisztematikus irodalmi áttekintésnek. Ugyanez vonatkozik a magyar helyzetkép felvázolására, ahol az esettanulmányok kontextusba helyezéséhez szintén visszanyúltunk korábbi kutatási eredmények ismertetéséhez is, nem csupán a COVID-19 időszakában születettekhez. Ez a szisztematikus irodalmi áttekintéshez képest limitációként értelmezhető, ugyanakkor a két oktatási esettanulmány értelmezéséhez és keretezéséhez átfogó képet nyújt a hátrányos helyzetű tanulók halmozott oktatási kihívásairól a COVID-19 járvány idején, illetve ezeknek a hosszabb távú következményeiről, valamint kiinduló pontja lehet további vizsgálatoknak. (A kézirat lezárása után 2023 decemberében jelentek meg a PISA 2022 első jelentései amelyek részletesen foglalkoznak a COVID-19 hatással. Lásd OECD, PISA 2022.)

⁸ Di Pietro et al., 2020.

⁹ Downey, Douglas – Von Hippel, Paul – Broh, Beckett: Are schools the great equalizer? Cognitive inequality during the summer months and the school year. *American Sociological Review*, 69, 2004. 613–635. DOI: <https://doi.org/10.1177/000312240406900501>; Paechter, Manuela – Luttenberger, Silke – Macher, Daniel – Berding, Florian – Papousek, Ilona – Weiss, Elisabeth – Fink, Andreas: The effects of nine-week summer vacation: losses in mathematics and gains in reading. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 11(6): 2015. 1399–1413. DOI: <https://doi.org/10.12973/eurasia.2015.1397a>; Downey, Douglas – Yoon, Aimee – Martin, Elizabeth: Schools and Inequality: Implications from Seasonal Comparison Research. In: Schneider B. (eds): *Handbook of the Sociology of Education in the 21st Century. Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer, Cham, 2018.

¹⁰ Lásd pl. OECD, 2021; Eurochild: *Growing up in Lockdown: Europe's Children in the Age of COVID-19, 2020 Eurochild Report*. Brussels: Eurochild. 2020.

¹¹ Lásd pl. Di Pietro et al., 2020.

¹² Eurochild, 2020.

számára a távoktatás körülményei nem, vagy kevésbé voltak biztosítottak. Az átálás jobban ráerősített az egyenlőtlenségekre. Az alacsony társadalmi-gazdasági státuszú családokban élő diákok számára nagyobb kihívást jelentett az IKT-eszközökkel való ellátottság (számítógép vagy laptop, tablet, megfelelő internetkapcsolat), a tanulástámogató környezet (csendes tanulási hely vagy saját íróasztal), illetve a szülői tanulássegítés. Az egyenlőtlenségek nem csak az iskolai eredményekben jelentkeztek, hanem a diákok mentális-érzelmi jólétében és motivációiban is. A hátrányos helyzetű gyermekek a karantén és a távoktatás időszakában nagyobb eséllyel voltak kitéve stresszes otthoni környezetnek,¹³ amelyhez gyakran hozzájárulhatott a kevésbé képzett munkaerőt kedvezőtlenebbül érintő járványhatás is.¹⁴

A 2018-as PISA (Programme for International Student Assessment) felmérések adatai alapján a szülők tanulástámogatását az iskolai végzettség szerint vizsgálva¹⁵ kirajzolódott az egyenlőtlenségek: azok a diákok, akiknek a szülei magasabb iskolai végzettségűek, nagyobb valószínűséggel kapnak több érzelmi támogatást, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyerekei. Illetve a magas és alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szülők tanulástámogatása közti különbség néhány kelet-európai országban különösen nagyra mutatkozott, és ezekhez közelített Magyarország is, itt az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező szülők jóval kevésbé tudják támogatni gyermekeiket, mint a közép- és a magasfokú iskolai végzettségű szülők. A jól teljesítő országok közé tartozott Portugália, Málta, Hollandia, Ausztria.¹⁶ Ezekhez a hátrányokhoz társul a kedvezőtlenebb anyagi helyzet, a rosszabb digitális eszközellátottság, a nem megfelelő tanulási környezet, illetve a kevesebb – a gyermekek tanulására fordítható – szabadidő, és a magyarországi helyzet ezen szempontok alapján a vizsgált országok közül az egyik legkedvezőtlenebb.¹⁷

A COVID-19 alatt készült kutatások azt jelezték, hogy az általános iskolások körében – azon belül is az alsó tagozatosoknál – mutatkoztak meg leginkább a távoktatás hátrányai, illetve az iskolabezárások negatív következményeit a szülők tudták tompítani/kompenzálni, de ez az alacsony iskolai végzettségű, illetve kedvezőtlenebb anyagi körülmények között élő szülők esetében sokkal kevésbé tudott megvalósulni, azaz az iskolabezárás a hátrányos helyzetű gyerekeket jóval erőteljesebben érintette.¹⁸ Az eltérő szociodemográfiai háttérrel rendelkező kortár-

¹³ Di Pietro et al., 2020.

¹⁴ OECD, 2021; Hanuschek, Eric – Woessmann, Ludger: *The Economic Impacts of Learning Losses*. Paris: OECD. 2020. <https://www.oecd.org/education/The-economic-impacts-of-coronavirus-covid-19-learning-losses.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)

¹⁵ Három kategóriával mérve az iskolai végzettséget: magas (legalább az egyik szülő felsőfokú végzettségű), közepes (legalább az egyik szülő középfokú végzettségű) és alacsony (mindkét szülő alsó középfokú vagy annál alacsonyabb végzettségű) Lásd: Di Pietro et al., 2020. 13.

¹⁶ Di Pietro et al., 2020. 13–14.

¹⁷ Di Pietro et al., 2020. 14–17.

¹⁸ Fuchs-Schündeln, Nicola – Krueger Dirk – Ludwig Alexander – Popova, Irina: *The Long-Term Distributional and Welfare Effects of Covid-19 School Closures*, NBER Working Paper Series

sakkal való találkozásoknak a tanulási lehetőségekre gyakorolt hatása is kimaradt a távoktatás időszakában, amely elsősorban szintén a hátrányos helyzetű gyerekek tanulási lehetőségeit csökkentette.¹⁹

A digitális oktatásra való átállásnak a pozitív hatásairól is olvashatunk. Az IKT-eszközöknek és digitális környezetnek a kreativitásra gyakorolt hatása²⁰ a COVID-19 alatt felerősödött a távoktatás, illetve a *blended learning*, a hagyományos, jelenléti oktatást és a távoktatás elektronikus tanulási környezetét és tananyagát ötvöző módszer által, mely a pandémia alatt szintén elterjedt jógyakorlattá vált. Sok diák vett részt olyan különböző – digitális – tevékenységekben, különösen a szabadidejükben, amelyek révén olyan készségek, mint a kreativitás, a problémamegoldás, a kommunikáció és „a tanulás megtanulása” fejlődhetett – de ezeknek az alapfeltétele a támogató otthoni környezet (például a szülők támogatása, a saját tér, a digitális eszközellátottság).²¹ A hátrányos helyzetű diákok számára – akik számára nem volt biztosított a megfelelő tanulási környezet, a tanulástámogatás, a digitális eszközök stb. –, sokkal több akadályt és nehézséget jelentett a távoktatás, ahogyan azt az egyes kutatások rendre jelezték. Az időhasználatban bekövetkezett változások a rosszabbul teljesítő diákok esetében a tanulással töltött idő felére csökkenését jelentették, és az idő másik része nem a kreativitást és készségeket fejlesztő szabadidős tevékenységekhez kapcsolódott, hanem gyakran tévénézést, esetleg számítógépes játékokat jelentett.²²

Az oktatás pandémia előtti digitális felkészültségéről EU-s összehasonlításban, a 4. osztályos tanulók helyzetére vonatkoztatva az látható, hogy átlagosan 36,7%-ban egy számítógép/laptop jutott minimum két, maximum öt diákra, és 17,3%-ban

No. 27773. Cambridge: National Bureau of Economic Research, 2020. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w27773/w27773.pdf (Letöltés ideje: 2023. február 16.); OECD, 2021.

¹⁹ Agostinelli, Francesco – Doepke, Matthias – Sorrenti, Giuseppe – Zilibotti, Fabrizio: *When the Great Equalizer Shuts Down: Schools, Peers, and Parents in Pandemic Times*. Cambridge: National Bureau of Economic Research. Working Paper 28264, 2020.

²⁰ Lásd pl. Bereczki Enikő Orsolya: A kreativitás fejlesztése digitális eszközökkel támogatott tanulási környezetben: Mít üzennek a kutatások az osztályterem számára és mikor hallgatnak? *Iskolakultúra*, 2019/4–5. 50–70. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2019.4-5.50>.

²¹ Cachia, Romina – Velicu, Anca – Chaudron, Stephan – Di Gioia, Rosanna – Vuorikari, Riina: *Emergency remote schooling during COVID-19. A closer look at European families*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. DOI:10.2760/613798.

²² Grewenig, Elisabeth – Lergetporer, Philipp – Werner, Katharina – Woessmann, Ludger – Zierow, Larissa: *Covid-19 and Educational Inequality: How School Closures Affect Low- and High-Achieving Students*. IZA Discussion Paper No. 13820, 2020. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3722400>; Andrew, Alison – Cattan, Sarah – Costa Dias, Monica – Farquharson, Christine – Kraftman, Lucy – Krutikova, Sonya – Phimister, Angus – Sevilla, Almudena: *Inequalities in Children’s Experiences of Home Learning during the COVID-19 Lockdown in England*. *Fisc Stud*, Sep;41(3), 2020. 653–683. DOI: 10.1111/1475-5890.12240.

minden diákra jutott minimum egy számítógép vagy tablet.²³ Ugyanakkor a diákok közel egyötöde (18,5%) egy számítógépen osztozott minimum öt társával, illetve 3,8%-uk számára egyáltalán nem volt elérhető iskolai számítógép.²⁴ A digitális kompetenciák fejlesztése számos európai ország alaptantervében korábban is szerepelt, de a koronavírus jelentette kényszerhelyzetben Európa 39 országából 29-ben több támogatást nyújtottak a tanárok digitális készségeinek és kompetenciáinak a fejlesztésére, hogy válaszolni tudjanak a távoktatás kihívásaira.²⁵

Az OECD országokban sorra kerülő – a COVID-19-re és az iskolabezárásokra vonatkozó – felmérés adatai azt mutatták, hogy 2020. január 1. és 2021. május 20. között a 30 OECD országban az óvodák átlagosan 55 napig voltak zárva, az általános iskolák 78 napig, az alsó középfokú oktatási intézmények 92 napig, és a felső középfokú oktatási intézmények 101 napig voltak bezárva (OECD, 2021: 3). Látna az iskolabezárás erős negatív hatásait a gyermekek tanulási lehetőségeire, illetve a jólétükre vonatkoztatva, a COVID-19 első hullámának szinte általános és szisztematikus iskolabezárásai után, 2020 szeptembere és 2021 első fele között nagyon eltérő stratégiát alkalmaztak az egyes országokban. Az iskolai bezárás a gyengén teljesítő oktatási rendszerekkel rendelkező országokban volt hosszabb, azokban az országokban, amelyek a 2018-as PISA szövegértéses-mérések szerint rosszabbul teljesítettek, 2020-ban hosszabb ideig voltak bezárva, mint a jó teljesítményű oktatási intézményekkel bírók, és ez nem csupán az országok jobb gazdasági helyzetével magyarázható. A gazdasági mutatók kontroll alatt tartásával is a 2018-as PISA szövegértés eredményei 48%-ot magyaráznak a varianciából – az iskolai bezárások időtartamára vonatkozóan. Ez azt is jelzi, hogy a koronavírus okozta krízishelyzet nem csak ráerősített az oktatási egyenlőtlenségekre, hanem fokozta a teljesítménykülönbségeket is.²⁶ A pandémia rámutatott az oktatási rendszer hiányosságaira a távoktatás vagy a hibrid oktatás során is.

Az OECD jelentés hangsúlyozza, hogy az iskolai teljesítmény megcélzása mellett krízishelyzetben (is) mennyire fontos a holisztikus megközelítés, amely a diákok szocioökonómiai helyzetét, fizikai és mentális jólétét is figyelembe veszi, és ezekre összetetten reagál. A közpolitikai döntéseknek ezeket a méltányossági szempontokat kellene figyelembe vennie az oktatási stratégiák megalkotásánál – nem csak vészhelyzetben.

Ugyanakkor az oktatási veszteségeknek hosszabb távú hatásai is vannak, az iskolai évek befolyásolják az egyén keresetét, az iskolabezárás erre is hatással van, illetve hosszabb távon a kevésbé képzett munkaerő az országok gazdasági helyzetére is visszahat.²⁷

²³ Eurydice, 2022. 7.

²⁴ Eurydice, 2022. 14.

²⁵ Eurydice, 2022. 10.

²⁶ OECD, 2021. 20.

²⁷ Hanuschek-Woessmann, 2020.

A lezárások időtartama és az oktatási rendszer teljesítménye közötti összefüggésre az oktatási egyenlőtlenségek európai feltérképezését célzó, elsősorban a TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) 2019-es adataira támaszkodó összehasonlító elemzés is kitért.²⁸ A TIMSS 2019-es elemzés, amely kiegészült az UNESCO 2021-es adataival, két kutatási kérdés megválaszolására vállalkozott: mely európai országokban lehetnek valószínűsíthetően magasabbak a tanulási veszteségek a pandémia hatására, illetve arra, hogy mely európai országok szembesülhettek az oktatási egyenlőtlenségek növekedésével. Mivel a kisiskolásokat érintette a legnegatívabban a távoktatás,²⁹ az elemzés rájuk fókuszál.

A 4. osztályosok matematika eredményeit vizsgálva jelentős különbségek körvonalazódtak Európa egyes országai közt, illetve egyes országok esetében az országon belül is a településszerkezet függvényében. A TIMSS 2019-es felmérés adatai alapján mind a diákok iskolai eredményeit, mind a tanulási környezetet vizsgálni lehet – ez utóbbi annak is jó mutatója, hogy milyen tanulási körülmények közt érkeztek a pandémiás iskolazárások. A diákoknak a pandémia előtti IKT-eszközökkel való ellátottsága, illetve a tanárok digitális kompetenciáinak a fejlesztésére fordított erőfeszítések részben előrevetítették, hogy mely országokat érinthetnek negatívabban az iskolabezárások. Minél hosszabb ideig tartott a távoktatás, és minél gyengébb IKT-felszereltséggel és digitális kompetenciákkal rendelkeztek az egyes oktatási rendszerek, annál nagyobbak lettek a tanulási veszteségek. A 2019-es adatok azt mutatták, hogy Észak-Európa országaiban az európai átlagnál jobb technikai körülmények jellemezték korábban is az oktatást, míg például Románia, Írország, Lengyelország, Bulgária és Ausztria esetében digitálisan kevésbé ellátott iskoláknak kellett választ adniuk a pandémiás bezárásra, távoktatásra való átállásra.³⁰ Az IKT-eszközök mellett az otthoni tanulási környezet, a családi háttér is fontos jellemző. Az elemzés azt mutatta, hogy a rosszabb iskolai eredményeket elérő diákok kedvezőtlenebb családi háttérűek – és ez elvezet az oktatási egyenlőtlenségek és az oktatási méltányosság kérdéséig. A családi háttér és a rosszabb iskolai eredmények közötti összefüggés Litvánia, Írország, Magyarország, Bulgária, Szlovákia, Németország, Finnország és Málta esetében már korábban is erőteljesebben megmutatkozott. Az ilyen szempontból jól teljesítő országok közé tartozik Portugália, Dánia, Ciprus, Ausztria, Horvátország, Lettország és Olaszország. Az oktatási egyenlőtlenségek Bulgária, Magyarország, Lettország, Litvánia és Szlovákia esetében az országon belül a településszerkezet jellege szerint is megjelennek, Magyarországon pedig rurális környezetben erőteljesebben, mint urbánus közegben.³¹

²⁸ Blaskó, Zsuzsa – Costa, Patricia da – Schnepf, Syke V.: Learning losses and educational inequalities in Europe: Mapping the potential consequences of the COVID-19 crisis. *Journal of European Social Policy*, 32(4), 2022. 361–375. DOI: <https://doi.org/10.1177/09589287221091687>.

²⁹ Fuchs-Schündeln et al., 2020.; OECD, 2021.

³⁰ Blaskó et al., 2022. 366–367.

³¹ Blaskó et al., 2022. 368–370.

A két dimenziót együtt vizsgálva – a távoktatáshoz szükséges iskolai és otthoni erőforrásokat, illetve az iskolai eredményeket – kirajzolódik a tanulási veszteségek és az oktatási egyenlőtlenségek szempontjából alacsonyabb és magasabb kockázatú országok térképe. Az alacsony kockázatú országok közé tartozik Norvégia, Dánia, Ausztria és Észtország (a koronavírus-járványt megelőző állapot szerint). Bulgáriának, Németországnak, Szlovákiának, Spanyolországnak, Magyarországnak, Máltának és Csehországnak nagyobb kihívásokkal kell szembenéznie a csökkenő iskolai teljesítmény és a növekvő oktatási egyenlőtlenségek területén³², és ezek közül az országok közül Bulgáriában, Magyarországon, Máltán és Csehországban a pandémiás iskolabezárások is hosszabb ideig tartottak.³³

Magyarországi helyzetkép

Az ismertetett elemzésekből kirajzolódó magyarországi oktatási esélyegyenlőtlenségeket – amelyek a roma gyermekeket hatványozottan érintik – a COVID-19 járványt megelőző elemzések,³⁴ illetve az oktatásszociológiai szakirodalom több évtizede tematizálta.³⁵

A pandémia előtti, a rendszerszintű problémákra reflektáló, multietnikus környezetben az oktatási és társadalmi rezilienciára fókuszáló kutatás, amely első szakaszban az Országos Kompetenciamérés több tanév telephelyi adatait használta, arra a következtetésre jutott, hogy a rezilienciára való esélynek vannak telephelyi és településszintű jellemzői. A reziliens iskolák nagyobb eséllyel találhatók (kis)

³² Valószínűsíthetően ebbe a csoportba tartozna Románia is – az iskolai egyenlőtlenségek adatai alapján (OECD, 2019), amennyiben részt vett volna a TIMSS-mérésekben (Blaskó et al., 2022.)

³³ Blaskó et al. 2022: 371–372.

³⁴ Pl. Radó Péter: Social selection in education: the wider context of the segregation of Roma pupils in Hungary. *CPS Working Paper Series*, Vol. 4. 2020. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/attachment/pub-lication/3258/cps-working-paper-educ-social-selection-education-hungary-2020.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 16.); Kende Ágnes – Szalai Júlia: Pathways to early school leaving in Hungary. Ethnicised inequalities in education and the case of Roma youth. In: Van Praag, L. – Nouwen, W. – Van Caudenberg, R. – Clycq, N. – Timmerman, C. (eds.), *Comparative Perspectives on Early School Leaving in the European Union*. Routledge, 2018. 31–44.; Messing Vera: Differentiation in the making: Consequences of school segregation of Roma in the Czech Republic, Hungary, and Slovakia. *European Education*, 49(1), 2017. 89–103. DOI: 10.1080/10564934.2017.1280336.; Papp Z. Attila: A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció: párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum, 2011. 224–267.

³⁵ Pl. Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.; Ferge Zsuzsa: *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017.

városi környezetben, a központi és a nyugat-dunántúli régióban –, és erős a családi háttér általi meghatározottság – vagyis az iskolában nem valósul meg az esélyegyenlőség, nagy eséllyel újratermelődnek az egyenlőtlenségek –, de emellett az iskola infrastruktúrája, a pedagógusok jellemzői és továbbképzési lehetőségei, valamint az iskola által beemelt további aktivitások is növelhetik a reziliencia esélyét.³⁶ A rendszerszintű megközelítés mellett a kvalitatív módszert is alkalmazó kutatás a közelítésre is lehetőséget adott, a hatékony iskola vizsgálatát a társadalmi kontextus – a helyi társadalom – vonatkozásában kutatta, az így született esettanulmányok jobban rávilágítottak az intézményi reziliencia iskolai és térségi összefüggéseire.³⁷ Például arra a két makroszintű jellemzőre, hogy milyen hatással volt a fenntartóváltás az iskolákra (kikerülve az önkormányzati fenntartásból), illetve az egyháziasítás folyamatára, amelyek a reziliencia térségi összefüggéseit is megváltoztatták, nehezebb helyzetbe hozva a kistelepüléseket, és ráerősítve a nemzetközi mérésekben is jelzett regionális egyenlőtlenségekre és az iskolai szegregációra.³⁸

Az iskolai eredményességet és az oktatási méltányosságot, a tanulási környezetet célzó, különböző nemzetközi és országos felmérésekből kirajzolódó oktatási helyzetben érkezett a COVID-19 és az ezzel járó oktatási kihívások.

A digitális átállás azonnali nehézségeiről és tapasztalatairól, illetve lehetséges következményeiről már közvetlenül a távoktatás bevezetése utáni időszakra reflektálva is olvashattunk.³⁹

³⁶ Papp Z. Attila: Reziliencia távolról és közelről. *Regio*, 2022/2a. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.5>; Papp Z. Attila – Neumann Eszter: The Education of the Roma and Educational Resilience in Hungary. In: Mendes, Manuela – Magano, Olga – Stefania, Toma (eds.): *Social and Economic Vulnerability of Roma People. Key Factors for the Success and Continuity of Schooling Level*. Springer. 2020.; Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *EDUCATIO*, 2018/3. 474–480. DOI: 10.1556/2063.27.2018.3.9.

³⁷ Németh Szilvia: Hántód: iskolaotthon vagy tanulószoba? A korai osztályba sorolás hatása a tanulói életútra. *Regio*, 2022/2. 12–40. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.12>; Papp Z. Attila: Közösségi és iskolai reziliencia hiánya: siker és sikertelenség együttjárása Atelepen. *Regio*, 2022/2b. 41–67. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.41>; Neumann Eszter: Az iskolai és a családi értékrend konfliktusában felörlődő iskola. Esettanulmány a szatmárpópai iskoláról. *Regio*, 2022/2. 68–92. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.67>; Zolnay János: Oktatási kvázi piac és kistérség: esettanulmány Kőménnyről. *Regio*, 2022/2. 93–115. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.93>.

³⁸ Papp Z., 2022a.; Blaskó et al. 2022.

³⁹ Pl. Jakab György: ISKOLA – járvány idején (1. rész). *Iskolakultúra*, 2020/9. 64–76. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.9.64>; Fekete Mariann: Digitális átállás – az első hét tapasztalatai. *Iskolakultúra*, 2020/9. 77–95. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.9.77>; Fekete Tamás – Porkoláb Ádám: Karanténpedagógia a magyar közoktatásban: A digitális oktatásra történő átállás eddigi tapasztalatairól. *Iskolakultúra*, 2020/9. 96–112. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.9.96>

A távoktatás extra terhelést és jelenlétet igényelt az iskoláskorú gyermekeket nevelő szülőktől, ez rajzolódott ki a szülőkre fókuszáló – nem reprezentatív – felmérésekből.⁴⁰

2020 májusában a magyarországi egyenlőtlenségeket vizsgáló reprezentatív felmérés alapján azt otthoni oktatás leginkább a 14 éves vagy fiatalabb iskolás gyermeket nevelők számára jelentett nagymértékű terhelést, főként a nők számára, akikre sokkal több hárult a tanulástámogatási feladatokból, mint a férfiakra.⁴¹ A pandémia munkaerőpiaci nehézségei a járvány első hónapjaiban az alacsonyabb iskolai végzettségűeket érintette leginkább, és a nőket hatványozottabban, mint a férfiakat.⁴²

A digitális oktatásra való átállás első időszakának a rövid távú hatásait és lehetséges hosszabb távú következményeit járta körül az a kutatás, amely a hátrányos helyzetű és roma tanulókat tanító iskolák pedagógusainak első tapasztalatait vizsgálta kérdőíves módszerrel, illetve iskolaigazgatókkal, valamint a roma és a roma közösségeket segítő civilszervezetek vezetőivel készítették interjúkat a kutatók.⁴³ Az eredmények alapján a szerzők kihangsúlyozták a hátrányos helyzetű tanulók nagyobb arányú kimaradását a digitális oktatásból, illetve esetükben a tanulási körülményeknek a digitális eszközellátottságnál is nagyobb kihívásait – nem megfelelő tanulási tér, az önálló tanuláshoz szükséges képességek hiánya, a szülők hatványozottabb tanulástámogatási nehézségei, amelyekben a szülőknek is külön támogatásra lett volna szükségük.⁴⁴ A későbbi kutatások megerősítették ezeket a prognózisokat – azaz a negatív hatásokat –, melyek tompítása komplex közpolitikai döntéseket igényelt volna/igényelne.

A szocioökonomiai helyzet hatására reflektált az a kutatás is, amely eltérő társadalmi-gazdasági státuszú, alsó tagozatos gyermeket nevelő felnőttek körében vizsgálta az otthoni tanulás sikerességét befolyásoló tényezőket: a családi státuszt, a háztartási rendezettséget, a családi rutint, illetve a gyermek tanulásba fektetett erőfeszítését. Az elemzés konklúziója szerint a társadalmi-gazdasági státusz önmagában nem szignifikáns prediktora a tanulási sikerességnek, míg a többi vizsgált

⁴⁰ Pl. Gyetvai Viktor: *Felmérés a 2020-as távoktatásról. Összefoglaló elemzés*. Alapítvány a Diákközpontú oktatásért, 2020. https://diakparlament.hu/wp/wordpress/wp-content/uploads/2020/11/Felmeres-a-tavoktatasarol_ADOM-Diakmozgalom.pdf (Letöltés ideje: 2023. február 16.)

⁴¹ Fodor Éva – Gregor Anikó – Koltai Júlia – Kováts Eszter: *Az egyenlőtlenségek alakulása a koronajárvány idején Magyarországon*. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16606.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)

⁴² Fodor et al., 2020.

⁴³ Kende Ágnes – Messing Vera – Fejes József Balázs: Hátrányos helyzetű tanulók digitális oktatása a koronavírus okozta iskolabezárás idején. *Iskolakultúra*, 2021/2. 76–97. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.02.76>.

⁴⁴ Kende et al., 2021.

tényező igen, azaz megfelelő támogatással sikeresen tompítani lehetne a hátrányos helyzetű gyermekek tanulási veszteségeit.⁴⁵

Számos kvalitatív kutatás is készült, a karanténoktatás tapasztalataira és nehézségeire vonatkozóan. Például az a fókuszcsoporthoz tartozó felmérés, amely a tanulók és a szülők tapasztalatai alapján térképezte fel az online világról való elképzelésüket, a COVID-19-járvány első három hónapjáról. Míg a tanárok meglátásában az online oktatás előrehaladtával ők egyre jobban megtalálták a helyüket a digitális térben, a tanulók tapasztalatai az idő előrehaladtával negatívabbak lettek, csökkenő motivációról és a személyes találkozások erősebb hiányáról számoltak be.⁴⁶

A társadalmi szolidaritást a koronavírus első hullámában vizsgáló kutatásnak⁴⁷ egyik pillére az otthonoktatást, illetve az ezt segítő civil szervezeteket és az alulról szerveződő segítségnyújtó kezdeményezéseket elemezte.⁴⁸ A távoktatás időszakában, az állami intézkedések elmaradását vagy hiányosságait kompenzálni próbáló régi szereplők – például a tanodák – egyrészt az oktatási rendszerrel szembeni bizalomvesztésüknek adtak hangot, másrészt kiemelték az online segítségnek a még rugalmasabb, erőforrásigényesebb és egyénre szabottabb jellegét, amely elsősorban a hátrányos helyzetű és roma gyermekekre fókuszált. Az új szereplők számára elsősorban a digitális hiányosságok kompenzálása volt a cél, a nagy karitatív szervezetek pedig elsődlegesen a saját szociális intézményrendszerük működtetésére koncentráltak, az oktatási segítség szűkebb szegmensben jelentkezett.⁴⁹

A mélyszegénységben élő családokra és az őket segítő szakemberekre irányuló kvalitatív felmérés arra a következtetésre jutott, hogy a hátrányos helyzetű családoknak a korábbi – nem túl magas – abszolút és relatív biztonsági szintje is alapvetően lezuhant, jobban megmutatkozott a munkanélküliség, az anyagi helyzet gyors romlása, és ezt a helyzetet tovább nehezítette az oktatásban való lemaradás. Mindez a segítő szakmától felfokozott szakmai támogatottságot igényelt, a létbiztonság – még ha alacsony szintű – garanciáinak megteremtéséért/megtartásáért.⁵⁰

⁴⁵ Szilveszter Áron – Kassai Réka – Takács Zsófia – Futó Judit: Az otthoni tanulás sikerességét bejósoló tényezők a Covid-19 okozta vészhelyzet miatt kialakított digitális munkarendben eltérő szocioökonómiai helyzetű családok esetében. *Educatio*, 2021/1. 88–102., DOI: 10.1556/2063.30.2021.1.7.

⁴⁶ Németh Szilvia – Rajnai Richárd – Cziboly Ádám – Bethlenfalvy Ádám: A karanténoktatás tapasztalatai szegregátumban és azon kívül: 18 tanulói és szülői fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés alapján. *Iskolakultúra*, 2021/6. 17–34. DOI: 10.14232/ISKKULT.2021.06.17.

⁴⁷ Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején. *Regio*, 2021/2. 73–104. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.73>.

⁴⁸ Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio*, 2021/2. 105–129. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.105>.

⁴⁹ Neumann, 2021.

⁵⁰ Dávid Beáta – Szabó Tünde – Huszti Éva – Bukovics István: A COVID-19 járvány hatása a leghátrányosabb helyzetű településeken élők mindennapjaira: ahogy a hátrányos helyzetűek

Iskolás korú gyermeket/gyermekeket nevelő családok reprezentatív felméréseiből az derült ki, hogy az anya iskolai végzettsége és a gyermek tanulását akadályozó informatikai eszközök hiánya részlegesen összefügg, az általános iskolai végzettségű vagy érettségi nélküli anyák családja nagyobb arányban nevezte meg korlátozó tényezőnek a digitális eszközellátottságot, mint a magasabb iskolai végzettségű anyák családja.⁵¹

Átfogó elemzés született a COVID-19 járvány rövid és hosszú távú társadalmi és gazdasági hatásainak a feltárásáról,⁵² mely a közpolitikai döntéshozatal számára fontos szakmai fogódzókot nyújthat. Az elemzés egyik fejezete a pandémia oktatási hatásait járta körül, és az elemzések mellett nemzetközi és magyarországi jó gyakorlatokat is bemutat, s megoldási javaslatokat is tesz.

A távolléti oktatás időtartamára, az iskolák, pedagógusok és a diákok felkészültségére, illetve a pedagógusok szerinti tanulási veszteségekre, elmaradásokra fókuszáló kutatás a magyarországi közoktatási intézmények képzéstípus szerinti, illetve az általános iskolák esetében településtípus szerinti reprezentatív mintájára épült.⁵³ A COVID-19-járvány első négy hullámának a négy oktatási félévre vonatkozó vizsgálata alapján a magyarországi általános iskolák alsó tagozata 9 hétre, a felső tagozata 12 hétre, illetve a középfokú iskolák 19 hétre voltak lezárva.⁵⁴ A lezárások idejére az intézményeknek különböző lehetőségeket lehetett biztosítani – ügyeletet, heti néhány alkalommal jelenléti oktatást. Az intézmények eltérő mértékben éltek ezekkel a megoldásokkal, a szakiskolák a legkevésbé, illetve a teljes lezárás azokban az iskolákban volt a legnagyobb arányú, amelyekben nagyon magas a halmozottan hátrányos helyzetű diákok aránya.^{55,56} Ugyanezek a tendenciák

és a szociális szolgáltatásokat nyújtók látják. *Scientia et Securitas*, 2021/3. DOI: <https://doi.org/10.1556/112.2021.00061>.

⁵¹ Hermann Zoltán – Horn Dániel – Varga Júlia – Varga Kinga: Távoktatás a koronavírus járvány idején. In: *Munkaerőpiaci tükrök*, 2020. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, ELKH, 2021. 224–232.

⁵² Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.): *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-KRTK, 2022.

⁵³ Holb Éva – Khayouti Sára – Kisfalusi Dorottya – Messing Vera – Varga Kinga – Varga Júlia: A távolléti oktatás időtartama, az iskolák, pedagógusok és diákok felkészültsége, tanulási elmaradás a pedagógusok véleménye szerint. In: Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.): *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-K.RTK, 2022. 108–129.

⁵⁴ Holb et al., 2022. 109.

⁵⁵ Az iskolák besorolása a KIR-STAT adatgyűjtésekben szereplő 2020. évi adatok alapján történt, a halmozottan hátrányos helyzetű (HHH) tanulók aránya szerint, három csoportba: alacsony HHH-arányú intézmények, amelyekben az országos átlagnál kevesebb volt a HHH-tanulók aránya; a magas HHH-arányú intézmények, amelyekben az országos átlag 1–4-szerese; a nagyon magas HHH-arányú intézmények, amelyekben a négyszeresnél is nagyon ez az arány (Holb et al., 2022. 111.).

⁵⁶ Holb et al., 2022. 109–113.

jelentkeztek a digitális tanrend idején megtartott órák arányában is; az általános iskolák esetében minél nagyobb a HHH tanulók aránya, annál nagyobb arányban maradtak el a tanórák.⁵⁷ A tananyag elsajátítása is a nagyon magas HHH tanulói arányú általános iskolákban épült leginkább az önálló feldolgozásra, és nem az online oktatásra, vagy az online konzultációkra.⁵⁸ Hasonlóan, a pedagógusok megítélése szerint a nagyon magas HHH tanulói arányú általános iskolákban tanuló diákoknak nagyobb arányban okozott gondot a távoktatásban való részvétel, megfelelő digitális eszközellátottság hiányában.⁵⁹ Bár a COVID-19-járvány miatti iskolai lezárások és a digitális átállás mindenki számára okozott tanulási veszteségeket, ezek a hátrányos helyzetű tanulók esetében jóval jelentősebbek. Ez az összefüggés, amely minden vizsgált szempont alapján a halmozottan hátrányos helyzetű tanulókat negatívan érintette, egyszerre erősít rá a létező egyenlőtlenségekre, illetve növeli a teljesítménybeli különbségeket is, ahogyan ez az OECD-országok összehasonlító elemzéséből is visszaköszönt.⁶⁰

A tanulói teljesítmény vizsgálata rámutatott az iskolabezárásoknak a távolléti oktatás ellenére regisztrált tudásvesztési hatásaira,⁶¹ amelyek hónapokban mérhetőek, és amelyek az iskolakezdők és az alsó tagozatosok körében erőteljesebbek, illetve még kedvezőtlenebbek a hátrányos helyzetű tanulók esetében, akik számára közel egy tanévnyi veszteséget jelent.⁶² Ezeknek a veszteségeknek nem csak rövidtávon, hanem hosszútávon is – a teljes életpályára – meghatározó hatása lehet, amennyiben nem történik meg a tanulási veszteségek pótlása.⁶³

A tanulóknak a digitális oktatásra való felkészültségére reflektál az az elemzés is, amely a korábbi európai felmérések⁶⁴ adatai alapján vizsgálta meg Magyarország digitális felkészültségét az oktatás terén – a tanulók, az iskolák és a tanárok digitális felkészültségét –, rámutatva a magyarországi hiátusokra.⁶⁵ A tanulmány kiemeli a járványnak a tanulók szociális készségeire és mentális egészségre gyakorolt hosszabb távú hatásait, illetve kihangsúlyozza az oktatási egyenlőtlenségek

⁵⁷ Holb et al., 2022. 117–118.

⁵⁸ Holb et al., 2022. 118–120.

⁵⁹ Holb et al., 2022. 122–124.

⁶⁰ OECD, 2021

⁶¹ Hermann Zoltán – Molnár Gyöngyvér: A koronavírus-járvány okozta rendkívüli oktatási helyzet hatása a tanulói teljesítményekre. In: Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.): *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-KRTK, 2022. 130-137.; Hermann Zoltán – Horn Dániel – Varga Júlia – Varga Kinga: Távoktatás a koronavírus járvány idején. In: *Munkaerőpiaci tükrök, 2020*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, ELKH, 2021. 224–232.

⁶² Hermann-Molnár, 2022.

⁶³ Hermann-Molnár, 2022.

⁶⁴ OECD, 2019.

⁶⁵ Lannert Judit: A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2022*. Budapest: TÁRKI, 2022.

elmélyülését a távoktatás időszakában, mely a hátrányos helyzetű gyermekek jóval kedvezőtlenebb szülői és technikai erőforrásaiból adódtak – amelyeket megfelelő szakpolitikai döntésekkel és jógyakorlatokkal kompenzálni lehetne.⁶⁶

Összegzés

Áttekintésünkben a COVID-19-járványnak az oktatásra gyakorolt hatását jártuk körül, a hátrányos helyzetű gyermekekre fókuszálva. A pandémiás iskolabezárásoknak, a szinte azonnali távoktatásra való átállás ellenére, számos negatív hatása volt a tanulási veszteségekre, az évismétlésekre, az iskolai lemorzsolódásra, ugyanakkor a tanulók érzelmi-mentális jóllétére vonatkozóan is. A digitális oktatásra való áttérés sikeressége, az iskolák és pedagógusok digitális felkészültsége és kompetenciái mellett nagymértékben függött az otthoni feltételektől: a szülők tanulástámogatásától, a tanulási környezettől (csendes hely, saját íróasztal stb.), a digitális eszközellátottságtól, illetve az otthoni stressztől. Az európai összehasonlító elemzések rendre kihangsúlyozták az oktatási esélyegyenlőtlenségek elmélyülését, a teljesítménybeli különbségek növekedését, mivel a hátrányos helyzetű gyermekek kitétsége és sebezhetősége ezen szempontokból sokkal erőteljesebb volt.⁶⁷ Európai összehasonlításban Magyarország az oktatási méltányosság és az egyenlőtlenségek vonatkozásában a magas kockázatú országok közé tartozik, és a COVID-19 alatti lezárások szempontjából pedig az azokat hosszabb ideig fenntartó országok közé, amely tovább mélyítette a tanulási veszteségeket. Áttekintésünk az alsó tagozatos általános iskolásokra koncentrált, mivel ők a COVID-19-es lezárások által legnegatívabban érintett iskolás korosztály, de meg kell említenünk a szakiskolákat is, hiszen mind az európai összehasonlító elemzések, mind a magyarországi átfogó felmérések kitértek a szakiskolák kedvezőtlen helyzetére is mint az oktatási egyenlőtlenségek egyik terepére.⁶⁸

A tanulási veszteségek a magyarországi hátrányos helyzetű gyermekek esetében számszerűsítve közel egy tanévnyi veszteséget jelentenek,⁶⁹ amelyeknek hosszú távú, a teljes életpályára is kiható következményei lehetnek, amennyiben nem történnek megfelelő közpolitikai beavatkozások, célzott támogatások, a jógyakorlatoknak és szakmai ajánlásoknak a figyelembevételével.

A legfrissebb OECD felmérés adatai ilyen szempontból is aggasztóak, a közoktatásra fordított magyarországi támogatás a pandémia után is messze elmarad az

⁶⁶ Lannert, 2022.

⁶⁷ Di Pietro et al., 2020.; OECD, 2021.

⁶⁸ Di Pietro et al., 2020.; OECD, 2021.; Blaskó et al., 2022.; Holb et al., 2022.

⁶⁹ Hermann-Molnár, 2022.

európai átlagtól, az adatokból az egyenlőtlenségek további növekedése és az oktatási méltányosság nagymértékű sérülékenysége mutatkozik meg.⁷⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agostinelli, Francesco – Doepke, Matthias – Sorrenti, Giuseppe – Zilibotti, Fabrizio: *When the Great Equalizer Shuts Down: Schools, Peers, and Parents in Pandemic Times*. Cambridge: National Bureau of Economic Research. Working Paper 28264, 2020.
- Andrew, Alison – Cattan, Sarah – Costa Dias, Monica – Farquharson, Christine – Kraftman, Lucy – Krutikova, Sonya – Phimister, Angus – Sevilla, Almudena: Inequalities in Children’s Experiences of Home Learning during the COVID-19 Lockdown in England. *Fisc Stud*, Sep;41(3), 2020. 653–683. DOI: 10.1111/1475-5890.12240.
- Belot, Michele – James, Jonathan: Healthy school meals and educational outcomes. *Journal of Health Economics*, 30(3), 2011. 489–504. DOI: 10.1016/j.jhealeco.2011.02.003.
- Berezki, Enikő Orsolya: A kreativitás fejlesztése digitális eszközökkel támogatott tanulási környezetben: Mit üzennek a kutatások az osztályterem számára és mikor hallgatnak? *Iskolakultúra*, 2019/4-5. 50–70. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2019.4-5.50>.
- Biagi, Frederico – Loi, Massimo: Measuring ICT use and learning outcomes: evidence from recent econometric studies. *European Journal of Education*, 48(1), 2013. 28–42. DOI: <https://doi.org/10.1111/ejed.12016>.
- Blaskó, Zsuzsa – Costa, Patricia da – Schnepf, Syke V.: Learning losses and educational inequalities in Europe: Mapping the potential consequences of the COVID-19 crisis. *Journal of European Social Policy*, 32(4), 2022. 361–375. DOI: <https://doi.org/10.1177/09589287221091687>.
- Cachia, Romina – Velicu, Anca – Chaudron, Stephan – Di Gioia, Rosanna – Vuorikari, Riina: *Emergency remote schooling during COVID-19. A closer look at European families*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. DOI:10.2760/613798.
- Dávid Beáta – Szabó Tünde – Huszti Éva – Bukovics István: A COVID-19 járvány hatása a leghátrányosabb helyzetű településeken élők mindennapjaira: ahogy a hátrányos helyzetűek és a szociális szolgáltatásokat nyújtók látják. *Scientia et Securitas*, 2021/3. DOI: <https://doi.org/10.1556/112.2021.00061>.

⁷⁰ OECD: *Education at a Glance 2023*. OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1787/e13bef63-en>.

- Di Pietro, Giorgio – Biagi, Frederico – Costa, Patricia da – Karpinski, Zbigniew – Mazza, Jacopo: *The Likely Impact of COVID-19 on Education: Reflections Based on the Existing Literature and Recent International Datasets*, JRC Technical Report. Ispra: European Commission, Joint Research Centre Publications, 2020. DOI: 10.2760/126686.
- Downey, Douglas – Von Hippel, Paul – Broh, Beckett: Are schools the great equalizer? Cognitive inequality during the summer months and the school year. *American Sociological Review*, 69, 2004. 613–635. DOI: <https://doi.org/10.1177/000312240406900501>.
- Downey, Douglas – Yoon, Aimee – Martin, Elizabeth: Schools and Inequality: Implications from Seasonal Comparison Research. In: Schneider B. (eds.): *Handbook of the Sociology of Education in the 21st Century. Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer, Cham. 2018.
- Eurochild: *Growing up in Lockdown: Europe's Children in the Age of COVID-19, 2020 Eurochild Report*. Brussels: Eurochild. 2020.
- European Commission / EACEA / Eurydice: *Teaching and learning in schools in Europe during the COVID-19 pandemic*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
- Feischmidt Margit: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motívációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején. *Regio*, 2021/2. 73–104. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.73>.
- Fekete Mariann: Digitális átállás – az első hét tapasztalatai. *Iskolakultúra*, 2020/9. 77–95. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.9.77>.
- Fekete Tamás – Porkoláb Ádám: Karanténpedagógia a magyar közoktatásban: A digitális oktatásra történő átállás eddigi tapasztalatairól. *Iskolakultúra*, 2020/9. 96–112. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.9.96>
- Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Ferge Zsuzsa: *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017.
- Fodor Éva – Gregor Anikó – Koltai Júlia – Kováts Eszter: *Az egyenlőtlenségek alakulása a koronajárvány idején Magyarországon*. Friedrich- Ebert-Stiftung, 2020. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16606.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- Fuchs-Schündeln, Nicola – Krueger Dirk – Ludwig Alexander – Popova, Irina: *The Long-Term Distributional and Welfare Effects of Covid-19 School Closures*, NBER Working Paper Series No. 27773. Cambridge: National Bureau of Economic Research. 2020. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w27773/w27773.pdf (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- Grewenig, Elisabeth – Lergetporer, Philipp – Werner, Katharina – Woessmann, Ludger – Zierow, Larissa: Covid-19 and Educational Inequality: How School

- Closures Affect Low- and High-Achieving Students. *IZA Discussion Paper*, No. 13820, 2020. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3722400>.
- Gyetzvai Viktor: *Felmérés a 2020-as távoktatásról. Összefoglaló elemzés*. Alapítvány a Diákközpontú oktatásért, 2020. https://diakparlament.hu/wp/wordpress/wp-content/uploads/2020/11/Felmeres-a-tavoktatasrol_ADOM-Diakmozgalom.pdf (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- Hanuschek, Eric – Woessmann, Ludger: *The Economic Impacts of Learning Losses*. Paris: OECD. 2020. <https://www.oecd.org/education/The-economic-impacts-of-coronavirus-covid-19-learning-losses.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- Hermann Zoltán – Horn Dániel – Varga Júlia – Varga Kinga: Távoktatás a koronavírus járvány idején. In: *Munkaerőpiaci tükrök*, 2020. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, ELKH, 2021. 224–232.
- Hermann Zoltán – Molnár Gyöngyvér: A koronavírus-járvány okozta rendkívüli oktatási helyzet hatása a tanulói teljesítményekre. In: Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.): *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-KRTK, 2022. 130–137.
- Holb Éva – Khayouti Sára – Kisfalusi Dorottya – Messing Vera – Varga Kinga – Varga Júlia: A távolléti oktatás időtartama, az iskolák, pedagógusok és diákok felkészültsége, tanulási elmaradás a pedagógusok véleménye szerint. In: Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.): *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-KRTK, 2022. 108–129.
- Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.): *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-KRTK, 2022.
- Jakab György: ISKOLA - járvány idején (1. rész). *Iskolakultúra*, 2020/9. 64–76. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.9.64>.
- Kende Ágnes – Szalai Júlia: Pathways to early school leaving in Hungary. Ethnicised inequalities in education and the case of Roma youth. In: Van Praag, L. – Nouwen, W. – Van Caudenberg, R. – Clycq, N. – Timmerman, C. (eds.), *Comparative Perspectives on Early School Leaving in the European Union*. Routledge, 2018. 31–44.
- Kende Ágnes – Messing Vera – Fejes József Balázs: Hátrányos helyzetű tanulók digitális oktatása a koronavírus okozta iskolabezárás idején. *Iskolakultúra*, 2021/2. 76–97. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.02.76>.
- Lannert Judit: A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: TÁRKI, 2022.
- Messing Vera: Differentiation in the making: Consequences of school segregation of Roma in the Czech Republic, Hungary, and Slovakia. *European Education*, 49(1), 2017. 89–103. DOI: 10.1080/10564934.2017.1280336.

- Molnár Gyöngyvér – Hódi Ágnes – Ökördi Réka – Mokri Dóra: A koronavírus-járvány okozta rendkívüli oktatási helyzet hatása 2-8. évfolyamos diákok tudás- és képességszintjére az olvasásszövegértés, a matematika és a természettudományok területén. *Iskolakultúra*, 2021/2. 3–22. DOI: <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.02.3>.
- Németh Szilvia – Rajnai Richárd – Cziboly Ádám – Bethlenfalvy Ádám: A karanténoktatás tapasztalatai szegregátumban és azon kívül: 18 tanulói és szülői fókuszcsoportos beszélgetés alapján. *Iskolakultúra*, 2021/6. 17–34. DOI: [10.14232/ISKKULT.2021.06.17](https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.06.17).
- Németh Szilvia: Hántód: iskolaotthon vagy tanulószoba? A korai osztályba sorolás hatása a tanulói életútra. *Regio*, 2022/2. 12–40. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.12>.
- Neumann Eszter: Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio*, 2021/2. 105–129. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.105>.
- Neumann Eszter: Az iskolai és a családi értékrend konfliktusában felőrlődő iskola. Esettanulmány a szatmárpópai iskoláról., *Regio*, 2022/2. 68–92. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.67>.
- OECD: *PISA 2018 Results (Volume II): Where All Students Can Succeed*. Paris: OECD, 2019.
- OECD, *PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education*. Paris: PISA, OECD Publishing, 2023. 44. DOI: <https://doi.org/10.1787/53f23881>
- OECD: *The State of Global Education. 18 Months into the Pandemic*. September, 2021.
- OECD: *Education at a Glance 2023*. OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1787/e13bef63-en>.
- Paechter, Manuela – Luttenberger, Silke – Macher, Daniel – Berding, Florian – Papousek, Ilona – Weiss, Elisabeth – Fink, Andreas: The effects of nine-week summer vacation: losses in mathematics and gains in reading. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 11(6): 2015. 1399–1413. DOI: <https://doi.org/10.12973/eurasia.2015.1397a>.
- Papp Z. Attila – Neumann Eszter: The Education of the Roma and Educational Resilience in Hungary. In: Manuela Mendes - Olga Magano – Toma Stefania (eds.): *Social and Economic Vulnerability of Roma People. Key Factors for the Success and Continuity of Schooling Level*. Springer, 2020.
- Papp Z. Attila: A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.), *Asszimiláció, integráció, szegregáció: párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum, 2011. 224–267.

- Papp Z. Attila: Reziliencia távolról és közelről. *Regio*, 2022/2. 5–11. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.5>.
- Papp Z. Attila: Közösségi és iskolai reziliencia hiánya: siker és sikertelenség együttjárása Atelepen. *Regio*, 2022/2. 41–67. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.41>.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *EDUCATIO*, 2018/3. 474–480. DOI: 10.1556/2063.27.2018.3.9.
- Radó Péter: Social selection in education: the wider context of the segregation of Roma pupils in Hungary. *CPS Working Paper Series*, Vol. 4. 2020. <https://cps.ceu.edu/sites/cps.ceu.edu/files/attachment/pub-lication/3258/cps-working-paper-educ-social-selec-tion-education-hungary-2020.pdf> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- Sikora, Joanna – Evans, Mariah – Kelley, Jonathan: Scholarly culture: how books in adolescence enhance adult literacy, numeracy and technology skills in 31 societies. *Social Science Research*, 77: 2019. 1–15. DOI: 10.1016/j.ssresearch.2018.10.003.
- Schult, Johannes – Mahler, Nicole – Fauth, Benjamin – Lindner, Marlit: Did students learn less during the COVID-19 pandemic? Reading and mathematics competencies before and after the first pandemic wave. *PsyArXiv*, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1080/09243453.2022.2061014>.
- Szilveszter Áron – Kassai Réka – Takács Zsófia – Futó Judit: Az otthoni tanulás sikerességét bejósoló tényezők a Covid–19 okozta vészhelyzet miatt kialakított digitális munkarendben eltérő szocioökonómiai helyzetű családok esetében. *Educatio*, 2021/1. 88–102. DOI: 10.1556/2063.30.2021.1.7.
- UNESCO: *Education: From disruption to recovery*. 2020a. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- UNESCO: *Build back better: Education must change after COVID-19 to meet the climate crisis*. 2020b. <https://en.unesco.org/news/build-back-better-education-must-change-after-covid-19-meet-climate-crisis> (Letöltés ideje: 2023. február 16.)
- Varga, Júlia: A COVID-19-járvány hatása az oktatásra. In: Horn Dániel – Bartal Anna Mária (szerk.) *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. ELKH-KRTH, 2022. 105–108.
- Zolnay János: Oktatási kvázi piac és kistérség: esettanulmány Köményről. *Regio*, 2022/2. 93–115. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.93>.

MENICH NÓRA*

A fogyatékosággal élő, valamint sajátos nevelési igényű gyerekek és családjaik helyzete a COVID-19 járvány idején Európában

Children with disabilities or special educational needs and their families during the COVID-19 pandemic in Europe

ABSTRACT: The COVID-19 pandemic and the protective-restrictive measures did not affect different social groups equally. This study focuses on the situation of European families with children with disabilities during the pandemic. Based on a scoping review, the following dimensions were identified: (1) Routines disappearing: the impact of the COVID-19 pandemic on the daily lives of children and their caregivers; (2) The impact and consequences of distance learning and online education on children and parents; (3) (The lack of) Remote services: availability of social, health and rehabilitation services during the lockdown periods; (4) The emergence of the so-called 'COVID-worry': the impact of the COVID-19 pandemic and its aftermath on the mental health and well-being of children and their caregivers.

KEYWORDS: Families with children with disabilities; children special educational needs; COVID-19 pandemic

Bevezetés

2020 márciusában az Egészségügyi Világszervezet világjárvánnyá nyilvánította a COVID-19 járványt. A világ valamennyi kormányzata védő- és korlátozó intézkedéseket kényszerült hozni annak érdekében, hogy a vírus további terjedését

* A szerző a tanulmány elkészítésekor a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoport munkatársa. E-mail: menich.nora@tat.k.elte.hu

** A tanulmány az „Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása” című EFOP-1.4.1-15 projekt keretében készült.

akadályozza. A pandémia gyors és jelentős beavatkozásokat tett szükségessé, amelyekre nem voltak felkészülve. Oktatási, szociális, egészségügyi, kulturális intézmények kényszerültek bezárni, szolgáltatások működése vált lehetetlenné, korlátozottá, vagy került át online platformra, a szociális távolságtartás kívánalma és a közösségi események tilalma miatt átalakultak a kapcsolattartási formák¹. Ennek kapcsán számos kérdés vetődött fel arról, hogy a különböző társadalmi csoportokat miként érintették a vírushelyzet és ezzel együtt a válaszingédek következményei. A változások hoztak ugyan pozitív eredményeket (például a távmunka lehetőségét, az infokommunikációs technológiákon keresztül a kapcsolattartás új és potenciálisan hatékony módjait), ugyanakkor az innovációkhoz, új megoldásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségei tovább is növelhették a hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok elszigetelődését és kirekesztettségét.

A kutatások azt mutatják, hogy a korábban is létező – globálisan jelen lévő – társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek felerősödtek, a negatív hatások jobban sújtották az egyébként is rosszabb státusú háztartásokat, köztük azokat, amelyekben fogyatékossgal élő személyek is élnek.² Habár a nehézségek eltérőek lehetnek a különböző fogyatékossg-csoportokban, illetve különböző élethelyzetben lévő, társadalmi státusú családokban, a negatív hatásokat kockázathármasként (*triple jeopardy*) írják le a kutatók³: az érintett családok magasabb egészségügyi kockázattal néztek szembe, fokozott megélhetéssel kapcsolatos stressznek voltak kitéve, valamint kevésbé számíthattak a segítői hálójukra, ideértve az intézményes és az informális támogatási formákat is. A fogyatékossgal élő gyereket nevelő családok esetében az oktatási és fejlesztési szolgáltatások részleges vagy teljes hiánya, esetleg korlátozott működése hozott új típusú, mindennapi nehézségeket. Ez utóbbi bizonyos gyerekek esetében nem csak a rendszeres fejlesztő foglalkozásokban okozhatott fennakadást, hátráltatva ezzel annak folyamatát, hanem megváltoztathatta a gyerekek és a családok napirendjét, hatással lehetett a családon belüli viszonyokra, a gyerekek és gondviselőik jóllétére, életminőségére is. További kérdésként merül fel, hogy a családtagok helyébe tudtak-e lépni a formális

¹ Európai Parlament: *Social and economic consequences of COVID-19*. PE-740.071, 2023.; Hale, Thomas – Angrist, Noam – Goldszmidt, Rafael – Kira, Beatriz – Petherick, Anna – Phillips, Toby – Webster, Samuel – Cameron-Blake, Emily – Hallas, Laura – Majumdar, Saptarshi – Tatlow, Helen: A global panel database of pandemic policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker). *Nat Hum Behav*, Vol. 5, 529–538, 2021. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01079-8>

² Knox-Vydmanov, Charles – Cote, Alexandre – Wodsak, Veronika: *Social Protection Responses to the COVID-19 Crisis for Persons with Disabilities: Synthesis Paper*. ILO - UNICEF – UNPRPD, 2021.; United Nations: *Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19*. New York: UN, 2020.

³ Shakespeare, Tom – Ndagire, Florence – Seketi, Queen E.: Triple Jeopardy: Disabled People and the COVID-19 Pandemic. *The Lancet*, Vol. 397, (10282), 2022. 1331–33. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)00625-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)00625-5)

szereplőknek (oktatási intézmények, tanárok, fejlesztő szakemberek stb.), pótolni tudták-e a hiányokat, és ha igen, mindez milyen feltételekkel valósulhatott meg. Ebben a tanulmányban összefoglalóan arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a járvány és az ezzel járó válaszingyintézkedések miként befolyásolták a fogyatékos-sággal élő gyerekek és családjaik mindennapjait.

A módszerről

A kutatás módszere áttekintő szakirodalmi összefoglaló (*scoping review*) volt. Ez a módszer olyan feltáró kutatások esetében hasznos, amelyek a rendelkezésre álló szakirodalmi ismereteket átfogóan és szisztematikusan szeretnék vizsgálni, ezáltal azonosítani a legfontosabb koncepciókat, elméleteket és bizonyítékokat, amelyek az adott kutatási területen relevánsak. Céljuk általában, hogy információkat gyűjtsenek jövőbeli kutatásokhoz és vizsgálatokhoz, programok, szakpolitikai beavatkozások megvalósításához, valamint, hogy azonosítsák azokat a területeket, amelyeket a rendelkezésre álló kutatási eredmények a keresés pillanatáig nem fednek le.⁴

Keresési stratégia

A keresés folyamatában a transzparencia és a megbízhatóság biztosítása érdekében szisztematikusan megközelítést követtünk.⁵ A gyűjtés a Web of Science Social Sciences Citation Index-szel ellátott online adatbázisban, valamint az EBSCO adatbázisban kulcsszavas kereséssel zajlott 2023 februárjában. A keresés során a publikációk megjelenésének időpontjára a téma specifikussága okán nem határoztunk meg intervallumot, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a keresés pillanatáig megjelent, jellemzően 2021-ben és 2022-ben készült tanulmányokat találtunk.

A keresés során a gyermek vagy tanuló (*child or student*) és a koronavírus-járvány (*COVID or coronavirus*) fogalmak összefüggésében a nemzetközi kutatások nyelvezetének megfelelően a teljességre törekedve a különböző akadályozottságokat, fogyatékosságokat lefedő kulcsszavak variációira kerestünk (*disability, difficulty, autism, blind, impairment, syndrome, atypical, development, special educational need*) tanulmányok címében és absztraktjaiban. Beválogatási kritérium volt továbbá a tanulmány típusa, kizárólag lektorált tudományos folyóiratokban,

⁴ Arksey, Hilary – O'Malley, Lisa: Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 8, Iss. 1, 2005. 19–32, <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>.

⁵ Wong, Geoff – Greenhalgh, Trish – Westhorp, Gill – Buckingham, Jeanette – Pawson, Ray: RAMESES Publication Standards: Meta-Narrative Reviews. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 69, Iss. 5, 2013. 987–1004, <https://doi.org/10.1111/jan.12092>.

eredeti, angol nyelven megjelent cikkeket válogattunk be. A találatokat földrajzi hely szerint Európára szűrtük, illetve kizártuk a 18 évnél idősebbekre – például egyetemi hallgatókra – vonatkozó tudományos szövegeket. A keresés első körben 68 darab találatot hozott, amelyet a címek és absztraktok elolvasása alapján – a fent sorolt szűrési és kizárási szempontok mentén – 49 tanulmányra szűkítettünk. A teljes szövegek áttekintése után a jelen összefoglalóba került tanulmányok száma 37-re csökkent.

Eredmények

A beválogatott tanulmányok közel 10 000 szülőtől, 267 szakembertől és 736 gyerektől gyűjtött adatokra és információkra támaszkodnak, több mint kétharmaduk kvantitatív, azon belül is jelentős mennyiségben nagymintás kutatás eredménye, amelyek közül kilenc kontrollesoportos vizsgálat volt (lásd 1. táblázat). A tanulmányok célcsoportját tekintve legnagyobb arányban autizmus spektrumzavarral élő gyerekek és családjaik álltak a vizsgálatok középpontjában (13 darab célzott kutatás), a kutatások földrajzi helyét tekintve pedig Olaszország felülreprezentált.

Eredményeink alapján a következő témák, problémagócok azonosíthatók:

1. Megszűnő rutin: A COVID-19 járvány hatása a gyerekek és a gondviselők mindennapjaira, napirendjére.
2. Távoztatás, online oktatás hatásai és következményei a gyerekekre és a szülőkre.
3. Távszolgáltatások (hiánya): A szociális, egészségügyi, rehabilitációs szolgáltatások hozzáférhetősége a lezárások alatt.
4. Az ún. „COVID-aggodalom” megjelenése: A járvány és következményeinek hatása a gyerekek és a gondviselők mentális egészségére és jóllétére.

Megszűnő rutin: A COVID-19 járvány hatása a gyerekek és a gondviselők mindennapjaira, napirendjére

A járvány és az ezzel járó karanténidőszakok alapjaiban alakították át a gyermekes családok mindennapjait. Valamennyi kutatás a rutin, a mindennapok megszokott ütemének átalakulásáról és ennek fizikai és mentális egészségre gyakorolt következményeiről számolt be, ideértve a biztonsági intézkedések betartásának fogyatékossgspecifikus vonatkozásait is. A gyerekek esetében a mindennapok változásai között a legjelentősebb kétségkívül az iskolák bezárása, a formális oktatás átalakulása volt. A táv- illetve online oktatással a téma relevanciája miatt a későbbiekben részletesebben is foglalkozunk.

Az intézmények bezárása és a szociális távolságtartás kívánalma miatt valamennyi fogyatékcsoportban jelentősen csökkent a gyerekek *fizikai aktivitása*, csökkent a szabadban töltött idő, a korábbiakhoz képest többet ültek a négy fal között. Ebből adódóan romolhatott a fizikai egészségük, háttérbe szorult a motoros képességek fejlődése⁶. Ettől valószínűleg nem függetlenül több kutatás számolt be arról, hogy bizonyos gyerekek körében megnövekedett a *digitális médiumok és platformok használatának* gyakorisága és a képernyő előtt töltött idő, csökkent viszont a kortársakkal töltött játék időtartama⁷, egyes kutatók pedig változásokat

⁶ Cacioppo, Marine – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Mensah-Gourmel, Johanne – Kandalaf, Christèle et al: Emerging Health Challenges for Children with Physical Disabilities and Their Parents during the COVID-19 Pandemic: The ECHO French Survey. *Annals of Physical and Rehabilitation Medicine, Cerebral Palsy*, Vol. 64, Iss. 3, 2021. 101429. <https://doi.org/10.1016/j.rehab.2020.08.001>; Fiona Couper-Kennedy – Riddell, Sheila: The impact of COVID-19 on children with additional support needs and disabilities in Scotland. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1, 2021. 20–34, <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872844>; Korpa, Terpsichori – Pappa, Theodora – Chouliaras, Giorgos – Sfinari, Anastasia – Eleftheriades, Anna – Katsounas, Matthaïos – Kanaka-Gantenbein, Christina – Pervanidou, Panagiota: Daily Behaviors, Worries and Emotions in Children and Adolescents with ADHD and Learning Difficulties during the COVID-19 Pandemic. *Children*, Vol. 8, Iss. 11, 2021. 995. <https://doi.org/10.3390/children8110995>; Theis, Nicola – Campbell, Natalie – De Leeuw, Julie – Owen, Marie – Schenke, Kimberley C.: The Effects of COVID-19 Restrictions on Physical Activity and Mental Health of Children and Young Adults with Physical and/or Intellectual Disabilities. *Disability and Health Journal*, Vol. 14, Iss. 3, 2021. 101064, <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101064>; Benassi, Erika – Bello, Arianna – Camia, Michela – Scorza, Maristella: Quality of life and its relationship to maternal experience and resilience during COVID-19 lockdown in children with specific learning disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 37, Iss. 4, 2022. 632–47. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1940005>; Bulgarelli, Daniela – Bianquin, Nicole – Barron, Carol – Emmett, Mary-Jane: Outdoor play of children with and without disabilities. Insights from the Covid-19 pandemic in Ireland and Italy. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–15. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2089508>; Varengue, Roxane – Brochard, Sylvain – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Kandalaf, Christèle et al.,: Perceived Impact of Lockdown on Daily Life in Children with Physical Disabilities and Their Families during the COVID-19 Pandemic. *Child: Care, Health and Development*, Vol. 48, Iss. 6, 2022. 942–55, <https://doi.org/10.1111/cch.12952>.

⁷ Korpa et al., 2021; Berard, Mathilde – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Bernard, Jonathan Y. – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Screen time and associated risks in children and adolescents with autism spectrum disorders during a discrete COVID-19 lockdown period. *Frontiers in Psychiatry*, Vol. 13, 2022. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2022.1026191>.

I. táblázat. A beválogatott tanulmányok célcsoportjai,
a kutatások földrajzi helye és a minta

<i>Szerző(k)</i>	<i>Célcsoport</i>	<i>hely</i>	<i>Minta</i>
Amorim et al., 2020	autizmus spektrumzavar	PT	Érintett szülők (n=53) és kontrollcsoport (n=56)
Asbury et al., 2021.	sajátos nevelési igény*	GB	Szülők (n=241)
Bailey et al., 2021.	értelmi fogyatékossg	GB	Szülők a lezárások előtt, alatt és után (n=103)
Battistin et al., 2021.	látássérülés	IT	Szülők (n=77), szakemberek (n=34)
Benassi et al., 2022.	tanulási akadályozottságok**	IT	Érintett anyák (n=35) és kontrollcsoport (n=85)
Berard et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	FR	Gyerekek és fiatalok (n=249)
Bruni et al., 2021.	autizmus spektrumza- var, ADHD	IT	Érintett szülők (n=336) és kontrollcsoport (n=340)
Bulgarelli et al., 2022.	fogyatékossg	GB, IT	Szülők (n=1667)
Cacioppo et al., 2021.	mozgássérülés	FR	Szülők (n=1000)
Colombo – Santagati, 2022.	fogyatékossg	IT	Pedagógusok (n=147)
Couper-Kenney– Riddell, 2021.	fogyatékossg	GB	Családok (n=16)
Ehrler et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	CH	Érintett szülők (n=127) és kontrollcsoport (n=73)
Embregts et al., 2021.	értelmi fogyatékossg	NL	Anyák (n=5)
Fäldt et al., 2022.	fogyatékossg	SE	Gyerekek (n=6)
Geuijen et al., 2021.	értelmi fogyatékossg	NL	Szakemberek (n=34)
Gillespie-Smith et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	GB	Érintett gondviselők (n=43) és kontrollcsoport (n=67)
Grumi et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	IT	Elsődleges gondviselők (n=84)
Hill–Keville– Ludlow, 2021.	autizmus spektrumzavar	GB	Szülők (n=6)
Korpa et al., 2021.	ADHD, tanulási akadályozottságok**	GR	Érintett gyerekek (n=63) és kontrollcsoport (n=38)
Levante et al., 2021.	autizmus spektrumzavar	IT	Érintett szülők (n=53) és kont- rollcsoport (n=67)

<i>Szerző(k)</i>	<i>Célcsoport</i>	<i>hely</i>	<i>Minta</i>
Logrieco et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	IT	Szülők (n=243)
Miniarikova et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	FR	Szülőpárok (n=134)
Montirosso et al., 2021.	idegrendszeri fejlődési rendellenességek	IT	Szülők (n=1472)
Morales et al., 2021.	autizmus spektrumzavar	ES	Gyerekek (n=11)
Morris et al., 2021.	autizmus spektrumzavar	GB	Szülők a lezárás alatt (n=176) és után (n=54)
Nusser 2021.	sajátos nevelési igény*	DE	Szülők (n=1452)
Papanikolaou et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	GR	Szülők 2014-2015 (n=62), majd 2020 (n=50)
Pihlainen et al., 2022.	sajátos nevelési igény*	FI	Szülők (n=120)
Polonyiova et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	SK	Szülők (n=243)
Polonyiova et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	SK	Érintett szülők (n=236) és kontrollcsoport (n=270)
Rogers et al., 2021.	értelmi fogyatékoság	GB	Anyák (n=8)
Stankovic et al., 2022.	autizmus spektrumzavar	SRB	Gondviselők (n=85)
Theis et al., 2021.	mozgássérülés, értelmi fogyatékoság	GB	Szülők (n=125)
Touloupis, 2021.	tanulási akadályozottságok**	GR	Szülők (n=271)
Varengue et al., 2022.	mozgássérülés	FR	Érintett szülők (n=1376) és kontrollcsoport (n=367)
Walters et al., 2022.	tanulási akadályozottságok**	GB	Tanulók (n=407)
Wolstencroft et al., 2021.	értelmi fogyatékoság	GB	Anyák (n=23)

* Az eredeti szövegben: special educational needs, SEN

** Az eredeti szövegben: learning disability

figyelték meg az *alvás* mennyiségében és minőségében is.⁸ A változások kétségkívül nem egyforma mértékben érintették a különböző fogyatékossgokban érintett gyerekeket, különösen azokat viselték meg, akik számára a rutin és a napirend a járványtól függetlenül is nagy jelentőséggel bír – ideértve az autizmus spektrumzavarban és az ADHD-ban érintett gyerekeket.⁹

Azokat a tevékenységeket, amelyeket a gyerekek korábban élveztek, például a kortársakkal való közös játékot, tanulást, délutáni foglalkozásokat, nem csak az veszélyeztette, hogy az iskolák, bizonyos szolgáltatások és intézmények átmenetileg bezártak. Az interjúk kutatások tapasztalatai alapján a szülők sok esetben féltették őket a másokkal való találkozástól és maguk döntöttek a gyerekek otthonmarasztalása mellett¹⁰, például nem vonták őket be az olyan mindennapi feladatokba, mint a közös bevásárlás. Mindez egyrészt az elszigetelődés esélyét, másrészt a gyerekek stressz-szintjét is növelte.¹¹

⁸ Bruni, Oliviero – Breda, Maria – Ferri, Raffaele – Melegari, Maria Grazia: Changes in Sleep Patterns and Disorders in Children and Adolescents with Attention Deficit Hyperactivity Disorders and Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Lockdown. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. 1139. <https://doi.org/10.3390/brainsci11091139>; Korpa et al., 2021.; Stankovic, Miodrag – Stojanovic, Aleksandra – Jelena, Stojanov – Stankovic, Matija – Shih, Andy – Stankovic, Sandra: The Serbian Experience of Challenges of Parenting Children with Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Pandemic and the State of Emergency with Lockdown. *European Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 31, Iss. 4, 2022. 693–98, <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01917-0>.

⁹ Amorim, Rita – Catarino, Sara – Miragaia, Pedro – Ferreras, Christina – Viana, Victor – Guardiano, Micaela: The impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder. *Rev Neuro*, Iss. 71, 2020. 285–91; Hill, Chelsea – Keville, Saskia – Ludlow, Amanda K.: Inclusivity for children with autism spectrum disorders: Parent’s reflections of the school learning environment versus home learning during COVID-19. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–9. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1975253>; Levante, Annalisa, – Petrocchi, Serena – Bianco, Federica – Castelli, Ilaria – Colombi, Costanza – Keller, Roberto – Narzisi, Antonio – Masi, Gabriele – Lecciso, Flavia: Psychological Impact of COVID-19 Outbreak on Families of Children with Autism Spectrum Disorder and Typically Developing Peers: An Online Survey. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 6, 2021. 808. <https://doi.org/10.3390/brainsci11060808>; Morris, Phoebe O. – Hope, Edward – Foulsham, Tom – Mills, John: Parent-reported social-communication changes in children diagnosed with autism spectrum disorder during the COVID-19 pandemic in the UK. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–15, <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1936870>; Stankovic et al., 2022

¹⁰ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Jeanne Wolstencroft et al.: ‘We Have Been in Lockdown since He Was Born’: A Mixed Methods Exploration of the Experiences of Families Caring for Children with Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the UK. *BMJ Open*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. e049386, <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049386>.

¹¹ Wolstencroft, Jeanne – Hull, Laura – Warner, Lauren – Akhtar, Tooba Nadeem – Mandy, William – Imagine-Id Consortium – Skuse, David: ‘We Have Been in Lockdown since He Was Born’: A Mixed Methods Exploration of the Experiences of Families Caring for Children with Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the UK. *BMJ Open*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. e049386. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049386>

Ugyanakkor azok a kutatások, amelyek a pandémia alatt is sportoló fogyatékos-sággal élő gyerekeket vizsgáltak, a fizikai aktivitás és a közösségi részvétel pozitív hatásairól számolnak be. Levante és munkatársainak¹² kutatása autizmusban érintett fiatalokat vizsgált, akik ez idő alatt judo edzéseken vettek részt. Eredményeik arra mutatnak rá, hogy a több fizikai aktivitás és a sport csökkentette a gyerekek negatív, és növelte a pozitív érzelmeinek szintjét. Hasonlóan, Morales és munkatársai¹³ a sporttevékenységeknek a viselkedésre és a szociális kapcsolatokra gyakorolt pozitív hatásait emelik ki.

A mindennapok átalakulása szempontjából is fontos kiemelni, hogy az érintett gyerekek esetében az *információk*, az arról való tudás és ismeretek, hogy mi és miért történik velük, nem egyformán voltak hozzáférhetőek. A biztonsági intézkedések betartása azt is feltételezte a gyerekektől, hogy pontosan értik és ismerik, mekkora távolságot szükséges tartaniuk, mi az oka a maszkviselési kötelezettségnek, miként tudnak így kommunikálni, és mások miért nem tartják be a szabályokat. Ennek fel-előssége a szülőket terhelte.

A távoktatás hatásai és következményei a gyerekekre és a szülőkre

Az iskolák időszakos bezárását – ami valamennyi európai ország biztonsági intézkedései között szerepelt a COVID-19 járvány alatt – korábbi kutatások szerint a tipikusan fejlődő gyerekek és szüleik is nehézségekkel élték meg, a változásokhoz nehezen alkalmazkodtak, megváltozott a viselkedésük és felerősödtek a negatív érzelmeik (stressz, szorongás, magány, elszigetelődés érzése).¹⁴ A fogyatékos-sággal

¹² Levante et al., 2021.

¹³ Morales, Jose – Fukuda, David H. – Garcia, Vanessa – Pierantozzi, Emanuela – Curto, Cristina – Martínez-Ferrer, Josep O. – Gómez, Antonia M. – Carballeira, Eduardo – Guerra-Balic, Myriam: Behavioural Improvements in Children with Autism Spectrum Disorder after Participation in an Adapted Judo Programme Followed by Deleterious Effects during the COVID-19 Lockdown. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18, Iss. 16, 2021. 8515, <https://doi.org/10.3390/ijerph18168515>. which included school closures that may have potentially serious consequences for people with disabilities or special educational needs, disrupted an ongoing adapted judo training intervention in children with Autism Spectrum Disorder (ASD)

¹⁴ Lásd pl. Bourion-Bédès, Stéphanie – Rousseau, Héléne – Batt, Martine – Beltrand, Carole – Machane, Rabah – Tarquino, Pascal – Tarquino, Cyril – Baumann, Cédric.: Measuring COVID-19 related stress and its associated factors among the parents of school-aged children during the first lockdown in France. *BMC Public Health*, Vol. 23, 1823. 2023. <https://doi.org/10.1186/s12889-023-16731-3>; van de Pas, Kelly G. H. – Hesselink, Marijn L. – Schlechtriem, Robin – Arayess, Lisanne – Kreutz, Johanna M. – Vreugdenhil, Anita C. E.: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Lifestyle and Wellbeing of Children, Adolescents and Their Parents: A Qualitative Study. *Children*, Vol. 9, 1929. 2022. <https://doi.org/10.3390/children9121929>

élő gyerekekről szóló, beválogatott kutatások mind a tanulók, mind a szülei, mind pedig a tanárok nézőpontjából igyekeztek azonosítani a nehézségeket és találtak bizonyos pozitívumokat is.

A távoktatás hatásai a gyerekekre

Valamennyi kontrollcsoportos kutatás a fogyatékos és nem fogyatékos gyerekek közötti különbségekről számol be, és arra hívja fel a figyelmünket, hogy az érintett gyerekeket a távoktatás okozta nehézségek mélyebben sújtották. Ez megmutatkozott a tanulásra fordított idő, a teljesítmény, illetve az online és offline oktatási időszakok közötti átmenetek dimenzióiban is. Colombo és Santagati¹⁵ az olasz inkluzív iskolarendszerben dolgozó pedagógusok tapasztalatait vizsgálták az első hullám alatt. A tanárok tapasztalatai alapján a gyerekek számára a legnagyobb kihívásokat a kortársakkal való kapcsolat megszakadása, a tanárokkal való találkozás elmaradása, ezáltal a tanulási és tanítási körülmények romlása, illetve az internet-hozzáférési problémák jelentették: becslések szerint csak a családok 5-10 százalékának nem okozott gondot az online kapcsolattartás.

A tipikusan fejlődő gyerekek mintáján Nusser azt találta, hogy hetente átlagosan 16 órát foglalkoztak az iskolai feladatok teljesítésével a pandémia alatt, míg ugyanez a szám a speciális nevelési szükségletű gyerekek esetében átlagosan 35 óra volt. Mégis, a távoktatás, a hagyományos iskolai keretekhez képest, a kutatásokban megkérdezett, speciális szükségletű gyerekeket nevelő szülők szerint – ellentétben a tipikusan fejlődő gyerekek szüleinek véleményével – rontotta az érintett gyerekek teljesítményét és az elsajátított tananyag minőségét¹⁶, és ezt a tanárokkal végzett kutatások eredményei is megerősítették.¹⁷ Walters és munkatársai¹⁸ kutatásukban 407 tanulási zavarban érintett középiskolai tanulót értek el, akik szignifikánsan rosszabbnak ítélték meg a koncentrációt, a bevonódást (*engagement*) és a tanulási képességet a távoktatás idején, mint korábban. Az online oktatás keretében felerősödött bizonyos külső tényezők zavaró hatása: zajok, a mobiltelefonok, a számítógépek, a családtagok jelenléte és a háziállatok

¹⁵ Colombo, Maddalena – Santagati, Mariagrazia: The Inclusion of Students With Disabilities: Challenges for Italian Teachers During the Covid-19 Pandemic. *Social Inclusion*, Vol. 10, Iss. 2, 2022. 195–205, <https://doi.org/10.17645/si.v10i2.5035>.

¹⁶ Nusser, Lena: Learning at home during COVID-19 school closures – How do German students with and without special educational needs manage? *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1, 2021. 51–64, <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872845>.

¹⁷ Colombo–Santagati, 2022.

¹⁸ Walters, Thomas – Simkiss, Nicola J. – Snowden, Robert J. – Gray, Nicola S.: Secondary School Students' Perception of the Online Teaching Experience during COVID-19: The Impact on Mental Wellbeing and Specific Learning Difficulties. *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 92, Iss. 3, 2022. 843–60, <https://doi.org/10.1111/bjep.12475>.

nehezíthették a koncentrációt. Fontos tanulság, hogy olasz kutatók azt találták, minél magasabb az anyai aggodalom szintje, az általános iskolás, tanulásban akadályozott gyerekek távoktatásban nyújtott teljesítménye annál alacsonyabbra értékelt.¹⁹ Az online platformokon való tanulás esetében további jelentősen veszélyeztetett csoport volt azoké a tanulóké, akik koncentrációs és memórianehezőségekkel küzdöttek.²⁰

A szülők bevonódása

A szülők élményeit a gyerekek otthoni tanulásának segítésében jelentősen formálták a lehetőségeik: mennyire volt rugalmas a munkahelyük, az otthoni munkavégzés mellett mennyi időt és energiát tudtak a gyerekekkel való közös tanulásra szánni, illetve mennyiben álltak rendelkezésükre olyan eszközök és erőforrások, amelyek ezt a folyamatot segítették. Nusser²¹ azt találta, hogy Németországban a speciális szükségletű gyerekek szülei több mint kétszer annyi időt töltöttek az iskolai feladatok teljesítésének segítésével, mint a tipikusan fejlődő gyerekek esetében. Mégis, sokan bizonytalanok voltak abban, elegendő kompetenciájuk van-e a gyerekek motiválásához és támogatásához. A pedagógiai kompetenciákban való bizonytalanságot, ideértve a motiváció megteremtését és fenntartását, Pihlainen és munkatársai²² finnországi kutatási eredményei is megerősítették. A szülők szerint részükről a korábbinál több kreativitás, kitartás, rugalmasság és türelem volt szükséges ahhoz, hogy a fogyatékossgal élő gyerekeiket hatékonyan tudják támogatni az otthoni tanulásban. A kompetencia érzése ugyanakkor kétélűnek bizonyult: Touloupis²³ eredményei szerint azok a szülők, akik úgy érezték, nem tudják segíteni a gyerekeiket a házi feladatokban, türelmetlenné válhattak, erősebb szülői kontrollt gyakoroltak, ezzel egy konfliktusokkal terhelt otthoni környezetet teremthettek, és nagyobb nyomást helyeztek a tanulási zavarban érintett gyerekeikre.

Az együtt tanulás lehetősége kevésbé tudott továbbá megvalósulni azokban a családokban, ahol a rendelkezésre álló külső erőforrások (stabil internet, digitális eszközök) elérhetősége is korlátozott volt. Habár bizonyos országokban az iskolák

¹⁹ Benassi et al., 2022.

²⁰ Walters et al., 2022.

²¹ Nusser, 2021.

²² Pihlainen, Kaisa – Turunen, Serja – Melasalmi, Anitta – Koskela, Teija: Parents' competence, autonomy, and relatedness in supporting children with special educational needs in emergency remote teaching during COVID-19 lockdown. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–13, <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2159280>.

²³ Touloupis, Thanos: Parental Involvement in Homework of Children with Learning Disabilities during Distance Learning: Relations with Fear of COVID-19 and Resilience. *Psychology in the Schools*, Vol. 58, Iss. 12, 2021. 2345–60, <https://doi.org/10.1002/pits.22596>.

biztosítottak otthon használható eszközöket, ezek minősége, és hogy a gyerekek és szülők tudták-e, akarták-e használni őket, különbözött.²⁴

Az áttekintett kutatásokban résztvevő gondviselők egy jelentős része arról számolt be, hogy harcolniuk kellett az oktatási intézményekkel, hogy azok igazodjanak a gyerekeik speciális igényeihez. A kommunikáció a pedagógusok és a szülők között nem ment mindig gördülékenyen²⁵, amit a vizsgált tanárok is megerősítettek.²⁶ Több gondviselő elégedetlen volt azzal a mennyiségű és minőségű segítséggel, amit az iskolától kapott.²⁷ Még Olaszországban is, ahol évtizedek óta inkluzív az oktatási rendszer, az iskolák több mint negyede nem tett speciális intézkedéseket a fogyatékossgal élő tanulók segítése érdekében.²⁸ Colombo és Santagati kutatása azt sugallja ugyanakkor, a problémát inkább intézményes szinten, kevésbé a tanárok személyes erőfeszítéseinek hiányában kereshetjük: a pedagógusok saját bevallásuk szerint aktívan törekedtek az egyéni igények és lehetőségek figyelembevételére, az izoláció megelőzésére, de a stressz, a szorongás, a frusztráció őket is érintette, úgy érezték, nem megfelelően tudják ellátni a feladataikat. Ráadásul a megkérdezett tanárok elzárkózást, ridegséget és feszültséget éreztek a szülőkön akkor, ha a fogyatékos gyerekeiknek speciális, a többiekétől eltérő feladatokat adtak.²⁹

Pozitív változások és következmények

Az iskolák bezárásának idejére otthon maradt gyerekek jólléte és tanulása szempontjából több kutatás pozitív kimenetetről is beszámol, ezek egyik aspektusa a családdal töltött minőségi idő, a másik pedig bizonyos stresszorok átmeneti megszűnése. A gyerekeknek és a szüleiknek több lehetőségük volt közösen együtt időt tölteni³⁰,

²⁴ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Wolstencroft et al., 2021.

²⁵ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Hill–Keville–Ludlow, 2021.

²⁶ Colombo–Santagati, 2022.

²⁷ Asbury, Kathryn – Fox, Laura – Deniz, Emre – Code, Aimee – Toseeb Umar: How Is COVID-19 Affecting the Mental Health of Children with Special Educational Needs and Disabilities and Their Families? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 51, Iss. 5, 2021. 1772–80. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04577-2>.

²⁸ Colombo–Santagati, 2022.

²⁹ Colombo–Santagati, 2022.

³⁰ Hill – Keville – Ludlow, 2021.; Rogers, Gemma – Perez-Olivas, Gisela – Stenfert Kroese, Biza – Patel, Varsha – Murphy, Glynis – Rose, John – Cooper, Vivien et al.: The Experiences of Mothers of Children and Young People with Intellectual Disabilities during the First COVID-19 Lockdown Period. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Vol. 34, Iss. 6, 2021. 1421–30, <https://doi.org/10.1111/jar.12884>; Wolstencroft et al., 2021.; Logrieco, Maria Grazia – Casula, Laura – Ciuffreda, Giuseppe Niccolò – Novello, Roberta Lucia – Spinelli, Maria – Lionetti, Francesca – Nicolì, Ilaria – Fasolo, Mirco – Giovanni, Valeri – Stefano, Vicari: Risk and Protective Factors of Quality of Life for Children with Autism

a közös időt a család szükségleteihez igazítani³¹, a rövidebb tanórák több lehetőséget biztosítottak a pihenésre³². Másrészt, a gyerekek a saját tempójukban végezhettek el az online feladataikat, amelyek sok esetben kisebb terhelést is jelentettek. Habár a fentebb idézett kutatásokból az derült ki, hogy az iskolai feladatokra bizonyos gyerekeknek a családtagok, a háziállatok, a szokatlan zajok jelenléte mellett nehezebb lehetett koncentrálni, másoknak az otthoni környezet nyugodt, csendes, elmélyült munkára is lehetőséget adhatott. Sőt, néhány szülő arról számolt be, hogy a gyerekek megkönnyebbültek, amiért nem kellett megfelelniük az iskolai szociális elvárásoknak, találkozniuk azokkal a kortársaikkal, akikkel negatív kapcsolatot ápoltak, vagy akik korábban bántalmazták őket³³.

Távszolgáltatások (hiánya): a szociális, egészségügyi, rehabilitációs szolgáltatások hozzáférhetősége a lezárások alatt

A fogyatékos gyereket nevelő családok COVID-19 járvánnyal kapcsolatos tapasztalatait és élményeit alapjaiban formálta a külső támogatói háló megléte vagy hiánya. Habár a fogyatékossgal élő gyereket nevelők számos – gondoskodással, gyermeki viselkedéssel, mentális jólléttel kapcsolatos – kihívást már megtapasztaltak a járványt megelőzően is, egyszerre eltűnt mögülük a szolgáltatások (iskola, nappali ellátás, szociális gondoskodás, segítők) nyújtotta védőháló, ami felerősítette a mindennapi nehézségeiket.³⁴ Az iskola bezáráshoz hasonlóan más intézményi támogatási formák megszűnése is a mindennapok rutinját módosította a családokban, annak minden, korábban sorolt következményével együtt.

Grumi és szerzőtársainak³⁵ kutatása azt a meglepő eredményt hozta, hogy a szülők nagyobb mértékben aggódtak a rehabilitációs szolgáltatások felfüggesztése, mint a vírus terjedése, a megfertőződés, a megbetegedés miatt. Ez a faktor szignifikáns összefüggést mutatott a gondviselői szorongással és depresszióval is. Az aggodalom a jövő iránt bizonyult a legerősebbnek: egyelőre nem mérhető

Spectrum Disorder and Their Families during the COVID-19 Lockdown. An Italian Study. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 120, 2022. 104-130, <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.104130>.

³¹ Pihlainen et al., 2022.

³² Colombo–Santagati, 2022.

³³ Asbury et al., 2021.; Hill–Keville–Ludlow, 2021; Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.; Colombo–Santagati, 2022.; Pihlainen et al., 2022.

³⁴ Cacioppo et al., 2021.; Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.; Stankovic et al., 2022.

³⁵ Grumi, Serena – Provenzi, Livio – Gardani, Alice – Aramini, Valeria – Dargenio, Erika – Naboni, Cecilia – Vacchini, Valeria – Borgatti, Renato: Rehabilitation services lockdown during the COVID-19 emergency: the mental health response of caregivers of children with neurodevelopmental disabilities. *Disability and Rehabilitation*, Vol. 43, Iss. 1, 2021. 27–32. <https://doi.org/10.1080/09638288.2020.1842520>

következményei lehetnek a gyerekek egészségi és fizikai állapotára, funkcionális képességeikre, ha hosszabb-rövidebb ideig nem kapják meg a szükséges – és megkezdett, megszokott – fejlesztéseket.³⁶

A megkérdezett szülők többsége nem találta elegendőnek a professzionális támogatást, amihez hozzáfért a karantén alatt. Még azok a családok is, amelyekben a gondviselők elégedettek voltak a szociális és egészségügyi szolgáltatók által nyújtott segítség mennyiségével és minőségével, arról számoltak be, hogy ők maguk kellett kezdeményezzék a kommunikációt³⁷, egyéb esetben jó eséllyel elszigetelődtek. Két független kutatás is megerősítette, hogy értelmi fogyatékossgal élő gyereket nevelő gondviselők úgy érezték, hogy a szolgáltatók cserbenhagyták őket, az ő gyerekeik jólléte kevésbé volt fontos azokéhoz képest, akik szükségletei kevésbé komplexek, speciálisak.³⁸

Az áttekintett kutatások alapján Olaszországban, Görögországban, az Egyesült Királyságban is működtek távolról nyújtott szolgáltatások (tele-rehabilitáció, tele-medicina), bizonyos egészségügyi, rehabilitációs célú szolgáltatási elemek online működtek a kötelező távolságtartás ideje alatt. Ezekről összességében a kutatásokban megkérdezett szereplők véleménye alapján azt mondhatjuk, hogy vegyesek tapasztalatok: számos előnnyel jártak, elsődlegesen megakadályozták a szolgáltatások teljes beszüntetését, ugyanakkor nem egyformán voltak hozzáférhetőek bizonyos társadalmi csoportokban, a hatékonyságukkal pedig az egyes szereplők nem egyformán elégedettek.

A rehabilitációs folyamat online színtérre költözésének egyik példáját Battistin és szerzőtársai³⁹ ismertetik, akik a *Distance Support Project* elnevezésű mintaprogramot tesztelték Olaszországban. A program vak és látássérült gyerekeknek és családjaiknak nyújtott online szolgáltatásokat: a rehabilitációs szakemberek online platformokon tartották a kapcsolatot a szülőkkel, otthon használható multiszenzoros anyagokat készítettek olyan videók elemzése alapján, amelyeket a szülők napközben készítettek a gyerekeikről. A mintaprogramot értékelő kérdőív eredményei alapján a szülők nagyon pozitívan nyilatkoztak, erősödött bennük a bevonódottság érzése a fejlesztési folyamatban, legfontosabbnak pedig azt tartották, hogy az új módszerekkel nem szakadt meg a terápiás folyamat. Ugyanakkor a szakemberek elégedettségi szintjét csökkentette, hogy számukra az online eszközök használata többször diszkomfortot okozott, úgy érezték, többet kellett készülniük az

³⁶ Cacioppo et al., 2021.; Pihlainen et al., 2022.

³⁷ Wolstencroft et al., 2021.

³⁸ Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.

³⁹ Battistin, Tiziana – Mercuriali, Elena – Zanardo, Vincenzo – Gregori, Dario – Lorenzoni, Giulia – Nasato, Laura – Reffo, Maria Eleonora: Distance Support and Online Intervention to Blind and Visually Impaired Children during the Pandemic COVID-19. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 108, 2021. 103816. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103816>.

alkalmakra, és kényszerként élték meg, hogy új, korábban nem használt módszereket kellett kidolgozniuk.

Az ún. „COVID-aggodalom” megjelenése: a járvány és következményeinek hatása a gyerekek és a gondviselőik mentális egészségére és jóllétére

A fogyatékossgal élő gyereket nevelő szülők a nemzetközi kutatások szerint nem válságidőszakokban is alapvetően rosszabb mentális állapotról számolnak be, mint a tipikusan fejlődő gyereket nevelők. Különösen az anyákat magasabb stressz-szint, erősebb depresszív tünetek, több diszfunkcionális megküzdési stratégia, így kedvezőtlenebb szubjektív életminőség-mutatók jellemzik, amelyek összefüggést mutatnak a támogatási szükségletek mértékével. A kutatások arról számolnak be, hogy ezek a nehézségek a pandémia időszakában felerősödtek, mind a gyerekek, mind a szülők mentális egészségének egyes, egymásra visszaható dimenzióiban mérhető romlás következett be.

A gyerekek mentális egészsége és jólléte

A gyerekek stresszesebbek voltak, megnőtt a szorongásos tünetek előfordulása⁴⁰, a kutatásokban megkérdezett szülők valamennyi érintettségi csoportban a gyermeki viselkedés és érzelmszabályozás változásairól számoltak be⁴¹, amik feltételezhetően az egyes koronavírus-hullámok alatt – a bizonytalanság időtartamának növekedésével – fokozódtak is⁴². Az iskolai feladatok és elvárások, a szokásos szabadidős tevékenységek megszűnése és a bizonytalanság mind-mind hozzájárultak az érintett gyerekek mentális egészségének és pszicho-szociális jóllétének

⁴⁰ Korpa et al., 2021.

⁴¹ Varenue et al., 2022.

⁴² Polónyiová, Katarína – Belica, Ivan – Celušáková, Hana – Janšáková, Katarína – Kopčíková, Mária – Szapuová, Žofia – Ostatníková, Daniela: Comparing the Impact of the First and Second Wave of COVID-19 Lockdown on Slovak Families with Typically Developing Children and Children with Autism Spectrum Disorder. *Autism*, Vol. 26, Iss. 5, 2022. 1046–55, <https://doi.org/10.1177/13623613211051480>; Polónyiová, Katarína – Rašková, Barbara – Ostatníková, Daniela: Changes in Mental Health during Three Waves of the COVID-19 Pandemic in Slovakia: Neurotypical Children versus Children with Autism Spectrum Disorder and Their Parents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 19, Iss. 19, 2022. 11849, <https://doi.org/10.3390/ijerph191911849>.

romlásához: azon túl, hogy aggódtak a saját és családtagjaik egészségéért⁴³, megváltoztak a kapcsolataik, nem csak a családtagokkal, hanem a barátokkal, kortársakkal is⁴⁴.

Azoknak a gyerekeknek romlott leginkább a mentális jólléte, akik úgy érezték, hogy nem tudnak megfelelően koncentrálni és tanulni a távoktatás keretében⁴⁵, azoknak pedig kevésbé, akiknek a családjában magasabb volt a szülői reziliencia⁴⁶. Néhány megkérdezett szülő ezzel ellenkezőleg épp úgy érezte, hogy a gyerekek mentális egészségére kifejezetten jó hatással volt a több otthon töltött idő, ugyanakkor ez csak a szociális készségeik fejlődésének kárára valósulhatott meg⁴⁷.

A szülők/gondviselők mentális egészsége

A fogyatékos gyereket nevelők mentális egészségével is számos kutatás foglalkozott a pandémia alatt, amelyek a következő aspektusokat azonosították: stressz, szorongásos tünetek, depresszió, aggodalom magukért és másokért, félelem, hiány (napirend, támogató szociális háló, illetve anyagi), rosszkedv, tagadás, bűntudat, érzelmi és viselkedési változások, túlterheltség, reménytelenség, illetve annak következményei, hogy úgy érezték, nem tudják, mi történik körülöttük. Ezeket a tanulmányokban megjelenő ún. COVID-aggodalom (*COVID-worries*) fogalom keretezi, ami elsősorban a fertőzéstől való félelemre utal, de érinti a gyerekek egészségi állapotával, jóllétével, kortárs kapcsolataikkal, valamint a tanulási fejlődési lehetőségeikkel kapcsolatban megjelenő új érzelmeket és félelemeket is. A gondviselők a saját egészségi állapotukért is elsősorban azért aggódtak, hogy legyen, aki gondoskodik a gyerekeikről, ha ők nem tudnának⁴⁸.

A szülői stressz- és szorongási szint egyik tényezője a korábban részletezett online oktatásra való átállás, a szolgáltatások felfüggesztése és az ezekből következő szülői feladatok és szerepek megváltozása volt. Miközben a távmunka növelte bizonyos szülők autonómiáját, a gyerekek folyamatos otthontartózkodása új típusú

⁴³ Fäldt, Anna Erica – Klint, Filippa – Warner, Georgina – Sarkadi, Anna: Experiences of Children with Disabilities during the COVID-19 Pandemic in Sweden: A Qualitative Interview Study. *BMJ Paediatrics Open*, Vol. 6, Iss. 1, 2022. e001398. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2021-001398>

⁴⁴ Couper-Kenney–Riddell, 2021.; Korpa et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021

⁴⁵ Walters et al., 2022.

⁴⁶ Benassi et al., 2022.

⁴⁷ Wolstencroft et al., 2021.

⁴⁸ Embregts, Petri – Heerkens, L. – Frielink, Noud – Giesbers, Sanne – Vromans, Moniek – Vromans, Laura – Jahoda, Andrew: Experiences of Mothers Caring for a Child with an Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the Netherlands. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 8, 2021. 760–71. <https://doi.org/10.1111/jir.12859>

nyomást jelentett a szülőknek⁴⁹. A gondviselőknek az iskolák és más szolgáltatások bezárásának idejére a gondoskodási feladataik ellátásán túl a tanítói és fejlesztői szereppel is meg kellett küzdeniük. Stressz forrásává vált az időbeosztás, a munka és a gyerek ellátásának egyensúlyára való törekvés, különösen azoknak a magas támogatási szükségletű gyerekeknek az esetében, akik az otthon töltött időben folyamatos figyelmet igényeltek a szüleiktől, illetve kiemelten az egyszülős háztartásokban⁵⁰.

Habár csak néhány kutatás érintette részlegesen, úgy tűnik, a szülők iskolai végzettsége összefügghet azzal, mennyire élték meg nagy nehézségként a távoktatás okozta új helyzetet, és ebből adódóan mennyire magas stressz-szintről számoltak be. Korpa és szerzőtársai⁵¹ és Nusser⁵² is azt találták, hogy a magasabban iskolázott szülők kevésbé érezték kihívásnak az iskolák bezárását, és kevésbé súlyos félelmekről számoltak be, ami valószínűsíthetően azzal kapcsolódhat össze, hogy a szülők mennyire érzik magukat kompetensnek a gyerekek otthoni tanításában.

A stressz és szorongás megnövekedett szintjének okait a gyerek megváltozott viselkedésében és érzelmi reakcióiban is kereshetjük⁵³, ugyanakkor a kapcsolat kétirányú. A gondviselői stressz is visszahatott a gyerekek viselkedésére, a szülő-gyerek kapcsolatra és a családi dinamikára⁵⁴. A szorongás csökkentette annak a valószínűségét, hogy a szülők jól interpretálják a gyerekek reakcióit és arra érzékenyen és hatékonyan tudjanak reagálni. Értelmi fogyatékossgal élő gyerekeket nevelő szülők arról számoltak be, hogy számukra a pandémia szinte nem is különbözött a megelőző időszakoktól, hiszen már korábban is elszigetelődtek, a tá-

⁴⁹ Embregts et al., 2021.; Pihlainen et al., 2022.

⁵⁰ Asbury et al., 2021.; Geuijen, Pauline M. – Vromans, Laura – Embregts, Petri: A qualitative investigation of support workers' experiences of the impact of the COVID-19 pandemic on Dutch migrant families who have children with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, Vol. 46, Iss. 4, 2021. 300–305. <https://doi.org/10.3109/13668250.2021.1947210>; Grumi et al., 2021.; Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.; Pihlainen et al., 2021.; Varengue et al., 2022.

⁵¹ Korpa et al., 2021.

⁵² Nusser, 2021.

⁵³ Amorim et al., 2020.; Gillespie-Smith, Karri – McConachie, Doug – Ballantyne, Carrie – Auyeung, Bonnie – Goodall, Karen: The Impact of COVID-19 Restrictions on Psychological Distress in Family Caregivers of Children with Neurodevelopmental Disability in the UK. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10803-021-05132-3>; Montiroso, Rosario – Mascheroni, Eleonora – Guida, Elena – Piazza, Caterina – Sali, Maria Enrica – Molteni, Massimo – Reni, Gianluigi: Stress symptoms and resilience factors in children with neurodevelopmental disabilities and their parents during the COVID-19 pandemic. *Health Psychology*, Vol. 40, Iss. 7, 2021. 28–438, <https://doi.org/10.1037/hea0000966>; Stanekovic et al., 2022.

⁵⁴ Levante et al., 2021., Miniarikova, Ela – Vernhet, Christelle – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Anxiety and Depression in Parents of Children with Autism Spectrum Disorder during the First COVID-19 Lockdown: Report from the ELENA Cohort. *Journal of Psychiatric Research*, Vol. 149, 2022. 344–51, <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2021.11.022>.

volságtartás korábban is az életük szerves része volt. Nehezebb volt viszont, hogy a lezárások időszakában a szülők megszakítás nélkül együtt voltak a gyerekekkel, ami alkalmasint növelte a konfliktusok számát és intenzitását is⁵⁵.

A szülői és családi megküzdési stratégiák (*coping strategies*) jelentőségét több kutatás is megerősítette. A reziliencia azokban a családokban volt magas, ahol a szülők magasabb önbizalommal bírtak, magasabb énhatékonyaságról számoltak be⁵⁶, a másik szülőre vagy egyéb családtagra támaszkodhattak, valamint ahol a szülők és a gyerekek között a pandémiát megelőzően is szorosnak ítélték meg a kapcsolatot⁵⁷.

Az aggodalmakat és félelmeket a nem fogyatékos gyerekeket nevelő szülők-höz képest a kutatások túlnyomó többsége (szignifikánsan) nagyobb mértékűnek találta. Ezzel ellenkező eredményekről egyetlen kutatás számolt be: Benassi és munkatársai⁵⁸ nem találtak szignifikáns különbséget az általános iskolás korú fogyatékossgal élő és a tipikusan fejlődő gyerekek szüleinek érzelmi jóllétében a lezárások alatt. Első olvasatra meglepő, de a korábbiakkal részben szembemenő eredményre jutott két további kutatás: Bailey és munkatársai⁵⁹ és Miniarikova és munkatársai⁶⁰ sem tudtak egyértelmű, szignifikáns különbséget kimutatni a szülők pszichés jóllétének dimenzióiban (stressz, étellel való elégedettség, a gondoskodási munka hatásai) a lezárások előtt és után. Fontos adalék lehet viszont ezekhez a megállapításokhoz a két szlovák longitudinális kutatásban feltárt idődimenzió: autizmusban érintett gyerekek szüleinél a pszichés stresszfaktorok az egyes hullámok alatt más-más mértékben voltak megfigyelhetők. Míg az első hullámban az azt megelőző időszakhoz képest valóban nem találtak szignifikáns növekedést a kutatók, a második és harmadik hullámban már jelentősen magasabb volt az érintett gyerekek és a gondviselőik stressz-szintje is.⁶¹

Összegzés és limitációk

A COVID-19 járvány társadalmi hatásairól egyre több, különböző kutatási di-zájnt alkalmazó kutatás beszámolója jelenik meg, közöttük növekszik a gyerekek háztartásokat és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat célzók száma

⁵⁵ Rogers et al., 2021.; Wolstencroft et al., 2021.

⁵⁶ Montiroso et al., 2021.

⁵⁷ Pihlainen et al., 2022.

⁵⁸ Benassi et al., 2022.

⁵⁹ Bailey, Tom – Hastings, Richard P. – Totsika, Vasiliki: COVID-19 Impact on Psychological Outcomes of Parents, Siblings and Children with Intellectual Disability: Longitudinal before and during Lockdown Design. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 5, 2021. 397–404. <https://doi.org/10.1111/jir.12818>.

⁶⁰ Miniarikova et al., 2022.

⁶¹ Polónyiová et al., 2022a.; Polónyiová et al., 2022b.

is. Ugyanakkor eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élő gyerekeket nevelő családokról szóló kutatások száma jelentősen alulmarad, mint ahogyan a járványtól függetlenül is viszonylag kevés megbízható és összehasonlítható nemzetközi adat áll rendelkezésünkre. Az írás célja az volt, hogy összegezze, miként jellemezhetjük a fogyatékossgal élő gyerekeket nevelő európai családok helyzetét a pandémia idején.

A szakirodalmi áttekintés során feldolgozott kutatások alapján négy dimenziót tudunk azonosítani, amelyekben a fogyatékossgal élő gyerekek családjai mind abszolút, mind relatív hátrányba kerülhettek, illetve, amelyek tovább növelték a családok elszigetelődését. Egyrészt, a korlátozó biztonsági intézkedések és lezárások idején a gyerekek és a gondviselőik mindennapjai és napirendje jelentősen átalakult, ami kedvezőtlenül hatott a gyerekek szociális kapcsolataira, fizikai egészségére, aktivitására és alvásminőségére is. Másrészt, a táv- és online oktatás keretében a gyerekek kisebb hatékonysággal tudtak tanulni, az elsajátított tananyagot pedig mind a tanárok, mind a szülők rosszabb minőségűnek ítélték. Harmadrészt, korlátozott volt a szociális, egészségügyi, rehabilitációs szolgáltatások hozzáférhetősége a lezárások alatt, ami visszavethette a fejlesztő foglalkozások hatásait, és a gondviselőkben növelte a magukra maradás érzését. Negyedrészt, megjelent a COVID-aggodalom, nőtt mind a gyerekek, mind a szüleik/gondviselőik stressz, illetve szorongás szintje, romlott a mentális egészségük. A szülők valamennyi dimenzióban a segítői háló hiányáról és/vagy elégtelenségéről számoltak be. Ezek a problémák és nehézségek visszatükrözik a bevezetőben felvetett kockázathármasra, amellyel Shakespeare és szerzőtársai a fogyatékossgal élő személyek és családjaik helyzetét írták le: az egészségügyi és a mindennapokkal, a megélhetéssel összefüggő kihívásokon túl a formális és informális támogató-segítő háló is megritkult.

Habár kevés adat áll még rendelkezésünkre, okkal feltételezhetjük, hogy a negatív hatások még megterhelőbbek lehettek azokban a háztartásokban, ahol a gondviselők anyagi és nem anyagi erőforrásai is korlátozottan álltak rendelkezésre; többek között, ahol nem volt stabil internetkapcsolat, jól működő, tanulásra alkalmas eszköz, illetve ahol a szülői reziliencia szintje eleve alacsonyabb volt.

Az eredmények interpretálásához fontos figyelembe vennünk a kutatás néhány módszertani és tartalmi limitációját: a keresési stratégia korlátait, a kutatások leíró jellegét, ami elsősorban abból következik, hogy a lezárások időszakáról egyelőre viszonylag kevés és javarészt leíró kutatás született. Harmadrészt, ahogy erre többször utalni igyekeztünk, bizonyos kihívások és nehézségek nem egyformán érintették a különböző fogyatékossgokban érintett gyerekeket, így általánosítható megállapítások csak nagy óvatossággal tehetők, különös figyelemmel arra, hogy az átfogó keresési stratégia ellenére a beválogatott tanulmányok nem is reprezentálják az összes fogyatékossgot. Szintén óvatos interpretációra ösztönözhetnek az országok közötti és országokon belüli különbségek és lehetőségek, a különböző

élethelyzetben és társadalmi státusban lévő családok helyzete. Más kihívásokkal néz szembe például az a gyerek és szülő, akiknek rendelkezésre állnak jól használható digitális eszközök; azoknak a családoknak megint más választásaik lehetnek, akik olyan országban élnek, ahol a kormányzati, helyi intézkedések közvetlenül reagáltak a fogyatékos gyerekek és az őket nevelők problémáira. Az összefoglaló sokkal inkább arra alkalmas, hogy felhívja a figyelmünket olyan problémagócokra, amelyek a fogyatékossgal élő gyerekeket a nem fogyatékos társaikhoz képest fokozottabban érinthették – és érinthetik a jövőben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amorim, Rita – Catarino, Sara – Miragaia, Pedro – Ferreras, Christina – Viana, Victor –Guardiano, Micaela: The impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder. *Rev Neuro*, Vol. 71, 2020. 285–91.
- Arksey, Hilary – O’Malley, Lisa: Scoping studies: towards a methodological framework. *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 8, Iss. 1, 2005. 19–32. <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>
- Asbury, Kathryn – Fox, Laura – Deniz, Emre – Code, Aimee – Toseeb Umar: How Is COVID-19 Affecting the Mental Health of Children with Special Educational Needs and Disabilities and Their Families? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 51, Iss. 5, 2021. 1772–80. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04577-2>
- Bailey, Tom – Hastings, Richard P. – Totsika, Vasiliki: COVID-19 Impact on Psychological Outcomes of Parents, Siblings and Children with Intellectual Disability: Longitudinal before and during Lockdown Design. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 5, 2021. 397–404. <https://doi.org/10.1111/jir.12818>
- Battistin, Tiziana – Mercuriali, Elena – Zanardo, Vincenzo – Gregori, Dario – Lorenzoni, Giulia – Nasato, Laura – Reffo, Maria Eleonora: Distance Support and Online Intervention to Blind and Visually Impaired Children during the Pandemic COVID-19. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 108, 2021. 103816. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103816>
- Benassi, Erika – Bello, Arianna – Camia, Michela – Scorza, Maristella: Quality of life and its relationship to maternal experience and resilience during COVID-19 lockdown in children with specific learning disabilities. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 37, Iss. 4, 2022. 632–47. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1940005>
- Berard, Mathilde – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Bernard, Jonathan Y. – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Screen time and associated risks in children and adolescents with autism spectrum disorders

- during a discrete COVID-19 lockdown period. *Frontiers in Psychiatry*, Vol. 13, 2022. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2022.1026191>
- Bourion-Bédès, Stéphanie – Rousseau, Héléne – Batt, Martine – Beltrand, Carole – Machane, Rabah – Tarquino, Pascal – Tarquino, Cyril – Baumann, Cédric.: Measuring COVID-19 related stress and its associated factors among the parents of school-aged children during the first lockdown in France. *BMC Public Health* 23, 1823. 2023. <https://doi.org/10.1186/s12889-023-16731-3>
- Bruni, Oliviero – Breda, Maria – Ferri, Raffaele – Melegari, Maria Grazia: Changes in Sleep Patterns and Disorders in Children and Adolescents with Attention Deficit Hyperactivity Disorders and Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Lockdown. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. 1139. <https://doi.org/10.3390/brainsci11091139>
- Bulgarelli, Daniela – Bianquin, Nicole – Barron, Carol – Emmett, Mary-Jane: Outdoor play of children with and without disabilities. Insights from the Covid-19 pandemic in Ireland and Italy. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–15. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2089508>
- Cacioppo, Marine – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Mensah-Gourmel, Johanne – Kandalaf, Christèle et al: Emerging Health Challenges for Children with Physical Disabilities and Their Parents during the COVID-19 Pandemic: The ECHO French Survey. *Annals of Physical and Rehabilitation Medicine, Cerebral Palsy*, Vol. 64, Iss. 3, 2021. 101429. <https://doi.org/10.1016/j.rehab.2020.08.001>
- Colombo, Maddalena – Santagati, Mariagrazia: The Inclusion of Students With Disabilities: Challenges for Italian Teachers During the Covid-19 Pandemic. *Social Inclusion*, Vol. 10, Iss. 2, 2022. 195–205. <https://doi.org/10.17645/si.v10i2.5035>
- Couper-Kenney, Fiona – Riddell, Sheila: The impact of COVID-19 on children with additional support needs and disabilities in Scotland. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1, 2021. 20–34. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872844>
- Embregts, Petri – Heerkens, L. – Frielink, Noud – Giesbers, Sanne – Vromans, Moniek – Vromans, Laura – Jahoda, Andrew: Experiences of Mothers Caring for a Child with an Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the Netherlands. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 65, Iss. 8, 2021. 760–71. <https://doi.org/10.1111/jir.12859>
- Európai Parlament: *Social and economic consequences of COVID-19*. PE-740.071, 2023.
- Fäldt, Anna Erica – Klint, Filippa – Warner, Georgina – Sarkadi, Anna: Experiences of Children with Disabilities during the COVID-19 Pandemic in Sweden: A Qualitative Interview Study. *BMJ Paediatrics Open*, Vol. 6, Iss. 1, 2022. e001398. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2021-001398>

- Geuijen, Pauline M. – Vromans, Laura – Embregts, Petri: A qualitative investigation of support workers' experiences of the impact of the COVID-19 pandemic on Dutch migrant families who have children with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, Vol. 46, Iss. 4, 2021. 300–305. <https://doi.org/10.3109/13668250.2021.1947210>
- Gillespie-Smith, Karri – McConachie, Doug – Ballantyne, Carrie – Auyeung, Bonnie – Goodall, Karen: The Impact of COVID-19 Restrictions on Psychological Distress in Family Caregivers of Children with Neurodevelopmental Disability in the UK. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10803-021-05132-3>
- Grumi, Serena – Provenzi, Livio – Gardani, Alice – Aramini, Valeria – Dargenio, Erika – Naboni, Cecilia – Vacchini, Valeria – Borgatti, Renato: Rehabilitation services lockdown during the COVID-19 emergency: the mental health response of caregivers of children with neurodevelopmental disabilities. *Disability and Rehabilitation*, Vol. 43, Iss. 1, 2021. 27–32. <https://doi.org/10.1080/09638288.2020.1842520>
- Hale, Thomas – Angrist, Noam – Goldszmidt, Rafael – Kira, Beatriz – Petherick, Anna – Philips, Toby – Webster, Samuel – Cameron-Blake, Emily – Hallas, Laura – Majumdar, Saptarshi – Tatlow, Helen: A global panel database of pandemic policies (Oxford COVID-19 Government Response Tracker). *Nat Hum Behav*, Vol. 5, 529–538, 2021. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01079-8>
- Hill, Chelsea – Keville, Saskia – Ludlow, Amanda K.: Inclusivity for children with autism spectrum disorders: Parent's reflections of the school learning environment versus home learning during COVID-19. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–9. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1975253>
- Knox-Vydmanov, Charles – Cote, Alexandre – Wodsak, Veronika: *Social Protection Responses to the COVID-19 Crisis for Persons with Disabilities: Synthesis Paper*. ILO - UNICEF – UNPRPD, 2021.
- Korpa, Terpsichori – Pappa, Theodora – Chouliaras, Giorgos – Sfinari, Anastasia – Eleftheriades, Anna – Katsounas, Matthaios – Kanaka-Gantenbein, Christina – Pervanidou, Panagiota: Daily Behaviors, Worries and Emotions in Children and Adolescents with ADHD and Learning Difficulties during the COVID-19 Pandemic. *Children*, Vol. 8, Iss. 11, 2021. 995. <https://doi.org/10.3390/children8110995>
- Levante, Annalisa, – Petrocchi, Serena – Bianco, Federica – Castelli, Ilaria – Colombi, Costanza – Keller, Roberto – Narzisi, Antonio – Masi, Gabriele – Lecciso, Flavia: Psychological Impact of COVID-19 Outbreak on Families of Children with Autism Spectrum Disorder and Typically Developing Peers: An Online Survey. *Brain Sciences*, Vol. 11, Iss. 6, 2021. 808. <https://doi.org/10.3390/brainsci11060808>

- Logrieco, Maria Grazia – Casula, Laura – Ciuffreda, Giuseppe Niccolò – Novello, Roberta Lucia – Spinelli, Maria – Lionetti, Francesca – Nicolì, Ilaria – Fasolo, Mirco – Giovanni, Valeri – Stefano, Vicari: Risk and Protective Factors of Quality of Life for Children with Autism Spectrum Disorder and Their Families during the COVID-19 Lockdown. An Italian Study. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 120, 2022. 104130. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.104130>
- Miniarikova, Ela – Vernhet, Christelle – Peries, Marianne – Loubersac, Julie – Picot, Marie-Christine – Munir, Kerim – Baghdadli, Amaria: Anxiety and Depression in Parents of Children with Autism Spectrum Disorder during the First COVID-19 Lockdown: Report from the ELENA Cohort. *Journal of Psychiatric Research*, Vol. 149 2022. 344–51. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2021.11.022>
- Montirosso, Rosario – Mascheroni, Eleonora – Guida, Elena – Piazza, Caterina – Sali, Maria Enrica – Molteni, Massimo – Reni, Gianluigi: Stress symptoms and resilience factors in children with neurodevelopmental disabilities and their parents during the COVID-19 pandemic. *Health Psychology*, Vol. 40, Iss. 7, 2021. 28–438. <https://doi.org/10.1037/hea0000966>
- Morales, Jose – Fukuda, David H. – Garcia, Vanessa – Pierantozzi, Emanuela – Curto, Cristina – Martínez-Ferrer, Josep O. – Gómez, Antonia M. – Carballeira, Eduardo – Guerra-Balic, Myriam: Behavioural Improvements in Children with Autism Spectrum Disorder after Participation in an Adapted Judo Programme Followed by Deleterious Effects during the COVID-19 Lockdown. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18, Iss. 16, 2021. 8515. <https://doi.org/10.3390/ijerph18168515>
- Morris, Phoebe O. – Hope, Edward – Foulsham, Tom – Mills, John: Parent-reported social-communication changes in children diagnosed with autism spectrum disorder during the COVID-19 pandemic in the UK. *International Journal of Developmental Disabilities*, 2021. 1–15. <https://doi.org/10.1080/20473869.2021.1936870>
- Nusser, Lena: Learning at home during COVID-19 school closures – How do German students with and without special educational needs manage? *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, Iss. 1. 2021. 51–64. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1872845>
- Pihlainen, Kaisa, – Turunen, Serja – Melasalmi, Anitta – Koskela, Teija: Parents' competence, autonomy, and relatedness in supporting children with special educational needs in emergency remote teaching during COVID-19 lockdown. *European Journal of Special Needs Education*, 2022. 1–13. <https://doi.org/10.1080/08856257.2022.2159280>
- Polónyiová, Katarína – Belica, Ivan – Celušáková, Hana – Janšáková, Katarína –Kopčíková, Mária – Szapuová, Žofia – Ostatníková, Daniela: Comparing

- the Impact of the First and Second Wave of COVID-19 Lockdown on Slovak Families with Typically Developing Children and Children with Autism Spectrum Disorder. *Autism*, Vol. 26, Iss. 5, 2022. 1046–55. <https://doi.org/10.1177/13623613211051480>
- Polónyiová, Katarína – Rašková, Barbara – Ostatníková, Daniela: Changes in Mental Health during Three Waves of the COVID-19 Pandemic in Slovakia: Neurotypical Children versus Children with Autism Spectrum Disorder and Their Parents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 19, Iss. 19, 2022. 11849. <https://doi.org/10.3390/ijerph191911849>
- Rogers, Gemma – Perez-Olivas, Gisela – Stenfert Kroese, Biza – Patel, Varsha – Murphy, Glynis – Rose, John – Cooper, Vivien et al.: The Experiences of Mothers of Children and Young People with Intellectual Disabilities during the First COVID-19 Lockdown Period. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Vol. 34, Iss. 6, 2021. 1421–30. <https://doi.org/10.1111/jar.12884>
- Shakespeare, Tom – Ndagire, Florence – Seketi, Queen E.: Triple Jeopardy: Disabled People and the COVID-19 Pandemic. *The Lancet*, Vol. 397, (10282), 2022. 1331–33. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)00625-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)00625-5)
- Stankovic, Miodrag – Stojanovic, Aleksandra – Jelena, Stojanov – Stankovic, Matija – Shih, Andy – Stankovic, Sandra: The Serbian Experience of Challenges of Parenting Children with Autism Spectrum Disorders during the COVID-19 Pandemic and the State of Emergency with Lockdown. *European Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 31, Iss. 4, 2022. 693–98. <https://doi.org/10.1007/s00787-021-01917-0>
- Theis, Nicola – Campbell, Natalie – De Leeuw, Julie – Owen, Marie – Schenke, Kimberley C.: The Effects of COVID-19 Restrictions on Physical Activity and Mental Health of Children and Young Adults with Physical and/or Intellectual Disabilities. *Disability and Health Journal*, Vol. 14, Iss. 3, 2021. 101064. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101064>
- Touloupis, Thanos: Parental Involvement in Homework of Children with Learning Disabilities during Distance Learning: Relations with Fear of COVID-19 and Resilience. *Psychology in the Schools*, Vol. 58, Iss. 12, 2021. 2345–60. <https://doi.org/10.1002/pits.22596>
- United Nations: *Policy Brief: A Disability-Inclusive Response to COVID-19*. New York: UN, 2020.
- van de Pas, Kelly G. H.– Hesselink, Marijn L. – Schlechtrien, Robin – Arayess, Lianne – Kreutz, Johanna M. – Vreugdenhil, Anita C. E.: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Lifestyle and Wellbeing of Children, Adolescents and Their Parents: A Qualitative Study. *Children*, Vol.9, 1929. 2022. <https://doi.org/10.3390/children9121929>
- Varengue, Roxane – Brochard, Sylvain – Bouvier, Sandra – Bailly, Rodolphe – Houx, Laetitia – Lempereur, Mathieu – Kandalaft, Christèle et al.: Perceived

- Impact of Lockdown on Daily Life in Children with Physical Disabilities and Their Families during the COVID-19 Pandemic. *Child: Care, Health and Development*, Vol. 48, Iss. 6, 2022. 942–55. <https://doi.org/10.1111/cch.12952>
- Walters, Thomas – Simkiss, Nicola J. – Snowden, Robert J. – Gray, Nicola S.: Secondary School Students’ Perception of the Online Teaching Experience during COVID-19: The Impact on Mental Wellbeing and Specific Learning Difficulties. *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 92, Iss. 3, 2022. 843–60. <https://doi.org/10.1111/bjep.12475>
- Wolstencroft, Jeanne – Hull, Laura – Warner, Lauren – Akhtar, Tooba Nadeem – Mandy, William – Imagine-Id Consortium – Skuse, David: ‘We Have Been in Lockdown since He Was Born’: A Mixed Methods Exploration of the Experiences of Families Caring for Children with Intellectual Disability during the COVID-19 Pandemic in the UK. *BMJ Open*, Vol. 11, Iss. 9, 2021. e049386. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-049386>
- Wong, Geoff – Greenhalgh, Trish – Westhorp, Gill – Buckingham, Jeanette – Pawson, Ray: RAMESES Publication Standards: Meta-Narrative Reviews. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 69, Iss. 5, 2013. 987–1004. <https://doi.org/10.1111/jan.12092>

LUX ÁGNES*

A COVID-19 járvány oktatási jogszabályi környezete Magyarországon

The Educational Legislative Environment of the COVID-19 Epidemic in Hungary

ABSTRACT: The COVID-19 pandemic has caused not only a global challenge never seen before, but also disruptions in education systems around the world. School closures introduced by governments as one of the 'general' epidemic measures affected billions of children. Beyond the immediate impact on education, these closures have had far-reaching consequences for children's rights in various areas of children's lives, including access to nutrition, food security, and mental health, but have also brought with them several equality challenges. This article reviews the Hungarian educational legislative environment during the epidemic situation, also focusing on the practice of non-judicial fundamental rights defender institutions, which resulted that several points were (would be) offered for investigations from a fundamental rights perspective - also for the ombudsman's office with ex officio initiated investigations, or by highlighting the problems appearing in the field using extralegal means.

KEYWORDS: education, digital education, COVID-19, ombudsman, children's rights, equal opportunities, child protection services

Bevezetés

A COVID-19 járvány miatt világszerte iskolabezárásokra¹ került sor, amely súlyos következményekkel járt a gyermekek megfelelő táplálkozáshoz való hozzáférése,

* A szerző a HUN-REN TK Jogtudományi Intézetének Tudományos munkatársa, illetve az ELTE Társadalomtudományi Kar Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének egyetemi adjunktusa. E-mail: lux.agnes@tatk.elte.hu

¹ UNESCO: *Education: From disruption to recovery*. <https://webarchive.unesco.org/web/20220629024039/https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/> (Letöltés ideje: 2023. október 4.); UNICEF: *Pandemic Classroom*. 2021 March. <https://www.unicef.org/>

élelmiszerbiztonságára,² befolyásolta a tanulási képességeik fejlődését³ és mentális egészségét.⁴ Ahogyan Lannert fogalmaz, «a COVID-19 járvány a 21. században eddig tapasztalható legkiterjedtebb olyan globális jelenség, ami világszerte negatívan érintette az oktatási rendszereket. A 2020 februárjában kezdődött koronavírus-járványra válaszul 188 országban zártak be iskolákat, ami alapvetően mintegy 1,6 milliárd gyermek, fiatal és családja életét érintette.»⁵

A Kormány 2020. március 11-én Magyarország egész területére Magyarország Alaptörvénye (a továbbiakban: Alaptörvény) 53. cikke szerinti veszélyhelyzetet hirdetett ki a COVID-19 koronavírus által okozott járvány mint az élet- és vagyonszükségletet veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében. A különleges jogrend⁶ e speciális alakzatának bevezetése a Kormány számára rendkívüli felhatalmazást jelentett arra, hogy a járvány által okozott veszélyhelyzetet rendeleti kormányzással hárítsa el. A Kormány a különleges jogrend ideje alatt az általánostól eltérő szabályokat hozhat, amelyek akár alapjogkorlátozásokkal is járhatnak.⁷ Ennek keretében rendelte el 2020 márciusában a Kormány az egyetemek látogatási tilalmát és a köznevelésben is a digitális

press-releases/schools-more-168-million-children-globally-have-been-completely-closed (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

² Borkowski, Artur – Correa – Santiago, Javier – Bundy, Donald A. P. – Burbano, Carmen – Hayashi, Chika – Lloyd-Evans, Edward – Neitzel, Jutta – Reuge, Nicolas: COVID-19: Missing More Than a Classroom. The impact of school closures on children’s nutrition. *Innocenti Working Papers*, 2021. no. 2021-01, UNICEF Office of Research – Innocenti, Florence.

³ Alban Conto, Maria Carolina - Akseer, Spogmai - Dreesen, Thomas - Kamei, Akito - Mizunoya, Suguru - Rigole, Annika: COVID-19: Effects of school closures on foundational skills and promising practices for monitoring and mitigating learning loss. *Innocenti Working Papers*, no. 2020-13, UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence.

⁴ UNICEF Magyar Bizottság Alapítvány: Járványhelyzet hatása a gyerekekre. Kutatás. 2021. <https://unicef.hu/mentalis-egeszseg/kutatás> (Letöltés ideje: 2023. október 1.) és Minardi, Ana Luiza – Hares, Susannah – Lee, Crawford: *Containing the Epidemic: Should Schools Close for Coronavirus*. Center for Global Development, 2020. <https://www.cgdev.org/blog/containing-epidemic-should-schools-close-coronavirus> (Letöltés ideje: 2023. október 1.)

⁵ Lannert Judit: A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In: *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: Társki Társadalomkutatási Intézet Zrt; TÁRKI, 2022. 307.

⁶ Till Szabolcs: „Különleges jogrend”. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András), 2019. <http://ijoten.hu/szocikk/kulonleges-jogrend> (Letöltés ideje: 2023. október 1.) és Csink Lóránt: Mikor legyen a jogrend különleges? *Iustum Aequum Salutare* 2017. 4. 7–16.

⁷ Az Alkotmánybíróság értelmezte az alapjogok különleges jogrendi korlátozásának, a lehetséges állami beavatkozásnak az Alaptörvény szerinti esetköreit (54. cikk (1) bekezdés), amelynek alapján az egyik a felfüggesztés, amely ‘olyan erős korlátozást jelent, mely miatt az alapjog átmenetileg egyáltalán nem gyakorolható, a másik, az enyhébb korlátozás, amely az általános szabályokon túlmenő alapjog-korlátozás. Lásd erről bővebben: Chronowski Nóra: Érdekérvényesítés COVID alatt és után. In: Gárdos-Orosz Fruzsina – Lőrincz Viktor: *Jogi*

munkarendre való átállásról döntött, azzal a céllal, hogy a tanulók és az intézmények dolgozói elkerülhessék a személyes találkozást, illetve a tanulók tanulmányi követelményeit tantermen kívül teljesíthessék.

A 2020 augusztusától az ismételten romló járványügyi adatokra reagálva az Emberi Erőforrások Minisztériuma 2020. augusztus 29-én Intézkedési tervet adott ki a 2020/2021-es tanévben a köznevelési intézményekben a járványügyi készenlét idején alkalmazandó eljárásrendről, amelyet 2020. szeptember 7-én és október 1-jén kiegészítettek. Ebben kitértek az intézmények látogatására, a rendezvényekre, a kirándulásokra, az egészségügyi szempontból biztonságos környezet kialakítására, az étkezésre vonatkozó szabályokra, a külföldről érkező tanulókra, a kollégiumi elhelyezésre vonatkozó szabályokra. Támponokat adtak az eljárásrendben továbbá az iskolai egészségügyi ellátás szabályaira, a tanulói hiányzások kezelésére, a beteg személy esetén szükséges teendőkre, fertőzéssel érintett személyek esetére vonatkozó intézkedésekre, illetve a tájékozódásra és kommunikációs csatornákra. A tematikus kérdések megválaszolására létrehoztak egy közvetlen elérhetőséget (vedekezesakoznevelésben@emmi.gov.hu). Az őszi járványügyi adatokra figyelemmel a Kormány 2020. november 11-től újból digitális munkarendet léptetett életbe a fejlesztő nevelést-oktatást végző iskolákban, a 9. évfolyamtól a középfokú iskolákban, valamint az általános iskolai felnőttoktatásban. Az óvodák és az általános iskolák a 14 év alattiak számára nyitva maradtak, de a dolgozókat hetente tesztelték. Az általános iskolákban az aktuális járványügyi adatokra figyelemmel dönthettek az egyes osztályok vagy intézmények teljes bezárásáról, amelynek során az EMMI és az NNK közösen megvizsgálta, hogy szükséges-e elrendelni az intézményben más munkarendet. Az intézményben a tantermen kívüli, digitális munkarend bevezetéséről az Operatív Törzs döntött. Az intézmény a jogszabályok alapján az arra jogosult szervtől haladéktalanul tájékoztatást kapott a döntésről. Az átállást okozó állapot megszűnése után az intézmény jelzést kapott arra, hogy térjen vissza a normál munkarend szerinti oktatás folytatására. A középfokú intézmények kollégiumai az iskolaigazgatók döntései szerint működhetnek. A Kormány a digitális munkarend támogatása, a hozzáférhetőség biztosítása érdekében novemberben döntött a tanulókat és pedagógusokat megsegítő ingyenes internet-hozzáférési szolgáltatásról.

A koronavírus-járvány miatti átállás több kérdésben kihívás elé állította a köznevelési intézmények, de az alapjogokkal foglalkozó szerveket, így az Oktatási Jogok Biztosát és az Alapvető Jogok Biztosát is. Az oktatási biztoshoz olyan típusú panaszok is érkeztek 2020-ban, „amelyekhez hasonlókkal sem találkozhatunk az elmúlt két évtizedben. Ezekben az ügyekben gyakran éltünk azzal a lehetőséggel, hogy telefonon hívtuk fel az iskolát vagy a fenntartót, és ajánlottuk

Diagnózisok III. A COVID-19 világvárvány hatásai a jogrendszerre. Budapest: TK JTI – L>Harmattan, 2023. 163.

fel a segítségünket. Számos panasz nyomán kértünk állásfoglalást a köznevelési államtitkártól, az Oktatási Hivaltól, a Klebelsberg Központtól és juttattuk el azokat a pedagógusokhoz, szülőkhöz és diákokhoz. Szorosabb együttműködést alakítottunk ki az alapvető jogok biztosával és a Nemzeti Információs és Adatvédelmi Hatóság elnökével, az Országos Diáktanáccsal, a pedagógusok szakszervezeteivel és a szülői szervezetekkel. Közös kerestünk megoldásokat olyan esetekre, amelyeknek nem volt előzménye, a jogszabályok pedig nem adtak eligazítást az ügyek kezeléséhez, megértéséhez.” (Oktatási biztos, 2020) támogatásáról is.

Jelen rövid, elsősorban a jogszabályokra koncentráló áttekintés arra keresi a választ, hogy a jogszabályok mennyire tudtak hatékonyan reagálni az oktatás feltételeinek pandémia miatti megváltozására, s mennyire érvényesültek az esélyegyenlőségi szempontok, például reflektáltak-e arra, hogy a távoktatás problémái nem azonos mértékben érintették a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó gyermekeket, valamint a hátrányos helyzetű térségek iskoláinak oktatóit.

A köznevelés jogszabályi környezete és a járványügyi intézkedések

Magyarországon az oktatáshoz való jogot az Alaptörvény XI. cikke garantálja, kiemelve, hogy „Minden magyar állampolgárnak joga van a művelődéshez. Magyarország ezt a jogot a közművelődés kiterjesztésével és általánossá tételével, az ingyenes és kötelező alapfokú, az ingyenes és mindenki számára hozzáférhető középfokú, valamint a képességei alapján mindenki számára hozzáférhető felsőfokú oktatással, továbbá az oktatásban részesülők törvényben meghatározottak szerinti anyagi támogatásával biztosítja.” [Alaptörvény XI. cikk (1) és (2) bekezdései]. Ez kiegészül a szülő neveléshez való alkotmányos jogával, amelyet az Alaptörvény XVI. cikkének (2)-(3) bekezdése rendez, azáltal, hogy kimondja, „A szülőknek joguk van megválasztani a gyermeküknek adandó nevelést. A szülők kötelesek kiskorú gyermekükről gondoskodni. E kötelezettség magában foglalja gyermekük taníttatását.” [Alaptörvény XVI. cikk (2)-(3) bekezdés].

A pandémia idején a fenti alkotmányos rendelkezések, valamint a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény (a továbbiakban Nkt.) szabályai mellett, a köznevelést ún. veszélyhelyzeti jogszabályok – jellemzően, a jogforrási hierarchia alacsonyabb szintjén alakították – főként kormányrendeletek, mint például a 2022. június elsejéig hatályos 484/2020. (XI. 10.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedések második üteméről, az 598/2021. (X. 28.) Korm. rendelet a munkahelyek koronavírus elleni védelméről.

Ezeket túlmenően minisztériumi határozatok szabályozták a köznevelés területét, így az 15/2020. (XI. 26.) EMMI határozat az országos pedagógiai-szakmai ellenőrzési eljárások megszervezéséről és lebonyolításáról, amely a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról

szóló 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendeletben meghatározott, a 2021. évben lefolytatandó országos pedagógiai-szakmai ellenőrzési eljárások megszervezését és lebonyolítását a veszélyhelyzet időtartamára felfüggesztette, s online ellenőrzési eljárást vezetett be (Idekapcsolódik azt ezt módosító 23/2021. (V. 31.) EMMI határozat a 15/2020. (XI. 26.) EMMI határozat módosításáról is).

A 29/2021. (XI. 19.) EMMI határozat a járványügyi időszak köznevelési védelmi intézkedéseiről, valamint a SZFHÁT/122787-1/2021 ITM Egyedi miniszteri határozat a járványügyi időszak szakképzési védelmi intézkedéseiről a köznevelési és szakképző intézményekben történő belépés feltételül szabta, hogy az intézmény a COVID-19-elleni vakcinációt (például uniós digitális COVID- igazolvány, a koronavírus elleni védetség igazolásáról szóló 60/2021. (II. 12.) Korm.rendelet szerinti védetség igazolvány, illetve applikáció, az Egészségügyi Világszervezet (WHO) által kiadott nemzetközi oltási bizonyítvány bemutatása által) ellenőrizte – ide nem értve az nevelő-oktató tevékenységet végzőket, gyermekeket, tanulókat.

Az 12/2021. (VI. 15.) EMMI egyedi utasítás az egészségügyi, szociális és köznevelési ágazat szakmai rendezvényeinek megtartásáról (s korábban a hatályon kívül helyezett, hasonló tárgyú 1/2020. (IX. 8.) EMMI utasítás) a koronavírus-járvány harmadik hullámára reflektált, s engedélyezte az egészségügyi, köznevelési és szociális ágazat szakmai rendezvényeinek személyes jelenléttel járó megtartását, megfelelő járványügyi megelőző intézkedések betartása mellett (például a védetség igazolásával).

Kiemelendő, az EMMI Intézkedési terv a köznevelési intézményekben a járványügyi készenlét idején alkalmazandó eljárásrendről, valamint a 2021/2022. tanévben a szakképző intézményekben a járvány elleni védekezéssel kapcsolatos ITM eljárásrend. Ezek tartalmazták az aktuális ún. karantén szabályokat, az intézmények takarítására, fertőtlenítésére, az intézmények látogatására, rendezvények (például ballagás), kirándulások megtartására, étkeztetésre, kollégiumi elhelyezésre vonatkozó szabályokat. A testhőmérséklet mérését már korábban elrendelték a 431/2020. (IX. 18.) Korm. rendelettel – a járványügyi készültségi időszak védelmi intézkedéseiről – 4. § b) pontjával, 2020. október 1-jétől.

Az emberi erőforrások miniszterének 2021. április 16-i, az óvodák és általános iskolák 1-4. évfolyamainak jelenléti munkarendhez történő visszatérése tárgyú levélben megfogalmazott általános, minden intézményre érvényes tudnivalók alapján kezelték a hiányzásokat 2021. április 19-e után. A levél szerint: „A tanulók hiányzásával kapcsolatban kérjük, hogy kellő rugalmassággal, mindemellett a hatályos jogszabályok és a kiadott intézkedési tervben foglaltak figyelembevételével járjanak el. A 20/2021. EMMI rendelet 51. § (2) bekezdés c) pontja értelmében az intézményvezetőnek alapos indokkal lehetősége van a tanuló távolmaradást igazoltnak tekintésére. A tanév előtt kiadott intézkedési terv rögzíti, hogy veszélyeztetett tanuló esetén szülői kérelemre, igazgatói döntés alapján lehetőség van arra, hogy az illető otthonról kapcsolódjon be az oktatásba.”

A 2019/2020. tanév megkezdését megelőzően az EMMI Intézkedési tervet adott ki a köznevelési intézményekben a járványügyi készenlét idején alkalmazandó eljárásrendről, amely 11 intézkedési csomagban sorolta fel az iskolák általi teendőket, illetve adott felhatalmazást helyi előírások megfogalmazására, valamint elrendelte az iskolák tanévet megelőző átfogó takarítását. Az Intézkedési tervet a szaktarca számos alkalommal (a módosítások száma elérte a hetet, 2022. szeptemberében) módosította. A Kormány a 431/2020. (IX. 18.) Korm. rendelettel döntött a járványügyi készségi időszakok védelmi intézkedéseiről, amellyel elrendelte az iskolákban a testhőmérséket és belépési korlátozást vezetett be. A következő országos döntést a 484/2020. (XI. 10.) Korm. rendelet jelentette, a veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedések második üteméről. Ez utóbbi a korábbi intézkedések fenntartása mellett elrendelte 9. évfolyamtól a digitális munkarendben való működést az 1-8 évfolyam hagyományos oktatása mellett. Továbbá a szakmai szabályoknak megfelelő a SARS-CoV-2 koronavírus kimutatására alkalmas vizsgálatot (tesztelést) jelentett be a nevelési, oktatási intézmény, nevelési, oktatási tevékenységet végző dolgozója esetében. A további részletszabályokat a tantermen kívüli, digitális munkarend bevezetéséről szóló 14/2020. (XI. 10.) EMMI határozat fogalmazta meg 2020. november 11-től, amely megismételte, hogy a középfokú iskolákban a hat és a nyolc évfolyamos gimnáziumok 5-8. évfolyamai kivételével digitális munkarendben került megszervezésre a nevelés-oktatás. Ugyanezen szabály érvényesült a fejlesztő nevelés-oktatást végző iskolákban és a felnőttoktatásban is.

A következő intézkedéssel a Kormány a 104/2021. (III. 5.) Korm. rendelet döntött a védelmi intézkedések ideiglenes szigorításáról, és ennek 11. §-ával elrendelte 2021. március 8-ától az óvodák és a pedagógiai-szakmai szolgáltatást nyújtó intézmények kivételével a köznevelési és a szakképző intézmények tantermen kívüli, digitális munkarendben való működését. Majd a köznevelési intézményekben, a szakképző intézményekben, valamint a felnőttképzésben a rendes oktatásra történő visszatérésről és az óvodákban elrendelt rendkívüli szünet megszüntetéséről szóló 177/2021. (IV. 15.) Korm. rendelet 2. § (1)-(2) bekezdése kimondta, hogy 2021. április 19. napjától az általános iskolák 1-4. évfolyamain (alsó tagozat) a tantermen kívüli, digitális munkarend megszüntetésre kerül, és rendes munkarendben működnek tovább. Míg ugyanezen kormányrendelet 2. § (3)-(4) bekezdése arról is rendelkezett, hogy az általános iskolák 5-8. évfolyamain (felső tagozat) és a középiskolákban 2021. május 10-től a digitális munkarendet megszüntetik.

A szakellátásban élő gyermekek oktatása

Magyarországon a családjukból kiemelt, gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő kiskorú gyerekek száma 2020-ban a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján

20 743 fő volt. 2022-re ez a szám tovább emelkedett 21 172 főre, közülük továbbra is körülbelül 14 500 körüli gyermek élt nevelőszülőknél.⁸

A veszélyhelyzet ideje alatt teendő, egyes szociális és gyermekvédelmi ellátásokkal kapcsolatos intézkedésekről, valamint a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatásoknak a veszélyhelyzet ideje alatt elrendelt működési rendjéről szóló 556/2020. (XII.4.) Korm. Rendelet tartalmazott rendelkezéseket a szolgáltatások további működésére vonatkozóan.

A gyermekvédelmi intézményekben élő gyermekek életét tehát a szociális intézményekben élő ellátottakéhoz hasonlóan szabályozták a pandémia alatt, amely így jelentősen különbözött a családban élő gyermekek helyzetének kezelésétől, s annak ellenére, hogy a vírus terjedésének megakadályozása, csökkentése miatti szigorú intézkedéseket bevezetése érthető cél volt, amelyeket a bentlakásos intézményekben élők jogainak lehetőség szerinti tiszteletben tartása mellett kellett foganatosítani, a gyermekek esetében a teljes látogatási és kijárási tilalom nehézséget okozott a kapcsolattartásban és az amúgy is érzelmi szükségleteik kielégítésben egyaránt.

Az online oktatás bevezetése sok esetben olyan gyakorlati problémákba is ütközött, mint például nem voltak kellő számban számítógépek az adott szakellátási intézményben, vagy nem állt rendelkezésre nyomtató, vagy papír (például az elektronikus úton küldött házi feladatok megoldásához).

Az UNICEF Magyarország gyermekvédelmi vezetője szerint, „a gyermekvédelmi gondoskodásban élő gyerekek sokszor nem kis lemaradásban vannak a kezdeti hátrányaik nyomán. Az gyermekotthonokban és a nevelőszülői családokban nem tudják olyan felkészültséggel, figyelemmel tanítani a gyerekeket, mint egy átlagos családban (ahol szintén nagyon nagy kihívással küszködnek a szülők). Sokkal több gyerekre jut egy nevelő, aki többnyire eltérő életkorú- és szükségletű gyerekek taníttatásával próbál megbirkózni, miközben a feladatra eleve nem feltétlenül kompetens. Az eszközhiány itt is jelentősen sújtja az intézményrendszert, többségében nem áll rendelkezésre annyi technikai eszköz, hogy a gyerekek képesek legyenek követni a digitális tananyagot, majd elvégezni a rájuk osztott feladatokat. A helyzet gyakran úgy néz ki, hogy egy nevelő az egyik napon csak az egyik gyerekekkel foglalkozik (a jó esetben kinyomtatott feladatlapokon), a többiek pedig szabadfoglalkozást kapnak, amíg rájuk nem kerül a sor. Könnyű belátni, hogy mindez a meglévő hátrányok elmélyüléséhez vezet.”⁹

Az ELTE Társadalomtudományi Karán 2020 júniusában „Gyermekvédelem és gyermekjólét a COVID-19 idején” című kerékasztalon elhangzott, hogy távolságtartás gyökeres változásokat hozott az alapvetően személyes találkozásokra építő

⁸ Gyermekvédelmi szakellátásban részesülő kiskorúak vármegye és régió szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0043.html (Letöltés ideje: 2023. október 1.)

⁹ Szlankó Viola: *Karanténban a gyermekvédelem*. Unicef Blog. <https://unicef.hu/blog/karantenban-a-gyermekvedelem-szlanko-viola> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 23.)

gyermekjóléti és gyermekvédelmi területen, s a gyermekjóléti alapellátásban meglazult a kapcsolat az ügyfelekkel, megritkultak a jelzések, s kihívást jelentett a digitális oktatás támogatása, sok szülő elvesztette a munkáját, mélyült a szegénység.¹⁰

Esélyegyenlőségi megfontolások

A tanulók közötti egyenlőtlenségeket elsősorban az növelte meg a távoktatás során, hogy a hátrányos helyzetű tanulók jóval kevesebb szülői és technikai erőforrással rendelkeznek. A jobb helyzetben lévő családokban a gyerekek sokkal több szülői támogatást kapnak, és több erőforrásuk van (például saját számítógép) az otthoni tanuláshoz.¹¹

Megjegyzendő, hogy 2016 októberében fogadták el Magyarország Digitális Oktatási Stratégiáját (DOS)¹², amely alapján 2019-re a teljes tananyagot digitalizálni kellett volna, illetve biztosítani a pedagógusok és a diákok számára az adaptációhoz szükséges háttértudást. A Digitális Jólét Program egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy «mindenki a digitalizáció nyertesévé válhasson és elkerüljük a társadalom digitális megosztottságát.» A Digitális Jólét Program keretében fogadta el a Kormány a DOS-t, amelynek a megvalósítása a Digitális Pedagógiai Módszertani Központ (DPMK) közreműködésével zajlik. „A DOS-ban megfogalmazott céloknak megfelelően, a jövő iskolája digitális. 2018 végére, a 2019-es tanév kezdetére minden iskolában szélessávú internet elérés és WiFi lefedettség lesz, a pedagógusok jelentős része kap tanári laptopot és a tantermek felszereltsége is javul. Altalánossá válhat a diákok saját eszközeinek bevonása a tanulási-tanítási folyamatba és jelentősen bővül majd a digitális tananyag tartalmi kínálat is.»¹³ Ehhez képest az elérhető adatok szerint a tananyag 15-20%-a készült el a pandémia idejére.¹⁴ A kormányzat részéről 2023 júniusában számoltak be arról, hogy lezárult a Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökség (KIFÜ) által 2017-ben indított „A köznevelési intézmények vezetékes és vezeték nélküli hálózati fejlesztései” című projekt, amelynek keretében összesen 440 szakképző intézményben épült ki iskolai wifi-hálózat. A Diákháló Program részeként megvalósult fejlesztésnek

¹⁰ Gyermekvédelem és gyermekjólét a Covid19 idején. Online panelbeszélgetés. ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék. 2020. június <https://www.elte.hu/content/gyermekvedelem-es-gyermekjolelet-a-covid-19-idejen.t.21549> (Letöltés ideje: 2023. október 3.)

¹¹ Lannert, 2022. 319.

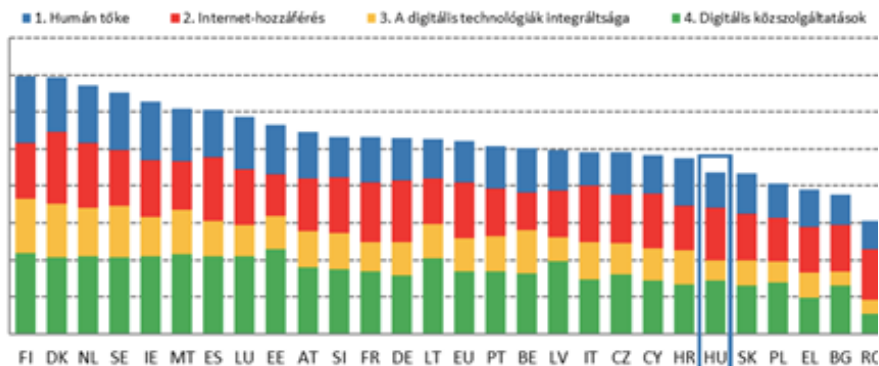
¹² 1536/2016. (X. 13.) Korm. határozat Magyarország Digitális Oktatási Stratégiájáról.

¹³ DOS - Magyarország Digitális Oktatási Stratégiája. <https://digitalisjoletprogram.hu/hu/tartalom/dos-magyarorszag-digitalis-oktatasi-strategiaja> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 23.)

¹⁴ Iskola a monitoron. Magyar Hang. idézi Szegénységi jelentés, 2020. https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2020/09/EAPN-EAPN-Hungary-Poverty-Watch-2020_HU-4670.pdf 10. (Letöltés ideje: 2023. október 1.)

2022. évi DESI	Magyarország		EU
	helyezés	pontszám	pontszám
	22.	43,8	52,3

A digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutató (DESI) szerinti 2022-es rangsor

Forrás: DESI 2022. Country profile (HU). <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi-hungary> (letöltés ideje: 2023. Október 2.)

köszönhetően a KIFÜ jelenleg országosan már 4358 intézményt lát el wifi-hálózatral és az iskolák 89 százalékának biztosít sávszélességet.”¹⁵

Ugyanakkor, az Európai Bizottság 2014 óta publikált, a digitális gazdaság és társadalom fejlettségét mérő mutatóról (DESI) szóló éves jelentés¹⁶ szerint, a 2022. évi mutató alapján Magyarország a 27 uniós tagállam között a 22. helyen áll, s az ország előrehaladása e téren az elmúlt néhány évben nagyjából az uniós átlagnak megfelelő ütemben zajlott, de így is az utolsó országok – Szlovákia, Lengyelország, Görögország, Románia, Bulgária – között van.

Ha teljesült is volna az DOS szerinti cél, a pandémia felszínre hozta, hogy mind a pedagógus társadalom, mind a lakosság – úgy általában – híján van a szükséges technológiai eszközöknek és tudásnak, amelynek tetten érhető jelentős geográfiai különbségei tovább szélesítik a szakadékokat a gyerekesoportok között, tehát minél inkább hátrányosabb helyzetű egy térség, annál nagyobb a lemaradás a digitális tudásban és hozzáférésben is. Ahogyan a 2020-as magyar Szegénységi jelentés idézi:

¹⁵ Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökség: Egyre nagyobb sávszélességgel rendelkeznek a hazai köznevelési intézmények. <https://kifu.gov.hu/egyre-nagyobb-savszelesseggel-ren-delkeznek-a-hazai-koznevelési-intezmenyek/> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

¹⁶ DESI 2022. Country profile (HU). Hungary in the Digital Economy and Society Index. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi-hungary> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

„az esetek többségében táv-, és nem digitális oktatás valósult meg, e-mailen küldött PDF-file-okban küldött feladatokkal, és a szülők által – sokszor éjszaka szkennelt – megoldásokkal. Az eszközöket – nyilván az igények töredékét kielégítve – civilek próbálták biztosítani... Különösen nehéz helyzetbe kerültek a sajátos nevelési igényű gyermekeket nevelők, hiszen az ő esetükben két-három hét fejlesztés kimaradásának óriási, hosszú távú negatív következményei lehetnek. Az érintett gyermekek személyes képzéséről ilyen helyzetekben is gondoskodni szükséges, ami a fővárostól távolodva, különösen a kisebb, hátrányos helyzetű településeken szinte lehetetlen. Célzott állami program hiányában a szükséges technológiai eszközök beszerzése is problematikus volt az érintett családoknak, a fejlesztések pedig számos esetben teljesen elmaradtak, állapotromlást okozva az érintett gyerekek fejlődésében. A szülőknek a – jellemzően az alacsony bevételeik, a foglalkoztatási anomáliáik, továbbá a túlterheltségük miatt hatalmas teher és kihívás volt ez az időszak. Az SNI-s gyerekeknél különösen fontos lenne a pedagógusokkal való személyes kontaktus, hiszen számukra még inkább motivációt és hűzóerőt jelentenek a tanáraik, hiszen esetükben fokozottan ez a szerepük. Számos családnál a testvérek is megsínylették azt, hogy ennyi extra energiát igényelt a szüleiktől a helyzet megoldása. A becslések szerint¹⁷ a pandémia alatt a magyar gyerekek 20%-át nem tudta involválni az oktatás, többnyire olyanokat, akik halmozottan hátrányos helyzetűek. Az is világosan látszik, hogy a tanárok többségére óriási plusz munkaterhet rótt a járvány, a nem várt helyzet gyors megoldása, a hibrid oktatásra való átállás.”¹⁸

Egyes mérések szerint a pedagógusok nagyobb része (62%) nem kapott elegendő szakmai segítséget az online oktatás ideje alatt. A szülők 17%-a számolt be arról, hogy nem tud megfelelő körülményeket biztosítani gyermeke számára. Szintén a szülők terheit növelte, hogy beszámolóik szerint rendkívül sok időt kellett fordítaniuk a gyerekekkel való együtt-tanulásra. E felmérés egyik legnagyobb tanulsága az volt, hogy a pedagógusok és a családok is magukra vannak hagyva a pandémiával és az abból fakadó új oktatási helyzettel. Voltak olyan gyerekek, akik már 6–8 évesen lemaradtak a tananyaggal, ami szinte behozhatatlan hátrány.¹⁹

A Rosa Parks Alapítvány, a Motiváció Egyesület és a Partners Hungary 48 tanoda, 35 roma közösségi szervezetek és 45 Borsod- és Szabolcs-Szatmár megyei szülő tapasztalatait összegző, nem reprezentatív felmérésének megállapításai szerint, a „digitális tanrend még látványosabbá tette az egyébként is széles körű

¹⁷ Hermann Zoltán: *Hány diákhöz nem jut el az online távoktatás?* MTA KRTK KTI honlapja, 2020. <https://kti.krtk.hu/koronavirus/hany-diakhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatatas/12769> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 23.)

¹⁸ Szegénységi jelentés, 2020. https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2020/09/EAPN-EAPN-Hungary-Poverty-Watch-2020_HU-4670.pdf 10-11o. (Letöltés ideje: 2023. szeptember 23.)

¹⁹ Civil Kollégium Alapítvány: *Felmérést készítettünk a szülők és a pedagógusok körében.* <https://www.cka.hu/felmerest-keszítettunk-a-szulok-es-a-pedagogusok-koreben> (Letöltés ideje: 2023. október 5.)

problémákat: az alaposan dokumentált eszköz- és internetszükségén túl a digitális tudás, az önálló tanulás és az ehhez szükséges legelemibb feltételek: a tanulási tér és környezet szükségességét...A megkérdezettek becslése szerint a tanodás gyermekek és fiatalok átlag kétharmada tudott bekapcsolódni a digitális oktatásba – ez azért rossz hír, mert azokon a településeken, ahol tanoda sincs, minden valószínűség szerint még rosszabb ez az arány.”²⁰

2021 márciusára ingyenessé vált a helyhez kötött internethozzáférés az alapfokú köznevelési intézmények tanulói és pedagógusai számára, kibővítve ezzel a középiskolások körében már korábban bevezetett lehetőséget. A döntés a digitális munkarendre tekintettel alapvető fontosságú volt, azonban ahogy azt az Állami Számvevőszék digitális oktatásról szóló elemzése is kiemeli, a folyamatos javulás ellenére az internet- és eszközellátottság nem minden gyermek részére állt rendelkezésre a távolléti oktatás időszakában.²¹

Az alapvető jogok biztosa számos jelentésben külön hangsúlyt fektetett a koronavírus-járvány okozta kihívásokra a gyermekotthonokban. A jelentések szerint az intézmények többsége a fenntartók vagy külső források segítségével meg tudta teremteni a távolléti oktatáshoz szükséges technikai feltételeket. A járványhelyzet ugyanakkor számos nehézség elé állította a szakembereket – az oktatással, a kapcsolattartással, az egészségügyi ellátással és az összeczártsággal összefüggő feladatok ellátása jelentős többletterhet jelentett számukra (lásd például AJB-765/2021.; AJB-769/2021.; AJB-1123/2021.; AJB-3868/2021.; AJB-4559/2021.; AJB-4668/2021.; AJB-5293/2021.; AJB-5311/2021.; AJB-5333/2021.; AJB-5889/2021. sz. ügyekben készült jelentések).

Ombudsmani vizsgálatok a COVID-19 és az oktatás összefüggésében

Az alapvető jogok biztosa az AJB-1312/2021. számú ügyben, a digitális oktatásból való hiányzás iskolai értékelésével összefüggésben adott ki jelentést.²² A vizsgált ügyben egy édesanya panaszbeadvánnyal fordult az alapvető jogok

²⁰ *Amit a digitális tanrend felszínre hoz: sok helyen nem hogy digitális tudás, de megfelelő tér vagy áram sincs. Tanodák, roma közösségi szervezetek és szülők tapasztalatai.* Rosa Parks Alapítvány, Motiváció Egyesület, Partners Hungary, 2020 május. <https://www.rosaparks.hu/aktualis/2020/06/digitalis-tanrend-tapasztalatok/> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

²¹ Gyermekjogi jelentés, 2021. Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány, 2022. 21. (https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2022/09/Hintalovon_jelentes_2021_hu_final2MB.pdf) (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

²² Az Alapvető Jogok Biztosának AJB 1312-2021. számú jelentése. https://www.ajbh.hu/documents/10180/3713052/Jelentés+a+digitális+oktatásból+való+hiányzás+iskolai+értékelésével+összefüggésben+1312_2021.pdf/85f8386b-07d0-b1d5-3348-a7ff2ddc8865?version=1.0&t=1635943834596 (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

biztosához, mivel gyermeke tanulói jogviszonyát az iskola (szakképző technikum) a 2019/2020-as tanítási év vége előtt a tanuló igazolatlan mulasztása miatt megszüntette. A panaszos szülő hangsúlyozta azt, hogy gyermekének igazolatlan hiányzása a COVID-19 járvány miatt elrendelt digitális tanrendre való áttérés alatt keletkezett. Tönkrement ugyanis a mobiltelefonja, amely helyett újat nem tudtak venni, a gyermekének pedig más egyéb informatikai eszköz nem állt rendelkezésére. Mindezt jelezték az iskolának, s az iskola 2020 áprilisának második felében egy tablettel biztosított volna a tanulónak, de azt csak a gyermek törvényes képviselője vehette volna át. A panaszos szülő azonban a gyermekét egyedül neveli, és ekkor munkavállalás céljából külföldön tartózkodott, így ez a lehetőség meghiúsult. Az iskola a tanuló digitális oktatásról való hiányzásának mértéke miatt szabálysértési eljárást is kezdeményezett, amelyet a tanuló nagykorúsága miatt az eljáró hatóság szabálysértés hiányában megszüntetett. A panaszbeadvány alapján felmerült a jogállamiság elvével és az abból levezethető jogbiztonság követelményével, az oktatáshoz, a tisztességes eljáráshoz való joggal összefüggő visszaság gyanúja, ezért az ombudsman vizsgálatot indított.

A jelentés megállapította, hogy a COVID-19 okozta járványhelyzetben az oktatás tantermen kívüli, digitális munkarendjének időtartama alatt az iskola a már meglévő nagyszámú igazolt mulasztások mellé egy tanulójának további 47 igazolatlan foglalkozást rögzített. Véleménye szerint ugyanis a tanuló nem vett részt a digitális foglalkozásokon kellő aktivitással. Tette mindezt annak ellenére, hogy a tantermen kívüli, digitális oktatási formában igazolatlan mulasztásként, vagyis hiányzásként semmilyen formában nem értelmezhető, ha a tanuló nem vesz részt személyesen a foglalkozásokon. Mindezt az oktatási ágazatok irányításában résztvevő szervek is hangsúlyozták. Az iskola tudomással bírt arról is, hogy tanulója problémás, édesanyja egyedül nevelte, és a tanulónak nincs megfelelően működő technikai eszköze a digitális oktatásban való részvételhez. A szülői jelzést követő közel másfél hónap elteltét követően biztosította volna csak a tantermen kívüli, digitális oktatásban való részvételét biztosító technikai eszközt a tanulójának. Az iskola a hiányzásokról orvosi igazolásokat kért, bár tudott arról, hogy tanulója nem beteg, és nem vett igénybe egészségügyi alapszolgáltatást. Az ombudsmani álláspont szerint a tanuló eszközhiánnyal kapcsolatos jelzéseihez és a problémáihoz érdemi segítséget az iskola részéről nem kapott. A helyzetéből adódó nehézségeken való átsegítés helyett az inkább akadályozta a tanuló oktatáshoz való hozzáférhetőségét, fokozta a tanuló iskolából való lemorzsolódását. Végül az igazgató a tanuló jogviszonyának megszüntetéséről döntött, de nem észlelte, hogy időközben nagykorúvá vált a tanulója, így a hiányzásokkal összefüggő értesítéseket nem a jogszabályban meghatározott félnek, a nagykorú tanulónak küldte meg, így a tanuló jogviszonya megszüntetésének sem álltak fenn a feltételei. A jogviszony megszüntetéséről szóló döntés kapcsán különösen aggályos elem, hogy arra a tanítási év végét megelőző tanítási napon került sor. Mindez összességében oda vezetett, hogy

a tanuló teljes tanítási éve – a szakképző intézmény nem kellően körültekintő eljárása és intézkedései miatt – bizonyítványának kiadása hiányában elvesztett.

Az ombudsman AJB-2289/2021. számú ügyben a járványhelyzet miatt alapos indokból való iskolai mulasztásra vonatkozó kérelem elbírálásával összefüggésben adott ki jelentést.²³ A vizsgálat alapjául szolgáló ügyben, a szülők a panaszbeadványukban előadták, hogy első és második osztályos gyermekeik számára az iskola igazgatója 2020. november 16-tól 2021. január 4-ig – a járványhelyzetre való tekintettel – engedélyezte az iskolából való távolmaradást. Az időtartam lejártakor a szülők újabb kérelmet nyújtottak be, amelyben kérelmezték a távolmaradás további fenntartását a tanítási év végéig. Ezt követően a tankerületi központba hívták megbeszélésre a szülőket, ahol azt javasolták, hogy egyéni munkarendre vonatkozó kérelmet nyújtsanak be az Oktatási Hivatalhoz. A kérelmet be is nyújtották, de azt az Oktatási Hivatal elutasította. Az iskola igazgatója így a szülőket kötelezte a gyermekeik iskolába járatására, anélkül, hogy érdemi választ adott volna az iskolából való távolmaradási kérelmükre. Az Oktatási Hivataltól a szülők informálisan azt a tájékoztatást kapták, hogy a távolmaradásról és a hiányzás igazolásáról az iskolák igazgatói döntenek. A panaszos szülők mindezek ismeretében 2021. február 3-án újabb távolmaradási kérelmet nyújtottak be a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról szóló 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet 51. § (2) bekezdés c) pontjára hivatkozással, mivel véleményük szerint az iskolában nem biztosítottak a gyermekek számára az egészséges élethez szükséges feltételek. Az iskola 2021. február 10-én hozott újabb elutasító választát követően szülői kérelmet nyújtottak be a tankerülethez, amely a szülők kérelmét 2021. április 15-ei válaszában szintén elutasította. A tankerület a döntésében arra hivatkozott, hogy a járványhelyzet önmagában nem alapozza meg az iskolába járás mellőzését. A szülők egyben azt is jelezték, hogy kérelmük benyújtását követően az iskola igazgatója a gyermekek hiányzásaként csak orvosi igazolást fogadott el, és egyben felhívta a gyermekek orvosát is, hogy a jövőben ne adjon igazolást az iskolai távollétre, valamint bevonta a családsegítőt is. A szülők szerint jogukban áll arról dönteni, hogy gyermekeik a járványveszély miatt ne járjanak iskolába, illetve, hogy az otthonmaradásból adódó hiányzásokat az Iskola alapos indokból való mulasztásnak minősítse, illetve a kérelmüket tisztességesen elbírálja. A panaszbeadvány alapján számos alapjoggal összefüggő visszásság gyanúja merült fel, ezért az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény 18. § (1) bekezdése

²³ Az Alapvető Jogok Biztosának AJB-2289/2021. számú jelentése. https://www.ajbh.hu/documents/10180/3713052/Jelent%25C3%25A9s+a+Covid-j%25C3%25A1rv%25C3%25A1ny+helyzet+miatt+alapos+indokb%25C3%25B3+val%25C3%25B3+iskolai+mulaszt%25C3%25A1sra+vonatkoz%25C3%25B3+k%25C3%25A9relem+elb%25C3%25ADr%25C3%25A1l%25C3%25A1s%25C3%25A1val+%25C3%25B6sszef%25C3%25BCgg%25C3%25A9sben+2289_2021.pdf/dal35de8-a605-f211-7a80-8f1a7418e95d?version=1.0&t=1624977293474 (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

alapján az ombudsman vizsgálatot indított. A vizsgált ügyben a szülő ismertette az iskola azon intézkedését, amellyel szemben kérelemmel fordult a fenntartó Tankerülethez, ezentúl a kérelmében az Nkt. jogorvoslatra vonatkozó szakaszaira is hivatkozott. Minderre tekintettel az ombudsman álláspontja szerint a tankerület igazgatója által előadott azon magyarázat nem állja meg a helyét, miszerint a szülő kérelmét panaszként vizsgálta ki, mivel a szülő kérelmét nem jogorvoslatként fogalmazta meg. A tankerület a szülői kérelem elbírálásakor tehát súlyosan megsértette a törvényben rögzített eljárási szabályokat. A tankerületnek minden alakszerűséget, az eljárási és tartalmi követelményeket figyelmen kívül hagyó egyszerű válaszlevele nem felelt meg a szülői kérelem elbírálását meghatározó törvényi, az Nkt. és a 2016. évi CL. törvény az általános közigazgatási rendtartásról (Ákr.) által támasztott követelményeknek. Számos korábbi ombudsmani jelentés rámutatott arra, hogy a fenntartói „döntés” (tájékoztató) e formája, az elbírálás határozati formájának elmaradása ráadásul kizárta annak a lehetőségét is, hogy a panaszos szülők jogorvoslattal éljenek a sérelmezett ügyben. Mindezek alapján az ombudsman megállapította, hogy a tankerület a szülői kérelem elbírálásával kapcsolatos eljárásával, jogértelmezésével a panaszosok tisztességes eljáráshoz, valamint jogorvoslatához való jogával összefüggő visszásságot okozott.

Az ombudsmani jelentés újra hangsúlyozta, ”hogy a köznevelés szereplői között kölcsönös függőségi viszony áll fenn, ami hozzájárul az egyes szereplők jogai érvényesülésének lehetőségéhez. A köznevelési intézményekben a pedagógusok és a gyermekek pozíciója eltér, a gyermekek a pedagógustól függőségi viszonyban állnak. A gyermekek kiszolgáltatottabbak, az esetleges jogsértésekkel szemben jogaikat kevésbé képesek érvényesíteni. Éppen ezért az iskola fenntartásáért felelős szervnek különös figyelemmel kell kezelnie a pedagógusok intézkedéseivel szembeni szülői kérelmeket, a jogszabályokban foglaltaknak megfelelően tisztázni a tényállást, meghozni az érdemi, alakszerű döntését, ami biztosítja a döntés bírói felülvizsgálatának tényleges lehetőségét.”

Adatvédelmi megfontolások a digitális oktatás kapcsán

A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (NAIH), NAIH/2020/2888. számon állásfoglalást²⁴ adott ki egy beadványt követően, amelyben mások mellett az alábbi kérdéseket fogalmazták meg: „Mennyiben felel meg az adatvédelmi jogszabályok előírásainak, ha a koronavírusra tekintettel bevezetett digitális oktatás során a gyakorlati órákon (így például a testnevelésóra) kiadott feladatok teljesítésének ellenőrzése céljából a tanár a feladat teljesítését igazoló

²⁴ Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság. Állásfoglalás. https://www.naih.hu/files/Adatved_allasfoglalas_NAIH-2020-2888.pdf (Letöltés ideje: 2023. október 3.)

videófelvétel elkészítését és a részére – e-mail vagy Messenger útján – történő elküldését kéri a 14–16 év közötti diákoktól anélkül, hogy ehhez a Ptk. 2:48. §-a alapján előzetesen kérné a diákok, vagy a szülői felügyeletet gyakorló személy hozzájárulását, illetve bármilyen tájékoztatást nyújtana az adatkezeléssel kapcsolatban?” Szintén kérdésként tette fel, hogy „csak a 16 éven aluli gyermekek esetén kell-e a szülői felügyelet gyakorló személy hozzájárulása, tehát a 16 éven felüli tanuló saját maga adhat-e hozzájárulást; illetve, hogy a hozzájárulás megadható-e ráutaló magatartással, azaz a felvétel feltöltésével? Végezetül pedig arra is rákérdezett, hogy „a videó feltöltése a szülő felelőssége alá tartozik-e, tekintettel arra, hogy a gyermek nem az iskolában van, hanem otthon.”

A Hatóság felhívta a figyelmet arra, hogy a vizsgálatok a digitális távoktatás kereteit és részletszabályait jogszabály nem rendezte, ugyanakkor a koronavírus-járvány miatt előidézett helyzet ténye és várhatóan hosszabb időtartama okán a közeljövőben indokolttá válhat a jogalkotás ezen a területen. Ugyanakkor a köznevelési intézményrendszeren belül kibocsátott és kibocsátandó, informatikai biztonságra és az adatvédelmi jogszabályok betartására hangsúlyt helyező, a digitális távoktatás szakmai és infrastrukturális feltételeit meghatározó etikai szabályok, ajánlások, útmutatók és egyéb dokumentumok iránymutatásul szolgálnak az adatkezelők részére. A fentiekre tekintettel a NAIH azt hangsúlyozta, hogy a digitális távoktatás keretében a köznevelési intézmények – a tárgykör részletes jogalkotó általi szabályozásáig kizárólag az adatvédelmi alapelveknek alárendelten – az ágazaton belüli etikai és egyéb szabályok betartása mellett kérhetik a diákoktól (illetve a szülői felügyeletet gyakorló személytől) fénykép és videófelvétel megküldését. A NAIH álláspontja szerint az adatkezelés célja a köznevelési törvényben előírt közfeladat, ezért az adatkezelő az intézmény, azaz az iskola, míg az adatfeldolgozó a tanár. Tehát nem magáncélú az iskola és a tanárok adatkezelése. Mivel az intézménynek a köznevelési törvény írja elő a kötelező adatkezelést, így előzetes hozzájárulás (Ptk. 2:48. § (1) bekezdés) sem szükséges. Ugyanakkor az iskola továbbra is köteles a biztonságos adatkezelésről gondoskodni. Amennyiben feltétlenül szükséges, az iskola kérheti a videofelvételeket rögzített formában, kihangsúlyozva, hogy a gyermekek személyes adatai fokozott és különös védelemben kell hogy részesüljenek. Egyúttal a NAIH azt is hangsúlyozta, hogy az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény (Infotörvény), valamint az Európai Parlament és Tanács 2016/679 európai parlamenti és tanácsi rendelet (általános adatvédelmi rendelet, GDPR) rendelkezései és alapelvei szerint előnyben kell részesíteni az adatkezelést nem igénylő eszközök és megoldások használatát, mint például az iskolának nem átküldendő videókat, amennyiben a szülő az iskola felé történő visszaigazolást vállalja. A Hatóság adatbiztonsági kérdésekre is reflektált, melynek értelmében az intézmény határozhatja meg, hogy milyen eszközöket használ a távoktatás során, a gyermekek jogai különös védelmének szem előtt tartásával. Így például a Messenger vagy e-mail

helyett a gyermek (vagy a felügyeletet gyakorló szülő) saját fiókjába feltöltött (nem nyilvános), csak korlátozott ideig elérhető videó linkjének megküldését javasolja. A meghatározott idő elteltét követően a pedagógus nem férhet hozzá a videóhoz. Továbbá a Hatóság arra is felhívja a figyelmet, hogy az adatkezelő intézmény vagy az adatfeldolgozó pedagógus nem használhatja fel más célra, vagy nem készíthet másolatot a feltöltött videóról.

Az állásfoglalás kapcsán a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány észrevételeket fűzött, s úgy fogalmazott, hogy „tekintettel arra, hogy a jelen járványügyi helyzetre – váratlanságából adódóan – az iskolák, a szülők és a diákok sem voltak előzetesen felkészülve/felkészítve, így az online oktatás bevezetésének technikai és módszertani feltételei is hiányoznak, továbbá figyelemmel a videófelvételek készítésével és megosztásával kapcsolatos adatvédelmi és ahhoz kapcsolódó személyiségi jogi és gyermekjogi aggályokra, kifejezetten nem javasoljuk, hogy megteremtsék azt a jogszabályi környezetet, amiben lehetőség nyílik ennek az eszköznek a használatára az online oktatásban. Javasoljuk az online oktatás során az olyan alacsony küszöbű technikai felkészültséget igénylő megoldások alkalmazását, amelyek adatvédelmi és gyermekjogi szempontból is biztonságosak, a diákok és a tanárok döntő többsége számára hozzáférhetőek/elérhetőek és rugalmasan használhatóak.»²⁵

Összegzés

Ahogy az Európai Unió Tanácsa, a Tanács (2020/C 212 I/03) az oktatás és a képzés területén a COVID-19 okozta válság elleni fellépésről kiadott következtetéseiben megfogalmazta²⁶, a pandémia mindenhol jelentős hatással volt az oktatási és képzési rendszerekre, alapvetően megváltoztatva a tanulást, az oktatás feltételeit. Ez a tanulóakra, a családjaikra, a pedagógusokra, az oktatókra, az intézményvezetőkre és a társadalom tágabb körére is hatást gyakorolt, s valamennyiüktől jelentős erőfeszítést követelt meg. A szakirodalom ‘COVID-generációkról’²⁷ beszél, utalva arra is, hogy a járvány olyan összetett oktatási-társadalmi-kulturális-egészségügyi következményekkel járt, amely kihatással volt a gyermekek és fiatalok későbbi

²⁵ A Hintalovon Alapítvány észrevételei a digitális oktatáshoz kapcsolódó egyes számonkérési és beszámolási módokról, valamint a NAIH/2020/2888/ adatvédelmi állásfoglalásáról, 2020. https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2020/11/digitalis-oktatas-adatvedelem_kozpont_covid_2020.pdf (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

²⁶ A Tanács (2020/C 212 I/03) következtetései az oktatás és a képzés területén a Covid19-válság elleni fellépésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a20z0011.cou> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

²⁷ Katona János – Nagy Kem Gyula: *A Covid-generáció felzárkóztatása. Gradus*, 2023/10 1-6. és Déri András – Szabó Andrea: Generációs kihívás a poszt-Covid időszakban. *Szociológiai Szemle*, 2021/4. 4–27.

esélyeire, terveire, életstratégiáira. Mindez fokozott kihívást jelent a különösen sérülékeny gyerekcsoportoknál.

Járványügyi-veszélyhelyzeti intézkedésként a legtöbb ország az oktatási intézmények fizikai bezárása mellett döntött, és ezzel egy időben alternatív lehetőségeket – főként digitális megoldásokat – mozgósított a távoktatás céljaira. Ez az elmozdulás különböző kihívások elé állította valamennyi érintettet (az intézmények és a szereplők eltérő felkészültséggel, tudással, kapacitásokkal és lehetőségekkel bírtak), de ugyanakkor vélhetően fel is gyorsította az oktatási és képzési intézmények további digitális átalakulását.

Az nyilvánvaló, hogy az egyik legnagyobb kihívást az inklúzió, valamint a megfelelő távoktatási lehetőségekhez való egyenlő hozzáférés biztosítása jelentette szerte a világon, így Magyarországon is. Mind az oktatók, mind a családok között voltak olyanok, akik nem rendelkeztek megfelelő digitális készségekkel, nem fértek hozzá technológiai eszközökhöz vagy az internethez, főként a hátrányos helyzetű térségekben élők között – ugyanakkor bizonyos mértékű problémát jelentett az otthon tanulás a családok számára minden esetben.

A sajátos nevelési igényű gyermekek számára, akiknek a tanulásához további támogatásra, s sok esetben személyes jelenlétű speciális fejlesztő foglalkozásokra van szükségük, különösen nagy nehézségeket jelentett a váratlan oktatási helyzet. S mindez fokozottan jelentkezett hatványozott problémaként a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű tanulók számára.

A releváns, meglehetősen szűk hazai ombudsmani gyakorlatot áttekintve az is látszik, hogy a gyermekjogok védelméért és a sérülékeny csoportok védelméért kiemelten felelős intézmény csupán két releváns vizsgálatot folytatott, holott a társadalomtudományi kutatások és a civil szervezetek tapasztalatai és kutatásai is arra mutattak rá, hogy számos pont kínált alapjogi szempontú vizsgálódást – hivatalból indított vizsgálatokkal, vagy a terepen mutatkozó problémák ‘felhangosításával’ egyéb, jogon túli eszközök használatával.

A hivatkozott európai tanácsi következtetések felhívták a tagállamok figyelmét arra, hogy folytassák a COVID-19 járványokozta tanuláságra (is) épülve az oktatási rendszerek, benne a pedagógusok és oktatók digitális készségeinek és kompetenciáinak fejlesztését (ideértve azt is, hogy az elérhető digitális eszközök a tanulók életkorának és sajátos igényeinek megfelelőek legyenek), s miközben lehetőséget biztosítanak – az adatvédelmi és etikai szabályokat tiszteletben tartó módon – a táv-, a digitális és a vegyes tanulásra, fordítsanak még nagyobb figyelmet az esélyegyenlőség biztosítására, a minőségbiztosításra, a tanulási eredmények érvényesítésének és elismerésének ösztönzésére, és arra, hogy továbbra is minden életkorú tanuló színvonalas oktatásban és képzésben részesülhessen. Mindezek megvalósulásának figyelemmel kísérése pedig az oktatási jogok védelmére hivatott biztosok, valamint a gyermekek alapjogaiért is felelős ombudsman intézményeinek is feladata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alban Conto, Maria Carolina – Akseer, Spogmai – Dreesen, Thomas – Kamei, Akito – Mizunoya, Suguru – Rigole, Annika: COVID-19: Effects of school closures on foundational skills and promising practices for monitoring and mitigating learning loss. *Innocenti Working Papers*, no. 2020-13, UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence.
- Az Alapvető Jogok Biztosának AJB 1312-2021. számú jelentése. https://www.ajbh.hu/documents/10180/3713052/Jelentés+a+digitális+oktatásból+való+hiányzás+iskolai+értékelésével+összefüggésben+1312_2021.pdf/85f8386b-07d0-b1d5-3348-a7ff2ddc8865?version=1.0&t=1635943834596 (Letöltés ideje: 2023. október 2.)
- Az Alapvető Jogok Biztosának AJB-2289/2021. számú jelentése. https://www.ajbh.hu/documents/10180/3713052/Jelent%25C3%25A9s+a+Covid-j%25C3%25A1rv%25C3%25A1ny+helyzet+miatt+alapos+indok%25C3%25B3+val%25C3%25B3+iskolai+mulaszt%25C3%25A1sra+vonatkoz%25C3%25B3+k%25C3%25A9relem+elb%25C3%25ADr%25C3%25A1l%25C3%25A1s%25C3%25A1val+%25C3%25B6sz-szef%25C3%25BCgg%25C3%25A9sben+2289_2021.pdf/da135dc8-a605-f211-7a80-8f1a7418e95d?version=1.0&t=1624977293474 (Letöltés ideje: 2023. október 2.)
- Borkowski, Artur – Correa, Ortez – Santiago, Javier – Bundy, Donald A. P. – Burbano, Carmen – Hayashi, Chika – Lloyd-Evans, Edward – Neitzel, Jutta – Reuge, Nicolas: COVID-19: Missing More Than a Classroom. The impact of school closures on children's nutrition. *Innocenti Working Papers*, 2021. no. 2021-01, UNICEF Office of Research – Innocenti, Florence.
- Chronowski Nóra: Érdekérvényesítés COVID alatt és után. In: Gárdos-Orosz Fruzsina – Lőrincz Viktor: *Jogi Diagnózisok III. A COVID-19 világjárvány hatásai a jogrendszerre*. Budapest: TK JTI – L'Harmattan, 2023.
- Civil Kollégium Alapítvány: *Felmérést készítettünk a szülők és a pedagógusok körében*. <https://www.cka.hu/felmerest-keszítettünk-a-szulo-k-es-a-pedagogusok-koreben> (Letöltés ideje: 2023. október 5.)
- Csink Lóránt: Mikor legyen a jogrend különleges? *Iustum Aequum Salutare* 2017. 4. 7–16.
- Déri András – Szabó Andrea: Generációs kihívás a poszt-Covid időszakban. *Szociológiai Szemle*, 2021/4. 4–27.
- European Commission: Education in Emergencies in EU-funded Humanitarian Aid Operations, DG ECHO Thematic Policy Document no 10. (2019). https://ec.europa.eu/echo/files/news/eie_in_humanitarian_assistance.pdf (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

- Gyermekvédelem és gyermekjólét a Covid19 idején. Online panelbeszélgetés. ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék. 2020. június. <https://www.elte.hu/content/gyermekvedelem-es-gyermekjolet-a-covid-19-idejen.t.21549> (Letöltés ideje: 2023. október 3.)
- Hermann Zoltán: *Hány diákhoz nem jut el az online távoktatás?* MTA KRTK KTI honlapja, 2020. <https://kti.krtk.hu/koronavirus/hany-diakhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatasi/12769> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 23.)
- Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány: *A Hintalovon Alapítvány észrevételei a digitális oktatáshoz kapcsolódó egyes számonkérési és beszámolási módokról, valamint a NAIH/2020/2888/ adatvédelmi állásfoglalásáról*, 2020. https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2020/11/digitalis-oktatas-adatvedelem_kozpont_covid_2020.pdf (Letöltés ideje: 2023. október 2.)
- Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány: *Gyermekjogi jelentés, 2021.* (https://hintalovon.hu/wp-content/uploads/2022/09/Hintalovon_jelentes_2021_hu_final2MB.pdf (Letöltés ideje: 2023. október 2.) <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.1>
- Iskola a monitoron.* Magyar Hang. Idézi: Szegénységi jelentés, 2020. https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2020/09/EAPN-EAPN-Hungary-Poverty-Watch-2020_HU-4670.pdf 10. (Letöltés ideje: 2023. október 1.)
- Katona János – Nagy Kem Gyula: A Covid-generáció felzárkóztatása. *Gradus*, 2023/10. 1-6.
- Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökség: *Egyre nagyobb sávszélességgel rendelkeznek a hazai köznevelési intézmények.* <https://kifu.gov.hu/egyre-nagyobb-savszelesseggel-rendelkeznek-a-hazai-koznevelési-intezmenyek/> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)
- Lannert Judit: A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In: *Társadalmi R riport 2022.* Budapest: Társadalmi Kutatási Intézet Zrt; TÁRKI, 2022.
- Minardi, Ana Luiza – Hares, Susannah – Lee, Crawford: *Containing the Epidemic: Should Schools Close for Coronavirus.* Center for Global Development, 2020. <https://www.cgdev.org/blog/containing-epidemic-should-schools-close-coronavirus> (Letöltés ideje: 2023. október 1.)
- Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság. Állásfoglalás. https://www.naih.hu/files/Adatved_allasfoglalas_NAIH-2020-2888.pdf (Letöltés ideje: 2023. október 3.)
- Rosa Parks Alapítvány – Motiváció Egyesület – Partners Hungary: Amit a digitális tanrend felszínre hoz: sok helyen nem hogy digitális tudás, de megfelelő tér vagy áram sincs. *Tanodák, roma közösségi szervezetek és szülők tapasztalatai. Kutatási jelentés.* 2020. május <https://www.rosaparks.hu/aktualis/2020/06/digitalis-tanrend-tapasztalatok/> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

- Szlankó Viola: Karanténban a gyermekvédelem. *Unicef Blog*. <https://unicef.hu/blog/karantenban-a-gyermekvedelem-szlanko-viola> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 23.)
- Till Szabolcs: „Különleges jogrend”. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András), 2019. <http://ijoten.hu/szocikk/kulonleges-jogrend> (Letöltés ideje: 2023. október 1.)
- UNESCO: *Education: From disruption to recovery*. <https://webarchive.unesco.org/web/20220629024039/https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/> (Letöltés ideje: 2023. október 4.)
- UNICEF: *Pandemic classroom. Report*. 2021 March. <https://www.unicef.org/press-releases/schools-more-168-million-children-globally-have-been-completely-closed> (Letöltés ideje: 2023. október 2.)

NÉMETH SZILVIA*

Aktív immunitás

*Helyi intézményi gyakorlat járvány alatt és után
a Németlaki Általános Iskolában***

Active immunity. Local Institutional Practices During and After the Pandemic in Németlak Primary School

ABSTRACT: This case study aims to provide a picture of what the immediate school closures introduced by the education authorities during the COVID-19 pandemic meant at the school level, what pedagogical solutions were used and how institutional (offline) education was reorganised after the first and second waves. The study looks back at the epidemic from a two-year perspective, answering whether the epidemic has had a noticeable, long-term impact on local school practice to date. Has it left a lasting mark on the local functioning of schools? It seeks to answer these questions by mapping a school whose institutional practices were also examined before the 2018-19 outbreak, allowing for an analysis of the school's current operational practices compared to those before the outbreak.

KEYWORDS: local school practices, reorganising offline functioning, pre and post-pandemic pedagogical routines, digital education

Bevezetés

A jelen esettanulmány célja az, hogy képet adjon arról, hogy helyi szinten mit jelentett és milyen pedagógiai megoldásokat hívott életre az oktatásirányítás által bevezetett azonnali lezárás, s hogy miként rendeződött újra az első és a második hullám utáni intézményi (offline) oktatás. Választ keres a tanulmány arra is, hogy két év távlatából nézve, a mai napig érezhető hatással volt-e a járvány a helyi

* A szerző oktatáskutató, a T-Tudok Tudasmenedzsment és Oktatáskutató Központ Zrt. ügyvezető igazgatója. E-mail: nemeth.szilvia@t-tudok.hu

** A tanulmány az Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása c. EFOP-1.4.1-15 projekt keretében készült.

iskolai gyakorlatokra. Hagyott-e maradandó nyomot az iskolák helyi működésében? Ezekre a kérdésekre egy olyan iskola feltérképezésén keresztül keressük a válaszokat, amelynek a pandémia előtti intézményi gyakorlata részletes feldolgozásra került az ún. *Iskola nem sziget* című kutatásban 2018–19-ben.¹

Az akkori intézményi elemzés megállapította, hogy „a németlaki² iskola atipikus a magyar általános iskolai rendszerben, a karakteres és ambíciózus vezetői politikának köszönhetően az elmúlt két évtizedben folyamatos volt a törekvés, hogy a legkorszerűbb pedagógiai megoldásokat vezessék be az iskolában”³. Eszerint a proaktív iskolavezetési stratégia szerint, az iskola az EU-s infrastrukturális és pedagógiai fejlesztési diskurzusa éllovasaként, szakmai központjaként pozícionálta magát a 2000-es évek első évtizedében, majd 2010 után az Oktatási Hivatal bázisintézményeként működött. Ennek ellenére az iskola a kompetenciaméréseken mégsem ér el konzisztensen kimagasló eredményeket, az első esettanulmány kapcsán tehát felmerül a kérdés, hogy mi lehet ennek az oka, és hogy hogyan tudnánk olyan árnyaltabb értelmezést adni a reziliencia fogalmának, ami túlmutat a kompetenciamérési eredményeken?

A 2018-as terepmunka után két évvel a COVID-19-járvány egy olyan előre nem látható terepet adott az iskola rezilienciájának egy más típusú, a kompetenciaméréseken túlmutató vizsgálatára, amely alkalmas annak a hipotézisnek a tesztelésére, miszerint minél inkább pedagógiai-módszertani szempontból felkészült, egységes és stabil egy tantestület, annál inkább képes még krízishelyzetben is hatékonyan és eredményesen megküzdni az oktatási kihívásokkal, s vészhelyzetben is képes biztosítani a tanulók minőségi oktatáshoz való hozzáférését.

A hipotézis tesztelésére a 2022/23-as tanév második félévében egy kvalitatív utókövetéses vizsgálat keretében került sor.⁴

¹ A 2016 és 2021 között lezajlott reziliens iskolákat vizsgáló kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal kutatási programjának támogatásával (szerződés száma: K120400) a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének kutatócsoportja végezte. A kutatás vezetője Dr. Papp Z. Attila volt.

² Németlak a település fantázianéve.

³ Neumann Eszter: *Esettanulmány a Németlaki Általános Iskoláról*. Budapest: TKKI, 2019. Kézirat. 27.

⁴ A kvalitatív vizsgálat keretében részben strukturált interjúk készültek az iskola igazgatójával és igazgatóhelyettesével, munkaközösségvezetőkkel, szaktanárokkal, tanítókkal, illetve fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés zajlott a hetedik és a nyolcadik évfolyamának tanulóival. (Olyan évfolyamok kerültek kiválasztásra, amelyek átérték a két lezárását, s a “visszarendeződésnek” is aktív részesei voltak.)

Az iskola rövid bemutatása

A Németlaki Általános Iskola körzetébe nyolc kistélepülés tartozik, Németlak kivételével mind hátrányos helyzetű települések. A 2017/18-as tanévben 147 fő járt az iskolába, 53%-uk (78 fő) volt hátrányos helyzetű. Az iskola volt igazgatójának adatközlése szerint az iskola tanulói létszáma a 2013/14-es tanévtől kezdődően folyamatosan csökkent, majd azóta stagnál. A 2022/23-as tanév végén összesen 143 beiratkozott tanulója volt az iskolának. Az igazgató nő elmondása szerint a 2013/14-es tanévhez képest jelentős csökkenés hátterében a szülők munkakeresés miatti elköltözése állt, s ez szinte egyenlő arányban volt igaz romákra és nem romákra.

„Hát, most ma ennyi, holnap nem tudom. Ugyanis, hogyha összefog a család, és ki-mennek külföldre, akkor nem egy család megy ki, hanem a rokonság. Tehát volt olyan évünk, 4-5 évvel ezelőtt, hogy egy évben 22 gyerek ment el. Ezáltal, hogy elköltöztek. Komáromba, Győrbe, Mosonmagyaróvárra vagy külföldre mennek munkát keresni. Most talán így csitult a helyzet. (...) Vagy nem gyerekes megy. De olyan is van, hogy itthon marad a gyerek, és az Oktatási Hivaltól van egy ilyen kislányunk, magántanulói státuszt kapott mondván, hogy külföldre mennek. De nem mentek ki külföldre, tehát a kislány rendszeresen bejár, de csak a szülő szüntetheti meg a magántanulói státuszt. Nem szüntette meg. Az a szerencsénk, hogy okos kislányról van szó. De vizsgáztatnunk kell, mert ugye hát magántanulóként vizsgáznia kell. Na, szóval, vannak furcsa helyzetek.”
(Igazgató nő)

A megkérdezett pedagógusok és az intézményvezetők egyöntetű véleménye szerint, a COVID-19 járvány után nem nőtt a költözőkedv, sőt, úgy tűnik, a járvány következményeként inkább az állandóság iránti vágy jellemzi az iskolába járó tanulók családjait. A 2018-19-es terepmunka tapasztalataihoz⁵ hasonlóan 2023-ban is több interjúalany kihangsúlyozta, hogy a németlaki romákra egyébként sem jellemző a migráció.

Az iskola alapvető adottságának és értékének tekinti a sokféleséget, s több mint 20 éve inkluzív környezet kialakítására törekszik. Az intézmény munkatársai vallják, nincs integráció, nincs inklúzió multikulturális pedagógiai környezet nélkül, és nincs multikulturális fejlesztés integráció nélkül.

A 2018-as állapotokhoz hasonlóan az iskola egyes évfolyamait ma is heterogén osztályközösségek alkotják. A terepmunka idején hetedikes osztály osztályfőnöke szerint az osztályközösséget alkotó tanulók mind etnikai, mind szociális háttér alapján sokfélék. Az osztály egyharmadát roma tanulók, egyharmadát nem roma tanulók, és egyharmadát roma-nem roma vegyesházasságban élő szülők gyermekei alkotják. Az osztályfőnök elmondása szerint a hetediknél vannak nehezebb sorsú

⁵ Neumann, 2019. 3.

osztályok is az iskolában, náluk nincs olyan tanuló, aki teljes nélkülözésben, mélyszegénységben élne, de vannak szerény körülmények között élő családok, és van két-három olyan gyerek, akik jómódú családból érkeznek (kocsmát, boltot üzemeltető szülők; több száz hektáron gazdálkodó szülők).

„Hát, ugye van egy része, aki közmunkásként dolgozik, nem tudok százalékot mondani. Az én osztályomra levetítve kevesebb, mint a fele, amúgy. Vannak, akik Csutakváron dolgoznak. Ugye Csutakváron van a cipőgyár, ami egy ilyen nagyobb népességet vonzó munkahely. Akkor van az IRON-TECH, az egy ilyen fémmegmunkálós cég, annak van egy ilyen járata, aki így szedi össze az embereket, ott dolgoznak egypáran. Tehát közmunkás, vagy Csutakváron dolgozik, vagy esetleg vállalkozó, amit itt egy faluban meg lehet csinálni. Most vannak ugye 1-2, de az nem számottevő, 1-2 gyerek, akinek mondjuk, van óvodánk, lesz bölcsődénk, akiknek a szülei mondjuk, ott dolgoznak, vagy ilyesmi, de nem”. (*Osztályfőnök, hetedik osztály*)

A járvány előtti időkből a családlátogatás az első és ötödikes évfolyam osztályfőnökeinek és a napközis tanároknak kötelező feladata volt. Miként a 2018-19-es esettanulmányban is olvasható, a többi évfolyam esetében már csak azokhoz mennek el, akikhez szükséges. A problémás helyzetekben esetmegbeszélő társadalmi kerekasztalt tartanak a szülő, a gyerek és az érintett pedagógusok és szükség esetén a családsegítő, a szociális munkás és a pszichológus részvételével (ez évente kb. 3-4 esetben fordul elő). A pedagógusok szerint az évek során sikerült olyan bizalmat kiépíteni a szülők felé, ami hitelessé teszi őket.⁶

Az iskola járvány utáni pedagógiai programja⁷ is tartalmazza a családlátogatás követelményét, mint a szociális hátrányok enyhítését segítő tevékenységek egyik formáját, amelyet egy olyan pedagógiai eszközként ír le, amely hozzájárul a magartartási és beilleszkedési zavarok hátterében álló, a gyermekek fejlődését esetlegesen veszélyeztető okok feltárásához, illetve problémás helyzetekben a család és az iskola közötti nevelési feszültség feloldását segítheti elő.⁸

A járvány kapcsán a tanári kiscsoportos beszélgetéseken a pedagógusok a családlátogatások során tapasztalt lakókörnyezet leírásával próbálták meg érzékeltetni az iskolában tanuló hátrányos helyzetű diákok szociális helyzetét. A válaszadó pedagógusok egyöntetű tapasztalata szerint annak ellenére, hogy még a 80-as évek végén megszűnt a település mellett található szegregátum, s nem alakult ki újabb a településen belül, még mindig évfolyamonként több gyermek él olyan helyen, ahol nincs vezetékes ivóvíz, fürdőszoba vagy benti WC.

Az igazgatónő szerint a járvány utáni időszak drámai tapasztalata, hogy érzékelhetően nő azon gyerekek száma helyi szinten, akik hétvége után kیهhezve

⁶ I. m. 14.

⁷ NÉMETHLAKI ÁLTALÁNOS ISKOLA – *Pedagógiai program – 2022/23.*

⁸ *Pedagógiai program*, 25., 31. és 35.

érkeznek az iskolába, illetve hétvége fizikai munkával kell hozzájárulniuk a család megélhetéséhez.

„Van olyan, aki azt mondja, hogy tea és piritós kenyér volt hétvégén. Van olyan. És most szerintem egyre több. Épp azt meséltem múltkor a kollegáknak, hogy 1979-be kerültem ide, én egy ilyen multi-kulti faluból jöttem, ahol svábok, felvidékiek, cigányok, mindenki volt, de valahogy egy jobb módú településről jöttem ide. Nem volt gazdag vidék, de ilyen szintű, nem is szegénységet mondok, inkább nem tudom, lepusztultságot. Tehát ilyen nem tapasztaltam akkor. Tehát ez most valahogy hirtelen, nagyon nem jó lett. Nem tudom, hogy meddig tart. Tehát ilyenre nem volt példa, hogy a gyerekek dolgozni kell ahhoz, hogy otthon a család megéljen. Ilyen nem volt”. (*Igazgatónő*)

Az iskola saját iskolakonyhával rendelkezik, így érzékenyen reagálni tud a tanulói igényekre, szükségletekre. Az esetleges gyermekéhezés elkerülése érdekében bevezették azt a gyakorlatot, hogy hétfőnként egy gazdag leves kíséretében tésztaételt kapnak a gyerekek, mivel ebből a legegyszerűbb nagyobb adagot készíteni, illetve a hét többi napján is lehetőségük van a gyerekeknek „repetázni”⁹.

A járvány alatt sem maradtak a rászoruló családok ellátatlanok, az önkormányzat házhoz szállította az ebédet, a hátrányos helyzetű tanulóknak pedig a napi háromszori étkezést csomag formájában biztosította.

Az iskola és a családok digitális eszközzelátottsága

A családok szocioökonómiai háttere közti különbséget jól mutatja a COVID-19 megjelenése okozta első lezárás elején, az iskola által számba vett otthoni IKT eszközök listája is. Az osztályfőnökök és az iskola vezetésének adatgyűjtése szerint a családok jelentős hányada nem rendelkezett számítógéppel¹⁰, sem vezetékes internettel, illetve a wifi-re kapcsolódás lehetőségével sem.

„Tehát itt abból kellett kiindulni.. ugye föl kellett térképeznünk először is, hogy amikor jött vasárnap este a rendelet, hogy hétfőtől nincs iskola, akkor hol van számítógép, hol van net, ezt feltérképeztük. Akkor kiderült, hogy messze nem olyan jó a helyzet ebben

⁹ „Hát, régebben volt olyan és ez meg is maradt, hogy hétfőn, mikor jöttek, akkor olyan 60-70 gyerek triplán evett, ezért hétfőn mindig tészta van. Ma is... Ma diós tészta van és korhely-leves. De már reggeliztettem is, már megvolt a repeta, mint minden kedd, szerdán. Igen. Úgy-hogy, azért látszik, hogy ki az, aki nem lakik jól. Tehát ezért tésztát tettünk be, illetve az ételmezésvezető átvette ezt a gyakorlatot. Mert abból ők is többet tudnak főzni és mindig valami jó, kiadós leves van mellé. És akkor abból repetázhatnak”. (*Interjúrésztlet, igazgatóhelyettes*)

¹⁰ Az egyszerűség kedvéért használjuk a számítógép megnevezést, számítógép alatt az asztali PC-ket, laptopokat és a táblagépeket is értjük.

a nyolc faluban. 10 vagy 11 gépet osztottuk ki. De hiába adtunk gépet, nem tudták kezelni. Vagy, ha tudták volna kezelni, nem volt net. Többségnek mobilnetje volt, az meg lejárt”. *(Igazgatóhelyettes)*

Az iskola a szülők rendelkezésére bocsátotta tartalék asztali gépeit, de ez nem csak a csekély darabszám miatt nem jelentett valódi segítséget, hanem azért sem, mert a számítógéppel nem rendelkező családok digitális kompetenciái nem voltak elégségesek ahhoz, hogy ezeket használni tudják, sőt, az osztályfőnökök elmondása szerint, általában a kiosztott gépek bekapcsolásához is segítséget kellett nyújtani.

„Akkor osztottunk ki nem tableteket, hanem régi gépeket. Jöttek be a szülők és akkor megkapták. Asztali gépeket. Nahát, most nagy nehezen valaki segített nekik otthon összeszerelni. Akkor kiderült, hogy ugye nincs vezetékes net és nagyon kevésnek van itt a környékbe vezetékes, mert nem bírja el a hálózat.” *(Igazgatóhelyettes)*

Az iskola igazgatónöje alapvetően hibásnak tartja azt a központi intézkedést, amely ahelyett, hogy kisebb csoportokba osztva beengedte volna a tanulókat a helyi Teleházakba, inkább bezáratta azokat is.

„Óriási hibának tartottuk, de nem tudtunk mit tenni ellene, hogy a Teleházak becsuktak. (...) ugye ott azért volt net, 10-12 gép. Tehát be lehetett volna osztani, hogy milyen intervallumba váltsák egymást a gyerekek, de azokat be kellett zárni. Akkor nem tudtunk mást csinálni, mint amikor, az első két hét az katasztrófa volt, jöttek a jelzések.” *(Igazgatónő)*

A központi intézkedés feltehetően a családok tulajdonában lévő mobiloknak a digitális oktatásba való bevonására is számított, habár a hátrányos helyzetű közegeben családonként jobb esetben is maximum egy mobiltelefonnal lehetett számolni. Az interjúalany osztályfőnökök megerősítették ezt a vélekedést, kiegészítve azzal, hogy a mobiltelefonok bevonását nagy mértékben megnehezítette az a tény, hogy csak addig voltak használhatók, ameddig a havi mobilkeret megengedte azt. Mivel a legtöbb hátrányos helyzetű család esetében a családtagok havi internet-használata egy mobiltelefonon és a hozzá tartozó mobilnet-csomagon keresztül zajlott, így csupán addig tartott egy-egy tanuló online oktatáshoz való hozzáférése, ameddig a netsomag vagy a feltöltés aktív volt.

„Na, most azért ez [az online oktatás] vitte el a mobilnetjüket. És utána már nem volt pénz, hogy na, akkor még töltsünk rá. Tehát hónap közepén a fele gyereket elveszítettük. (...) akinek elfogyott a netje, elveszítettük, nem tudtunk vele már kapcsolatot tartani.” *(Igazgatóhelyettes)*

„Többségnek mobilnetje volt, az meg lejárt, vagy anyuka, apuka Facebook-ra esetleg elhasználta”. *(Igazgatónő)*

Ezért áthidaló megoldásként azoknak a tanulóknak, akiknek elfogyott a mobilnetje, vagy nem volt egyáltalán internethozzáférése, feladatlapokat küldtek ki, az ebédet naponta a családokhoz szállító falubiztos segítségével.

„Mert akkor arra váltottunk, hogy akinek elfogyott a netje, elveszítettük, nem tudunk vele már kapcsolatot tartani, akkor küldtük a portára ide mi a feladatlapokat. Itt ki-nyomtatták, és jöttek a falubiztosok az ebédért, a nyolc faluból mindig hordták az ebédet a gyerekeknek is, meg hát az időseknek is hordják. És akkor ők borítékban névre szólóan vitték a feladatlapot a gyerekeknek. Meg volt, hogy benne volt a levélbe, hogy mikorra kell visszaküldeni. És akkor jöttünk be, hogy visszajöttek a feladatlapok, ki kéne javítani, hogy jegyet tudjunk adni.” *(Igazgatóhelyettes)*

Az első hullám idején, nemcsak a szülők eszköztelensége, hanem a tantestület pedagógusainak egymástól eltérő otthoni gépparkja, illetve digitális felkészültségének, addigi online szokásainak és online térhasználatának különbözősége is megoldandó problémaként tételeződött.

Az iskola tantestületét a COVID-19 időszakban 13 fő alkotta, közülük csupán hárman éltek a településen. A többiek a környező települések lakói a mai napig.

„A pedagógusok többségében bejárnak. Csutakvállról járunk. Egy kollegánk jár Pécsről, ő testnevelő-földrajz szakos. Hárman helybeliek. Kettő járnak Habálról, a többiek Csutakvállról. Akik Csutakvállról járnak, azok legalább tíz éve”. *(Igazgatóhelyettes)*

A pedagógusok lakóhelyeinek netkapacitása nagymértékben befolyásolta az első hullám alatti munkavégzésük módját, befolyással bírt arra is, hogy milyen platformokkal, online eszközökkel kísérletezhetek. A Németlakon lakó pedagógusok például csak mobilneten keresztül tudtak dolgozni, mert nem volt megfelelő sávszélességű vezetékös internet a településen. A habáliek vezetékös pedig nem voltak elég erősek ahhoz, hogy stabilan lehessen rájuk csatlakozni.

„Tehát még akik itt laknak kollegák, azoknak is probléma, mert egyszerűen nem találnak olyan szolgáltatót, akik normális netet tudnának biztosítani. Úgyhogy mobilnet jöhetett csak szóba.” *(Tanári fókuszcsoporthoz)*

A tanulói fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések és a tanári interjúk összevetése alapján látható, hogy a pedagógusok és a tanulók együtt kerültek egy olyan bizonytalan helyzetbe, amelyre sem az iskola, sem a családok, sem a település, sem a tanterület, sőt az egész oktatási rendszer sem volt felkészülve, ráadásul a megoldáshoz

szükséges kellő technikai eszközök, valamint az egyéni digitális felkészültség és tapasztalat sem állt rendelkezésre. Jól érzékelteti a bizonytalanságot a matematika-tanár beszámolója az első hullám első heteiről. Véleménye szerint a tantestület az első lezárást követő napokban ismerkedni próbált a lehetőségeikkel, az első hetek az intenzív megoldáskereséssel teltek.

„...pénteken még jöttünk iskolába, hétfőtől pedig oldjuk meg, ahogy tudjuk. Én úgy gondolom, hogy az iskola sem volt erre fölkészülve. Én, személy szerint nem voltam erre fölkészülve. Én azért csináltak feladatlapokat, ppt-eket, de az, hogy egy ekkora átállás, hogy én digitálisan ennyire átálljak, hozzányúljak valamihez, én nagyon-nagyon megijedtem. És próbáltam a gyermekeim révén, egy kicsit ehhez nyúlni. Meg az, hogy nem volt akkor még egy olyan megállapodás a tantestületen belül, hogy melyik közösségi platformot részesítjük előnybe”. *(Matematikatanár)*

Az igazgatóhelyettes szerint az sem segítette a helyzetre való felkészülést, hogy az iskola – az ország többi oktatási intézményéhez hasonlóan – nem kapott előzetes értesítést arról, hogy teljes lezárás várható. Ráadásul a tanulók jelentős hányada nem értesült a lezárásról, így a hétfői napon megjelent az iskola épületében.

„Igen, erre még a mai napig emlékszünk, tehát hidegzuhanyként ért minket, hogy a tévéből kellett megtudni, hogy hétfőn nem kell bejönni az iskolába. Hát, akkor úgy azért voltunk gondban. Tehát a két informatikatanárunk, akik istenigazából nem is informatikatanárok, hanem csak műveltségterületük, alsós tanítók és ugye a műveltségterületük az informatika. Ők egész hétvégén azon agyaltak, hogy ezt akkor hogyan. Tehát az, hogy digitális oktatás, erről általános iskolában nagy fogalmunk nem volt, hogy ez mit takar. Az IKT-t addig is használtuk, minden termünkbe van tábla, tehát azért tudtunk egy ppt-t, animációkat, interaktív feladatokat a táblán, de hogy ezt úgy, hogy nem a terembe vagyunk és nem a táblán, hogy ezt, hogy fogjuk megoldani a valóságba, hát ott azért izgultunk”. *(Igazgatóhelyettes)*

A karanténoktatás gyakorlata és tapasztalatai

Miként az elmúlt két évnek a COVID-19-ot feldolgozó hazai oktatási szakirodalma is egyértelműen kimutatja, a Németlaki iskola esetében is a lezárások karanténoktatása nagyfokú eltérést mutat. Az iskola pedagógusai két lezárásról, két egymást követő tanév két járványhullámáról, azaz első és második hullámról beszélnek, annak ellenére, hogy országosan a járvány összességében négy hullámban három tanévet érintett. A COVID-19 társadalmi és gazdasági hatásait bemutató Fehér

könyv¹¹ adatai szerint az első hullám idején minden oktatási szintre és képzéstípusra kiterjedően megtörtént a lezárás, a távolléti oktatás a tanév vége előtt egy héttel ért véget. A következő hullámok alatt a jelenléti oktatást szabályzó rendeletek törekedtek az általános iskolai diákok tantermi oktatásának lehetséges leghosszabb idejű megtartására. A szerzők szerint, „ennek egyrészt az lehet a magyarázata, hogy az iskolázás korábbi szakaszaiban sokkal nagyobb lemaradást okozhat a jelenléti oktatás hiánya, másrészt az első hullám idején elrendelt lezárást követően az is nyilvánvalóvá vált, hogy ha az alsó tagozaton az intézményeket teljesen bezárják, akkor a gyermek felügyelete vagy annak megszervezése áttérhelődik a szülőkre, és ez a szülői munkavégzést jelentős mértékben korlátozhatja”¹². Országosan, összességében a járvány által érintett négy félév alatt (2019/2020. tanév 2. félév; 2020/2021. tanév 1. és 2. félév; 2021/2022. tanév 1. félév) kötelező jelleggel az általános iskolák alsó tagozata 9 hétre, az általános iskolák felső tagozata 12 hétre; a középfokú iskolák pedig 19 hétre voltak lezárva.

A németlakai iskola pedagógusainak és tanulóinak a járványról szóló közös elbeszélése a 2019/2020. tanév 2. félévének időszakát hívja első hullámnak, és a 2020/2021. tanév 2. félévének időszakát pedig második hullámnak. Az iskolát a 2021/2022-es tanév járványhulláma elkerülte.

A Fehér könyv oktatási fejezetének tanárvizsgálata kiemeli, az első hullám alatt – országosan - kisebb arányban tartották meg az összes órát vagy a tanórák nagy részét, mint a második lezárás idején, iskolatípustól függetlenül. Ez arra utal, hogy egyre inkább alkalmazkodni tudtak az online oktatáshoz. Kutatási eredményeik szerint az általános iskolákban is megfigyelhető volt az alkalmazkodási folyamat, de itt még a későbbi hullámokban is előfordult, bár csökkenő arányban, hogy a távoktatás alatt elmaradtak tanórák. Az általános iskolákról az is elmondható, hogy minél nagyobb a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya, annál nagyobb arányban nem tartották meg egyetlen tanórát sem. A nagyon magas HHH-arányú iskolákban a pedagógusok fele arról számolt be, hogy az első hullám idején egyetlen tanórát sem tartottak meg, vagy csak a tanórák kisebb részét, de az utolsó lezárás alatt is csaknem 40 százalék volt ez az arány. Vagyis, adataik szerint, a leginkább rászoruló tanulók tényleges tanítási ideje csökkent a legnagyobb mértékben a járvány alatt.¹³

A járvány első hullámának németlakai elbeszélte tapasztalatai összhangban állnak a fentiekben idézett országos tanárvizsgálat eredményeivel. Mind az iskola

¹¹ Horn Dániel – Bartal Anna Mária: *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. COVID-19 Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, 2022.

¹² I. m. 111.

¹³ Holb Éva – Khayouti Sára – Kisfalusi Dorottya – Messing Vera – Varga Kinga – Varga Júlia: A távolléti oktatás időtartama, az iskolák, pedagógusok és diákok felkészültsége, tanulási elmaradás a pedagógusok véleménye szerint. In: Horn D. – Bartal, 2022. 108–129. COVID-19

vezetőinek, mind a megkérdezett pedagógusoknak az emlékezetében a 2020 márciusától júniusáig terjedő időszak mint az *online (oktatási) világban való eligazodás* időszaka jelenik meg.

„Az első időszakban, ugye 2020 márciusában volt ez az első időszak, akkor még mi is keresgettük azokat a formákat, ahol meg tudjuk szólítani a gyerekeket. Ez inkább az e-mail volt, a Facebook volt, a közösségi tér volt, ahol megpróbáltuk elküldeni a feladatokat. Az iskola azért összekeresgette, hogy akinek nem volt végképp, annak biztosított eszközt. De mi is csak ismerkedtünk ezekkel a felületekkel”. (*Munkaközösségvezető*)

Az iskola pedagógusainak ez azért is volt új feladat, mert egyéni és intézményi önképük alapbástyája a járvány első hullámaig épp a pedagógia világában való nagyfokú jártasság, egy többemlé, saját fejlesztésű pedagógiai-módszertani eszköztár készségszintű ismerete, valamint az iskola innovációs képességének országos ismertsége volt. Ezek azonban mind, egy ún. *analóg iskolai gyakorlathoz* kapcsolódtak, azaz egy szinte százszázalékban offline hétköznapi oktatási gyakorlathoz, amelyben a digitális elemek főként csak illusztrációs céllal jelentek meg.¹⁴ Ugyanis 2020 márciusáig a digitális oktatás az iskolában a tantermekben található interaktív táblát, az azokon levetíthető ppt alapú vagy online prezentációt, illetve a Kréta felület akkor működő elemeit jelentette. Az iskola házirendje szerint a tanulók mobiltelefonjaikat nem használhatták az iskola területén, a wifi rendszer elégtelensége miatt a telefonok tanórai, oktatási célú használatára is csak elvétve volt mód. Az iskola pedagógusai közül néhányan informatikai képzésen vettek részt, de a képzésen tanultak beépítésére csupán az informatika óra adott alkalmat.

Az iskola addigi erősségei, amelyek az intézmény nemzetiségi bázisintézményi státuszát is megalapozták, mind a projektalapú, tevékenykedtetés központú pedagógiát részesítették előnyben. A 2018-19-es esettanulmány megjegyzi, hogy „...az igazgatónő élénken figyeli a legújabb szakmai trendeket, és azokat rögtön megpróbálja az intézményi gyakorlathoz illeszteni. (...) az iskolai önelbeszélés igyekszik beépíteni a legkurrensebb pedagógiai fogalmakat, és felmutatni bennük saját magát.”¹⁵ Az igazgatónő 2018-as iskolabemutatása kiemeli, hogy a tantestületre jellemző a széles módszertani repertoár alkalmazása. „Eszközjellegű kompetenciákat fejlesztettünk komplex művészeti programokon (például Kalendárium) keresztül. Ezekben a foglalkozásokon a gyerekek a zenében, játékban kultúrában élő szokásokat dolgozzák fel, beépítve a népismeret tantárgyat és a beás nyelv oktatását is. A Kalendárium program lehetőséget adott a cigány/roma népismeret integrálására is, amelynek előzményeként egy pályázat keretein belül gyűjtötték össze a nyolc

¹⁴ Illusztrációs cél alatt az interaktív táblán kivetített tanári prezentációt, a tanulók által készített kiselőadás vizuális megjelenését, illetve filmes/videós tartalmak levetítését értjük. Ezek a formák a tananyagmagyarázat, témafeldolgozás jobb megértését célozták.

¹⁵ Neumann, 2019. 8.

településről származó cigány meséket, mondákat, történeteket. A gyűjtés keretein belül megszólaltattak cigány családokat, életútinterjúkat, felvételeket készítettek, amelyeket mind az óvodában, mind az iskolában levetítettek a gyerekeknek, s így nem direkt módszereket használva különleges hatást váltottak ki a gyermekekből. Az ének-rajz-technika tantárgy óraszámait összevontuk. Hetente egy projektnap keretében megvalósuló komplex művészeti tantárgy sikerélményhez juttatja a gyerekeket növelve ezzel önbizalmukat, tanulási kedvüket. (...) Ugyanakkor nyitottá teszi az iskolát, hiszen ezeken a projektnapokon a témákhoz igazodva szülők is részt vehetnek. Kompetenciafejlesztő programokat készítettünk az önálló tanulást segítő tevékenységközpontú foglalkozásokra, differenciált tanulásszervezésre, kooperatív tanulási technikák alkalmazására törekedtünk. Ezzel is a továbbhaladás feltételeit biztosítjuk.”¹⁶

Ez a fajta iskolabemutató a 2023-as terepmunka során is szinte mindegyik pedagógus interjúalany esetében visszaköszön. Ez egy olyan egységes narratíva, amely a tantestület szakmai bázisát adja, és teljes egészében megjelenik az iskola legújabb pedagógiai programjában is.

„Amikor kezdtem, itt szegregált osztályok is voltak, akkor olajos padlójú, fatüzeléses, fém kályhás termekbe tanítottunk ott hátul. Nem volt ilyen gyönyörű tornatermünk, nem volt ilyen pályánk, nem volt ennyi gyerekjáték. Frontálisan tanítottunk évekig. És akkor utána elkezdtük azt, hogy ugye a készségtárgyknál kezdtük az integrációt, hogy abba már jöttek ezek a gyerekek. És akkor utána tantermet fejlesztettünk, tanmeneteket írtunk, hogy teljesen be tudjuk integrálni őket. Óriási a változás ahhoz képest, ami volt itt.(...) alapvetően jól beilleszkednek és azért az a tapasztalat, hogy húzzák a többiek, hogy hallja azt a másikat is. És nagyon jó volt a pedagógusnak, úgyhogy, ezt hozzá kell tenni”. (*Matematikatanár*)

„Évente hat alkalmat kell biztosítanunk arra, hogy mi kinyitjuk itt az iskola kapuit és bárki jöhet órákat nézni, hospitációs tréningeket tartunk, jógyakorlatokat mutatunk. Tehát van, hogy egész tantestületek jönnek az ország másik feléből. Nemzetiségi POK részéről ugye mi a cigány népismeretet oktatjuk magyar nyelven. Tehát főként ez miatt, de hát van más jógyakorlatunk is, a Kalendárium tantárgy alsóban, a két tanáros óravezetés, ezek már régóta vannak, és akkor így, igen, most hatodik éve vagyunk már bázis intézmény. És akkor megkerestek minket onnan Pestről, hogy hát nem akarjuk-e már ezt a címet megpályáznunk. Addig is megtartottuk, ezek még IPR programon keresztül, hogy akkor legyünk már bázisintézmény. És akkor ez azóta is folytatódik. Tehát ezek nem újításaink, Tehát nem a COVID-19 miatt, ezek előtte is voltak ezek a jógyakorlatok. És akkor mivel szaktanácsadó is kevés van az országban, főleg nemzetiségi, és amikor

¹⁶ Igazgatói beszámoló, 2018. 141–142.

elértem azt a kort, hogy lehetek mesterpedagógus, akkor én nemzetiségi szaktanácsadó lettem”. *(Igazgatóhelyettes)*

„1998-tól csináljuk ezt és azóta nálunk alsóban nincsenek 45 perces órák és nincs osztályozás. És a Trencsényiék-féle komplex kalendáriumot vettük át. Úgyhogy hetente egy nap az projektnap, 1-2-3-ban, az öt kalendárium óra. Ebbe benne van az ének, a technika és a rajz. És ebbe integráltuk be a népismeretet. Most alsóba simán beintegráljuk a népismeretet, mert nagyon szabad a keret. Felsőbe nem integrálunk, ott önálló óra van, és azt az Adri tartja. Tehát egyrészt rugalmas tanrend van, másrészt meg az egyéni képességekhez igazodó 4 szintű differenciált feladatlaprendszer. Tehát ezt 1998 óta csináljuk, úgyhogy, akkor nem tudom, hogy milyen visszhangja volt a szülők között, hogy mindenki tanulja a cigány népismeretet. Ja, és a nyelvet is. 2015-ig az első idegen nyelv a mieinknek a beás volt 1-2-3-ban. És akkor 4-től választhattak angolt vagy németet. És az volt a szerencsénk, hogy a kolleganő, aki a beást tanította, ő angol szakos volt, de romániai. És ugye mivel a beás az az archaikus román nyelv, ezért egy szinten volt a szülők tekintetében a beás, meg az angol. És mindenki tanulta. Épp ezt meséltem a pedagógiai naptárunkon, itt tanultak meg legelőször kint az udvaron, de nagyon élvezték, mert nem volt osztályozás, és azt hitték, hogy játszanak. Ugye, mert hát nincs 45 perces óra, nincs különösebb következmény. Mikor jött a tavaszi szünet, akkor megkérdezték, hogy miért nem kell iskolába járni. Na, mondom, felsőbe majd nem fogjátok megkérdezni. Hát így is volt”. *(Igazgatónő)*

Az ebben a szilárd professzionális közegben – az online oktatásra való átállás miatt – megjelenő szakmai bizonytalanság egy új tapasztalat volt a tantestület számára, ráadásul egy olyan online közegre kellett adaptálniuk pedagógiai tudásukat és gyakorlatukat, amelyen nem volt rutinjuk.

„10 évesek például az informatikai eszközeink. Itt azért kellene egy megújulás! Kellenének korszerű képzések! Ebbe a digitalizált világba mi is tudjunk fejlődni, mert úgy éreztük, hogy ott lettünk hagyva. Nagyon nehéz. Nekem lelkileg nagyon nehéz időszak volt, hogy hogy tudok megfelelni a gyerekeknek, meg úgy egyáltalán”. *(Matematikatanár)*

A tanári beszélgetések során többen kifejtették, hogy ráadásul nemcsak ők, a digitális oktatás kényszerű szolgáltatói, de a fogadó partnerek, a tanulók és a családok „*sem álltak a helyzet magaslatán*”.

„Ezeknek a gyerekeknek megvan a nagy tévé, megvan az okostelefon, de nincs meg az az eszköztár a kezükben, amivel ezzel tudnak bánni, nem mindig van internet, és a szülők általában digitális analfabéták ilyen tekintetben. Az okostelefont tudják nyomkodni, de igazából ezt a fajta digitális tudást, ami ehhez kellett volna, a Covidhoz, ezt szerintem nem tudták biztosítani”. *(Szaktanár)*

Az első hullám pedagógiai gyakorlata

Az első sokk után az iskola tantestülete a tanulókkal való kapcsolatfelvételre fókuszált. Ebben az időszakban a pedagógusok egyénileg próbálták megtalálni a számukra leginkább kivitelezhető kapcsolattartási/oktatási módot és formát, a tantestületnek egységes álláspontja nem volt. Első lépésben az osztályfőnökök minden osztály esetében megkeresték azt a felületet, amelyen a leginkább fel tudják venni a családokkal a kapcsolatot. Az idősebb pedagógusok inkább e-mailben, a fiatalabbak inkább a közösségi oldalak segítségével kezdték el a kommunikációt. A közösségi oldalakon zárt osztálycsoportok alakultak, illetve a Messenger- és a Viber-csoportok létrehozása is – az interjúk alapján – népszerű választásnak bizonyult. A válaszadó osztályfőnökök közül ketten a mai napig az első lezárás alatt létrehozott Messenger-csoportokon keresztül bonyolítják a szülőkkel és a tanulókkal az online kommunikációt. Volt osztály, ahol olyan gyakorlat alakult ki, hogy a pedagógus három különböző csoportot hozott létre, s mind a hármat a mai napig működteti. Van egy házi feladat megosztó Messenger-csoportja, amelyben csak a gyerekek vannak bent: egy felelős az osztályban minden nap befotózza az aktuális feladatokat, és megosztja a csoportban. Ezen kívül működik egy szülői Facebook-csoport tanulók nélkül, illetve van egy Facebook-csoport, amelyben csak a tanulók és a pedagógus vesz részt.

„Az első időszakban, ugye 2020 márciusában volt ez az első időszak, akkor még mi is keresgettük azokat a formákat, ahol meg tudjuk szólítani a gyerekeket. Ez inkább az e-mail volt, a Facebook volt, a közösségi tér volt, ahol megpróbáltuk elküldeni a feladatokat. Inkább e-mail-en, én e-mail-en leveleztem a gyerekekkel”. *(Osztályfőnök, munkaközösségvezető)*

A tanulók elmondása szerint a tanulás-tanítás vonatkozásában szinte minden tantárgy és pedagógus esetében más-más eljárás mód alakult ki. Ebben az időszakban online tanórát még nem igazán tartottak a tanárok, a leggyakoribb megoldás feladatlapok e-mailes kiküldése és a megoldott feladatlap határidőre történő visszakérése, kijavítása volt, kiegészítve a tankönyv kapcsolódó fejezetének az elolvasásával. Ez a mód a felső tagozatban valamennyire működött, de az alsó tagozaton más megoldást kellett találni, a saját munkafüzetükben oldották meg a feladatokat a gyerekek, s azt lefotózva elküldték a tanítójuknak.

„Tehát az alsósok például mivel a gyerekek nem értettek, meg nem lehet feladatlapokat csinálni telefonon, Tehát ők a Facebook osztálycsoportjukba kiírták, hogy melyik oldal, melyik feladat. Fotózd le! Küldd vissza! Kijavítva visszaküldte a tanár néni. Tehát az alsóba így működött. Nekik abszolút nem is voltak online óráik az első lezárásakor. Habár

a végére már, talán júniusba, talán a negyedikesekkel tudták azt megoldani, hogy az is ez a Messenger, videóhívással. Mert ők abszolút nem tudtak addig.” *(Osztyálytanító)*

Mind az alsósok, mind a felsősök esetében, azoknak a tanulóknak, akiket eszközök és/vagy netkapcsolat híján nem tudtak online elérni, az iskolatitkár kinyomtatta a pedagógus által e-mailben átküldött feladatlapokat, a falubiztos házhoz szálította, majd kb. egy héttel később a megoldott feladatlapokat leadta a titkárságon.

„...akkor a falugondnok óriási segítség volt, falugondnokok, ugye ők jönnek mindig ebédért és viszik a nyugdíjasoknak, gyerekeknek az ebédet. Ők megkapták nyomtatottan a feladatokat, oda vitték a gyerekeknek és egy hét múlva visszahozták. Vagy a kollega elküldte e-mailbe, akkor bejöttünk, kinyomtattuk és úgy adtuk oda. Tehát ez szervezést igényelt. Na, most ennek a hatékonysága, én azt szoktam mondani, a kollegák elmesélése alapján, hogy a Covid alatt nagyon sok szülő megbukott fizikából. De nagyon sok gyerek javított is. De meg is mondták, hogy a szomszéd és mindenki ott ült, és csinálta azt a feladatlapot, csak hogy végre javítson. Jó eredmények lettek év végén.” *(Igazgatónő)*

Az első hullám tanítási-tanulási tapasztalatát a tanulók a „másolás” szóval kapcsolták össze. Számukra ez a tanári digitális útkeresés úgy csapódott le, hogy a szaktanárok készítettek egy prezentációt vagy feladatlapot. Ezeket elküldték e-mailben, ezek tartalmát a diákok lemásolták a füzetbe. Akik feladatlapokat készítettek és küldtek, ott ugyanez a metódus működött. E-mailben megkapták, letöltötték, s a megoldást a teljes feladatlap lemásolásával együtt kellett visszaküldeni. A másolt lapot lefényképezni, s a kijelölt kommunikációs csatornán visszaküldeni a tanárnak.

„Hát, hogy kiküldte. Mondjuk, egy ppt-t fölraktak, azt le kellett tölteni, le kellett másolni vagy feladatlapot csinálni, azt ennyi. Le kellett fényképezni és elküldeni az adott tanárnak. Messenger-en. Ő pedig csak megnézte és kész, ennyi. Általában küldtek egy like-ot rá, azt ennyi volt”. *(Tanulói fókuszcsoporthoz)*

A második hullám pedagógiai gyakorlata

A második hullám távoktatási gyakorlata mind a tanulók, mind a válaszadó pedagógusok szerint már sokkal professzionálisabban működött. A munkaközösségvezetők elmondása szerint, a tantestület, az első hullám nehézségeiből tanulva, a korlátozások feloldása után, sőt, a nyári szünetben is próbált konszenzusra jutni tekintetben, hogy egy esetleges következő hullám távoktatását miként menedzselje, milyen online platformot használjon, s milyen tananyagtartalmat közvetítsen.

Az első hullám során létrehozott kommunikációs csatornák már adottak voltak, nem kellett új csoportokat létrehozni, mindegyik tovább működött, illetve megmaradt az e-mailes kommunikáció is a már bejáratott levelezőlisták segítségével. Ugyanakkor az online kommunikáció menedzselése extra terhet rótt a pedagógusokra. Az egyik megszólaló pedagógus számszerűsítette a kommunikációs terhet: a második lezárás alatt a levelezése a tanulókkal több ezres nagyságrendben zajlott.

„Én a második időszakban megszámloltam, 3.563 e-mail-t küldtem vissza. Mert én úgy gondoltam, hogyha a gyerek megtisztel azzal, hogy elküld valamilyen munkát, akkor én azt legalább azzal megválaszoltam, hogy „Köszönöm, megkaptam”, és akkor, ha kellett, akkor a munka javított változatát is visszaküldtem”. (*Matematikatanár*)

Az első lezárás fő tanulsága az volt, hogy online tanórák rendszeres tartása nélkül nem boldogulnak a tanulók a tananyag elsajátításával. Ez a tapasztalat szintén egybecseng a karanténoktatásról készült egyéb hazai kutatási eredményekkel is. A *Fehér könyv* reprezentatív intézményvezetői vizsgálatának adatai szerint az általános iskolák 90 százaléka a tanórák nagy részét megtartotta online, és csupán három százalékra csökkent azok aránya, amelyek egyetlen online tanórát sem tartottak az első hullámot követő lezárásokban, míg az első lezárás idején a csak néhány tanórát tartók aránya meghaladta a 45 százalékot¹⁷.

Németlakon a két lezárás között konszenzus született arról, hogy az esetleges további lezárások alatt órarend szerinti távoktatásra térnek át, s az online tanórákat egységesen a Duo nevű online platformon fogják megtartani. Az igazgatóhelyettes visszaemlékezése szerint nemcsak a tantestület, de maguk az online platformok is sokat fejlődtek a járvány első hulláma után, hiszen míg a Duo kezdetben csak feladatlapok szerkesztésére és kiküldésére volt alkalmas, a későbbiekben már online tanórák tartására is alkalmassá vált.

„A DUO-t használtunk, igen. Miért is nem azt használtuk korábban? Mert ugye nem lehetett akkor még élőben tanítani rajta. Tehát csak a feladatlapokat lehetett kiküldeni a gyerekeknek és visszaküldeni. És mondtuk, hogy ezeknek a gyerekeknek kell a magyarázat. Meg hát teljesen új anyagot, azért nem lehet, hogy 'Olvasd el és tanul meg!'. És mi ezért a DUO-n keresztül tanítottunk, és a Redmenta-ba kértünk számon. És azt azóta is használjuk”. (*Igazgatóhelyettes*)

A válaszadó szaktanárok szerint nemcsak az online tanórák megtartásának lehetősége jelentett módszertani előrelépést a második lezárás alatt, hanem az is, hogy megtalálták a számonkérésnek és a tanulói munka értékelésének is a számukra elfogadható online felületeit, eszközeit. A pedagógusok többsége, beleértve az

¹⁷ Fehér könyv, 2022, 119. 3.8-as ábra.

alsó tagozat tanítóit is, Redmentán készített saját tesztek segítségével ellenőrizte a tanulók tudását.

„Másodszorra már kicsit könnyebb volt, mert megvoltak az anyagok. És akkor szép lassan mi is beletanultunk, hogy hogyan kell a Redmentát használni, hogyan iratunk dolgozatot. Az más dolog, hogy hogy írták meg, mert biztos, hogy nem fejből. Tehát (...) mi fölsőbe élőbe a DUO-n keresztül tanítottunk, Tehát el lett magyarázva, nem az volt, hogy tankönyv, munkafüzet és oldd meg, aztán küldjed!” *(Igazgatóhelyettes)*

A tananyag jobb megértése és bevésődése érdekében a pedagógusok, szintén tantestületi konszenzusos választás alapján, a Wordwall és az ún. Morzsák interaktív online gyakorló felületeket ajánlották a diákok figyelmébe. Többek elmondása szerint a járvány végére ezeken a felületeken már évfolyamokra lebontott, ún. saját tanítási forrásokat (saját fejlesztésű feladatokat, kvízeket, feladatlapokat, gyakorló feladatsorokat) is létre tudtak hozni.

„A Wordwall-t szoktuk néha, szoktam ajánlani. Van a Morzsák. Meg a Redmenta-t. A digitális, tehát ebbe a covidos időszakba a Redmentát használtuk nagyon sokat. Ugye ott gyakorló feladatlapokat is lehet készíteni, meg ki is értékeli egy részét, azt, amit nem kell úgy beírni. (...) Nagyon sok feladatlappal dolgoztunk. Gyakorlásképpen is, meg dolgozatnál is. Az jó felület.” *(Matematikatanár)*

A pedagógusok nehezményezik, hogy a járvány utáni időszakban már kevésbé van módjuk ezeket a felületeket használni, mert újra mind fizetőssé vált, a fenntartói feladatokat ellátó tankerületi központ pedig nem fizeti elő az iskola számára a hozzáférést. Az iskola ún. Redmenta tárhelye betelt, így már ezen a felületen sincs mód ingyenes feladatlapkészítésre, amely az iskola számára nagy érvágás, hiszen a pedagógusok többsége a dolgozatírást, számonkérést a járvány után is ezen a felületen bonyolította.

„A DUO-t, hát azt annyira nem használjuk, merthogy itt vannak a gyerekek az iskolába. De a dolgozatokat Redmentába írják, mert kijavítja a Redmenta. Tehát egy javítókulcsot ugye megszerkeszték, és nem kell a 30-40-50 db dolgozatot papíron. És mennyi papírt meg lehet spórolni, hogy nem kell kinyomtatni a több oldalas dolgozatot! Csak ezt is hadakozunk a tankerülettel, mert mi szeretnénk. Elfogyott a tárhelyünk és akkor, a Covid idején, ugye ingyenes volt. És most visszakerült fizetősbe és ilyen 4.000-valahányszáz Ft havonta, és hogy ezt most miért mi fizessük saját pénzből. Most épp hadakozunk, mert hogyha a tankerület összegyűjtene, az ő tankerületében nem tudom, azt hiszem 50 tanár, aki használja, akkor kapna kedvezményt, és csak valami 1.000, Ft lenne a havi díja. Akkor azt mondom, az még igen, belefér, és mindenki kifizeti saját zsebből. De ahhoz az kéne, hogy a tankerület ezt összefogja. Na, most ez 1,5 éve.. És tableten. Vagy ha

olyan, mit tudom én, térképes feladatnál földrajzból azért, hogy ne tableten lássa a térképet, akkor informatikaterembe megyünk, ugye akkor dolgozat, és ott írjuk meg. Azóta nagyon ügyesek a gyerekek különben. Tehát a tablethasználatba is, meg tehát mindez a Wordwall, tehát amit anno kitapostunk felületeket, azokat nagyon jól használják és ők is tudnak már feladatokat gyártani például.” (*Igazgatóhelyettes*)

A fókuszcsoportokban résztvevő tanulók tapasztalata az online tanórákról évfolyamonként eltérő. Vannak tanulók, akiknek visszaemlékezése szerint a tanórák többsége online meg lett tartva, és vannak olyanok is, akik szerint csak néhány tantárgy esetében tartottak online órát.

„Csak pár tanár tartott online órát. Volt, aki csak küldte az anyagot. A nyelvtanár. A matektanár, törtanár, meg néha az osztályfőnök, aki bejelentkezett, de a többi tanár meg csak kiküldte az anyagot. Főleg a matektanár tartott ilyen csoport órakat”. (*Tanulói fókuszcsoport*)

A tanári elbeszélést kiegészítették azzal is, hogy a Duo-n kívül, megemlégtették a GoogleMeet-et, és a Mic platformokat is, mint bizonyos online tanórák helyszínét. Évfolyamtól függetlenül egységesen emlékeztek például arra, hogy a németórákra hétről hétre a Mic-en tudtak felkapcsolódni.

Különleges élményként maradtak meg a válaszadó tanulókból az online testnevelésórák. A testnevelő tanár elbeszélése szerint igyekezett olyan feladatokkal meglepni a gyerekeket, amelyek kibillentik őket az esetleges monotonitásból, feldobják a napjukat, és ráveszik őket a mozgásra, otthoni – ráadásul karantén – körülmények között is. Elmondása szerint kezdetben, főleg az alsó tagozaton megpróbált a tanmenet szerint haladni. Voltak szülők, akik mobiltelefonnal videóra vették gyermekük labdavezetését, s megosztották a tanárral, de ahogy teltek a karanténhetek, célszerűbbnek tűnt játékos feladatokkal mozgásra ösztönözni a tanulókat.

„Hát, ott most az, hogy testnevelést oktatni online, hát, igen. Tehát elég vicces. Most nyilván adtam én is feladatokat, de hát nem tudtam én ezt úgy sajnos számon kérni, meg követni. Az elején nagyon aranyosak voltak, mert még gondolom nekik is új volt, és akkor videózták, hogy labdát vezettek. Aztán a vége fele meg már én úgy voltam, hogy szerintem nekik is, a szülőknek is bőven elégük volt abból a helyzetből. És akkor minél több szabad levegőn játsszanak, biciklizzenek, stb. Tehát testnevelésből most én hiába volt a tananyagba a távolugrás oktatása, nem fogom tudni otthon ezt. Hiába van homokozójuk, nem fogják nekem megcsinálni. Úgyhogy a testnevelés, az nehéz volt ebből a szempontból” (*Testneveléstanár*)

„Bence bá kirakta az osztályfőnökön, viccből kirakta, hogy csináljunk tesiből feladatokat, arra még emlékszem.

Én kimentem az udvarra, s megcsináltam.

Nem tudom, miket, de ilyen feladatokat mondott, de szerintem csak viccből. Én nem csináltam.

Anti az megcsinálta.

Komoly?

Ő volt az első. Kapott is ötöst.

Tényleg megcsinálta? Ezt nem gondoltam volna”.

(Tanulói fókuszcsoport)

Nemcsak a testnevelésórák feladatai és azok megtanítása kapcsán jeleztek nehézségeket a pedagógusok, hanem szinte mindegyik tantárgy vonatkozásában felsoroltak olyan tananyagtartalmakat, amelyeknek online átadását szinte lehetetlennek érezték. A matematika tanár véleménye szerint folyamatos nehézséget okozott, hogy az online tanórákon csak arra volt mód, hogy ő elmagyarázza szóban a tananyagot, de a kamerán keresztül nem látta, mit ír le a tanuló, a közös feladatmegoldásokat sem tudta ellenőrizni. A tanórákból így épp a tanár-diák interakció hiányzott a leginkább.

„Tehát én úgy gondolom, továbbra is csak ezt tudom, hogy ugye, ha a gyermek ír egy egyenletet, én azt nem fogom látni. Nem tudok beleszólni, hogy 'Figyelj, nézd meg ott mit is kell csinálni?' Tehát valahogy másolásra készítetem. Nem feltétlenül önálló feladatmegoldásra. Hamar föl fogja adni. Én így gondolom. Ha nincs ott egy hozzáértő szülői támogató közeg, márpedig ebben a térségben nem sok olyan család van, ahol hozzáértő, támogató közeg van.” *(Matematikatanár)*

Az alsó tagozatos gyerekek betűtanítása kapcsán hasonló problémákról számoltak be. Az iskola pedagógusai, éppen a kooperatív tanulásszervezésben szerzett nagyfokú jártasságuk miatt, offline környezetben nagymértékben építenek a tanár-diák és diák-diák együttműködésre. Már az első osztályba érkező tanulókat is fokozatosan szoktatják erre a munkamódra. Ezt a fajta gyakorlatot a távoktatás véleményük szerint ellehetetlenítette, s kénytelenek voltak a tanítók áttérni a frontális tanulásszervezésre, s akár rövid, saját oktatóvideókkal megtámogatni a gyerekek otthoni tanulását. A pedagógus ebben a tanulási helyzetben illusztrál a kooperatív tanulástámogatás helyett.

„A második lezárásra már volt annyi tananyag mind az interneten is, meg így kollegáknál is, hogy tudtak a betűtanításban nekem segíteni. De például volt olyan, emlékszem, hogy a telefonommal vettem föl, ahogy írtam a gyöngybetűket, otthon kanyarítottam. Elkészült a videó, és akkor azt tettem föl a csoportunkba és közbe mondtam mellé, hogy hogy kellene csinálni. Nyilván volt olyan szülő, aki tudta követni a gyereket és egyből ott meg tudta vele csinálni. De hát voltak olyan szülők, akik lehet, hogy egy

héten egyszer ültek le azzal a gyerekekkel. Na, most három meg négy betűt egyszerre megtanítani egy ennyi idős gyereknek hatékonyan lehetetlen”. (*Tanító*)

A karanténoktatás eredményessége

2018–19-es esettanulmány egyik alapállítása az volt, hogy míg az oktatási integrációt az SNI tanulók integrációjaként és az ezzel kapcsolatos inkluzív pedagógiai eszköztár és iskolai környezet kialakításaként értelmezik (és a roma, illetve hátrányos helyzetű gyerekek integrációja nem része ennek a helyi intézményi diskurzusnak), addig a romapedagógiai törekvéseket a multikulturális oktatás paradigmájába illesztik.¹⁸ Tehát az oktatási integráció helyi értelmezésében két elem volt hangsúlyos egyszerre, az SNI tanulók inklúziója és a beás nyelv- és népismeret oktatása.

A távoktatás tapasztalatairól készült vezetői és pedagógusi interjúkban viszont épp ez a két terület az, amely érdemben nem kerül említésre. A roma és hátrányos helyzetű tanulók a digitális oktatás tervezésének időszakában, így főként az első hullám idején, eszközellátottságuk, hozzáférésük kapcsán kerültek említésre, nem pedig tartalmi okokból. A beás népismeret-tanórákat a járvány egyértelműen kiemelte az addigi intézményi fősodorból, illetve az SNI-s tanulók fejlesztése is sokkal kevésbé hangsúlyosan jelent meg. Az online térben zajló pedagógiai munka épp az intézmény zászlóshajó programjait, az elmúlt húsz év gondos szakmai fejlesztéseit szorította a háttérbe. Népismeret-tanórák, egyéni/kiscsoportos fejlesztő foglalkozások, illetve komplex művészeti órák nem működtek az online térben.

A járványidőszak pedagógiai munkájának és tanulói teljesítményének értékelésekor a megszólaló pedagógusok a korábbinál egy sokkal általánosabb, minden tanulóra igaz, „differenciálásmentes” képet vázolnak fel, egyedül a járvány időszakában, a két hullám között iskolát kezdő óvodások esetében jelenik meg az osztálytanító narratívájában a hátránykompenzáció gondolata, illetve az egyéni különbségek kezelésének kívánalma.

„Akkor meg elsőseim voltak, ott meg az volt a szembetűnő, hogy nekik az óvoda nagycsoportnak az utolsó feléve, amikor nekem, mint leendő tanítójukhoz át kellett volna járnom, az ugye nem volt meg. Akkor nem is volt óvodás ballagás év végén, hogy mondjuk, arra elmentem volna. Hanem én augusztus 20-Valahányadikán, tehát az iskolakezdés előtt egy héttel mentem át az óvodába. Akkor találkoztam először a gyerekekkel és a szülőkkel. Majd bejöttünk, ugye elkezdtük a tanévet, ezek a gyerekek úgy jöttek be az iskolába, hogy az előző nagycsoportnak a második feléve az teljesen hiányzott. Tehát nem voltak gyerekek között, nem volt kapcsolat velem, tők ismeretlen. Eleve, ugye azért

¹⁸ Neumann, 2019. 8–9.

férfi, kicsit máshogy viszonyultam, mint a tanító néni. Úgyhogy, ez biztos, hogy nekik nagyon-nagyon nehéz volt. Nyilván nekem is”. *(Tanító)*

„Ennek viszont lettek következményei, mert ott, abból az osztályból azért sokan, egy páran lemorzsolódtak. Tehát lemaradtak abból az osztályból. Évet ismételték. Hát, abból az elsőből konkrétan hárman. Hárman voltak úgy, hogy évet kell ismételnük. De ugye mivel elsőben még a szülő eldöntheti, ott egy szülő nem támogatta ezt. A másik kettő belátta, meg látta ő is, hogy jobb, hogyha azt csak előkészítő jelleggel végezte.” *(Tanító)*

A többi osztály, gyerekcsoport esetében a felsorolt nehézségek mind a COVID-19 következményeiként kerülnek elbeszélésre, a tanulók közti különbségek, az esetleges eltérő beavatkozási igények, a nem azonos szükségletek nem kerülnek említésre. Az osztályok értékelése *a nem elégséggé hatékony tanórák – a helyzetből fakadó tanulói motiválatlanság – nem elégséges otthoni tanulástámogatás* témakörök mentén rajzolódik ki.

„Így van, hát van olyan gyerek most negyedikben, aki az írással, olvasással nem boldogul. Tehát nem tud olvasni, írni. Meg van egy olyan gyerek is, aki nem tud olvasni. Tehát negyedikbe, ahol a szövegértés, Kazinczy-verseny, minden volt, most egyszerűen így visszaesztünk. (...) soha nem volt ennyire gyenge negyedikünk, pedig... pedig jó képességűek amúgy. Jónak indultak, igen. Úgy gondolom, hogy még a családi háttér is motiváló. Azt mondhatom, legalább a 75-80 százaléknál. És mégis szövegértéssel, írással, olvasással gondunk van. Gondunk van. Tehát ilyen nem szokott lenni. Főleg negyedikben nem.” *(Gazgató)*

„Tehát tényleg el lett magyarázva, meg lett tartva az óra, igaz, hogy ágyból nézték, reggeliztek, félig aludtak. Na, egyre lazábban vették. Tehát le volt adva az a tananyag, de nem tanulták meg. Ezt most látjuk, hogy 'Emlékeztek, mikor két évvel ezelőtt, hatodikban vettük...' ezt meg azt, és hát nem.” *(Gazgatóhelyettes)*

„Én úgy gondolom, hogy abban az adott szituációban megtettük a tőlünk telhetőt. A gyerekeken azt tapasztaltam, hogy még aki nagyon-nagyon jó képességű, és akarta ezt csinálni, azért egy hónap után elvesztette a motivációját. Leült egy kicsit. Volt, akit meg lehetett egy kicsit lökni, hogy azért csináljuk tovább, próbálkozzunk! De két-három hónap után már teljesen elvesztették a motiváltságot. Volt, aki, mikor visszajöttünk, nagyon magába zárkóztak a gyerekek. Tehát elmagányosodtak. Nagyon nehéz volt ebből kimozdítani néhány gyereket. Megdöbbentő volt, hogy olyan gyerek, aki addig a középontba volt, az visszajött és csak volt”. *(Matematikatanár)*

„a mostani ötödikeseknek másodikban és harmadikban volt a Covid. Ekkor van a szorzótábla megtanulása, bevésődése. Érződik. Nem olyan biztos a tudásuk. Nem mondanám

azt, hogy nem tudja, mert van, aki nagyon jól tudja, van, aki kevésbé tudja, van, akinél nem történt meg a bevésődés”. (*Munkaközösségvezető*)

A fentiekben idézett osztálytörténetek az alapvető tanulói kulcskompetenciák hiányos fejlődését, a tanulási motiváció elvesztését, illetve a hosszútávon megmaradó, megalapozott biztos tudás hiányát jelölik a járványidőszak, illetve a távoktatás alapvető, ma is érezhető hatásaként.

A pedagógusok által érzékelt hosszútávú következmények a 2022-es kompetenciamérés eredményei által is igazolást nyertek. A 6. évfolyam szövegértési eredményei szignifikánsan romlottak a korábbi évek eredményeihez képest, javulás egyetlen mérési területen sem volt tapasztalható, valamint az iskola eredményei matematika kompetenciaterületen, mind a hatodik, mind a nyolcadik évfolyamon az intézményhez hasonló községi, és kis községi általános iskolák eredményénél szignifikánsan alacsonyabb értéket mutat¹⁹. A mért tanulók, a családi háttérindexük tükrében, matematikából mindkét évfolyamon, szövegértésben pedig a hatodik évfolyamon a várhatónál szignifikánsan gyengébben teljesítettek.

A kompetenciamérést és a 2022/23-as tanév szeptemberétől bevezetett ún. évfolyamméréseket a megszólaló pedagógusok és az intézmény vezetői is kritikával illették. A matematika területéért felelős munkaközösségvezető szerint nagy különbség tapasztalható a matematikatanönyvek stílusa, hangsúlyai és feladattípusai, illetve a kompetenciamérés feladatainak megfogalmazása között. A COVID-19 időszak oktatási nehézségeinek hatására még inkább kidomborodtak a tanulók ún. adaptációs nehézségei. Véleménye szerint elég kevés olyan tanulója van az iskolának, aki képes a megtanult lexikális tudást vagy tananyagot kompetenciafeladatra adaptálni, még akkor se, ha rendelkezik az elvárt ismeretekkel.

Az iskola igazgatója osztja a fenti véleményt, úgy véli, a kompetenciamérés nem mindig a tudást méri, ráadásul az iskola rendelkezik egy kialakult belső bemerítési-kimeneti mérési rendszerrel, s ennek az eredményeit tekinti relevánsnak helyi szempontból.

„Úgyis mi használjuk föl, akkor egy országos mérés eredményéből milyen feladatot fog rám sózni, most ószintén? Tehát ő országos szinten kell, hogy következtetéseket vonjon le. Én egyelőre ilyen formába nem tartom jónak”. (*Igazgató*)

A kompetenciamérés digitális átállását, azaz a kompetenciatesztek online adatfelvételét szintén elhibáztottnak tartják, mivel tapasztalataik szerint alapszintű informatikai tudás nélkül csak az adatvesztés kockázatával lehet kitölteni a felmérést.

¹⁹ Intézményi jelentés, Országos Kompetenciamérés, 2022. 4.

„Elsősorban majdhogynem informatikai tudást mér. Mert olyan probléma van, hogyha véletlenül egy szóközt üt a gyerek, már nulla pontot kap a megoldásra. Vagy nem kell szóköz. Tehát ha jó a válasza, akkor sem fogadja el a program, mert mondjuk volt egy szóköz. Nagyon sokat szenvedtünk. Vagy kisbetűt, nagybetűt használ. Nagyon sokat szenvedtünk vele, a kollegák is. Tehát informatikai tudást, ha nem is alapszinten, de követel ahhoz, hogy magát a tantárgyi tudást közvetíteni tudja. de ugyanígy jártunk mondjuk, a Simonyi helyesírási versennyel is, hogy nulla pontot kapott a kislány, holott a válasza 94%-os volt, mert a rendszer valamilyen szinten nem fogadta el. De más is járt így, mert voltak reklamációk”. (*Igazgatóhelyettes*)

Problémát jelentett az is, hogy nem látták át a szöveget a tanulók. Görgetni kellett, és amikor visszakeresni próbáltak információkat, ugrált a szöveg, „*nem úgy van, mint papíron, hogy visszalapozok és követem az ujjammal. Az egerrel görgeték, össze-vissza*”.

„Van olyan iskola, például itt a szomszéd Habál, ahol 4-be nincs is informatika. Nálunk 3-tól van. De ugye heti egy óra. Most, a telefonját szuperül tudja nyomkodni, de a gépet már nem biztos. Az nem azt jelenti, hogy egeret tud, mondjuk kezelni. Tehát hogy ezt se mérték fel, hogy honnét indul az informatika oktatása. Vagy milyen tudással rendelkeznek a gyerekek. Először azt kellett volna fölmérni! Vagy mi az elvárható ahhoz, hogy meg tudják csinálni. Nem tudom, hogyhogy senki nem kért tőlünk véleményt. Tehát senki nem kért tőlünk véleményt. Nem tudom, hogy lesz-e valami szűrés vagy reprezentatív vélemény. Nem tudom. De gondolom, hogyha nálunk ez probléma, akkor máshol is probléma. Máshol is probléma lesz”. (*Igazgatónö*)

A tantestület tagjai között konszenzus van atekintetben, hogy iskolájuk szakmai szempontból, az oktatás minőségét és eredményességét tekintve nemcsak a környező falvak iskoláihoz képest, de regionálisan is „erős iskolának” számít. A sikeresség kritériuma az interjúalanyok szerint egyértelműen a továbbtanulás, ebben pedig évről évre jeleskedik az intézmény. Az interjúk szerint nincs olyan végzős évfolyam, ahonnan ne mennének többen érettségét adó középiskolába, számottevő a gimnáziumba, sőt, kéttannyelvű gimnáziumba való bekerülés és bennmaradás. Az iskola utóköveti tanulóit, korai iskolaelhagyást csak elvétve tapasztal, a felvett tanulók „*megállják a helyüket, megtartják az eredményüket*” – érvelnek a válaszadók. A Kompetenciamérés ún. tanulásikörnyezet-jelentése is tükrözi a gimnáziumi továbbtanulás országosan is kiugró értékét, a 30 százalékos országos átlagot megduplázva.

„Tapasztalatom van így a másik iskolákról itt a környékbeli iskolákkal szembe, hogy így vannak ott kollegák, akikkel jóba vagyok, beszélgettünk. Úgy gondolom, hogy az

erősebb sulik felé tendálunk mi. Meg van kapcsolatom a gimivel is. És hogyha innen mennek oda, azért akkor nem kell szégyenkezniük.” *(Testneveléstanár)*

A matematika-kompetenciaterület alacsony teljesítményét egyértelműen szövegértési problémaként magyarázzák, amelynek a gyengességét elsősorban a járvány számlájára írják, de ezen kívül a szülők nem megfelelő digitális kompetenciáinak és szövegértési nehézségeinek is betudják. Az igazgatónő szerint ezek a szülői hiányosságok nemcsak abban mutatkoznak meg, hogy a tanulók többsége nem számíthat otthoni tanulástámogatásra, hanem például abban is, hogy a szülők fele a kompetenciamérés családi háttérkérdőívét odahaza, önállóan, iskolai segítség nélkül nem tudják kitölteni. A kompetenciamérés valid eredményét az iskola vezetői szerint ez a tény is befolyásolja.

„Hatodiktól tölthetik a háttérkérdőívet. Hát, ez szörnyű megint. Most hiába adjuk haza. Nem fogja kitölteni. Most akkor napokat jelöltünk ki a szülőknak, hogy melyik napon tud bejönni, mert csak egy számítógéptermünk van ugye 25 géppel, hogy akkor itt csinálja meg. Kicsit irányítva. Ha 50%-os lesz a jelenlét, hát akkor már örülhetünk. De azt nem merjük, hogy csak otthon, mert nem fog vele foglalkozni.” *(Igazgató)*

A járványidőszak hatása a szülőkkel való kapcsolattartásra

A kérdőívkitöltésben segítségre szoruló szülők számára a Kréta-felület elérése is problémát jelent. Osztályfőnöki becslések szerint ez az osztályok szülői közösségeinek kb. 30 százalékát érinti. Vannak olyan szülők, akik gyermekeik elektronikus naplójához még sosem értek hozzá, belépési kódot sem tudtak igényelni. Esetükben két kapcsolattartási forma működik: a hónap első felében Messenger-alapú, a hónap második részében pedig klasszikus telefonhívásalapú kapcsolattartás. 2023. március 1-től bizonyos közösségi oldalak korlátlan használhatósága megszűnt, azaz a kapcsolattartásnak, üzenetírásnak is díja van. Az igazgatóhelyettes elmondása szerint ez a változás egyértelműen hatással van a tanár-szülő kommunikáció mikéntjére, amely leginkább a hibrid jelzővel írható le.

„A Krétát nem nézik. Tehát nálunk azért még a dokumentumalapú értesítésre nagy szükség lenne! Van is üzenőfüzet, meg ilyesféle (...) Ha nincs net, akkor nem nézi. Minden osztálynak van egy Messenger-csoportja, azt nézik. Elfogy a mobilnet, és nem fogja. (...) Tehát marad a telefon, a Messengeren az üzenet. Erre nem fog netet elhasználni, mobilnetet a szülő. (...) Amíg a Messenger meg a Facebook teljesen korlátlan volt használható. Olvasta is mindenki. Addig így nem is volt gond, de most már látjuk, hogy elfogyott anyukának a net, elvesztették. Telefon. Zömükbe telefon. Hibrid módon

kommunikálunk. Mert muszáj. Mert a KRÉTA-n abszolút, tehát ott hiába értesítjük, hogy ekkor-akkor szülői vagy anyák napja.” *(Igazgatóhelyettes)*

Az alsó tagozatos pedagógusok vélekedése eltér a fentiekben vázoltaktól. A járvány alatt kialakult új típusú szülői kapcsolattartási formákat nagy előrelépésként élték meg, s a COVID-19-időszak pozitív hozadékaként említették meg. Az interjúalanyok szerint az online és offline kommunikáció elegye egy sokkal naprakészebb információcserére ad lehetőséget a szülő és a pedagógus között, hatékonyan csökkentve az esetleges konfliktusok számát, s szorosabbra fűzve az együttműködést.

„Az biztos, hogy az nagy könnyebbség, hogy azóta a kapcsolattartás a szülőkkel is, meg magával a gyerekekkel is sokkal gördülékenyebb. Tehát ugyanúgy megvannak a csoportok. És ugye főleg, hogy most már eleve az elektronikus napló is ugye belépett és most már nincs az, hogy üzenőbe üzenetek, meg meg kell várnom, míg hazaviszi, megmutatja stb. Tehát ebből a szempontból... A Krétát azt mondom, hogy ilyen 70-80%, aki naprakész a Krétába az én osztályomról beszélek. De a Messenger-t, azt pedig egyből. Azt egyből megnézik” *(Tanító)*

Abban azonban egyetértenek mindkét tagozat pedagógusai, hogy a problémás tanulói esetek kezelése „offline-módon” a leghatékonyabb. Ezekben az esetekben – a COVID-19 óta – első lépésben, online csatornákon keresztül tájékoztatják a szülőket a felmerült problémáról, majd személyes találkozóra invitálják őket. Az érintett szülők bevonásával megtartott esetmegbeszélések a legeredményesebb eszközei még mindig az azonnali problémamegoldásnak.

„Nálunk sűrűn előfordul az, hogyha mondjuk... Tehát mi a szülőket egyből szeretjük tájékoztatni, még véletlenül se legyen az, hogy mondjuk, megtörténik, legyen az egy verekedés, mondjuk, az nem olyan népszerű nálunk, hál’ Istennek, de csak egy csúfolás is, ami mondjuk, már így több napja tart. És mondjuk, kitudódik, akkor mi egyből szeretjük a szülővel tudatni. És ha mondjuk, olyan súlyú tett van, akkor egyből be is hívjuk a szülőt. Legyen az éppen a sértett oldalán, vagy legyen az áldozat oldalán.” *(Testneveléstanár)*

A krízisidőszak utáni iskolai gyakorlat – reziliens jövőkép? (Konklúzió)

Az Iskola nem sziget elnevezésű kutatás olyan iskolákat keresett fel, amelyek élete, működése szorosan összefonódik a tágabb intézményi és társadalmi környezetükkel, s amelyek kiugró eredményeket értek el a hátrányos helyzetű tanulók oktatásában. Nyolc magyarországi kisvárosban és kistelepülésben zajlott a kutatás, négy

település reziliens iskoláit hasonlította össze négy olyan településpárral, amelyek adottságai nagyon hasonlóak, a helyi iskola teljesítménye azonban nem mondható kiemelkedőnek. Az eredmények szerint a sikeres iskolákban a tanárok szakadatlanul keresik a diákjaik számára legmegfelelőbb pedagógiai megoldásokat, és segítik tanulóik továbbtanulását. Ez pedig azokban a közösségekben valósulhat meg, ahol a roma és nem roma közösségek intenzív, napi kapcsolatban vannak egymással a munkaerőpiacon, a vegyes óvodai csoportokban, az iskolai osztályokban, a családi kapcsolatokon keresztül és a helyi közösségi eseményeken. Aggasztó ugyanakkor, hogy a legjobb kistépülési iskolákban is felgyorsult a jobb módú szülők elvándorlása, és emiatt a pedagógusok az iskola megszüntetésének fenyegetése mellett dolgoznak nap mint nap²⁰.

A Némethlaki Általános Iskola a kiválasztott reziliens iskolák átlagos kontrollpárjaként került a fenti kutatásba, viszont, miként a 2019-es esettanulmány is hangsúlyozza, itt egy atipikus helyzettel állunk szemben. Az iskola kompetenciamérés-eredményei nem tükrözik azt a fajta progresszív intézményi gyakorlatot, amely a terepmunka során, más kontroll iskolákhoz képest, kirajzolódott. Így jogosan merült fel a kérdés, hogy miként lehetséges, hogy egy olyan intézményben, amelyben a tanárok folyamatosan továbbképzéseken vesznek részt és országos továbbképzéseket tartanak nekik, az iskolavezetés tudatosan reflektál a társadalmi változásokra és az iskolával szembeni igényekre, képes ellenállni az utóbbi évek bürokratizálódásának és a tanárhiánynak, képes integrálni a roma és az SNI tanulókat, s megtartani a többségi szülőket is²¹, ám a tanulói méréseken rendre gyenge teljesítményt nyújt? S miképp lehetne olyan árnyaltabb értelmezést adni a reziliencia fogalmának, ami túlmutat a kompetenciamérési eredményeken?

A jelen esettanulmány hozzájárul a fenti kérdés megválaszolásához, egy elnyúló krízisidőszak intézményi gyakorlatának feltérképezésével.

A COVID-19-járvány miatti lezárások távoktatásának nemzetközi és hazai elemzései rávilágítanak arra, hogy a digitális oktatási rend során világszerte a diákok egy része „eltűnik a radarról”. Az UNICEF szerint világszerte az iskolások 31%-át (463 millió) nem tudták elérni a tévé-, rádió- vagy internetalapú távoktatási politikával a szükséges technológiai eszközök otthoni hiánya miatt, vagy azért, mert nem célozták meg kellőképpen őket.²² Egy magyar kutatás szerint a tanulók 20 százalékát nem sikerült elérni, a hátrányos helyzetű tanulók esetében azonban

²⁰ Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *EDUCATIO*, 2018/3. 474–480.

²¹ Neumann, 2019. 28.

²² Lannert Judit: A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2022*. Budapest: TÁRKI, 2022. 319.

ez az arány 33 százalékra nőtt²³. Ez a fajta kimaradás hosszú távon lemorzsolódáshoz vezethet, különösen a hátrányos helyzetű tanulók körében. A kutatások rámutatnak arra, hogy a tanulók közötti egyenlőtlenségeket elsősorban az növeli meg a távoktatás során, hogy a hátrányos helyzetű tanulók jóval kevesebb szülői és technikai erőforrással rendelkeznek²⁴, így nemzetközi mérések szerint a távoktatás során a jobb családi háttérrel rendelkező diákok naponta 75 perccel többet tanultak, mint a hátrányos helyzetűek²⁵.

A németlakai iskola pedagógusai, köszönhetően települési beágyazottságuknak, illetve a szülőkkel való szoros kapcsolatnak, az interjúk és a tanulói fókuszcsoportos beszélgetések tanúsága szerint, elérték, hogy az iskola minden tanulója, a karanténoktatás első két hetének kivételével, élő (táv)kapcsolatba kerüljön az iskolával. Minden osztályfőnök felmérte, hogy osztályának tanulóit és a gyerekek szüleit milyen módon tudja elérni, s ahol eszközellátottsági nehézséget észlelt, azt az iskola, saját gépek felajánlásával orvosolni próbálta, illetve az érintett tanulók számára offline tartalmakat rendszeresen „házhoz szállított” a falugondnok segítségével. A gyors szervezésnek köszönhetően az első lezárás második felében, illetve a második lezárás teljes időtartama alatt nem volt a karanténoktatásból kimaradó tanuló.

Mint ismert, az iskolabezárásoknak azonban késleltetett, hosszú távú hatásai is lehetnek (hiszterézis). Ott is, ahol adottak voltak a feltételek, azt tapasztalták, hogy „a távoktatás nem érte el a hagyományos oktatás színvonalát, miután az iskolák és a tanárok nem voltak erre felkészülve, és időbe telt, amíg a technikát a tanítási folyamathoz igazították.”²⁶ Ez a megállapítás egyértelműen megerősítést nyer a németlakai iskola esetében. A COVID-19 előtti időszak pedagógiai gyakorlatát folyamatos szakértői tevékenység, több mesterpedagógus státusz, illetve nemzetiségi bázisintézményi lét fémjeltezte. Az iskola, miként az intézményvezetői interjúkból is látszik, önmagát innovációs központként értelmezte, elvárva a tantestület tagjaitól a rendszeres szakmai megújulást, új tanulásmódszertani megoldások adaptálását. A karanténoktatás első szakaszában ez a fajta élenjárás azonban megszűnt, mivel az iskola ún. analóg, azaz offline pedagógiai-módszertani megoldásokban volt élvonalas, tapasztalata és jártassága a digitális oktatásban nem volt számottevő. Így az első lezárás pedagógiai munkájával sem a pedagógusok, sem a tanulók nem voltak elégedettek. A tantestület nagyfokú szakmai rutinjának és adaptivitási potenciáljának köszönhetően azonban ezt a lemaradást a második lezárás időszakára

²³ Hermann Zoltán: *Hány diákhöz nem jut el az online távoktatás?* MTA KRTK KTI honlapja. 2020. <https://kti.krtk.hu/koronavirus/hany-diakhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatas/12769/> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 8.)

²⁴ Lannert, 2022. 320.

²⁵ Hattie, John: *Visible learning effect sizes when schools are closed: What matters and what does not.* 2020. <https://opsoa.org/application/files/2215/8689/0389/Influences-during-Corona-JHarticle.pdf> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 4.)

²⁶ Lannert, 2022. 320.

megpróbálta felszámolni, amely teljes mértékben nem sikerült, de a rendelkezésre álló kvalitatív adatok szerint, a lehetőségekhez mérten már stabil pedagógiai bázist nyújtott az oktatási feladatok ellátáshoz.

A megszólaló interjúalanyok többsége úgy véli, a járvány okozta potenciális tanulási veszteség egyik eredőjére, vagyis arra, hogy ténylegesen hány diák vett részt valamilyen formában a távoktatásban, sikerült megoldást találni, s biztosítani a százszázalékos részvételt, viszont más kérdés az, hogy a távoktatás alatt a tanulók mennyit tanultak valójában. Erre a kérdésre csak hosszabb idő elteltével lehet valid választ adni, viszont a 2022-es kompetenciamérés adatai ennek nem kielégítő voltára utalnak, illetve a felső tagozatos tanárok tanórai tapasztalatai is erősen megcsappant tanulói szövegértési és matematikai kompetenciákat jeleznek.

Az iskola vezetőinek véleménye szerint, a járvány erőteljesen rámutatott és felerősítette a tantestület és a családok digitális gyengeségeit, s úgy érzik, a karanténoktatás felkészültté tette őket egy esetleges jövőbeli digitális átállásra. A tanulók elmondása szerint vannak pedagógusok, akik a mai napig előszeretettel használják a digitális eszközöket, az online felületeket és a feladatbankokat a tanítási folyamatban, de a kvalitatív vizsgálat egyéb adatai nem utalnak arra, hogy a járvány óta eltelt időszakban, építve a távoktatás során tapasztaltakra, a digitális oktatás szerves részévé vált volna az egységes intézményi pedagógiai gyakorlatnak. A 2022-ben aktualizált pedagógiai program és házirend csak a szülőkkal való kapcsolattartás esetében említi meg online lehetőségeket, a digitális oktatás kifejezés vagy ennek szinonimái nem szerepelnek a vizsgált dokumentumokban. A digitális eszközök változatos és korszerű oktatási célú felhasználása egyben lehetőséget is adna arra, hogy az iskola hátrányos helyzetű tanulói kiegyenlítettebben jussanak hozzá a tudáshoz. A kvalitatív kutatás eredményei alapján úgy tűnik, hogy az iskola egyelőre nem igazán használja ki ezeket a lehetőségeket, sokkal inkább ismét az „analog gyakorlatok”-hoz tértek vissza. Természetesen a távoktatás során használt infokommunikációs eszközök kipróbálása azért nyomott hagyott a pedagógusok szemléletében, s az interjúk során is elhangzottak olyan víziók²⁷, amelyek megvalósítása lépésenként hozzájárul majd ahhoz, hogy az iskola digitális és offline

²⁷ Például: „Én nekem még egy nagy álmom egy kivetítő a tornaterembe, mert van nagyon szép falfelület. És most csak így a laptopomat odateszem egy zsámolyra, körbe üljük, és akkor úgy például csináltam a NETFIT-et, az 5. osztályba még ez új volt, és akkor ott YouTube-n ott fent van az összes feladat. Nyilván, elmagyaráztam, bemutattam, de azért megmutattam ott videón is. Covid előtt ezekkel így nem nagyon foglalkoztunk, szerintem. (...) például azóta nagyon sokszor viszek be tabletet, mert gondolom, abban az időszakban nagyon sok feladat készült, például a Wordwall-on, vagy ilyen helyeken, tesikre. És akkor azt szoktuk használni tési órán. Hát, mondjuk, vannak ilyen feladatok, van egy nagy szerencsekerék különböző témákban, mondjuk futóiskola gyakorlatok. Csinálok 3 vagy 4 csoportot, mindegyik csoport kap egy tabletet, megpörgetik, amit kidob a szerencsekerék, azt a feladatot végre kell hajtani. És a zene az nálam ilyen 80%-ban szól az órákon, a tési órán a zene folyamatosan. Zenéket én választom, ismerem őket, úgyhogy, olyan zenék szólnak, amiket ők tudom, hogy szeretnek. Tehát ezeket

gyakorlata összeérjen, s a tanulók mérhető teljesítményére is hatással bíró egységes progresszív pedagógiává nője ki magát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Hattie, John: *Visible learning effect sizes when schools are closed: What matters and what*

does not. 2020. <https://opsoa.org/application/files/2215/8689/0389/Infuences-du-ring-Corona-JHarticle.pdf> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 4.)

Hermann Zoltán: *Hány diákhöz nem jut el az online távoktatás?* MTA KRTK KTI honlapja. 2020.

<https://kti.krtk.hu/koronavirus/hany-diakhhoz-nem-jut-el-az-online-tavoktatas/12769/> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 8.)

Holb Éva – Khayouti Sára – Kisfalusi Dorottya – Messing Vera – Varga Kinga – Varga Júlia: A távolléti oktatás időtartama, az iskolák, pedagógusok és diákok felkészültsége, tanulási elmaradás a pedagógusok véleménye szerint. In: Horn D. – Bartal, 2022. 108–129.

Horn Dániel – Bartal Anna Mária: *Fehér könyv a COVID-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól*. Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, 2022.

Igazgatói beszámoló, 2018. 141–142.

Intézményi jelentés, Országos Kompetenciamérés, 2022.

Lannert Judit: A pandémia miatti iskolabezárások és a digitális oktatás hatása a tanulók felkészültségére a közoktatásban és a felsőoktatásban. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: TÁRKI, 2022. 319.

NÉMETLAKI ÁLTALÁNOS ISKOLA – *Pedagógiai program – 2022/23*.

Neumann Eszter: *Esettanulmány a Németlaki Általános Iskoláról*. Budapest: TKKI, 2019. Kézirat. 27.

Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *EDUCATIO*, 2018/3. 474–480.

a mostani, divatos előadókat szoktam nekik. Még nem szóltak, hogy rossz zenéket raktam. Igen. Meg hát, volt, hogy videóvetítés tesiórán.” (Testneveléstanár)

PAPP Z. ATTILA*

Válság után helyi remény: Atelep iskolája a COVID-19 alatt és után (esettanulmány)**

Local hope after crisis: a public school during and after COVID-19 (case study)

ABSTRACT: The paper presents a case study from a school where fieldworks were carried before, during and after COVID-19. In the first phase of the fieldwork, the institution came into our attention as a non-resilient school. Our initial findings revealed that previous changes in the maintenance of the school, the spread of church education, the regional education market, the perception of changes in the composition of the student body and the presence of conflicts at the settlement level not only narrowed the school's scope but also combined to create a micro-environmental climate that worked against the school's resilience. During the COVID-19 and aftermath period, our main question was how the institution, which was not considered to be resilient, could cope with the challenges of the global crisis. We have found that COVID has triggered internal learning processes, especially in terms of teachers' use of digital tools. Although they have not managed to communicate with students in a uniform way and with a uniform set of tools, they have nevertheless developed new communication practices. During the fieldwork after the COVID-19 waves we have found that a person with local influence and community-organising skills had emerged in the local society. This social actor was able to use his or her networking capital and prestige to influence school processes. This fact highlights that the non-resilient institution has provided a successful local response in the shadow of global challenges.

KEYWORDS: COVID-19, local society, school resilience

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet kutató professzora, a Miskolci Egyetem BTK ATTI egyetemi tanára. E-mail: pappz.attila@tk.hun-ren.hu

** A tanulmány az Integrált gyermekprogramok szakmai támogatása c. EFOP-1.4.1-15 projekt keretében készült.

Előzmények

Esettanulmányunkban azt vizsgáljuk, a COVID-19-nek milyen közvetett és közvetlen hatásai voltak egy kistelepülés általános iskolájára. Az esettanulmány helyszíne egy olyan település, ahol a COVID-19 előtti években az iskolai sikerességet/rezilienciát vizsgálándó már folytattunk terepmunkát. Akkor arra jutottunk, hogy Atelep iskolája nem nevezhető reziliens intézménynek, és egy olyan településen működik, ahol a siker és a sikertelenség együtt jár, ám utóbbi társadalmi láthatósága nagyobb.¹

A COVID-19-es járvány által generált világválság Atelepen éppen egy helyi válságra épült rá. Korábbi elemzésünkben már részleteztük az iskola „elromosodásának” folyamatát, illetve korábbi és jelenlegi terepmunkánk alapján is kiderült, hogy 2019-re az iskola gyakorlatilag egy olyan kistérségi szegregációs zárványként kezdett működni, ahol a tanulók közel 100 százaléka roma származású. És ez a helyzet éppen annak ellenére állt be, hogy maga a település nem tekinthető sem zárványnak, sem etnikai szempontból szegregált településnek. A településen belül a romák aránya alacsony a népszámlálási adatok, ám a helyi becslések alapján is. A 2022. évi népszámlálási adatok alapján például a településen 158 roma nemzetiségűt írtak össze, és ez a szám ugyan nagyságrendileg nagyobb, mint a 2011-es (amikor összesen 22 fő vallotta magát romának, a helyi lakosság mindössze 0,8 százaléka), de még ezek alapján is a település roma nemzetiségű lakosainak aránya 7 százalékot tesz ki.

1. táblázat. A település lakosainak száma és nemzetiségi összetétele
2001–2022 között

	2022	2011	2001
ÖSSZESEN	2258	2597	2557
magyar nemzetiségű	1 941	2 329	2 486
hazai nemzetiségű	189	40	41
roma (%)	158 (7,0%)	22 (0,8%)	31 (1,2%)
német	6	8	6
román	3	4	
ruszin	18	3	
más	5		

Forrás: KSH, népszámlálási adatbázis²

A település ugyanakkor közel található egy nagyvároshoz, könnyen megközelíthető, és egy szomszédos település is perceken belül elérhető autóval. A nagyváros

¹ Papp Z. Attila: Közösségi és iskolai reziliencia hiánya: siker és sikertelenség együttjárása Atelepen. *Regio*, 2022/2. 41–66. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.41>

² <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/> A település anonimitásának megőrzése céljából pontosabb bibliográfiai adatot nem tüntetünk fel.

közelsége előny is és hátrány is: előny mivel közel van, és mint ilyen visszahat a falu lakóinak egy részére, akik mondhatni kertvárosként használják a települést. Ám mivel közel van a nagyvároshoz, ez sok esetben befolyásolja az iskola- és akár az óvodaválasztást is, hiszen a jobbára fiatal szülők a munkahelyhez való közlekedést egyben a gyerekek iskolába hordására is használhatják.

Jelen tanulmány a 2023-ban folytatott terepmunkánkra épül. Ennek keretében újra interjúkat készítettünk az iskola képviselőivel (intézményvezető, igazgatóhelyettes, pedagógusok), a COVID-19 időszakában már felső tagozatos diákokkal és ún. többfunkciós szülőkkel is (például olyan roma szülő, aki egyben az iskolában is dolgozik, vagy szülőként is aktív helyi önkormányzati képviselővel.)³ A beszélgetések fő célja az volt, hogy képet kapjunk arról, hogyan zajlott helyben az oktatás a COVID-19 alatt, illetve a különféle szereplők hogyan ítélik meg ezt az időszakot és annak kihatásait. Vajon volt-e a válságnak haszna is, avagy a pandémia minden (pedagógiai, pszichológiai, közösségi) szempontból negatív megítélés alá esik. A rögzített beszélgetéseket Atlas.ti szövegelemző szoftver segítségével kódoltuk, a következőkben olvasható esetleírásunk elsősorban e kódolásra épít.

A COVID-19 hatása az OKM adatok szintjén

A COVID-19 hatását vizsgáló kutatások egyik visszatérő eredménye az, hogy az iskolai lezárások és az online oktatásra való átállás rontott a tanulók iskolai eredményességén,⁴ és ez talán hatványozottabban igaz azon tanulók esetében, akik olyan iskolába járnak, ahol magas a hátrányos helyzetű diákok aránya.

Az iskolára vonatkozó adatok részben megerősítik e szakirodalmi állításokat, de nagyobb időtávban a kép árnyaltabb. A 2017 és 2022 közötti adatokat idősorosan vizsgálva (2. táblázat) először is azt láthatjuk, hogy az egyes évfolyamokon és mérési területeken eltérő mértékben, de mégis egyfajta ciklikusság jellemzi az eredményeket: nem állíthatjuk azt, hogy folyamatos trend érvényesülne. A 6. évfolyamon például a 2017-es, 2019-es, 2022-es adatok rendszerint magasabbak, mint

³ Szerettünk volna egy helyi, mások által a roma közösség egyik meghatározó informális szereplőjének tartott személlyel is beszélgetést készíteni, de többszöri megkeresésünk, időpont-egyeztetésünk ellenére a beszélgetés nem jött létre.

⁴ Ezt igazolja a nemzetközi PISA2022 kompetenciamérés 2023 decemberében nyilvánosságra hozott eredményei is. A rendszerint háromévente tartott (a COVID-19 miatt pedig éppen egy évet csúsztott) mérés idősoros adatai alapján a jelentés megállapítja, hogy a PISA vizsgálatok történetében precedens nélküli módon sok országban drámaian (az OECD-országok átlaga szintjén 15 ponttal) csökkentek a matematika területén mért kompetenciaszintek, és ebben a COVID-19 hatása nyilvánvalóan tűnik. Lásd OECD, PISA 2022 Results (Volume I): *The State of Learning and Equity in Education*. Paris: PISA, OECD Publishing, 2023. 44. DOI: <https://doi.org/10.1787/53f23881>

a közbeeső években. A 8. évfolyamokon pedig úgy tűnik, hogy a COVID-19 előtti két év sikeresebb volt, mint a COVID-19 utáni két év mérési eredménye.

2. táblázat. Az iskola átlageredményei a kompetenciamérésekben 2017 és 2022 között

		2017	2018	2019	2020	2021	2022
matematika	6. évfolyam	1439	1290	1563	nem volt mérés	1289	1480
	8. évfolyam	1377	1568	1595	nem volt mérés	1413	1469
szövegértés	6. évfolyam	1345	1279	1336	nem volt mérés	1111	1241
	8. évfolyam	1380	1535	1493	nem volt mérés	1416	1288

Forrás: OKM adatokból a szerző állította össze⁵

Mindez ugyan az átlagok szerinti „felszíni” különbségek alapján állítható, ám statisztikai bizonyossággal is kijelenthető, hogy 2019 és 2021 között – a 8. évfolyam szövegértési kompetenciáját leszámítva – szignifikánsan is csökkent az iskola tanulóinak teljesítménye. (3. táblázat) Ez alapján tehát a COVID-19-nek vélhetően negatív hatása volt a diákok teljesítményére.

3. táblázat. Az iskola átlageredményei és ezek megbízhatósági tartománya a kompetenciamérésekben 2017 és 2021 között (Forrás: OKM⁶)

Mérési terület	Évf.	Képzési forma	Átlageredmény (megbízhatósági tartomány)			
			2021	2019	2018	2017
Matematika	6.	ált. isk.	1289 (1228;1348)	1563 (1512;1604)	1290 (1236;1356)	1439 (1345;1528)
	8.	ált. isk.	1413 (1315;1496)	1595 (1467;1727)	1568 (1485;1683)	1377 (1240;1541)
Szövegértés	6.	ált. isk.	1111 (1056;1185)	1336 (1265;1411)	1279 (1214;1373)	1345 (1259;1420)
	8.	ált. isk.	1416 (1353;1473)	1493 (1350;1613)	1535 (1458;1623)	1380 (1217;1522)

- A 2021. évi eredmény az adott év eredményénél szignifikánsan magasabb
- A település 2021. évi eredménye nem különbözik szignifikánsan az adott év eredményétől
- A 2021. évi eredmény az adott év eredményénél szignifikánsan gyengébb

A COVID-19 (első hullámának) hatását azonban egyértelműen is megvizsgálhatjuk, ha ugyanannak az évfolyamnak a méréseit vetjük össze, azaz a (COVID-19 előtti) 2019-es 6. évfolyam adatait a (COVID-19 utáni) 2021-es mérés 8.

⁵ A település anonimitásának megőrzése céljából pontosabb bibliográfiai adatot nem tüntetünk fel.

⁶ A település anonimitásának megőrzése céljából pontosabb bibliográfiai adatot nem tüntetünk fel.

évfolyamra vonatkozó adataival hasonlítjuk össze. E szempontból az látszik, hogy a COVID-19 első két-három hullámát is tartalmazó időszak két éve alatt a matematikai kompetenciák szignifikánsan csökkentek (1563-ról 1413-ra), míg a szövegértési kompetenciák átlaga ugyan emelkedett, de szignifikánsan nem növekedtek (ugyan 1336-ról 1416-ra emelkedett, de a statisztikai hibahatárok/megbízhatósági tartományok nem válnak szét).

Röviden, a COVID-19 időszaka jelentősen rontott a matematikai képességeken, a szövegértésen meg egyáltalán nem javított – noha eltelt két tanév, és azt várhatnánk, hogy egy ekkora időintervallumban javulnak a kompetenciák. Ennek természetesen hosszabb távon is hatása lesz a diákok iskolaválasztására, illetve a munkaerőpiaci esélyeiket illetően, de rövidtávon a pedagógusok munkáját állította kihívások elé. Hogy hogyan, azt megpróbáljuk a terepmunka során készített interjúk segítségével rekonstruálni.

Oktatás a COVID-19 alatt

Az elmesélések alapján a COVID-19 alatti oktatás főbb keretét a digitális eszközökkel, internettel való ellátottság, valamint a családi háttér és annak támogató jellege határozza meg. A COVID-19 alatti oktatás a szó szoros értelmében is lehetővé tette a családi háttérbe való bepillantást: a bekapcsolt kamera (ha volt) a családi milliőt is a képernyőre hozta. A család szerkezete (például a testvérek száma), belső dinamikája, időhasználata ugyanakkor közvetlenül kihatott az oktatási folyamat esélyét lehetővé tévő technikai feltételekre, és ezáltal a tanulás mikéntjére.

Na, most a TKP programnak volt egy nagyon jó hozadéka, hogy a United Way Alapítvánnyal közösen, tulajdonképpen a gyerekeknek számítógépet is hoztak. Tehát, ha a számítógép meg is van, nem mindig van azon internet. Kaptak ugyan internethozzáférést, de nem mindenki élt vele. Tehát szereztünk számítógépet, szereztünk internetet, és még akkor is előfordult egyébként, hogy nem minden ment zökkenőmentesen. Vagy például volt olyan családjunk, akinek a szomszéd szobába volt internet, de olyan családi viszály volt, ugye több generáció együtt lakik, hogy például nem engedték, hogy onnan az internetet áthozza addig, míg tanult (4.)

Tehát hiába kapott laptopot, de internet nem volt, de telefon volt, de a telefont pontosan a másik testvér használta. Vagy éppen apa, aki elment 2 hétre dolgozni, ő vitte el. Tehát, alapvetően így nem. Nem mobil internettel. Tehát, és az sem, tehát, a szülők is, az a baj, hogyha fontosabb dolguk volt, azért elvették a telefont. Tehát, nekik fontosabb, hogy valakivel éppen beszéljenek, mint a gyerekek, hogy azt az 1 órát kibírja. De még mindig azt mondom, hogy nem panaszkodhatok, mert mindenkit elértem ilyen szinten. Még akkor is, hogyha telefon, mert akkor este 8-kor ért haza apa, akkor 8-kor odaadta

a gyerekeknek a telefont, és akkor olvastattam. Tehát, igen. Megtanított bizonyos dolgokra. (4)

Hadd tegyük hozzá, hogy ez elméletileg és gyakorlatilag is oda-vissza működött, a pedagógusok is fizikai értelemben „láthatóbbá” válhattak, ugyanakkor technikai/digitális képességeik is azonnali megítélés alá eshettek a fiatal generációk részéről. Sőt, a család szintű technikai kihívások, lehetőségek a pedagógusok munkáját is befolyásolhatták. Ez azért érdekes, mert a hagyományos pedagógiai, oktatási kihívások között általában a tanulók családi háttérét szokták tematizálni (mint olyan tényezőt, amely meghatározza a gyerekek iskolai teljesítményét és majdani iskolai mobilitását), a COVID-19 alatti válságoktatásban azonban a pedagógusok családi háttere is szerepet játszik.

Hát, ez érdekes volt, mert akkor mindenki home office-ban volt otthon nálunk a családba. A fiam egyetemista volt, ő a hátsó szobájában volt. A lányom már dolgozott, de itthon volt, mert ő külföldön él, és akkor pont itthon érte a COVID-19. És akkor ő a másik szobában. Tehát, próbáltuk úgy alakítani, hogy nekik zajsűrűs fülhallgatójuk volt, és akkor hát én tulajdonképpen nem, de megpróbáltuk megoldani. Nehéz volt, mert az internet azért véges volt. Tehát voltak technikai problémák: ha ő ZH-t írt, a fiam bent, akkor én mondtam, hogy akkor csúsztatunk egy kicsit, mert ugye a ZH fontos és hogyha elmegy, akkor... Ha internet probléma van, márpedig ugye volt, előfordult ilyen nálunk is sajnos. (4)

Atelep tanulóinak jelentős része hátrányos helyzetű diák, így nem meglepő, hogy a pusztán online elérhetőség, érdemi kapcsolattartás is kihívás volt a pedagógusok számára. A tanulók jelentős része a település szegregált területén lakik, ahol minden háztartásba nem csak a folyóvíz, hanem az áram sincs bevezetve, vagy csak bizonyos feltételekkel biztosított:

Így van. Pontosan. Nekik ez azért egy nagyon nagy kihívás volt, mert ugye nem olyan gyerekekről van szó, mint a mi gyerekeinkkel kapcsolatban, hogy nálunk ugye a számítógépek, ilyen alap felszereltségek. És ott valóban nekik ez nagy kihívás volt. Meg tudták oldani, de hát ugye ott azért vannak olyan gyerekek, akik olyan családi háttérrel rendelkeznek, ahol még áram se biztos, hogy van. És azt is próbálták azért a helyén kezelni, hogy ott is minden rendbe menjen. Hát, nekik ez egy nagyon nagy kihívás volt, az biztos. (5)

Ezen kismértékben segített az, hogy az iskola képes volt korlátozott számban tableteket biztosítani néhány diáknak, ám az internetes elérhetőség is kérdéses volt. Akárcsak az ország iskoláinak jelentős részét, itt is váratlanul érte a pedagógusokat és a családokat az átállás 2020 márciusában, mondhatni, nem voltak bejártott

platformok és tudatosan használható skillek az online oktatás hatékony megszervezésének. Ennek eredményeképpen a kézenfekvő megoldásokat alkalmazták: a családok jelentős részének, ha egyáltalán internetelérhetőséggel bírt, akkor a mobiltelefon vált az oktatási folyamat technikai közvetítőjének, az alkalmazott „pedagógiai platformmá” pedig a Messenger.

Nálunk ilyen központi (platform) nem volt. Meg a KRÉTA-ban sem. Mi ránk nem. Tehát, nem volt. Alapvető eszközhiánnyal küszködnek, tehát, náluk ez a számítógéphiány. Okostelefonból van, ott mindenkinek jut a családban, de számítógépük nincs. Volt egy alapítványi segítség, akiktől kaptunk számítógépet, de már nem emlékszem pontosan, 6-ot vagy 8-at, amik kerültek ki családokhoz, hogy tudják használni arra a COVID-19-os időre. (3.)

Hogyan emlékszem? A mostani 6. osztályom volt a COVID-19 idején az osztályom. Ha jól tudom, akkor egyedülként úgy dolgoztam velük, hogy szégyen, nem szégyen, Messenger-en tanultunk, mert az volt az egyedüli elérhető állapot. Ez azt jelenti, hogy először... tehát 1-1 órát mindenkire fordítottam. Ugye annyi szerencsém volt, mert 9 fős volt az osztályom és mindenkivel 1-1 órát úgy tanultam, hogy Messenger-en kamera, nekem számítógép ugye bekapcsolva, és annak megfelelően próbáltam átadni az anyagot. Azért gondoltam, hogy indulásként, mert ez egy szokatlan helyzet volt, és hogyha az osztályt egyszerre ugye a csoportot, mert egy Facebook csoportot létrehoztam, ami alapján tulajdonképpen becsatlakozhatott volna mindenki. De a gyerekeknél nem lett volna hatásos (4)

Igen. A COVID-19-re visszatérek egy ilyen egyszerű kérdéssel, hogy a COVID-19 előtt mennyit használta a Messenger-t?

Én megmondom őszintén... Mármint, hogy én, vagy a gyerekek?

Őn!

Megmondom őszintén, én nem nagyon vagyok telefonfüggő, nem is voltam soha. A telefonot arra használom, hogyha valakit föl kell hívni, de sajnos rákényszerített..

De akkor hogy adta a fejét mégis Messenger-re?

Mert nem volt más választásom a tanításra. Tehát, úgy gondoltam, hogy mivel létrehoztam egy csoportot, tehát, azon tartottam a szülőkkel a kapcsolatot. Tehát, valljuk be őszintén, ez volt az alapdolog. Először a szülőkkel tartottam a kapcsolatot, azon üzenetem. Tehát bármi információáramlás volt az iskolában, azt én rögtön megírtam nekik. És akkor ők rögtön, ugye látták, és én láttam a visszajelzések alapján. És innen indult tulajdonképpen az oktatás, úgyhogy, én igazából nem... (4)

Mindkét technikai megoldásban (azaz a mobiltelefonban és a Messenger-alkalmazásban) közös, hogy a COVID-19 előtti időszakban nem ilyen célból használták. A mobiltelefon oktatási célú pusztá használata is ironikusnak tűnhet, hiszen az

iskolai milliőben a COVID-19 előtt (és mint terepmunkánk során kiderült, a COVID-19 után is) tiltott eszköznek számít. Képletesen szólva a mobiltelefon pedagógiai domesztikálása nem történt meg, Tiltott és Támogatott pólusok között nem tudott a Türt kategóriába kerülni, e vonatkozásban a politikatörténetből ismert TTT nem alkalmazható.

Az a szabály a házirend szerint, hogy nem lehet náluk a mobiltelefon. Van kis dobozunk, reggel, aki elhozta, nálam marad. (...) Ha elhozta a telefont, akkor az osztályfőnök asztalára tesszük a mobilt. Majd délben vagy délután megy haza, és akkor visszaadjuk nekik. Tehát náluk nem lehet, hogy ne éljenek vissza azzal, hogy vagy az óráról felvételt készítenek vagy egymásról. Még kikapcsolt állapotba sem. De ha elveszük, rajta kapja a tanár, akkor viszont csak szülőnek adjuk vissza. Ez így szerepel a házirendünkben. (3.)

Az online oktatás feltételeinek teljes körű biztosítása reménytelennek bizonyult: ugyan az iskola egy alapítványi támogatásból tudott bizonyos tanulóknak tableteket biztosítani, de nyilván mindenkinek nem, és akinek tudott, azok esetében is kérdés volt az internetes elérhetőség léte. Így valójában hibrid oktatás zajlott abban az értelemben, hogy a diákok egy része papíralapon kapta meg az iskolai anyagokat, feladatokat. Vagy az iskola egyik – szegregált településrészen lakó – alkalmazottját bízták meg a kinyomtatott feladatok szállításával és visszaszállításával, vagy a szülőket, akik amúgy is jártak az iskolához a szociális étkeztetés okán:

Mindenkinek nem tudunk (tabletet) adni, volt, akinek papírt küldtünk. (...) A takarítónő ott lakik, ahol a gyerekek javarésze él, és akkor ő hozta-vitte a tananyagot. Úgyhogy nagy volt a tanulmányi lemaradás. (1.)

Akikkel viszont nem tudunk kapcsolatba kerülni, azoknak pedig fénymásolva vagy könyvet utaztatva. Mert az ebédért meg jöttek, tehát a szociális étkeztetés az működött. És akkor úgy küldtük, hozták-vitték a leckét egy másik része. De még a kicsiknél azt mondom, hogy ha az enyémekekből indulok ki, akkor nekem kevesebb, nekem a háromnegyed részével működött ez a fajta kommunikáció. (3.)

Azt hiszem, hogyha jól emlékszek, pontosan már nem, de ha jól emlékszek, akkor nyomtattak ki ilyen lapokat és akkor azokat kellett a gyerekeknek megcsinálni addig, míg az iskola rendesen meg nem nyílt. (7.)

A COVID-19 alatti tanulás sikertelenségéről a pedagógusok és még maguk a diákok is beszámoltak. A pedagógusok részéről, a jelzett technikai korlátok miatt, néha az is kihívás volt, hogy a diákokat el tudják valamilyen módon érni. Ebben az időszakban az idő is mintha megszűnt volna rendszerező, viszonyítási dimenzióként működni: hagyományos értelemben vett órarendet nem lehetett tartani,

a kiadott online vagy offline feladatok számonkérése is nehézkessé vált. Az óra-
rend nélküli órartartás vagy legalábbis kapcsolattartás visszahatott a pedagógusok
és gyerekek időhasználatára is: míg a pedagógusok sok esetben küszködtek az el-
nyúlt rendelkezésre állási idő miatt, illetve az ezzel összefüggő állandósult online
jelenlét terhétől (az egyik pedagógus például egészségügyi, személyzeti problémák-
ról számolt be), addig a diákok gyakran egyfajta szabadságként (vakációként) él-
ték meg a megnövekedett, közvetlen pedagógusi kontroll nélküli időmennyiséget.
A diákok hozzáállását jól érzékelteti a velük folytatott fókuszcsoport-beszélgetés
alábbi részlete:

Valamilyen tanulásszerű dolog zajlott (a COVID-19 idején)?

Aha.

Nem.

De!

Egész nap.

Nem egész nap. Felkeltem 10-kor, ilyen 5-6 óra fele...

De hogyan zajlott az oktatás?

8-kor felkeltem, megcsináltam a feladatokat, amiket át kellett küldeni a tanárnak
Messenger-en.

De én nem csináltam semmit. (...)

Hát, igen. Nem csináltam semmit.

Senki nem vett részt benne, egyedül Mari, meg Gergő.

És mennyire volt fura ez az egész helyzet?

Jó volt!

Amúgy jó volt, ja!

Olyan volt, mint a nyári szünet. (6.)

Érdekes módon a diákok és a pedagógusok között egyébként konszenzus volt
abban, hogy jó dolog iskolába járni, és abban is, hogy pedagógiai, tanulás-tanítási
szempontokból nehéz volt a COVID-19 időszak. Részben a diákok érettségéről
és részben felemás viszonyulásukról is tanúskodik az, ahogy jelezték a tanulással
kapcsolatos nehézségeket és hiányérzetüket:

Miért gondoljátok azt, hogy nehezebb volt a tanulás (a COVID-19 alatt)?

Mert nem magyarázták el.

Nem értetted meg úgy az anyagot.

Elküldték az anyagot, azt' csináld meg!

Hát, milyen volt például a matek? Beírtad a izébe (Messengerbe). Azt' kész. Jó volt
amúgy.

A pedagógusok részéről árnyaltabb és talán pesszimistább képet kapunk a COVID-19 alatti oktatás kihívásairól. Először is azzal szembesültek, hogy az addigi rutinok nem működnek, keményen újra kellett gondolni – tartalmi és technikai szempontokból egyaránt azt –, hogy hogyan oktassanak.

Nekem a kihívás az volt, hogy meg kellett oldanom azt, hogy taníthassak. És azért nekem is csak egy számítógép (volt), ugye, hazavittem a számítógépet, mert ugye nálunk sincs mindenkinek számítógépe. Tehát igen. Hazavittem. A telefon. Tehát az, hogy hogy kezeljem, hogy relatíve lássák is, a kamerát hogy forgassam. Tehát technikailag úgy kellett megoldanom, hogy minőséget is át tudjak adni, ne csak az, hogy csak forgassam ott össze-vissza. Tehát igen. Megmondom őszintén, ez egy kihívás volt számomra...(4.)

A pedagógusok és diákok véleményének összevetése felhívja a figyelmet arra is, ezek az iskolai szereplők kölcsönösen vádolják egymást: a diákok részéről az a kritika, hogy a COVID-19 alatt a pedagógusok a technikát nem tudják megfelelően használni, és ezzel összefüggésben a tanárok „nem tudnak magyarázni”. A pedagógusok meg hosszasan leírását tudják adni annak, hogyan és miért nem tanultak a diákok a COVID-19 alatt: a hátrányos helyzetük miatt, a családi háttér leértékeli a tudás fontosságát, a szülők nem ellenőrzik a gyerekeket, ráadásul az online oktatás során kulcspozícióba avanszálódott mobiltelefon fölötti kontroll nem tanulástámogató (a kontroll ugyan a szülőké, de ez gyakran a tanulás ellenében történik), az eszközt nem tanulásra használják, nem jelentkeznek be az órákra (vagy ha mégis, nem a tanulásra/órára figyelnek stb.)

COVID-19 és hatásai... Hát, hogy a gyerekek a gép előtt lehet, hogy ültek, de hogy mit csináltak, meg mit nem csináltak, azt vagy tudjuk, vagy nem tudjuk. És ha sejtjük, azt inkább nem akarjuk tudni. Szerintem ellenőrizetlenül... (2.)

A digitális oktatásnál (...) tehát, a számítógép (volt) és a telefon. Tehát külön nem ment, hogy csak számítógépen, hanem ugye mutatni, kamera megfordul. Tehát egy kicsikét technikai dolgok voltak. S megmondom őszintén, amikor 1 órát tanítottam, az azért nekem is nagyon fárasztó volt, amikor érzékeltem, hogy „Úristen, meleg a telefonom!” Jó, voltak szünetek, mert azért azt hozzá kellett tenni, hogy azért én se bírtam volna úgy, hogy 9 órát egybe, de való igaz, hogy megterhelő volt egyesével. De azt mondtam, hogy valahol el kell kezdeni és valamit.. és abba minden benne volt. Tehát azért nemcsak magyar, hanem matek is, tehát így próbáltam. (4.)

Az iskola COVID-19 előtti belső folyamatai már előtérbe hozták azt a kérdést, hogy a tanulói összetétel változása, a hátrányos helyzetű gyerekek magas aránya milyen módszertani kihívásokat jelent vagy jelenthet. A COVID-19 alatti oktatás – kölcsönös vádaskodásra épülő és technikai korlátokat is jelentő – alapállapota még

inkább fokozta a pedagógusok módszertani eszköztárának újragondolását, amely ha nem tudott hatékony lenni, az online oktatást „rémálommá”, „küszködéssé” változtatta, és a pedagógusok egy részének módszertani tehetetlenségi érzetét növelte.

Hát, az alsó tagozatban mi nagyon kínlódtunk. Olvasást, írást megtanítani úgy, hogy az egy rémálom volt. Ezeknek a gyerekeknek számítógépek nincsenek, ezeknek okostelefon van otthon. Na, most okostelefonon úgy kommunikáltunk velük, hogy Messenger-csoportokat hoztunk létre. És így csak magamból tudok kiindulni: küszködtünk a magunk módján. Amelyik gyerekek volt és hajlandó volt a szülő támogatni, akkor.. Én nem tudtam órát tartani otthonról, ahogy azt mutogatták a médiába, hogy a tanító néni/pedagógus, és akkor egyszerre 20-30 gyereknek. Ez nem működött. Én egyesével kommunikáltam velük. Jó, nem voltak nagy létszámok, és nem is az órarendi időszakba. Tehát, nem akkor, amikor nekem 8 és 8:45 között volt óráim, őket nem lehetett felkölteni, meg elérni, meg.. (3.)

A COVID-19 utáni oktatás

A COVID-19 időszaka utáni oktatás a pedagógusok szemszögéből elsősorban újragondolást, újratanulást jelentett. Ez közvetetten beismerése annak, hogy a pandémia alatt nem tudott az oktatás hatékony lenni, ahogy az egyébként az OKM- vagy a nemzetközi mérésekből is leszűrhető volt. A gyerekek szemszögéből pedig, mint láttuk, ez az időszak egy olyan „elhúzóó vakációra” emlékeztetett, amelynek befejeződése valójában pozitív kicsengésű.

Szeretnétek, ha még egyszer lenne ilyen COVID-19, iskolabezárás?

(egyszerre) Nem!

Újra micsoda?

Hogyha megint nem kellene járni?

(egyszerre) Nem.

(...)

De miért nem?

Mert nem.

Pedig jó lenne!

Nehezebb a tanulás. (6.)

A pedagógusok számára szintén megkönnyebbülés volt a pandémia miatti lezárások vége: ez egyrészt a korábban jelzett pedagógiai, technikai nehézségek befejeződése miatt is, de azért is, mert ők is érzékelték azt, a gyerekek szeretnek iskolába járni. Ez a mozzanat mondhatni elfeledtette azt, hogy a COVID-19 alatti oktatás nem tudott sikeres lenni, és az újragondolás újra előtérbe hozza a szemtől szembeni

oktatás kihívásait. A pedagógusok diskurzusában így visszatérő elem a fegyelmezés, a „rendhez szoktatás”, ám ez még inkább az elviselhető negatívumot jelenti, mintsem hogy újra online oktatásra kényszerüljenek.

Újra rendhez szoktatni őket, igen. Nem volt egyszerű, visszagondolok arra a mostani ötödikesek nekem, akikkel a COVID-19-be dolgoztunk együtt. Rányomta a bélyegét a COVID-19. Tehát, kevesebbet tudtunk megtanulni. Tehát az az igazság. Tehát nem tudtunk.. annyit nem lehetett nekik megtanítani. Tehát úgy, hogy szülői segítség, háttér nélkül, mintha ide jártunk volna iskolába. És nehéz volt őket ... emlékszem. Egyrészt a gyerekek nagyon örültek, arra én nagyon emlékszem, hogy nagyon örültek, mikor visszajöhettünk. Az úgy megmaradt bennem, hogy értékelték jobban az iskolába járást.

A COVID-19 lecsengésével és az újrakezdés kezdeti eufóriájának elmúlásával a gyerekek hátrányos helyzetéből fakadó mindennapi pedagógiai kihívások újra előtérbe kerültek. Abban konszenzus volt, hogy a pandémia alatt nem volt hatékony a tanulás/tanítás, ezért tartalmi szempontból ismételni szükséges. Sőt, az is kiderült, az alsósoknál még inkább szembetűnő volt a lemaradás. Már ezek a kihívások is próbára tehetik a napi munkát, ám mindezt tetézte a fegyelmezés, a fiatalabb szülők állítólagos drogfogyasztása, a COVID-19 alatt még inkább eluralkodó negatív beállítódások fennmaradása (ellustulás, elkényelmesedés, felelősségvárás).

Egy szülő netán 6-8 gyerekkel él, abból tételezzük fel, kb. 5 iskolás. Nahát, azt koordinálni, az úgy belegondoltam, az nem lehetett egyszerű. Tehát valljuk be, itt egyre nagyobb lett a leszakadás, és az a 'könnyen meg lehet úszni' hozzáállás még inkább erősödött, ami most ugye szerintem sejtjük, hogy manapság valahogy ez így működik (2.)

Arról is többen beszámoltak, hogy a diákok közötti konfliktusok felerősödtek. Vélhetően a hosszú iskolai bezártság a gyerekek szociális kompetenciáit, együttműködési hajlamát is kikezdte, és ez az offline térben a konfliktusok láthatóvá válásával, elterjedésével társult.

Mindezekben folyamatok fényében nem meglepő, hogy az iskolában a legmarkánsabb problémaként a lemorzsolódást említették. E jelenségnek azonban az intézményben diskurzusa van, még a COVID-19 előtti időszakban is részt vettek ezt csökkentendő EFOP projektben, ám a helyi vélemények szerint a projekt nem tudott igazán hatékony lenni, főleg, hogy a projekt tartalmi vonatkozásait is más-képpen látják a helyi tapasztalatok fényében.

A 3.1.7-be voltunk, igen. Hát, igazán nem tudott nagyot segíteni, sajnos. Azt szoktam mondani, ha a gyerek nem hagyja magát tanítani, akkor ott azért vért kell izzadni keményen, hogy valami legyen. És itt ez a fő probléma némelyikkel. Tehát eltelik 10-15 perc 1 órából, amíg az ő kis szünetben föltuningolt konfliktusa lecsendesedik, vagy én

lecsendesítem. Egymás közötti. Tehát, rendkívüli módon elburjánzott a gúnyolás, csúfolás, egymás cikizése, szidása verbálisan. (1.)

Ezzel a lemorzsolódásos történettel... én részemről nem értek egyet. Nem értem, hogy egy hármastól átlagú gyerek szerintem nem lesz rossz.. egy 2,73-as átlagú gyerek nem lesz még rossz ember. Annyi, hogy tudjuk, hogy lehet, hogy ennyire képes. Illetve, a gyerekek többsége már csak a 2-re hajt. Ez a megbuktam? Tehát nem is érdeklő, hogy hányas. Van olyan diákom, aki 3-4-es. Sőt, még a 4-t is majdnem megadtam neki, és ennyit kérdez tőlem csak, hogy „Tanár néni, átmentem?” (2.)

A COVID-19 időszakának azonban nem csak negatív következményei, hatásai lettek. Mivel a pandémia időszaka az iskolai élet szintjén összefonódott a digitalizációs eszközök használatával, könnyen adódik, hogy a létező vagy a COVID-19 alatt kényszerűségben is megerősödött digitális kompetenciákat a későbbiekben is lehet alkalmazni. Noha az interjúalanyok zöme a COVID-19 kapcsán elsősorban a negatív dimenziókra emlékszik, belátták azt is, hogy pozitívumokat is rejteget a lezárások utóélete. A pandémia alatt mindennaposá vált online értekezletek gyakorlata részben megmaradt nem csak az intézményen belül, hanem a fenntartóval való kapcsolattartás szintjén is. A KLIK-kel való kapcsolattartásba tehát beépült az online lehetőség, amelynek időgazdálkodási és pénzügyi hatékonysági indokai is vannak. Igaz, ez nem is annyira az intézmény „saját pozitív COVID-19-hatása”, hanem inkább a fenntartó érdekeiből és működéséből vezethető le.

De a pandémia alatt létrehozott Facebook-csoportok is megmaradtak, és ez már a pedagógusok szülőkkel való kapcsolattartását nagymértékben segíti a jelenben is.

Megmaradtak a tanulói csoportok is, azok jól működnek például a Facebook-on. ... Igen, azok jól működnek. Szülők is kapcsolatot tartanak, információk jönnek-mennek. Tehát az bevált. (1.)

Volt azonban olyan vélemény is, ami szerint a COVID-19 nem csak az iskola vonatkozásában, hanem általánosabb szinten is pozitív hatást fejtett ki, mivel az emberek rákényszerültek, hogy újra gondolják a napi rutinjukat, illetve az egymás közötti segítségnyújtás módjait is. És kimondva-kimondatlanul a pandémia alatti oktatás a diákok és a pedagógusok és közvetve a szülők digitális kompetenciáit is erősítette.

Biztos, hogy annak is volt hozadéka, tehát az emberek rákényszerültek arra, ugyanúgy, ahogy mi is, hogy ugye megszoktunk egy bizonyos életritmust, és ugye ki lehet zökkeneni. És azért bizonyos kihívásokkal teli dolgokat hozott akármilyen szinten. Én azt mondom, hogy pozitív. Én azért ezt mondom, hogy azért például számítógépet tudtunk szerezni. Viszont ami alapvető lett volna inkább, az internet része. Tehát ha

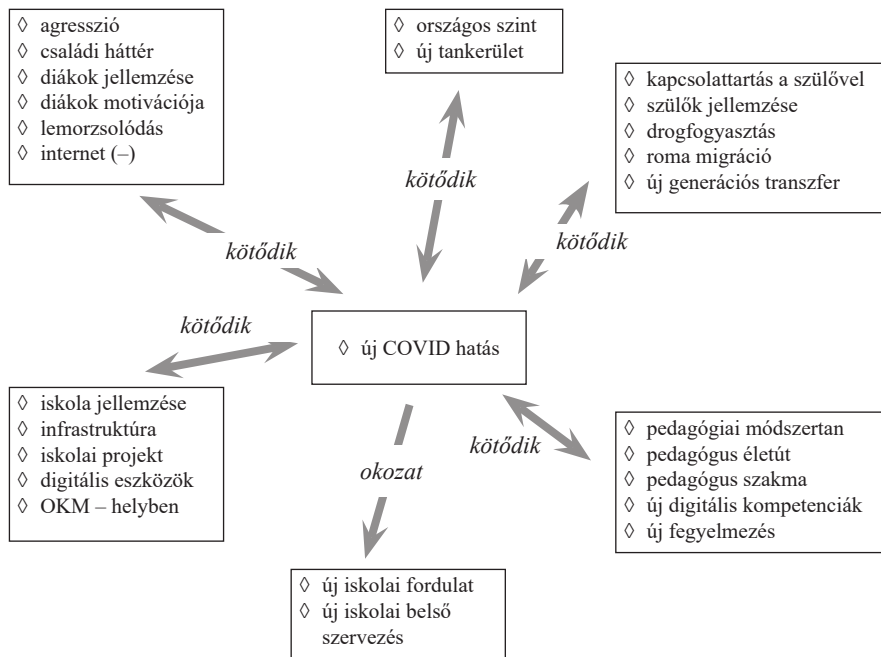
a gyerekeknél, mert volt olyan mondom, akinél egyáltalán nem is volt internet. Hiába gépet tudtunk volna adni, nem volt internet... Én nekem ez, hogy én rendkívül büszke voltam magunkra, hogy legalább valamilyen szinten, ha a legcsekélyebb is, és lehet, hogy dorgálást is kaptam volna, hogy Messenger-en tanítottam, mert ott hivatalosan azt mondják, hogy nem lehet, de legalább volt napi kapcsolatunk velük, legalább kontroll alatt voltak, ami sajnos muszáj. Tehát nincs mese. Mert azért hajlamosak vagyunk általábanosságban beszélni természetesen. Ha van egy új lehetőség, azt úgy használjuk ki, hogy az nekünk jó legyen. (4.)

Összegezve azt mondhatnánk tehát, hogy a COVID-19 időszaka az iskola fontosabb szereplőire (diák, szülő, pedagógus, fenntartó) egyaránt hatással volt. A digitális kompetenciák megerősödése hozzájárul a kapcsolattartás elviekben intenzívebbé tételéhez, sőt, erősítheti az intergenerációs tudástranszfert is, hiszen sok szempontból a fiatalok otthonosabban mozognak az online világban, mint az idősebbek. A pandémia alatt a diákok a tanulás szempontjából meglehetősen, hogy motiválatlanabbak lettek, ami a pedagógusokat újra arra készítheti, hogy módszertani palettájukat árnyalják és alkalmazzák az új kihívások leküzdése céljából is. Az elmesélésekből, de az egzaktabb mérési eredményekből is leszűrhetjük, hogy összességében a tanulók kompetenciái nem növekedtek.

Iskolai remények a COVID-19 után: hatás vagy véletlen?

Az esettanulmány eddigi főbb megállapításai vélhetően más iskolák gyakorlatából is leszűrhetőek lehetnének. Azonban feltűnő volt, hogy Atelep korábbi eseteírásunk során tapasztalt, saját sorsába (azaz a tanulói összetételben a hátrányos helyzetű és roma tanulók – a település adottságaihoz mérten nagyon magas – arányába) való beletörődésnek mondhatni nyoma sincs. Míg korábbi leírásunk során úgy értelmeztük az Atelepen látottakat, hogy itt a siker és a sikertelenség ugyan együtt jár, ám amíg a sikertelenség társadalmi láthatósága és a közösségi reziliencia hiánya miatt az iskolának a helyi társadalomban meglévő presztízse nagyon alacsony, addig az újabb terepmunkánk során pedagógus interjúalanyaink narratíváját áthatotta egyfajta deklarált optimizmus (lásd az 1. ábrát).

A pedagógusokkal folytatott beszélgetéseinket tehát áthatotta egy újkeletű remény: mindannyian azt hangsúlyozták, hogy az iskola egy fordulat előtt áll, van ugyanis arra esély, hogy az első osztályban nem csak, hogy kellő számú gyerek lesz (és ezért nem kell összevont osztályként indítani), hanem a gyerekek között talán többségben lesznek a nem hátrányos helyzetűek, akik alatt a helyi világban általában romákat értenek. Kérdés lehet, mi történt éppen a COVID-19 alatti és közvetlen utáni egy-két évben, miből táplálkozik ez az optimizmus, illetve felmerülhet az is, mindennek van-e köze a COVID-19-hez?

1. ábra. A COVID-19 hatása kapcsán megjelent főbb narratívák

Először megpróbáljuk rekonstruálni e reményteljes hangulat alapját képező történeteket a pedagógusok szemszögéből. Az intézményvezető és a többi pedagógus interjúalanyunk is említette, hogy nem tudtak belenyugodni abba, hogy a település adottságainak kissé ellentmondó módon az iskola presztízse nagyon lecsökkent a white-flight jelenség miatt, azaz a roma arány iskolai megugrása, és ezzel párhuzamosan a nem roma szülők más településre irányuló iskolaválasztása miatt. Az iskola presztízscsökkenése, illetve ennek visszavetülése a pedagógusokra már korábbi terepmunkánk során is érezhető volt. Akkor úgy tűnt, az iskola nem tud megbirkózni az új helyzettel, és mintha a helyi társadalom is „leírta” volna az intézményt.

2022-ben lettem újra igazgató, tehát újabb pályázatot sikerült megvalósítanom. És akkor én úgy éreztem, hogy nem nyugodhatunk bele abba, hogy mi most lent vagyunk. Tehát ez nem lehet, egy ilyen faluba nem lehet! És akkor kb. 1 éve ... vagy már korábban, az alpolgármesterünkkel beszélgettünk, és akkor ő azt mondta, hogy ő annyira szeretné, hogyha az ő fia is ide jönne! (1.)

És talán ez a kulcsmozzanat: felbukkant egy iskolán kívüli személy, aki szintén nem akart belenyugodni a település iskolájának mentális elvesztésébe, és akinek egyéni érdeke és közösségi elköteleződése egyaránt arra motiválta, hogy próbálják meg az iskolát régi-új pályára állítani. Részletesebben olvashatjuk mindezt az alábbi, intézményvezetői szempontból:

Nem volt nagy tanuló legendája, de a Bosch-ba mérnök lett belőle úgyhogy, eléggé sikeres karriert futott be. Azt mondja, ő későn érő típus volt, ő középiskolába kezdett el igazán tanulni. De itt, nagyon szeretett ide járni. A fiát, azt mondja, hogy ide hozza, de akkor a baráti köréből is akadt egy-két emberke, akinek mondta, hogy „Figyelj, nézzük meg! Próbáljuk ki! Szervezzük meg!” És akkor létrehozott egy olyan szülői kis csoportot, már az ovis csoportból, az ő csoportjukból, hogy először egy kis szórólappal jöttünk ki. Volt egy Gyermeknap itt az iskolaudvaron, és akkor csináltunk egy ilyen picit, kis fórumot, amire tulajdonképpen bárki, bármikor bejöhettek egy tanterembe, és akkor ott a tanárokkal beszélgethettek, bemutattak a kisfilmet a suliról. És akkor kint ment a program, a szórólapokat minden kolléga osztogatta velem együtt. És akkor néhányan bejöttek. De addig, évekig nem jöttek be semmiféle iskola betekintőre vagy ilyen sulis kóstolóra, vagy valami. Akkor azt mondták, „ez olyan iskola, nem érdekel”. És akkor elkezdett kinyílni a szemük. Utána ősszel elmentünk az óvodába a helyettesemmel, tanító nénivel. Elmentünk a szomszéd faluba. És akkor létrejött egy csoport a Facebook-on, hogy „Közösen a helyi iskola jövőjéért”, és ebbe szülők, kollégák benne voltak. Aztán elindult az Ovi-Sulis nevezetű program, ami foglalkozás volt a gyerekeknek, az ovisoknak minden csütörtökön fél négykor. Nagyon megkedvelték, nagyon megszerették a gyerekek. Aktívan vettek részt rajtuk. Mindig a szülők jöttek értük. Tehát elhozta a sofőr vagy az alpolgármester az oviból a gyerekeket az önkormányzati kisbusszal, és akkor itt játszottak, foglalkozáson vettek részt, tevékenykedtek. És akkor a szülők jöttek, és ők is látták a foglalkozás nagy részét a vége felé. Úgyhogy ez egyre jobban meggyőzte őket. (1.)

Az iskola és az alpolgármester között egyfajta partnerség alakult ki, az események főszervezője az utóbbi volt: szülői csoportot szervezett az óvodába járó gyerekek szüleivel, szoros kapcsolatot ápolt az óvodával, ő maga vitte az óvodásokat az iskolába az ún. Ovi-Sulis programra. A pedagógusok, akik állítólag a COVID-19 időszak alatt kialakuló kölcsönös szolidaritás miatt és a néhány képzésen való közös részvétel miatt mintha egyre jobban összerázódtak volna, és a jelenben/közel-múltban tapasztalt iskolai negatívumok ellenére elkezdtek közösen hinni a „csodában”, egy új világ kialakulásában.

Igen (a fenntartás lesz a kérdés), mert érdeklődés van. (Kérdés az is) itt tudjuk-e a mindennapjainkban a csodát létrehozni. Mégis, itt főleg a fegyelem, fegyelmezés. (2.)

Itt, aki szervezte, aki érintett, nagyobb a baráti köre, befolyása. Én eleve zárkózottabb ember vagyok, hiába itt élek, amióta eszemet tudom. De valahogy nem is volt időm így a szülőkkel barátkozni. Én idősebb vagyok már, mint azok a szülők. És úgy nem ismerem őket. Ők meg ismerik egymást és valahogy úgy jobban összejött. De nagyon boldog vagyok, örülök neki. Reméljük, így marad, és sikerül az új világot (létrehozni). (2.)

Nyilvánvaló volt az is, a szülőket meg kell győzni arról, hogy érdemes a helyi iskolába íratni a gyereket. Ez korábban reménytelen vállalkozásnak tűnt, de most az egységes fellépés következtében, a személyes ismeretségekre építve, és a szülői igényeket is figyelembe véve, sikerült áttörést elérni. Az iskolától való elfordulás az intézmény „elromosodása” miatt alakult ki korábban, amiben nem is a diákok etnikai hovatartozása játszott szerepet, hanem az iskolai mindennapokat megnehezítő vélt vagy valós fegyelmi esetek (például a verbális és nonverbális agresszió), és azoknak a helyi informális nyilvánosságban való kommunikációja.

És itt ez a kérdés, hogy akik egyáltalán a motiváltalanabb családból származó gyerekek ügye, akiknek az is mindegy, hogy mi jön ki a szánton, milyen kötőszavakat használunk, vagy mely szavakat használjuk kötőszóként. Inkább itt ennek van egy nagyobb elrettentő ereje, amit meg tudok érteni, hogy a szülők nem szeretnék, hogy a szünetben a gyerek ezt hallja, vagy hasonló. Tehát ezt nem tudom, hogy itt mit tudnék én tenni. (2.)

A szülők meggyőzése a szülői igényekre adott konkrét ígéretek és intézményi válaszok által vált lehetségessé. Elmesélések szerint ugyan átmeneti jelleggel, illetve egyfajta belső átszervezéssel és közösségi munkával sikerült ezt elérni. A szülők ugyanis ígéretet kaptak arra, hogy az első osztályosok az iskolaépület egy másik részében lesznek elhelyezve, a szünetben való találkozások elkerülése érdekében pedig reggelente eltérő időpontban kezdik az órákat is. Erre ráadásul rábólintott a tankerület is.

Meg hát azt kellett tennünk, hogy egy másik szinten lesz az ő tanteremük. Tehát ki kell alakítanunk, hogy az átmenet és a gyerekek védelme megfelelő legyen. (1.)

Mi azt találtuk ki, és ez más iskolákban nagyon jól működik, hogy eltolt órarenddel fognak járni az elsősök. Tehát, nekik nem háromnegyed 8-kor, hanem csak negyed 9-kor fog kezdődni a tanítás. És akkor, amikor mindenki más szüneten van, akkor ők még órán vannak és fordítva. És ez nagyon tetszett a szülőknek, ez nagyon vonzó volt ez a dolog. (5.)

A meggyőzésnek részét képezte az is, hogy tudatosítani lehetett a szülőknél, hogy módszertani szempontból is jobb a helyi iskola kínálata, mivel egy 17 fős osztályban mégiscsak személyesebb és hatékonyabb tud lenni az oktatás, mint egy olyan nagylétszámú (kb. 30 fős) osztályban, amilyenben a szomszédos település

általános iskolájába járnának. Akik meg a közeli nagyvárosba vitték volna a gyerekeket, azokat azzal igyekeztek meggyőzni, hogy a forgalom növekedésével a városba szállítás is megterhelő tud lenni a gyerekek számára.

Az alpolgármester ugyanakkor azt is érzekelte, mindez nem elég, valamilyen perspektívát is kell nyújtani a helyi iskolát választó gyerekeknek/szülőknek. És így kapóra jött az a felismerés, hogy ezt a sport valósíthatja meg. Felvette a kapcsolatot a közeli nagyváros híres sportegyesületével, akikkel közösen labdarúgó- és más szakköröket szerveznek. Ez mindenképpen nagyon innovatív húzás volt, hiszen a labdarúgás vonzereje vélhetően a fiatal szülők és a diákok egy része körében is vonzó. Ráadásul a sportegyesület hosszabb távon is az iskola partnere lehet (pontosabban a helyi iskola a sportegyesület bázisintézménye lehet a térségben), ha képes több éven keresztül a sportegyesület számára is utánpótlást biztosítani.

Mi is történt valójában? Felbukkant egy személy, „a remény motorja”, akinél az egyéni érdek és a közösségi elköteleződés sok szempontból és szinten találkozik. Először is az alpolgármesternek iskoláskorú lett az egyik gyereke, e perspektívából nézve mondhatni magának hoz létre egy „intézményt”,⁷ de ugyanakkor a helyi közösséget régóta foglalkoztató problémára (az iskola társadalmi presztízisének csökkenésére) adekvát választ ad. És ezt hatékonyan tudja menedzselni személyes kvalitásai és a közösségen belül létező társadalmi pozíciója által is, hiszen az egyénileg kivívott társadalmi tőkét a közösségi szintre konvertálja, az egyéni és közösségi mozzanatok között képes integratív egyensúlyt teremteni. Ezt sok vonatkozásban is tetten lehet érni: ilyen az iskola egy részének felújítása a szülőkkel közösen, a gyerekek buszoztatása az óvodától az iskoláig, bútorok készítése az iskola számára. Sőt, még azt is felajánlotta az iskolának, ha majd nem lesz elég pedagógus, ő maga is fog órát tartani.

Ugyanakkor olyan egyéni és szakmai kompetenciákkal is bír, amelyek új megvilágításba helyezik az iskola jelenét. Menedzserként is dolgozó mérnök végzettségüként tud az iskolának reklámot kell csinálni, „marketingolni” kell, és ebbe „munkát kell beletenni”. A szülők meggyőzése érdekében a pozitívumokat hangsúlyozza, illetve kidomborítja az iskola lehetséges hozzáadott értékeit: ilyen például az, hogy mivel kisebb településről van szó, az itt tanulók között életre szóló barátságok szövődhetnek (szemben nagyváros személytelenebb jellegével), és szintén e sorba helyezhetők a sport általi majdani lehetőségek is. Egyéni kvalitásai okán képes létrehozni helyi kisközösségeket, ugyanakkor nyitott nem csak a helyi intézményekkel szemben (mint az óvoda és az önkormányzat), hanem a lokalitáson túlmutató térségbeli intézményekkel szemben is (felveszi a kapcsolatot a szomszéd falu oktatási intézményeivel, a közeli nagyváros sportegyesületével), illetve

⁷ Ez a jelenség ismerős a nyugati magyar diaszpóra körében létrehozott hétvégi magyar iskolák esetében is. (lásd Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3. 209–248. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i3.279>)

az online szociális média iránt is (Facebook-csoportot is létrehoz, a szociális médiát tudatos információszerzésre is használja). Az iskola potenciális partnereinek (szülőknek, sportegyesületnek, a település egészének) jövőképet is felmutat, és ezt sokszor nem csak a bizonytalan eljövendő idő felmutatása által, hanem gyakran a személyes múltra épülve teszi.

Közösségi szinten ugyanakkor nem csak egy egyszeri haszonról van szó, hanem perspektivikusan is, hiszen az iskolán belül létrehozandó új (nem roma többségű) első osztály által az iskolai szegregációs folyamatokat remélik közép- és hosszabb távon felszámolni. A dolog pikantériája egyébként az, hogy e deszegregációt éppen szegregációs gyakorlatokon keresztül indítják el: az új első osztály indítása által az iskola belső tér-idő komplexumát megbontják, azaz az elsősöket térben és időben is elkülönítik a már ott tanuló felsőbb évesektől. Az intézményen belüli szegregációra azonban ráépül egy újabb, osztályon belüli szegregációs gyakorlat: ezt az új sportolási lehetőség jelenti, hiszen a sportegyesület foglalkozásai kvázi piaci alapúak, azaz ezekért havi díjat kell fizetni, ami nyilván a hátrányos helyzetű családból származók számára nehezen elérhető.

Következtetések

Esettanulmányunkban azt vizsgáltuk meg, hogy a COVID-19-nek milyen közvetett és közvetlen hatásai voltak egy kistelepülés általános iskolájára. A település és iskolája nem volt ismeretlen, hiszen egy korábbi kutatás keretében már megpróbáltuk leírni és értelmezni az ott látottakat. Akkor arra voltunk kíváncsiak, az iskolai és közösségi reziliencia kialakulásának, azaz a hátrányos helyzet leküzdésének milyen esélyei, módozatai lehetnek. Akkor azt találtuk, hogy noha sikeres életutak, kezdeményezések is tapasztalhatók az iskola és a falu életében, a sikertelenségek sorozata, az iskola hátrányos helyzetű roma tanulók számára mondhatni gyűjtőhelyé válása nem enged teret a sikerességnek. Az iskola mondhatni szigetté vált, és társadalmi presztízse is egyre alacsonyabbá lett. Akkori tanulmányunkat ezzel zártuk: „Reziliencia vonatkozásában az lesz majd a kérdés, az új helyzetben az iskolán belül és a helyi környezetben létrejönnek-e olyan szerveződések, felbukkanak-e olyan személyek, akik a hátrányos helyzetből erényt igyekeznek kovácsolni, és a tanulókat sikeresebb pályára tudják állítani.”

Új terepmunkánk után a korábbi kérdéseinkre határozottan igen-nel válaszolhatunk. Ugyan esettanulmányunk megerősítette azokat a szakirodalmi értékeléseket, miszerint a COVID-19-es járvány különféle hullámainak negatív hatásai voltak a gyerekek iskolai eredményességére, ugyanakkor néhány pozitívummal is járt (mint például a digitális kompetenciák fejlődése, a szülői és más intézményi kapcsolattartások árnyaltabbá és könnyebbé válása), a legnagyobb közvetett hatás a helyi reziliencia kibontakozása. Felbukkant ugyanis egy olyan személy, aki képes

volt az iskola jelenét új perspektívába helyezni, és az iskola belső és külső szereplőinek egyaránt jövőképet nyújtani. Ezáltal nem csak egy társadalmi összetételében másabb osztályt sikerült elindítani, hanem az iskola és a település megítélését is új fénybe helyezni. Természetesen az kérdés, ez a folyamat meddig fog fennmaradni, ám hatásai már ma is látszanak.

Ám tanulmányunk központi kérdéséhez kapcsolódóan a legnagyobb kérdés az, hogy ez az új iskolai fordulat a COVID-19 hatásának köszönhető-e avagy sem. A folyamat menedzselésének szempontjából az új események nem a COVID-19 közvetlen hatásának tekinthetők, ám ahogy egyik alanyunk is fogalmazott, a COVID-19 egyik legnagyobb hatása az volt, hogy rákényszerített mindenkit arra, hogy a saját vagy az egyéni és közösségi életéhez kapcsolódó rutinokat átalakítja, újragondolja. E szempontból azt gondoljuk, az új folyamat beindulása nem választható el a COVID-19 során történő lezárásoktól, hiszen ezek a helyi szereplők mindennapi rutinjaira is kihatottak, és így lehetővé vált az új iskolai fordulat megtervezése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

OECD, PISA 2022 Results (Volume I): *The State of Learning and Equity in Education*. Paris: PISA, OECD Publishing, Paris, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1787/53f23881-en>

Papp Z. Attila: Közösségi és iskolai reziliencia hiánya: siker és sikertelenség együttjárása Atelepen. *Regio*, 2022/2. 41–66. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i2.41>

Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3. 209–248. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i3.279>

<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/>

<https://www.oktatas.hu/koznevels/meresek/kompetenciameres/eredmenyek>

Hazamenésre nem gondolok

Ignotus a kolozsvári Keleti Újság és a szlovenszkói Kassai Napló szerkesztőségeiben (1922–1923)

I do not Think of Going Home – Ignotus in the Editorial Offices of the Keleti Újság in Cluj and the Kassai Napló in Slovenská (1922–1923)

ABSTRACT: I am writing about a short episode in Ignotus' extensive career, which lasted for more than five decades. This episode covers the period from the summer of 1922 to October 1923, during which he resided first in Cluj and then in Kosice. In July 1922, he initially visited Transylvania for a holiday, but by the end of the summer, he decided to extend his stay and took on the role of editor-in-chief at the Keleti Újság. Subsequently, in January 1923, he transitioned to working as a journalist for the Kassai Napló. Following this, he relocated to Vienna, where he resided until 1938. In my research, which is founded on documents, data, memoirs, and Ignotus's personal writings, I aim to elucidate how the prominent Budapest journalist navigated his work in Hungarian editorial roles outside the country's borders, why the role of a minority journalist resonated with his character and expertise, and why he struggled to establish long-term connections within these communities.

KEYWORDS: Transylvanian Hungarian literature, Hungarian literature in Felvidék, journalism, history of literature, newspaper literature, Keleti Újság, Kassai Napló,

* A szerző irodalomtudós és történész. E-mail: juhasz28.andrea@gmail.com

Megérkezés Kolozsvárra

Ignotus a háború után, 1920-tól Berlinben élt, ahol a színházi vállalkozásairól ismert Róbert Jenő alkalmazásában volt dramaturg, és emellett írt különféle helyi lapokba,¹ bár nagyon komoly berlini kapcsolatrendszerrel nem tudott kiépíteni.² Ahogy minden évben, az 1922-es év júliusában is szabadságra utazott, ezúttal Erdélybe. Több kolozsvári lap beszámolt érkezéséről, jelenlétéről. A *Keleti Újság* július 18-án adta hírül, hogy a „Nyugat főszerkesztője s a haladó magyar szellemi mozgalmak egyik legkiemelkedőbb egyénisége [...] Kolozsvárra érkezett”.³ Egy hónappal később a mindössze egy lapszámot megélt *Képes Újság* fényképes cikket közölt a nyaraló Ignotusról,⁴ a következő, érdekes, de nem eléggé explicitté tett információval, „[m]ost négy hétig itt nyaralt Kolozsváron és környékén, egy magyar gyáros dédelgetett vendégeként”.⁵ (Azt, hogy ki volt a „magyar gyáros”, nem tudtam kideríteni.) Hogy miért éppen Erdély a nyaralás helyszíne a „gyáros” nagyvonalúságán kívül? Erről a cikk a következőképpen szól: a neves újságíró „több esztendei külföldi tartózkodás után megszomjazott a magyar környezetre, a vidéki csendre”.⁶ Ezután a szerző a nyaralás nehézségeit érzékeltette: a sok erdélyi tisztelő nem hagyta haladni saját dramaturgiai munkáival. Az újság profiljának megfelelően a cikket két kép illusztrálta. Az egyik a jól ismert Ignotus-fénykép, amelyiken ül és okos tekintettel a távolba néz, a másik viszont egy friss, a vakáció alatt készült felvétel volt. Ezen a *Nyugat* főszerkesztője, bár némileg beleolvad sötét öltönyével a fekete háttérbe, mégis szuggesztív jelenség: csokornyakkendőben, szűk szárú nadrágban és akkor divatos világos cipőben áll a középkorú, magabiztos férfi a régi kolozsvári színház előtt.

A *Képes Újság* nem tudott talpon maradni, így a kis színes újsághírnek nem lett folytatása, de amikor a cikk megjelent, már Ignotus helyzete is egészen más volt. Augusztus 17-én ugyanis megjelent első írása a *Keleti Újság*ban, ezt megelőzően pedig nemcsak belépett a szerkesztőségbe, de ő lett a főszerkesztő, sőt, egyben a lapot kiadó részvénytársaság elnöke is.⁷ Váratlan fordulatot vett tehát a vidéki nyaralás. Hogy miféle lobbierdek, háttérmegállapodás vagy más összefüggések tették mindezt lehetővé, erre vonatkozóan nincsenek közvetlen adataink. Ignotusról szóló tanulmánykötetében Lengyel András úgy véli, hogy Miklós Andort, az Est lapok kiadóját, az Athenaeum Kiadó elnökét kell az események mögött

¹ Lengyel András szerint a következő lapokban jelentek meg cikkei: *Weltbühne, Zukunft, Berliner Tageblatt*. Lengyel András: *Ignotus Hugó tanulmányok*. Budapest: Múlt és Jövő, 2020. 417.

² Lengyel, 2020. 417–418.

³ Lengyel, 2020. 419.

⁴ n. n.: Ignotus Kolozsváron. *Képes Újság*, 1922. augusztus 22. 10.

⁵ Lengyel, 2020. 419.

⁶ Lengyel, 2020. 419.

⁷ Lengyel, 2020. 419.

látunk.⁸ Ha ez helytálló, akkor Ignotus az Athenaeum erdélyi terjeszkedésének volt az előretolt embere. Ezt valószínűsíti, hogy a későbbi támadásoknak, melyek a Budapestről érkezett főszerkesztőt érték, visszatérő eleme, hogy a magyarországi Athenaeum tulajdonrészrel rendelkezik a *Keleti Újság*ban,⁹ miáltal nemkívánatos befolyást tud gyakorolni a romániai piacon; és e feltételezést erősíti az Ignotus távozása után, 1923. január 10-én a *Keleti Újság* első oldalán olvasható információ is: a *Keleti Újság* és az Athenaeum Kiadó közötti szerződést felbontották.¹⁰

1922 júliusában egyébként a *Keleti Újság* Ignotust a haladó magyar szellemi mozgalmak egyik vezéréként és a *Nyugat* főszerkesztőjeként köszöntötte. Mint említettem, ekkor tekintélyének és befolyásának a csúcán állt. Ezt a rangját a művelt olvasóközönség előtt az új irodalmi törekvéseket bemutató folyóirat, a *Nyugat* vezetőjeként szerezte. Ignotus az elsők között látta meg Ady Endre költészetének nagyságát, és épp azért mondott le saját szépírói ambícióiról, hogy kritikusként Adyért és a modern irodalom elismertetéséért tevékenykedjen. Kanonizátori tevékenysége Ady mellett Babits Mihályt és Móríc Zsigmondot is segítette. De már a *Nyugat* elindításához, majd talpon maradásához is az ő kapcsolatrendszere, tekintélye kellett. Az I. világháború végére a *Nyugat* képviselte irodalmi irány, a hozzá köthető alkotók és művek megtalálták saját olvasóközönségüket. És Ignotus volt az a kritikus és főszerkesztő, aki felfedezte ezt az irodalmi irányt, publikációs fórumot biztosított neki, és megküzdött az elismertetéséért. Irodalmi vezérségét az 1892-től több évtizeden át a *Magyar Hírlap* belső munkatársaként folytatott újságírói munka is megalapozta.¹¹ Mindezek együtt járultak hozzá Ignotus kiemelt erdélyi fogadtatásához, ezt a tekintélyt üdvözltek a kolozsvári újságok.

Emigrációban – a közvetlen előzmények

Ignotus tehát Berlinből érkezett Erdélybe. A háború után más módon került a német fővárosba, mint a többi magyar emigráns, ő ugyanis nem kényszerből hagyta el Magyarországot. Még az őszirózsás forradalom kitérőse előtt kapott megbízást az akkori külügyminisztertől, ifj. Andrássy Gyulától, hogy Bernben keressen támogatókat a magyar ügynek. Azt kellett volna ellensúlyoznia, amit ekkor már többen sejtettek: a háborút követő béketárgyalások nem sok jóval kecsesgetik a széthulló Monarchia romjai alól előbukkanó Magyarországot. Az összeomlás és az átalakulás azonban annyira gyors ütemben zajlott, hogy már a forradalom kormánya

⁸ uo.

⁹ n. n.: Az Intratiréának. *Keleti Újság*, 1922. november 21. 1.

¹⁰ *Keleti Újság*, 1923. január 10. 1.

¹¹ Lengyel, 2020. 34.

alatt indult el Svájcba.¹² Erről a politikai lobbista tevékenységről keveset tudunk, főként Ignotus későbbi publikációi és levelei szólnak a keserű tapasztalatokról: 1918 őszén Magyarország feldarabolásának nem volt alternatívája, a magyar ügy képvisellete teljesen reménytelen vállalás volt.¹³ A svájci tartózkodás azonban megakadályozta Ignotust abban, hogy e küldetésen kívül részt vegyen az ószirozás forradalomban, és bármilyen tisztséget, szerepet vállaljon Károlyi Mihály körül. Ebből következően az, hogy nem tért haza Magyarországra 1919-ben vagy utána, önkéntes vállalás volt, saját elhatározásából lett emigráns. Döntésének okára később szintén többször visszatért írásaiban: az 1919 őszén kialakult új Magyarországot egyáltalán nem érezte magáénak, nem akart ebbe az országba visszatérni, inkább maradt a háború által feldúlt Európa más részein. Korábban rendszeresen publikált bécsi lapokban, alapozhatott kitűnő német nyelvismeretére, a német kultúrkörben is meglévő ismertségére, és számíthatott az egyre duzzadó számú magyar emigránsokra is. Róbert Jenő, a magyar származású színházi vállalkozó biztosított számára munkát és megélhetést azzal, hogy dramaturgként alkalmazta őt előbb Berlinben, 1920-tól 1922-ig, majd 1923 októberétől Bécsben is. E két állomás közé esett az a bő egy év, amikor Ignotus két történelmi magyar városban élt és dolgozott.

Hogyan fogadták Ignotust a *Keleti Újság* szerkesztőségében?

Súly alatt a pálma című, szubjektív irodalomtörténeti emlékiratában Ligeti Ernő a következőket írta: „A Keleti Újsághoz leszerződött Ignotus [...]. Nagy gazdagság volt ez a mi számunkra. Nekünk, fiatal íróknak, pár évvel ezelőtt még elérhetetlen becsvágyunk volt, hogy a legértékesebb magyar folyóiratban Ignotus adja ki egyik vagy másik zsenjénket, és íme, most úgy alakult az idő, hogy Ignotus beült egy kolozsvári vidéki lap szerkesztőségébe, és máról holnapra kollégánkká lett.”¹⁴ Szentimrei Jenő 1957-ben publikált emlékező írásában hasonlóképpen fogalmazott: „[a]z 1921-es második év örvendetes előrelépést hozott. Olyan jelentékeny emigránsok vetődtek Kolozsvárra, mint Ignotus Hugó, a Nyugatnak még mindig névleges főszerkesztője...”¹⁵ Ligeti Ernő és Szentimrei Jenő is a *Keleti Újságnál* dolgozott 1922-ben, s ekkorra mindkettőn több szépirodalmi kötettel rendelkeztek. Évtizedekkel később született emlékirataikba viszont több hiba került: Ligeti rosszul datálta, 1924-re tette Ignotus Kolozsváron töltött időszakát, illetve mint

¹² Lásd erről 1941-ben kelt levelét Jászi Oszkárnak. Vezér Erzsébet: Ignotus levelezéséből. *Kritika*, 1983/11. 24.

¹³ Vezér, 1983.

¹⁴ Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2004. (Bibliotheca Transsylvania, 33.) 62.

¹⁵ Szentimrei Jenő: A nagy Napkeletről és a kicsi Vasárnapról. *Igaz Szó*, 1957/7. 53–70., 63.

a *Nyugat* volt főszerkesztőjét említette, holott 1929-ig ő töltötte be ezt a posztot. Szentimrei tévesen 1921-et jelölte meg a Kolozsvárra érkezés időpontjaként, majd a cikk további részében összekapcsolta az 1921-ben valóban ott működött Barta Lajost és Ignotust, mintha együtt szerkesztettek volna a *Keleti Újságnál*. A két szerző évtizedekkel a történetek után ugyanakkor egyetért abban, mit jelentett Ignotus csatlakozása a kolozsvári redakcióhoz, és lelkesen üdvözölték a nagy tekintélyű budapesti szerkesztőt, nem függetlenül saját irodalmi ambícióiktól.

Mit tudunk a *Keleti Újságról*?

Erdély egyik új napilapja volt, aminek az első száma hivatalosan 1918. december 24-én jelent meg Kolozsváron,¹⁶ majd hamar meghatározó sajtótermékké nőtt. A háború után indult politikai napilap a városi polgárságot célozta meg, a húszas évek közepéig erősen polgári radikális irányt vitt. Sikere annak volt köszönhető, hogy ezt az újságolvasó réteget egyedül ez a termék szolgálta ki az adott időszakban, a városi polgárság pedig el tudta tartani, annak ellenére, hogy az impériumváltás után természetesen ez a társadalmi csoport is meggyengült. A kezdeti megkapaszkodás hátterében az 1919-es év sajátos eseményei álltak. A román haderő ugyanis rövid ideig a lapnak kedvező konjunkturális helyzetet hozott létre: az előrehaladó román sereg mögött a mai Magyarország területét is az erdélyi és partiumi lapok látták el napi sajtóval. A Tiszántúl és Felső-Magyarország nagyobb városaiban is terjesztett *Keleti Újság* több ezres napi eladást tudott teljesíteni – Kassán és Debrecenben is elérte a 2–3000-es példányszámot.¹⁷ A határok rendezése után viszont Erdélyben már csak azért is megtartotta a gyorsan megszerzett piacvezető pozíciót, mert a két ország közötti határzár miatt magyarországi sajtótermékek és jó ideig könyvek sem jutottak be Romániába.

A kisebbségi helyzetbe került erdélyi magyar sajtónak egészen új feladatokat kellett megoldania. Az egész átalakulást itt nem követjük nyomon, csupán a politikai napilapok változásainak irányát szeretném jelezni. Az impériumváltás előtt az erdélyi regionális és városi lapok csupán kiegészítették az országos sajtót, és döntően a lokális eseményeket, aktualitásokat, érdekességeket hozták le; az új helyzetben viszont az országos napilapok feladatát is a helyi sajtótermékeknek kellett átvenniük, ami igencsak megnövelte ezen orgánumok jelentőségét és az ott dolgozó újságírók felelősségét is. A *Keleti Újság* – ahogy az Erdélyben megjelenő többi magyar nyelvű napilap – egyszerre szólt a magyarországi és a romániai országos eseményekről, a világpolitika legfrissebb fejleményeiről, valamint továbbra is beszámolt a helyi történésekről. Gyorsan kialakult ezeknek napilapoknak az

¹⁶ Mózes Huba: *Sajtó, kritika, irodalom*. Bukarest: Kriterion, 1983. 92.

¹⁷ Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940*. Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, é. n. 92.

a tulajdonsága, hogy a hírek közül a legjobban a magyar kisebbséget – és a kisebbségeket világszerte – érintő döntésekre, eseményekre figyeltek, ezeket ismertették, értelmezték, kommentálták. A lapszámok terjedelme, háború utáni, átmeneti idejű rövidülés után újra megnőtt a húszas évek elején, és megint kiemelkedő jelentőségűvé vált a vezércikk műfaja, mivel ez adta a keretet a kisebbségi élet nehézségeiről, lehetőségeiről való gondolkodásnak.¹⁸ Alapvetően fontos tudni, hogy a magyar állami intézményrendszer megszűnése után, a húszas évek elején a napi sajtó szerepe a magyar kisebbség életében részben az állami intézmények helyettesítése is volt, a vezércikk ennek volt egyik eszköze.

A *Keleti Újság* tehát jó ütemben indult, a történelmi helyzet okozta konjunkctúra pedig megalapozta a jövőjét. Növekedését mutatja, hogy 1919-ben már saját újságírói voltak Erdély városaiban,¹⁹ 1921-ben úgy hirdette magát, mint a legelterjedtebb és legjobban szerkesztett romániai magyar lap, amelyiknek saját tudósítója van Berlinben, Bécsben, Prágában, Budapesten és Bukarestben is.²⁰ Munkatársai természetesen sokat változtak, cserélődtek; az első felelős szerkesztő Szentmiklósi József volt, utána Zágoni István jött 1925-ig, majd Szász Endre.²¹ A szerkesztők és újságírók között volt Paál Árpád, Ligeti Ernő, Dienes László, Molter Károly, Karácsony Benő, Barta Lajos, Berkovics Oszkár, Nagy Dániel, Nyirő József, Szentimrei Jenő és mások.

A többi kolozsvári napilap, a szintén 1918 végén indított Új Keletet kivéve, mind régebbi alapítású volt. (A *Kolozsvári Hírlap*, az *Ellenzék* és az *Újság*.) Az *Ellenzék*, a másik politikai napilap ezekben az években a konzervatív polgárság újságja volt, a frissen alakult Új Kelet cionista irányultságával szintén kis, jól meghatározható célközönségnek szólt, a *Kolozsvári Hírlap* és az *Újság* inkább bulvárlapnak volt nevezhető. A helyi sajtótermékek tehát alapvetően más-más célközönségnek készültek, azonban a két nagyobb politikai napilap a húszas évek elején rivalizált egymással, ami mindkettő minőségének jót tett.

Hogy miképpen nézett ki fizikailag a szerkesztőség, ahova Ignotus belépett, azt Kacsó Sándor érzékletesen leírta önéletrajzának első kötetében. Igaz, ő 1923 őszén kezdett az újságnál dolgozni, de leírását az egy évvel korábbi viszonyokra vonatkozóan is hitelesnek fogadhatjuk el. (Kacsó egyetemistaként került az újsághoz, a szemében a *Keleti Újság* azért volt tiszteletreméltó, mert korábban Ignotus is ott működött.) Eszerint a szerkesztőség két szobából állt, a „sötétebb hátsó helyiségben tanyáztak a riporterek. Már amikor bejártak, hogy összeszedett híryanagukat megfogalmazzák. [...] A másik, a naposabb első szoba volt, ahol a vezércikkeket, belpolitikai elemzéseket, a külpolitikai tájékoztatókat, társadalompolitikai cikkeket

¹⁸ Fleisz, 92–111.

¹⁹ Fleisz, 172.

²⁰ Fleisz, 173.

²¹ Mózes, 1983. 93.

írták”.²² Azaz nem valami sajtópalotában készült a legnagyobb példányszámú erdélyi napilap, a legendás redakció csupán két helyiségből állt.

Ignotus a *Keleti Újság* élén

Mi motiválta vajon Ignotust, amikor vakációja végén úgy döntött, Kolozsváron marad? Erre ő maga válaszolt egy 1922 decemberi interjúban,²³ méghozzá a következőképpen: „[ö]römmel jöttem ide, Kolozsvárra, hogy őszintén, lojálisan az új életfeltételekhez megértően hozzáközelítsem az itt élő és kultúrában, szociális érzésben progresszív, de nemzetéhez hűen ragaszkodó erdélyi magyarságot az új keretekhez”.²⁴ Ignotus nagyon tudatosan nyilatkozott, szinte programnak is nevezhető célokat fogalmazott meg. Mindez a kvázi program a progresszió képviselője, de nem egyfajta forradalmi progresszióé, hanem hangsúlyozottan a meglévő politikai és társadalmi állapotokkal kiegyezőé. Ez éppen megegyezett a még nagyon fiatal lap céljaival. Úgy tűnik, Ignotus és a *Keleti Újság* világnézeti egymásra találása is szerepet játszott a Kolozsváron maradásban.

Ignotus e „program” jegyében látott neki a munkának. Ligeti a pesti szerkesztő lelkesedését és hozzáértését dicsérte emlékiratában,²⁵ Szentimreitől azonban kapott néhány szarkasztikus megjegyzést is azzal kapcsolatban, amiért gond nélkül alkalmazkodott a Szentimrei által provincializmusnak minősített helyi viszonyokhoz.²⁶ A napilap főszerkesztése egész embert kívánó feladat volt, és bár nyilvánvaló, hogy Ignotus mindent tudott az újságírásról, hisz három évtizedes tapasztalattal rendelkezett, egy vidéki napilap redakciójának vezetése mégis új szerep volt számára, ráadásul az erdélyi közegben sem volt ismerős, a helyi viszonyokat, belső kapcsolatokat és ellentéteket ki kellett ismernie, nem beszélve az impériumváltás okozta tektonikus átrendeződéshez való alkalmazkodás kihívásairól.

A *Keleti Újság*nak 1920 szeptembere óta volt egy irodalmi folyóirata is. Ignotus megérkezése után az 1922-es szeptemberi számban szerepelt,²⁷ ez azonban a *Napkelet*nek éppen az utolsó megjelent lapszáma lett. Ez a majdnem három évfolyamnyi folyóirat az első jelentős kísérlet volt az erdélyi irodalom saját fórumának megteremtésére. Az erdélyi irodalmi művek mellett a modern és avantgárd irodalom sok izgalmas alkotása jelent meg benne, ezért is volt fájdalmas veszteség

²² Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Bukarest: Kriterion, 1971. 303–304.

²³ Kázmér Ernő: Ignotus Kolozsváron. Új korszak az erdélyi magyar irodalomban. *Kassai Napló*, 1922. december 24. 25–26.

²⁴ Uo., 26.

²⁵ Ligeti, 2004.

²⁶ Szentimrei, 1957. 65. Szentimrei egy likőrreklámot hányt Ignotus szemére.

²⁷ Ignotus: *Discite. Napkelet*, 1922/14–15. 1–2.

a megszűnése, amit Ligeti a könyvében Ignótus döntésének nevezett.²⁸ Szentimrei viszont korábbi döntésnek tartotta, szerinte a kiadó az 1922-es nyár elején látta be, a folyóirat nem gazdaságos, és a szeptemberi szám az utolsó, amelyiket hajlandó volt finanszírozni.²⁹ Azt gondolom, ebben a kérdésben Szentimreinek kell hitelt adnunk, egy ekkora döntést nyilvánvalóan a kiadónak kellett meghoznia, és nem az újonnan kinevezett főszerkesztő egyik első intézkedése volt az irodalmi folyóirat megszüntetése.

Ignótust Kolozsváron a kor szokásainak megfelelően köszöntötték a helyi újságírók, szeptember végén ünnepi vacsorát adtak a tiszteletére, az *Ellenzék* rövid híradása szerint „nagyon fesztelen hangulatban”.³⁰ Ez előtt néhány nappal az Erdélyi Népkisebbségi Újságírókongresszus kolozsvári konferenciáján tartott előadást a sajtó szerepéről.³¹ Igyekezett tehát bekapcsolódni az erdélyi sajtóéletbe, és betagozódni a kisebbségi magyarság társadalmába.

Ignótus cikkei a *Keleti Újságban*

Ignótus mindössze négy hónapig volt főszerkesztő, 1922 augusztusától karácsonyáig. Ez alatt az időszak alatt meglehetősen kevés cikket publikált a lapban, energiáját és idejét nyilvánvalóan főszerkesztői feladatai vették igénybe. Megjelent írásai között vannak egyszerű cikkek, hírek és néhány vezércikk is. Az általam elért és átnézett példányokban öt Ignótus által jegyzett vezércikket találtam, ezenkívül négy újságcikket, és öt általa szignózott hírt, továbbá három darab írást az Irodalom és Művészet rovatban, és tizenhárom rövid szöveget, melyeket Mellesleg címmel jelentetett meg, ezeket Ignótus saját rovata darabjainak tekinthetjük.³² A Mellesleg szövegei egytől egyig rövid publicisztikai írások, leginkább a glossza műfajához sorolhatóak. Ezekben Ignótus mindig valamilyen aktuális eseményből indul ki: egy világeseményből vagy épp saját élményéből, olvasmányából, feladatából inspirálódik, majd a gondolatmenet a szerzői asszociációkat követi; máskor általánosít egy konkrét példából.

Legelső megjelent írása vezércikk volt, *A bécsi vita* című, s 1922. augusztus 17-én jelent meg,³³ a legutolsó cikk viszont már Ignótus távozása után jött ki, 1923. január 1-jén, a Hírek rovatban egy nekrológ, Weiss Manfrédéről.³⁴ Témái felől vizsgálva a következő, rá igen jellemző csoportokba rendezhetjük írásait: politikai,

²⁸ Ligeti, 2004.

²⁹ Szentimrei, 1957. 65.

³⁰ *Ellenzék*, 1922. szeptember 30. 5.

³¹ *Ellenzék*, 1922. szeptember 20. 4.

³² Kutatásomat az OSZK-ban végeztem, az ott megtalálható *Keleti Újság*-példányokat olvastam el.

³³ Ignótus: A bécsi vita. *Ellenzék*, 1922. augusztus 17. 1.

³⁴ Weiss Manfréd. *Keleti Újság*, 1923. január 1. 5.

gazdasági, szociológiai, irodalmi, esztétikai és személyes témák. Külön kiemelendő a nő témája, amely hol személyes, hol társadalmi aspektusból kerül elő. A lista ugyan rövid, ám az pontosan látható, hogy ekkor is az újságíró, kritikus életművének legalapvetőbb témakörei foglalkoztatták.

Feltűnő, hogy mennyire kevés vezércikket jegyez Ignotus, ezek augusztus végén és szeptemberben születtek, az ősz és tél folyamán már csak rövid glosszákat és híreket publikált. Az első két vezércikk témája az őszirózsás forradalom és a proletárdiktatúra utóéletéhez kapcsolódott, és tulajdonképpeni tárgyuk az események megértése volt.³⁵ A kiindulópont mindkettő esetében Garami Ernő akkoriban megjelent emlékirata és a körülötte kialakult polémia. Ezekben az írásokban Ignotus először saját helyzetét tisztázza – ő nem vett részt a politikai fordulatokban, az ő nézőpontja a kívülállóé; ez a hangsúlyozott kívülállás azt is jelezte, hogy ő maga nem áll Károlyi és pláne nem a bolsevik forradalmárok pártján. A kívülálló és ezért semleges nézőpont egyfajta társadalomtudósi perspektívával kapcsolódott össze, és a forradalmat a benne résztvevő osztályok szerepe és céljai mentén vizsgálta. Megállapította, hogy az őszirózsás forradalom szükségszerű volt, ám a bukása szintén, mivel vezető ereje, a polgárság túlságosan gyöngye még ahhoz, hogy átvehesse a politikai vezetést. A proletárdiktatúrát több cikkben mély megvetéssel és elutasítással szemlélte; szerinte annak bukása ugyancsak elkerülhetetlenül következett be, hiszen a munkásság szintén nem lehetett készen ekkora politikai fordulat végrehajtására.

Harmadik vezércikkében a magyar iparosok társadalmi felelősségvállalásáról írt.³⁶ Az írás gondolatmenete röviden az, hogy a háború nyerteseként jelentősen megerősödő Romániának nagy szüksége van az iparilag fejlettebb Erdélyre, ott azonban a nagyipari vállalatok döntő része magyar tulajdonosok kezében van. Ezeknek a magyar gyáriparosoknak az a feladata, hogy ezt a gazdasági erőt a ki-sebbségbe került magyarok támogatására, védelmére is használják. Negyedik vezércikkének a témája világpolitikai, a két német szociáldemokrata párt egyesülése az aktuális esemény, amihez Ignotus kapcsolódott.³⁷ Ennek apropóján fejti ki saját, bernsteiniánus szociáldemokrata felfogását, mely szerint a kapitalista rendszeren belül kell a szociális jogok kiterjesztéséért küzdeni. A bolsevizmust itt is kategorikusan elutasította, egyenesen arcátlan tolakodásnak és csalásnak nevezte a Lenin vezette kísérletet.

Ötödik, egyben utolsó vezércikke tulajdonképpen riport.³⁸ Ignotus régi ismerősét, Goga Octaviant látogatta meg, és a költővel, politikussal folytatott beszélgetéséről készült hosszú összefoglaló az, ami a *Keleti Újság* első három oldalán

³⁵ Ignotus: A bécsi vita. *Keleti Újság*, 1922. augusztus 17. 1–2., Uő.: Még egyszer a bécsi vitáról. Uo., 1922. augusztus 22., 1–2.

³⁶ Uő.: Politika és nagyipar. Uo., 1922. szeptember 17. 1.

³⁷ Uő.: Pofon a bolsevizmusnak. Uo., 1922. szeptember 20. 1–2.

³⁸ Uő.: Beszélgetés Goga Oktáviánnal. Uo., 1922. szeptember 24. 1–3.

vezércikként olvasható. A bevezetőben Ignotus arról ír, hogyan ismerkedett meg Gogával. Immár a történelmi fordulat után idézi fel Goga korábbi, cinikus reakcióját, miszerint nem akar ő semmit a magyaroktól. Az 1922-es állapotokra áttérve írja le a Kolozsvárról Csucsáig tartó viszontagságos vonatutat, a csucsai kastélyt, majd rövid portrét rajzol Gogáról, aki ekkor már túl van egy miniszterségen, és készül a következő választásra. Ignotus mint potenciális kormánytagot kérdezi őt, és beszámol róla, hogy sokat beszélgettek, irodalomról, Adyról, Madáchról, majd természetesen politikáról is. Goga felidézte saját fiatalkorát, a sok megaláztatást és üldözést, ami őt és a többi román a magyarok részéről a Monarchia idején érte. Majd következnek a politikai ígéretek az immár kisebbségi nemzetnek: mindössze némi engedmény és egy kevés méltányosság. Ignotus nem kommentálja, csak lejegyzí Goga szavait. A Goga-interjú minden bizonnyal több célt is szolgált. Egyfelől emlékeztette az olvasót, hogy a Monarchia idején a román volt elnyomott kisebbség, majd a politikai rendezés ígéréteinek felmutatása lehetett a cél, amit a magyar kultúrát ismerő román politikustól némi reménnyel várhatott az olvasó.

A Mellesleg rovatának írásai jóval változatosabb tematikájúak, ezek a glosszák Ignotus gondolkodásmódjának, megfigyelőképességének, érdeklődési irányainak színes és érdekes lenyomatai. Reflektál az épp ekkor zajló Petőfi-centenáriumra, szónak teszi, miért nincs hivatalosan Petőfi utca Kolozsváron, miközben Petőfi-emlékkönyvet készülnek kiadni románul.³⁹ A neves zoológusnak, az állattani intézet alapítójának, Apáthy Istvánnak a halála kapcsán azt a reményét fogalmazza meg, hogy az Apáthy által alapított intézet is megemlékezik a neves halotról.⁴⁰ Foglalkozik a kisebbségi színház nehézségeivel, ami abból a helyzetből adódik, hogy a közönség kis számú, ámde rendkívül igényes. Ebből az következik, hogy a társulatnak nagyon gyorsan kell váltogatnia a műsorát, így nincs elég idő arra, hogy az előadások beérjenek.⁴¹ Visszatérően – nemcsak a Mellesleg rovatban – ír arról, mekkora szükség van magyar könyvkiadóra, és hogy annak milyen módon kellene az erdélyi magyar irodalom ügyét szolgálnia.⁴² Találunk tisztán esztétikai tárgyú írást is a Mellesleg-cikkek között: kritikusi alapelvének egyik tézisét osztotta meg az erdélyi olvasókkal egy Maurice Barrès-ről szóló portré kapcsán: bármely világnézetből születhet irodalmi alkotás, az alkotás értékét nem a világnézet, hanem a mű esztétikai értéke, a sikerültsége határozza meg.⁴³ Írt Mellesleg-darabot arról,

³⁹ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. augusztus 20. 3.

⁴⁰ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. szeptember 30. 4.

⁴¹ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. augusztus 24. 3.

⁴² Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. szeptember 28. 4.

⁴³ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. szeptember 20. 4.

hogy Weiss Manfréd átállt a palacsintasütők gyártására,⁴⁴ a tőke jelentőségéről,⁴⁵ az angliai választások magyarországi hatásáról.⁴⁶

A Hírek rovatban is találunk több Ignotus által szignált cikket, köztük egy Juhász Gyuláról írt nekrológot.⁴⁷ (Juhász a húszas évek folyamán többször kísérelt meg öngyilkosságot, úgyhogy visszatérően jelentek meg róla nekrológok különböző lapokban – tévesen.) Ignotus nagyon finoman jellemzi Juhász líráját, azt írja, a költő mindent szépnek lát, versei a legapróbb látványban, érzésben, gondolatban az abban rejlő szépséget szólaltatják meg, de nagy kompozíciókat nem volt képes alkotni. Egy másik számban arról írt Balázs Bélának egy cikkére reflektálva, hogy a magyar kultúra ápolása mellett a magyaroknak célszerű megtanulniuk románul.⁴⁸ Utolsó *Keleti Újság*-beli írása, Weiss Manfréd nekrológja szintén a Hírek rovatban jelent meg. Ignotus ebben azzal szembesítette az olvasót, hogy minden országnak szüksége van nagytőkésekre, ők a kapitalista fejlődés motorjai, így lehetett Weiss Manfréd kiemelkedő személyiség. Láthatjuk, Ignotus, a liberális kapitalizmus híve a gazdag tőkés társadalomjobbító szerepét hangsúlyozta annak halálakor.

Az egyszerű cikkek, melyeket Ignotus a *Keleti Újság*ban megjelentetett, végképp egyes tematikájúak voltak. Vilmos császár emlékiratának kiadása kapcsán szólt a császár teljes szereptévesztéséről és annak egészen tragikus történelmi következményéről, a háború kitöréséről, majd levonta a következtetést, hogy a népeknek önrendelkezésre kell áttérniük, mert az eltévedt, tehetségtelen uralkodók túl nagy rombolást tudnak okozni.⁴⁹ Egyik kedves témájából is jutott Kolozsvárra: írt a nők társadalmi szerepeiről. *Kísértetjárás* című cikkében ezt olvassuk: „ha valaki, úgy ezen sorok írója tiltakozik a háremi felfogás ellen, mely a nőt, de általában az embert csak fiatalon veszi ember s kivált művészszámba. S legkivált a színpadon. Színész és színésznő, mire igazán megtanulja mesterségét (pedig a színház nagy mesterség!), s mire keresztülmegy annyi életen, amennyi nélkül mesterségét sem tudhatja (mert a színháznak úgy anyaga az élet, mint a képnek: nem is a szín, hanem a festék), addig eltelik legalább negyven esztendő.”⁵⁰ A következtetés könnyen kitalálható: az öreg színésznő értéke a több évtizednyi tapasztalattal nőtt, és ez érdemel igazán tiszteletet.

Egyszerű cikként jelent meg I. Ferdinánd király koronázásának napján, 1922. október 15-én *Emlék* című szövege is, melyet épp ez az esemény ihletett.⁵¹ Ignotus – ahogy a cím sugallja – saját 1916-os koronázási élményét idézte fel,

⁴⁴ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. október 4. 1.

⁴⁵ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. november 12. 2–3.

⁴⁶ Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1923. október 22. 4.

⁴⁷ Ignotus: Juhász Gyula meghalt. *Keleti Újság*, 1923. augusztus 31. 6.

⁴⁸ Ignotus: Kultúrtöbbslet. *Keleti Újság*, 1923. szeptember 8. 5.

⁴⁹ Ignotus: Vilmos emlékszik. *Keleti Újság*, 1923. október 8. 2–3.

⁵⁰ Ignotus: Kísértetjárás. *Keleti Újság*, 1923. október 14. 3.

⁵¹ Ignotus: Emlék. *Keleti Újság*, 1923. október 15. 5.

mely igen kevésbé volt emelkedett és méltó az egykori magyar királyhoz és más méltóságokhoz. IV. Károlyt szegény ugrifülesnek nevezte, és a következőket írta róla: „[s] szánnivalóan idétlen és méltóságtalan Szent István palástjában s koronájában a boldogtalan fiatal ember, fiatal főhadnagy, fiatal lovász: Károly császár és király”.⁵² A cikknek nagy visszahangja lett, több erdélyi magyar újság támadta miatta Ignotust, majd bekapcsolódott a román nyelvű sajtó, sőt a magyarországi is. 1922 decemberében a román Belügyminisztérium e cikkekre hivatkozva kiutasította őt az országból.

Ignotus szövegére elsőként a *Brassói Lapok* reagált, fiktív olvasói levél formájában.⁵³ Az „olvasó” felidézte Ignotusnak egy híres, 1917-es cikkét, a *Nemzetiségi álmom* címűt, mint annak a példáját, amikor a szerző még érzékeny volt egy nemzeti kisebbség helyzetére, ám ez a mostani ízléstelen, kegyeletsértő és cinikus szöveg, teljesen elfogadhatatlan. Az *Ellenzék* pár nappal később szerzői név nélkül megjelent cikkben szintén foglalkozott Ignotus írásával. Ezt írják: „Valaki szükségesnek tartotta, hogy Nagyrománia államegységének ünnepén, a román király koronázása napján, kegyetlen és kegyeletlen szavakkal megrugdossa az utolsó magyar királyt, a magyar tragédia koronás szereplőjét. [...] Senkinek öröme, tetszésére nem lehetett az a cikk, s mélyen megbántotta, megsértette az erdélyi magyarságot.”⁵⁴ Nem sokkal később a Magyar Párt egyenesen határozatban utasította vissza Ignotus szövegét.⁵⁵ A *Keleti Újság* november 21-i számában szerkesztőségi cikk reagált az egyre növekvő botrányra: az *Intraterria* című lap vádjait utasította vissza ez az írás, azt, miszerint a *Keleti Újság*ot Budapestről irányítják, ezért tulajdonos benne az Athenaeum is.⁵⁶ A szerkesztőségi cikk ezt azzal utasítja vissza, hogy a magyarországi kiadó tulajdonhányada elenyésző, továbbá hogy Ignotust ugyanezért a cikkért Budapesten is óriási erővel támadják, kevésbé valószínű tehát, hogy kormányügynök.

A sajtóbotrány végén a *Keleti Újság* a Hírek között jelentette be 1922. december 19-én, hogy a lap főszerkesztőjét a bukaresti belügyminisztérium kiutasította az országból.⁵⁷ Az ekkor éppen Kolozsváron tartózkodó Constantin Costa-Foru ügyvéd és politikus – aki a szabadkőműves mozgalom újbóli megszervezése miatt érkezett a városba – néhány nap haladékot tudott ekkor Ignotus számára kieszközölni, ám visszafordítani a döntést nem volt képes, úgyhogy a főszerkesztőnek még karácsony előtt el kellett hagynia Romániát.

A *Keleti Újság* több szerkesztőségi cikkben is búcsúztatta Ignotust, illetve az ügy sajtóvisszhangját folyamatosan közvetítették az olvasók számára, így azt, hogy

⁵² Ignotus, i. m.

⁵³ *Brassói Lapok*, 1922. október 22. 7.

⁵⁴ n. n.: Inkább tót szolgáló. *Ellenzék*, 1922. október 27. 3.

⁵⁵ n. n.: Székelyföld magyarsága a Magyar Pártban. *Ellenzék*, 1922. november 2. 2.

⁵⁶ n. n.: Az Intratireának. *Keleti Újság*, 1922. november 21. 1.

⁵⁷ *Keleti Újság*, 1922. december 19. 6.

bukaresti lapok felháborodottan kérték számon az európai hírű író kiutasítását a román kormányon.⁵⁸ Azt is megtudták az olvasók, hogy Ignotus a román sajtó egyes képviselői szerint a magyar kormány, sőt, egyenesen Horthy megbízásából érkezett Kolozsvárra, hogy antiszemita összeesküvést szőjön. Ez utóbbi feltevés természetesen távol állt a valóságtól, de jól mutatja a helyzet körül létrejött képzeteket. A mából nézve inkább szólt ez a kiutasítás annak a publicistának, aki a királyság intézményén gúnyolódott, és a királykoronázás idején egy látványosan antiroyalista, kisebbségi, felforgató főszerkesztő valóban nemkívánatos személy lehetett a bukaresti kormány számára.

Váratlan fordulat volt a nyári vakáció végén Ignotus kolozsvári munkavállalása, de ő nagy erővel nekilátott a munkának, beilleszkedett a szerkesztőségbe, részt vett a helyi társadalmi életben, ám az *Emlék* című írással elindult botrány tragikus véget vetett kolozsvári pályájának. E vég talán még váratlanabb volt, mint a kezdet, egyben szomorúan drámai. Ignotus is így élhette ezt meg, legalábbis egy 1929-es könyvismertetőben, ahol a Romániából való elutazásának emlékeit idézte fel, így szól: „s kinek ma is minden csontomban benne hasít a karácsonyéji fagy, mikor az új Kolozsvárról kitiltatva vitt a vasút fel a Tátrába”.⁵⁹ A megjegyzés a katasztrofáltság, otthontalanság hangulatát sugallja.

Ignotus Kassán

Az előzmények ismerete nélkül a szokásos téli tátrai pihenésre vivő vonatozásnak is tűnhetet mindez. Legalábbis Starý Smokovecen (Ótátrafüreden) a Grand Hotel alkalmazottai gondolhatták, hogy csupán a szokásos téli vakációjára érkezett szállodába az új vendég.⁶⁰ Ekkor Ignotus sűrű levelezésbe kezd. Innen tudjuk, még bízott abban, hogy rendeződhet romániai helyzete, és visszatérhet a *Keleti Újság*-hoz, amit továbbra is „lapomként” emlegetett ekkor. Másrészt azonban tapogatózott egyéb irányokba is, szeretett volna valamilyen, sőt, bármilyen munkát kapni például Budapestről. Valószínűleg azért is, mert nem vágyott Berlinbe menni, ahol ekkor felesége és anyósa várta.⁶¹ Ótátrafüredről kereste meg Szepessi Miksát is, akit ekkor személyesen még nem ismert: a *Kassai Napló* című helyi napilap főszerkesztőjét szabadkőműves barátai ajánlották a figyelmébe. Ignotus először csak

⁵⁸ n. n.: A száműzött Ignotus. *Keleti Újság*, 1922. december 22. 1–2.; n. n.: Ignotusról írnak Bukarestben. Uo., 1922. december 23. 1.; n. n.: Várjuk a reggelt. Uo. 5. n. n.: Akinek nincs helye Romániában. Uo., 1922. december 24. 5. n. n.: Az antiszemita Ignotus. Uo. 6. n. n.: Ignotus ügye a román politika előterében. Uo., 1922. december 28. 4.

⁵⁹ Ignotus: Erdélyi lexikon, *Nyugat*, 1929/21.

⁶⁰ Lengyel, 2020. 425. Azt, hogy ez volt az úti cél, az ekkor, innen küldött levélpapírokból tudjuk.

⁶¹ Lengyel, 2020. 425.

friss újságokat kért tőle, majd találkoztak, és mivel nem adódott számára jobb lehetőség, 1923 januárjának elején a *Nyugat* főszerkesztője egy újabb kisebbségi magyar szerkesztőséghez csatlakozott, ezúttal munkatársként.

A *Kassai Napló* 1919-ben indult, azonban nem teljesen volt új alapítású, ugyanis úgy lépett fel, mint az 1883-tól 1919-ig hetilapként megjelent *Felsőmagyarország* folytatása. A hetilapnak az alcíme volt „Kassai Napló”,⁶² majd 1919. január 8-án ez a felállás megfordult.⁶³ A tulajdonos mindkét formájában a Felsőmagyarország Könyvnyomda Lapkiadó és Irodalmi r. t. volt.⁶⁴ Annak idején, hetilapként feladata kimerült a törvényszövegek publikációjában, a váltás után, napilapként azonban más funkciói lettek: a napilapforma megindítása mögött az új szükségletek, igények kielégítésének szándéka állhatott. Az újraindulás előtt egyébként még volt egy hét szünet, ennek oka a csehszlovák légionáriusok Kassára való bevonulása volt: ők ugyanis minden sajtóterméket betiltottak. A *Kassai Napló* indulásakor az addigi főszerkesztő lemondott, az új főszerkesztő a korábbi felelős szerkesztő, Szepessi Miksa lett.⁶⁵ A lap azután ugyanannak a konjunktúrának lett a nyertese, mint a *Keleti Újság* – a *Kassai Napló* is a román hadsereg mögötti területeket látta el napi hírekkel, valójában ekkor, rövid ideig egymás vetélytársai voltak a Tiszántúlon. Az új napilap a polgárság lapjának indult, politikailag egyfajta közeget akart kiszolgálni, megerősödése, talpon maradása ennek a polgárságnak volt tehát köszönhető. Bal oldalon a *Kassai Munkás*, jobb oldalon a *Kassai Újság* és az *Esti Újság* voltak a konkurenciái.⁶⁶ A felvidéki magyar irodalom legjelesebbjei publikáltak benne, az éppen Ignotus érkezésekor indított Vasárnapi Mellékleten kívül a napilapban folyamatosan jelen volt az irodalom. Fábry Zoltán, Komlós Aladár, Márai Sándor, Mécs László, Lányi Menyhért, Simon Menyhért, Palotai Boris, Darkó István, Vécsey Zoltán voltak többek között rendszeres szerzői a húszas években.⁶⁷

Ebbe a kassai szerkesztőségbe szegődött el 1923 januárjában Ignotus. Itt ugyan nem hirdette érkezését újságcikk, azonban nem sokkal azután, hogy megérkezett az ótátrafüredi szállodába, elolvashatta a vele készített interjút a *Kassai Napló* karácsonyi számában, amelyikben még a *Keleti Újság* főszerkesztőjeként nyilatkozott erdélyi terveiről, a kisebbségi magyarság feladatairól, és arról is, hogy támadják őt; „[e]zeket a nekem rohanásokat természetesen nem veszem komolyan, de számot kell velük vetnem, mert rajtam keresztül, a magyarok egymás közötti küzdelmét meg nem értő románoknak alkalmat adtak arra, hogy a Keleti Újság megértő,

⁶² Gyüre Lajos: *Kassai Napló 1918–1929*. Madách, 1986. 74.

⁶³ Uo. 10.

⁶⁴ Uo. 10.

⁶⁵ Uo. 11.

⁶⁶ Uo. 15.

⁶⁷ Uo. 16–17.

nehéz munkáját támadhassák és megzavarhassák”.⁶⁸ Ignotus jól érezte, a botrány a kisebbségi magyarság életét tette nehezebbé. Az interjú olvasásakor az ótátrafüredi szállodában a keserű tanulságokat is levonhatta magának.

Ignotus élethelyezetei gyorsan változtak. Erdélyi és felvidéki érkezése idején is egészen más pozícióba került, mire a róla szóló bemutató cikkek megjelentek a *Képes Újságban*, illetve a *Kassai Naplóban*. Kassai megbízása nem volt annyira izgalmas kihívás, amennyire a kolozsvári annak tűnt, valószínűleg főként a megélhetés kényszere vitte rá az elfogadására. Kassáról való távozása sem volt olyan drámai, mint a kolozsvári kiebrudalás. Ignotus 1923 október közepéig maradt Kassán, amikor újra Róbert Jenő adott számára mentőövet, Bécsben egy újonnan nyitott színház igazgatójának nevezte őt ki. Ráadásul a laptól sem szakadt el drasztikusan, távozása után is szerzőjük maradt, utolsó írása 1926. augusztus 29-én jelent meg a felvidéki újságban.⁶⁹ Bécs ezután sokáig Ignotus otthona lett, s az Anschluss után hagyta el Ausztriát. Ekkor egy rövid magyarországi epizód után Londonba költözött, ahonnan a német bombázások miatt kelt át az óceánon, és 1941-től 1948-ig New Yorkban húzta meg magát. Innen tulajdonképpen már meghalni érkezett vissza Budapestre. Kassa után Bécs állandóságot és ezzel viszonylagos nyugalmat hozott számára.

Az 1923-as kassai hónapok történéseiről kevés ismerettel rendelkezünk. Jelentős esemény volt, Ignotus számára mindenképpen, Ferenczi Sándor Kassán tett látogatása. Ignotus külön cikkben vezette fel barátját, akit generációjuk egyik legjelentősebb alakjaként mutatott be az olvasóközönségnek.⁷⁰ Cikkeiből tudjuk meg, hogy márciusban Berlinben járt,⁷¹ visszaérkezése után a német helyzetről és a berlini színházi élet aktualitásairól publikált cikksorozatot. Júliusban a kevés számú Ignotus-szöveg jelzi, a vakáció biztosan nem maradt el ebben az évben sem, októberben pedig már a szerkesztőség tudatta az olvasókkal, hogy Ignotus elhagyta Kassát.

Arról sincs sok információnk, hogy miképpen érezte magát Kassán. Létezik azonban egy dátum nélküli levél a PIM kéziratárában, címzettje Szepessi Miksa,⁷² és választ tartalmaz a Kassára való esetleges visszatérés kérdésére. Ignotus határozottan elutasítja a lehetőséget. Azt írja, úgy van ő Kassával, mint a kutya a portáival, ahol egyszer már kikapott. „[M]ásfél esztendőn át egy mukk visszhangjukat nem hallottam, úgyhogy néha, kísérteties egyedülvalóságomban karon kellett csípnem magamat, hogy megvagyok-e még? Azaz, hogy: mégis. Kassán történt meg velem, ami sem azelőtt, sem azóta, hogy egy asszonyság kimondta rólam, hogy rossz és unalmas író vagyok. [...] S fülembé cseng még egy baráti figyelmeztetés.

⁶⁸ Kázmér Ernő: Ignotus – Kolozsváron. *Kassai Napló*, 1922. december 24. 25–26.

⁶⁹ Gyüre, 1986. 216.

⁷⁰ Ignotus: Ferenczi Sándor elé. *Kassai Napló*, 1923. február 2. 1.

⁷¹ Ignotus: A német helyzet. *Kassai Napló*, 1923. március 8. 1.

⁷² PIM, V. 4325/98/9.

tetés is, egy idősebb félíró társamé, hogy ne igen írogassam nevemet cikkeim fölé, mivelhogy én csak afféle bujdosó vagyok, a politikát pedig mindenesetre hagyjam, és, ha már muszáj írnom: írjak inkább szépirodalmat. [...] [S] ha elnézek Kassára – remélem, mielőbb [...] – csak személyemben nézek el, ahogy kellettem, de nem tollal, ahogy nem kellettem.”⁷³ A kassai tartózkodás időtartama megnőtt emlékezetében, a másfél év a valóságban csupán háromnegyed volt. Ugyanakkor beszédek az emlékei: a visszhang hiányától egészen a negatív kritikáig tartott az olvasóközönség reakciója. Különösen fájdalmas volt az íróféle ember „baráti” figyelmeztetése, aki bizonytalan helyzetére hivatkozva intette önmérsékletre Ignotust. Ezekből az érzéseiből ítélve a kassai munka barátságosan, közömbös vagy éppen elutasító reakciók és viszonyok között zajlott. Ignotus amint tudott, továbbállt Kassáról, ahol nem értékelték őt újságíróként és szépíróként sem, ahol nem vette őt körül pezsgő kulturális és irodalmi élet.

Kassai írásai

Ignotus – ahogy erről már fentebb esett szó – a *Kassai Naplónak* a város elhagyása után is szerzője maradt, még 1926-ban is jelentek meg írásai a lapban. Ennek a tanulmánynak a kutatási anyagába azonban csak az 1923 október közepéig megjelent cikkek tartoznak. A lap szerkesztőségében Ignotus más pozíciót foglalt el, mint Kolozsváron. Ennek megfelelően jóval több szövege született abban a háromnegyed évben, amíg ott dolgozott. Ráadásul egy időben Szepessi Miksa helyett is neki kellett cikkeket írnia, mivel utóbbinak nem volt állampolgársága, és emiatt egy ideig Bécsben tartózkodott.⁷⁴ Ignotus témái nem változtak Kassán sem, itt is a politika, közgazdaságtan, irodalom, esztétika, művészetek és a nők témaköreibe sorolhatók a szövegei, bár az arányok talán mások. Mindenképpen több politikai tárgyú cikket írt ekkor, ezeknek döntő többsége világpolitikai témájú: tárgyuk ezen belül is feltűnően Németország. Ezt csak részben magyarázzák Ignotus német kötődései: hogy élt ott, hogy otthonosan mozgott a német kultúrában és politikában, anyanyelvi szinten tudott németül, valamint hogy februárban odautazott, és visszatérve tulajdonképpen első kézből adott hírt az ottani eseményekről. Ezt a túlsúlyt az aktuális események okozták. 1923 elején vonult be a francia hadsereg a Ruhr-vidékre, hogy a háborús jóvátétel megfizetését kikényszerítse – ez a fordulat, ami különben Franciaország számára kudarcra végződött, egész Európa figyelmét ráirányította a háborús vesztes Németországra. Ignotus cikkeiben részletesen bemutatta, miképpen reagált a német társadalom és politika erre a krízisre. Következtetése: az alapvetően úri attitűddel rendelkező német nép most értette meg, hogy a világtörténelem

⁷³ Uo.

⁷⁴ Lengyel, 2020. 426.

legnagyobb háborúját veszítette el. Majd arról ír, nagy formátumú történelmi figuráknak kell felbukkaniuk ebben a helyzetben, a népek ugyanis erős vezetőkre vágnak, akiket követhetnek. Egy jó publicista korának ideáit, gondolatait, szükségleteit kell hogy megszólaltassa – Ignotus pedig jó publicista volt.

Több írásában foglalkozott Mussolinivel és az olasz fasizmussal. Az új politikai mozgalom felbukkanását a polgárság és a munkásság gyengeségével magyarázta, és semmi jót nem várt tőle. Kassán is folytatta publicisztikai harcát a bolsevizmus ellen: erősen kritikus hangnemben írt a Lenin vezette orosz kísérletről és külön a bolsevizmus történelmi tévedéseiről.⁷⁵ Több írásában összevetette a bolsevizmust a fasizmussal, és azt a közös pontot találta bennük, hogy ezeknek a politikai irányoknak az előretörésében, sőt, hatalomra jutásában a gyenge polgárságnak volt kulcsszerepe. Ahol pedig a bolsevikok hatalomra jutottak, ott a demokrácia és a szabadság elveszett.⁷⁶ Következtetése: „[é]n nem rajongok sem grófokért, sem marsallokért, sem hercegekért. De ha csak az a választásom marad, hogy ők parancsoljanak-é nekem vagy a viceházmester: föltétlenül őket választom. Mert az a tapasztalatom, hogy az ő legantiszociálisabb uralmuk is még mindig szociálisabb, és nemcsak polgár, de paraszt és munkás számára is még mindig emberibb, mint a viceházmesternek legszociálisabb uralma”.⁷⁷ Külön cikket szentelt Lukács György egyik nyilatkozatának – írásában rendkívül szellemesen vezeti fel az ekkor már kommunista filozófus gondolatmenetének belső ellentmondását, közben természetesen a proletárdiktatúra is megkapta tőle (újra) a magáét.⁷⁸ Lukács ugyanis azt nyilatkozta 1923 elején, hogy az elkövetkezendő szocialista forradalom hosszú és kemény lesz, a végén pedig Európa szükségképpen szellemi sivataggá változik. Ignotus – aki a cikk bevezetőjében Lukácsot egyfelől rendkívül művelt fiatalembernek nevezi, ám olyannak, aki a való élettel csak akkor találkozott, amikor társai elvitték mulatni az érettségi vizsga után – igencsak megörült a fent vázolt jóslatnak, és feltette a kérdést, hogy vajon miért szeretné ezt a szocialista forradalmat annyira Lukács, ha annak eredményeképpen szellemi sivatag fogja őt körülvenni. A bolsevizmust kritizáló cikkeiért természetesen Kassán ugyanúgy, ahogy Kolozsváron is el kellett viselnie a helyi baloldali sajtó támadásait.⁷⁹

Irodalmi és művészeti témájú cikkeiből egyrészt az látszik, Ignotust ebben az időszakban a műalkotások filozófiai mélységének és esztétikai értékének az összefüggései izgatták, ebből a szempontból gondolkodott el Goethe, Tolsztoj

⁷⁵ Ignotus: Bolsevizmus és fasizmus. *Kassai Napló*, 1923. május 1., 1. és Ignotus: Mégegyszer: bolsevizmus és fasizmus. *Kassai Napló*, 1923. május 9., 1–2.

⁷⁶ Ignotus: Május elsejére. *Kassai Napló*, 1923. május 1., 1.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Ignotus: A szociális forradalom. *Kassai Napló*, 1923. március 17. 1.

⁷⁹ Gyüre, 1986.

életművén, de Babits és Ady költészetéhez is innen közelített.⁸⁰ Ajánlót írt Móricz Zsigmond akkor megjelent *Tündérbkert* című regényéről.⁸¹ Többször közölt cikket színházi előadásokról, magáról a színházi intézményrendszer működéséről, de voltak képzőművészeti tárgyú cikkei is. Kiemelkedik e témakörben az Ady Endre jelentőségéről írott szövege.⁸² *A múlthatatlan Ady* című cikk a költő halálának negyedik évfordulójára született. Ignotus az Adyval való utolsó találkozásának emlékét idézte fel a szöveg első részében, majd keserűen megállapította, hogy 1918 őszének reményeiből mára egyedül Ady maradt, minden más szertefoszlott, a magyarság hat különböző országba szakadt – ami összetartja a nemzetet, az a magyar szó. Ady azért marad, azért múlthatatlan, mert ő az, „ki át van itatva mindig igaz, mindig megújulandó, mert nem korbelti műveltségéből, hanem a mindenség megérezéséből fakadt intellektualitással. [...] S mivel úgy fordult, hogy nemzete számára már csak a szavak, az értelmek, a mindenség kikötőhelyei a találkozóhelyek? Úgy lesz ő, bármily idegenek ma még akár hangjától, akár fokától, akár kifejezésétől, akár erkölcsétől akár politikájától a legtöbb magyarok, mégis nemzeti költője az ő népének, akárcsak a mélységes Dante lett a szétválasztott latinságnak”. Ignotus tehát nemcsak az induló költő művészetének értékét és jelentőségét értette meg elsők között, hanem az Ady-költészet befogadásának új fordulatát is az elsők között érzékelte.

Több cikke szólt a tőke gazdasági és társadalmi szerepéről, és Kassán is jelentette meg a nők társadalmi szerepével foglalkozó publicisztikai írásokat. Írt a német szocialista nőkről, akik külön nőparlamentet hívtak össze, ami nagyon nem tetszett Ignotusnak.⁸³ Szerinte ez nem demokratikus megkülönböztetés, ő azt tartotta helyesnek, ha a nő nem mint nő, hanem mint ember kerül be a politikába. Más szempontú az az írása, amiben a kassai vásári sokaság összetételét mérte fel, és igencsak kedvtelve állapította meg, hogy a kassai lányok izlésesebbek és gazdagabbak, mint a krakkóiak.⁸⁴ Azon kevés szövegének egyike ez, melyben a helyi életéről van szó. Ez a téma csupán egy-egy hangulati motívum erejéig kerül szóba Ignotus más, itt született írásaiban. Áldori Károly fiatal újságíró nekrológiájában például ezt olvashatjuk: „[a] Felvidéki szél, mely még a kurucnótákból maradt itt Kassán, sivitva tolt bennünket vissza”,⁸⁵ de viszonya Kassához érezhetően mindvégig az idegené, a kívülállóé.

⁸⁰ Ignotus: Goethe és Tolsztoj. *Kassai Napló*, 1923. június 10., 9. *Firenzei haláltánc*, *Kassai Napló*, 1923. március 10. 5. és *A múlthatatlan Ady*. *Kassai Napló*, 1923. január 28. 13.

⁸¹ Ignotus: *Tündérbkert*. *Kassai Napló* 1923. március 18. 10.

⁸² Ignotus: *A múlthatatlan Ady*. *Kassai Napló*, 1923. január 28., 13.

⁸³ Ignotus: *Nőparlament*. *Kassai Napló*, 1923. május 24., 1.

⁸⁴ Ignotus: *Hetivásár*. *Kassai Napló*, 1923. május 2. 10.

⁸⁵ Ignotus: Áldori Károly halálára. *Kassai Napló* 1923. április 17. 3.

Tristia – Összegzés

Még 1921-ben írt Ignotus egy cikket németül, *Tristia* címen: ennek magyar fordítása szerepel 1922-es, Bécsben kiadott kötetében, mely válogatást tartalmaz 1913 és 1921 közötti szövegeiből.⁸⁶ „Kesergésének” tárgya 1921-ben természetesen a történelmi Magyarország széthullása volt. Azzal indította gondolatmenetét, hogy Magyarország feldarabolása a magyar írónak a legnagyobb veszteség, ugyanis azok „[a] részek, mik a veszített háború után Magyarország testéről levették, s a szomszéd országokhoz függesztettek, legfőbb tanyái voltak az addigi magyar műveltségnek. Kivált az irodalminak. Budapest, a nagyváros, nekilendítette ugyan a modernséget, ám ez új irodalom igazi közönsége a vidéki városok voltak”.⁸⁷ Ennek oka szerinte, hogy a vidéki ember naprakész akar lenni a kultúrában, irodalomban, lelkesen olvas tehát minden új művet, folyóiratot. Az írás azután számot vet a jövővel. A maradék Magyarországon az irodalom helyzete átalakul, mivel az ország jellege alapvetően változott meg, hiszen elszakították tőle az igazi városokat, a falu népe pedig nem fogyasztja a magaskultúra termékeit. A feladat tehát adott: új olvasógenerációkat kell kinevelni. Azután az elszakított területek jövőbeli lehetőségeire tér át – úgy véli, hogy azoknak szükségszerűen saját kultúráját és irodalmát kell csinálniuk, ami azonban nyilvánvalóan más lesz, mint a korábbi, Budapesten koncentrálódott irodalom. Óhatatlanul egyfajta decentralizálódás, széttartó fejlődés fog bekövetkezni. Sok összefüggést látott tisztán Ignotus, jóslatai egy része valóban bekövetkezett. Ezenfelül azonban a fenti idézet ahhoz is egyfajta kulcsként szolgál, hogy megértsük Ignotusnak 1922–1923-as kolozsvári és kassai epizódját. Kiinduló álláspontját több korabeli szövegében is felidézte: érezhetően ő maga is fontos megállapításnak tartotta.⁸⁸ Ezek szerint, amikor Ignotus 1922 nyarán beállt a *Keleti Újság* kis, kétszobás redakciójába dolgozni, akkor úgy vélte, Erdély városáiban él az ő igazi olvasóközönsége, és ezért természetesen vállalható feladat számára, hogy nekik írjon.

Ha összevetjük Ignotus kolozsvári helyzetét, a közeget, ahol dolgoznia kellett, és a szerepet, aminek a felépítését megkezdte 1922 őszén, láthatóvá válik egyfajta párhuzam a háború utáni kolozsvári és a század eleji budapesti Ignotus között. Itt ugyanúgy egy kisebbség nevében kellett megszólalnia újságíróként, vezetnie nemcsak egy szerkesztőséget, a kisebbségi magyar irodalom életét is, és megszervezni egy új intézményrendszert. Amennyit a rövid, mindössze négy hónapnyi idő alatt el lehetett végezni ebből a nyilvánvalóan hosszú távú munkából, azt megtette – írásaiban téma volt az erdélyi irodalom helyzete, felvetette egy irodalmi könyvkiadó alapításának a szükségét, kereste és közölte az erdélyi írók műveit a *Keleti Újság*ban, foglalkozott a magyar színház nehézségeivel, a magyar ipar felelősségével, kapcsolatokat épített

⁸⁶ Ignotus: *Tristia. Olvasás közben. Új folyam.* Wien: Verlag Julius Fischer, 1922. 123–126.

⁸⁷ Ignotus, 1922. 123.

⁸⁸ Például az Octavian Gogával készült interjúját tartalmazó cikkében.

a román kultúra és politika képviselőivel is. Ignóus tehát intézményépítő rutinnal és felelősséggel látott hozzá új pozíciójának felépítéséhez Erdélyben.

A koronázási cikke körüli botrány azonban megmutatta, hogy az a kombattáns szerepfelfogás, ami korábban, Budapesten, a feltörekvő új magyar irodalom élén épp szükségesnek bizonyult, az a kisebbségi helyzetben lévő erdélyi irodalom életében, a húszas évek eleji Romániában már nem volt működőképes – Ignóusnak távoznia kellett Erdélyből. Ugyan egy évvel később, 1923 telén megszüntették a kiltást, de ekkor ő már nem tért vissza Kolozsvárra.

Arról, hogy miért éppen Kassán folytatta, már volt szó, ahogy arról is, hogyan érezte ott magát. Leveléből úgy tűnt, Kassán leginkább intellektuális magányban élt, a Felvidéken tehát nem tudott hasonló szerepben fellépni, mint Erdélyben. Talán nem is akart. Amikor megérkezett, tudjuk, még bízott abban, hogy visszatérhet Kolozsvárra. Első cikke a *Kassai Napló*ban némileg csapong a témák között, beszél a zsidó asszimilációról, a hazájukból elüldözött angol költők sanyarú sorsáról, hogy azután rátérjen voltaképpen témájára, a Petőfi-centenáriumra.⁸⁹ Ám végül ez is csak ürügy lett, a szöveg ugyanis Ignóus saját helyzetére reflektált, arra, miért nem térhet haza Magyarországra. Azt írja, hogy abban az országban, ahol az igazi forradalmár, Petőfi évfordulóján épp e forradalmiságot tagadják meg a költőtől, ott neki nincs helye, ott neki nincsen közönsége. 1923 elején úgy látta, hogy Kassán inkább fogják őt érteni, mint Magyarországon.

Ignóus az induló *Nyugat* idején az új irodalmi mozgalom vezérének tartották a résztvevők. Azzal, hogy 1918-ban elhagyta Magyarországot, ezt a vezérszerepet elvesztette. Az 1922-es kolozsvári epizód ennek a szerepnek egy új változatát szerette volna újraépíteni, mint láttuk, sikertelenül. Azzal, hogy nem térhetett vissza Kolozsvárra, és hogy Kassán sem volt lehetősége hasonló feladatok vállalására, eldőlt, a világháború utáni helyzetben Ignóus irodalmi vezérségének vége szakadt. A két háború közötti Ignóus helyzetét Németh Andor fogalmazta meg az 1922-es *Olvadás közben* című kötetről írott kritikájában: „megbámulandó és megsüvegezendő az a talpraesett okosság, amellyel Ignóus fegyvertára felett rendelkezik, oly úri egyszerűséggel, amit csak az élet igazi arisztokratái tudnak. De az okossága veszedelmes, meddő és paradox, mert ez az okosság végtelenül magányos és szubjektív”.⁹⁰ Ignóus, a *Nyugat* alapítója és főszerkesztője, a modern irodalom vezére, a nagy tekintélyű kritikus és kanonizátor, a világháború után magányos és okos újságíró tudott csupán lenni. Ám az ok nem intellektuális képességeiből következik, ahogy azt Németh írta, hanem a politikai környezet megváltozása hozta magával az irodalom intézményrendszerének és a nyilvánosságnak az átalakulását is, az új viszonyok között pedig Ignóus vezérsége már nem tudott működni – ahogy ezt a két kisebbségi városban lezajlott kalandjai is mutatták.

⁸⁹ Ignóus: Mit szólna Tisza István. *Kassai Napló*, 1923. január 6. 1.

⁹⁰ Németh Andor: *Ignóus: Olvadás közben*. In: uő: *A szélén behajtvá*. S. a. r. Réz Pál. Budapest: Magvető, 1973. 142.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ignotus írásai a *Keleti Újság*ban:

- Ignotus: A bécsi vita. *Keleti Újság*, 1922. augusztus 17. 1–2.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. augusztus 20. 3.
- Ignotus: Polgári szociálizmus. (Még egyszer a bécsi vita.) *Keleti Újság*, 1922. augusztus 22. 1–2.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. augusztus 24. 3.
- Ignotus: Juhász Gyula meghalt. *Keleti Újság*, 1922. augusztus 31. 6.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 3. 4.
- Ignotus: Kultúrtöbbség. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 8. 8.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 10. 4.
- Ignotus: A magyar úr. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 13. 8.
- Ignotus: Politika és nagyipar. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 17. 1.
- Ignotus: Pofon a bolsevizmusnak. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 20. 1–2.
- Ignotus: Beszélgetés Goga Oktáviánnal. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 24. 1–3.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 28. 4.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. szeptember 30. 4.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. október 4. 1.
- Ignotus: Vilmos emlékszik. *Keleti Újság*, 1922. október 8. 2–3.
- Ignotus: Kísértetjárás. *Keleti Újság*, 1922. október 8. 4.
- Ignotus: Emlék. *Keleti Újság*, 1922. október 15. 4.
- Ignotus: Tyúkketrec. *Keleti Újság*, 1922. október 17. 7.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. október 22. 4.
- Ignotus: Harden. *Keleti Újság*, 1922. október 22. 7.
- Ignotus: Könyvkiadás Erdélyben. *Keleti Újság*, 1922. október 24. 7.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. október 29. 5.
- Ignotus: Hírek. *Keleti Újság*, 1922. november 8. 5.
- Ignotus: Mellesleg: a tőkéről. *Keleti Újság*, 1922. november 12. 2–3.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. november 19. 4.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. november 26. 5.
- Ignotus: Mellesleg. *Keleti Újság*, 1922. december 15. 1.
- Ignotus: Weiss Manfréd. *Keleti Újság*, 1923. január 1. 5.

Ignotus írásai a *Kassai Napló*ban:

- Ignotus: Mit szólna hozzá Tisza István. *Kassai Napló*, 1923. január 6. 1.
- Ignotus: Magistra vitae. *Kassai Napló*, 1923. január 18. 1.
- Ignotus: A német tragédia. *Kassai Napló*, 1923. január 25. 1.

- Ignotus: A múlhatatlan Ady. *Kassai Napló*, 1923. január 28. 13.
- Ignotus: Ferenczi Sándor elé. *Kassai Napló*, 1923. február 2. 1.
- Ignotus: Demokrácia. *Kassai Napló*, 1923. február 4. 1.
- Ignotus: A német helyzet. *Kassai Napló*, 1923. március 8. 1.
- Ignotus: A német helyzet II. *Kassai Napló*, 1923. március 10. 1.
- Ignotus: A firenzei haláltánc. A herceg szerelmes. *Kassai Napló*, 1923. március 10. 5.
- Ignotus: Berliini színház. *Kassai Napló*, 1923. március 11. 9.
- Ignotus: A német helyzet. *Kassai Napló*, 1923. március 13. 1.
- Ignotus: A hős németek. *Kassai Napló*, 1923. március 15. 1.
- Ignotus: A szociális forradalom. *Kassai Napló*, 1923. március 17. 1.
- Ignotus: Tündérbert. Móríciz Zsigmond történeti regénye. *Kassai Napló*, 1923. március 18. 10.
- Ignotus: Széljegyzetek. *Kassai Napló*, 1923. március 20. 2–3.
- Ignotus: Bankalkony. *Kassai Napló*, 1923. március 28. 1.
- Ignotus: Húsvétra. *Kassai Napló*, 1923. április 1. 1.
- Ignotus: A nyugati csillag. *Kassai Napló*, 1923. április 5. 3.
- Ignotus: Iskola és élet. *Kassai Napló*, 1923. április 6. 1.
- Ignotus: Berliini színházak. *Kassai Napló*, 1923. április 8. 3.
- Ignotus: Áldori Károly halálára. *Kassai Napló*, 1923. április 17. 1.
- Ignotus: Irányok és kígyóvonalak. *Kassai Napló*, 1923. április 18. 5.
- Ignotus: Civilkurázs. *Kassai Napló*, 1923. április 19. 1.
- Ignotus: Pilóta nélkül. *Kassai Napló*, 1923. április 21. 3.
- Ignotus: Trauga Dei. *Kassai Napló*, 1923. április 25. 1.
- Ignotus: „Magánügy”. *Kassai Napló*, 1923. április 29. 1.
- Ignotus: Május elsejére. *Kassai Napló*, 1923. május 1. 1.
- Ignotus: Bolsevizmus, fasizmus. *Kassai Napló*, 1923. május 5. 1.
- Ignotus: Még egyszer: bolsevizmus, fasizmus. *Kassai Napló*, 1923. május 9. 1–2.
- Ignotus: Hetivásár. *Kassai Napló*, 1923. május 10. 2.
- Ignotus: A Krupp úr tizenöt esztendeje. *Kassai Napló*, 1923. május 12. 1.
- Ignotus: Lenni vagy nem lenni. *Kassai Napló*, 1923. május 13. 1.
- Ignotus: Bolsevizmus, fasizmus. *Kassai Napló*, 1923. május 15. 1.
- Ignotus: Ricarda Huch. *Kassai Napló*, 1923. május 20. 2–3.
- Ignotus: Nőparlament. *Kassai Napló*, 1923. május 24. 1.
- Ignotus: Eötvös Károly. *Kassai Napló*, 1923. május 27. 9.
- Ignotus: Az új fogalom. *Kassai Napló*, 1923. május 30. 1.
- Ignotus: Demokrácia és liberalizmus. *Kassai Napló*, 1923. június 3. 1–2.
- Ignotus: Párt és ország. *Kassai Napló*, 1923. június 8. 1.
- Ignotus: Kassai képkiallítás a Múzeumban. *Kassai Napló*, 1923. június 10. 2–3.
- Ignotus: Goethe és Tolsztoj. *Kassai Napló*, 1923. június 10. 9.
- Ignotus: Pierre Lotti meghalt. *Kassai Napló*, 1923. június 13. 5.
- Ignotus: Őszinte öröm és automobil. *Kassai Napló*, 1923. június 14. 1.

- Ignotus: Meggyőződés. *Kassai Napló*, 1923. június 22. 4.
- Ignotus: Tanárok és tanárok. *Kassai Napló*, 1923. június 24. 9.
- Ignotus: Gazdasági közeledés. *Kassai Napló*, 1923. június 26. 1.
- Ignotus: Pascal. *Kassai Napló*, 1923. június 27. 5.
- Ignotus: Ça ira. *Kassai Napló*, 1923. július 2. 1.
- Ignotus: Irodalmi nevelés. *Kassai Napló*, 1923. július 4. 9.
- Ignotus: Festő ecsetje. *Kassai Napló*, 1923. július 5. 2–3.
- Ignotus: A Nyugat Osváth-számából. *Kassai Napló*, 1923. július 11. 2–3.
- Ignotus: Ehrhardt kapitány és az ő princesse. *Kassai Napló*, 1923. július 28. 2.
- Ignotus: Rianás a jégen. *Kassai Napló*, 1923. augusztus 5. 2.
- Ignotus: Vacsorák Jókaiival. *Kassai Napló*, 1923. augusztus 12. 2.
- Ignotus: A Stresemann-kísérlet. *Kassai Napló*, 1923. augusztus 18. 1.
- Ignotus: Újságok és újságírók. *Kassai Napló*, 1923. augusztus 20. 2.
- Ignotus: A háborús fasció. *Kassai Napló*, 1923. szeptember 2. 1.
- Ignotus: Vérmérséklet. Vagyis: régi és új tudomány. *Kassai Napló*, 1923. szeptember 2. 1.
- Ignotus: Székács Béla meghalt. *Kassai Napló*, 1923. szeptember 8. 2.
- Ignotus: Messziről jött ember. *Kassai Napló*, 1923. szeptember 20. 3.
- Ignotus: Rákosi Viktor. *Kassai Napló*, 1923. szeptember 24. 2–3.
- Ignotus: Diktatúra. *Kassai Napló*, 1923. október 6. 1.
- Ignotus: Gimnazista-gyűlés. *Kassai Napló*, 1923. október 22. 2.

Egyéb

- Angyalosi Gergely: *Ignotus-tanulmányok. Közéltések az „impresszionista” kritika problémájához*. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940*. Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, é. n.
- Gyüre Lajos: *Kassai Napló 1918–1929*. Bratislava: Madách, 1986.
- Ignotus: *Discite. Napkelet*, 1922/14–15. 1–2.
- Ignotus: Erdélyi lexikon. *Nyugat*, 1929/21.
- Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Bukarest: Kriterion, 1971.
- Kázmér Ernő: Ignotus Kolozsváron. Új korszak az erdélyi magyar irodalomban. *Kassai Napló*, 1922. december 24. 25–26.
- Lengyel András: *Ignotus Hugó tanulmányok*. Budapest: Múlt és Jövő, 2020.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Csíkszereda: Pallás-Akadémia, 2004.
- Mózes Huba: *Sajtó, kritika, irodalom*. Bukarest: Kriterion, 1983.
- Németh Andor: *Ignotus: Olvasás közben*. In uő: *A szélén behajtvá*. S. a. r. Réz Pál. Budapest: Magvető, 1973. 141–143.
- n. n. Akinek nincs helye Romániában. *Keleti Újság*, 1922. december 24. 5.

- n. n. A száműzött Ignotus. *Keleti Újság*, 1922. december 22. 1–2.
- n. n. Az antiszemita Ignotus. *Keleti Újság*, 1922. december 24., 6.
- n. n.: Az Intratireának. *Keleti Újság*, 1922. november 21. 1.
- n. n.: Ignotus Kolozsváron. *Képes Újság*, 1922. augusztus 22. 10.
- n. n. Ignotusról írnak Bukarestben. *Keleti Újság*, 1922. december 23. 1.
- n. n. Ignotus ügye a román politika előterében. *Keleti Újság*, 1922. december 28. 4.
- n. n.: Inkább tót szolgáló. *Ellenzék*, 1922. október 27. 3.
- n. n.: Székelyföld magyarsága a Magyar Pártban. *Ellenzék*, 1922. november 2. 2.
- n. n.: Várjuk a reggelt. *Keleti Újság*, 1922. december 23. 5.
- Vezér Erzsébet: Ignotus levelezéséből. *Kritika*, 1983/11. 21–26.

KRITIKA

GAUCSÍK ISTVÁN*

Megfakult színekből: társadalomtudományos történelem¹

Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 363 oldal [Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések, Trianon-dokumentumok és tanulmányok 12.]

A recenzeált könyv Rigó Máté 2022-ben megjelent angol nyelvű monográfiájának a bővített kiadása, mely a kelet-közép-európai gazdasági elitek I. világháború előtti helyzetéről és a Nagy Háború utáni útkeresésekről, megpróbáltatásokról és a pozíciók elvesztéséről (az azoktól való megfosztásról), valamint a régi befolyási szférák átmentéséről szól. A szerteágazó problémakör valójában egy többéves doktori és posztdoktori munka fókuszpontjában állt (és talán nem tévedek, hogy továbbra is kiemelt szerepet játszik Rigó Máté kutatásaiban).² A szerző két távoli, eltérő természetű földrajzi, társadalmi, gazdasági és kulturális meghatározottságokkal rendelkező, de birodalmi/nemzetállami keretek által határolt régió, Elzász-Lotaringia és Erdély 19. és 20. századi társadalom- és gazdaságtörténetével foglalkozik (a periodizáció szűkebben kb. az 1867/1871–1945 közötti időszakra vonatkozik).

* A szerző történész, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (Historický ústav Slovenskej akadémie vied, v. v. i.) tudományos főmunkatársa. E-mail: stefan.gaucsik@savba.sk

¹ A „társadalomtudományos történelem” szókapcsolat Benda Gyulától származik, aki ezt a magyar társadalomtörténetírás 1990-es évek végi helyzetének a kritikus elemzésénél használta. A tornyosuló feladatokat és a megvalósulatlan kutatói reményeket is számba vette. L. Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég*, 1997/4. 42. Kövér György majd egy évtized múlva a magyar társadalomtörténetben a kiütkeresőket és szövegeiket vette górcső alá – megértéssel, a konkrét (rész)eredményeket és az ambíciókat is ösztönzően értékelve. L. Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle*, 2006/3–4. 235–260.

² Rigó Máté: *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2022. 378 oldal

Az alábbiakban el-elkanyarodónak tűnő gondolatok valójában értelmezni próbálják Rigó Márton terjedelmes, körültekintő alap kutatásokra támaszkodó, egyben a szintetizálás jegyeit magán viselő könyvét, mégpedig a polgárságkutatás és az összehasonlító módszer³ mentén. Annak okán is, mert könyvének mélyszövetét és sajátos „vezéreszméit” éppen ezek alkotják. (12.)

Előhang gyanánt: polgárságrecepciók⁴

1989 után a kelet-közép-európai térségben (főképpen az osztrák, a magyar és a cseh, majd egy évtizedes fáziskéséssel a szlovák historiográfia fejlődési ívére gondolva⁵), elsősorban a mélyreható társadalmi és politikai változások, azaz a totalitárius rendszerek gyors és váratlan összeomlása miatt, és sokkal kevésbé a történelmi és módszertani viták következtében a modern (klasszikus) burzsoázia – kevésbé az ún. régi/rendi polgárság⁶ –, tehát a polgárság általános (kultur)történeti jelenségei kerültek a társadalomtudományi kutatások homlokterébe.⁷ A fogalommagyarázatok, sőt az összehasonlító módszerek alkalmazása azonban késtek, sőt hangsúlyeltolódásokat tapasztalhatunk, hiszen a régió „kisnemzeti” történetírásai számára az 1990-es évek folyamán gyakran a „nemzetépítő” középosztály múltbeli alakváltozatainak jellegzetes, csak az adott nemzetre jellemző bizonyítása is a céljuk volt. Valamilyen módon így került kompenzálásra az Európa fejlettebb nyugati államaival szemben tapasztalható civilizációs lemaradás. Némileg metaforikusan fogalmazva, a *Verbürgerlichung* fogalma a mi földrajzi terünkben (ál)politikai és ideológiai jelszavakkal telítődött, melyről Benda Gyula a következőképpen írt: „A polgárosodás, mint valamilyen társadalmi mozgást leíró nemcsak a múlt és jelen értelmezésére szolgáló tudományos vagy publicisztikai fogalom, hanem a kívánt jövőt is magába foglaló politikai jelszó is.”⁸

³ Ránki György is a módszerjellegre hangsúlyozza, hiszen nem önmagában lévő elv. Valójában Tomka Béla értelmezése sem tér el nagyon ettől. Lásd a lenti jegyzetekben a tanulmányait.

⁴ Rigó Máté inspirált ennek az alcímnek a kiválasztásában, hiszen könyvében az összefoglaló az Epilógus megnevezés alatt szerepel. Természetesen ez itt csak kicsit Arany János-i áthallás.

⁵ Vö. pl. Kořalka, Jiří: *Die tschechische Bürgertumsforschung*. Bielefeld: Universität Bielefeld, 1989. [Sonderforschungsbereich 177: Sozialgeschichte des neuzeitlichen Bürgertums – Deutschland im internationalen Vergleich, Arbeitspapier 5.]; Mannová, Elena: Clio auf slowakisch. Probleme und neue Ansätze der Historiographie in der Slowakei nach 1989. *Bohemia*, 2003/2. 316–325.

⁶ Bácskai Vera. A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég Kiadó, 2006. 15–37.

⁷ Csité András: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 1997/3. 117.

⁸ Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 1991/2–3. 170.

A történészek által előtérbe helyezett (vagy éppen kiragadott) társadalmi, gazdasági és kulturális jelenségeket és fogalmi „szerszámosládájukat” a politikai és modernizációs elemek hatották át, és mind nyilvánvalóbbá vált egyfajta vágy realitássá alakításának a gondolata, (nemcsak a politikai elitek, hanem a történészek esetében is): az 1990-es években végre reális esély lehet arra, hogy egy tehetősebb és tanultabb, műveltebb, képzetesebb osztály jön létre, egy „újburzsoázia”, mely a demokrácia, a pluralizmus, a liberális gondolkodás és a nyugati orientáció híve, elkötelezettje, netalántán kovásza.⁹ Sőt, néhány történész azt is gondolta, hogy befolyásolni tudja a közbeszédet, a politikai elképzeléseket, stratégiákat, és végre a posztoszocialista (újkapitalista) társadalom „mérnökeivé” válhatnak. Néhányan azt is remélték, hogy ez az új társadalmi osztály, egy új szerződésű polgárság megszilárdítja majd a felbomlott társadalmi viszonyokat, a gazdasági fejlődés motorjai lesznek, és felépítik a kapitalista piacgazdaságot, emellett előmozdítják a tudományok és a művészetek fejlődését. Elképzeléseik szerint ezek a polgárok játszották volna majdnem ugyanazt a civilizációs szerepet, mint a nyugati országok régi és új burzsoáziája a 18. és 19. században. Sokáig úgy is tűnt, legalábbis a váteszek ezt előlegezték meg: a történelemből igenis lehet tanulni, és az új (nemzeti) burzsoá osztály „automatikusan” megszülethet a régi minták „árnyékában”; és így a sajátosságok, a különbségek, a konfliktusok és az etnikai feszültségek fokozatosan eltűnnek majd a kelet-közép-európai konglomerátumból. Úgy vélték, hogy a burzsoázia erős pozíciója megszüntetheti a nacionalizmus és az idegengyűlölet minden megnyilvánulását, és talán megakadályozhatja a tömegek diktatúráját is.¹⁰

⁹ Érdekes egy régebbi szellemi konstrukció – persze más szociális osztály megszületését sürgető –, mely mintha párhuzam lenne a fentebb bemutatott polgárságalkotási vágyakkal. Báró Wesselényi Miklós ugyanis a II. világháború utáni társadalmi újrakezdet és az osztálykiegyenlítődség gondolatától vezérelve 1942-ben egy körkérdést tett fel a magyar arisztokrácia sorának várható alakulásáról. Egy új, amellet homályos kontúrokkal jellemzett, államirányító neoarisztokrácia mellett tört lándzsát: „Az eljövendő minőségi állam gerincét igenis egy kvalitatív társadalmi csoport, egy arisztokrácia fogja alkotni. A kvalitatív állam nem lehet proletár-, de még polgár-állam sem a szó köznapi értelmében, hanem csakis arisztokratikus minőségi állam, úgy, ahogyan ezt a szót egyetlen helyes módon etikai és kapacitási értékére vonatkoztatva értelmezzük.” Úgy tűnik, hogy a közép-európai régió kismemzeteinek traumái, kudarcai miatt a radikális történelmi katalizmak, mély törésvonalak után mindig megfogalmazódik egy intellektuális igény egy vezető társadalmi osztály kialakítására. Wesselényi Miklós: *Az arisztokrácia válsága és jövője. Ankét*. Budapest: Auróra Könyvkiadó, 1942. 25.

¹⁰ Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár*. Magvető: Társadalomtudományi Intézet, 2016.

Az összehasonlító módszer vázlatos irányvonalai

Kelet-Közép-Európa hányatott történelmének, azon belül polgárságainak a tudományos igényű összehasonlító vizsgálatára Jürgen Kocka és mások már régen felhívták a figyelmet, miközben számos terminológiai és módszertani kérdést is felvetettek (Mit értünk ezen régió alatt? Sajátos története van? Ha igen, akkor melyek a szignifikáns jegyei? Milyen kérdések vetődhetnek fel, és milyen fogalmak használhatók? Vagy az időfolyamban csak a politikai konstellációk változó jelenségeit és azok lenyomatait látjuk? Mi a viszonya a kelet-közép-európai történelemnek a globális/európai történelemhez?).¹¹

Kapaszkodjunk meg most egy pillanatra ebben a kockai összehasonlító imperatívuszban. Figyelemre méltó, hogy bár a szélesebb társadalomtudományokban (nyelvészet, irodalomtörténet, oktatástörténet) az összehasonlítás mint módszer nem volt újdonság a 19. század folyamán és nem terjedt el a használata sem, de emellett alkalmazása, fokozatos finomítása egészen az antikvitásig nyúlik vissza.¹² A történelemtudomány, melyben az 1920-as években azonosítják a modern komparatív módszer „alapító atyáit”¹³, ellenben mintha mindig újra és újra felfedezné, közben lényegéhez tartozik. A magyar historiográfia az 1970-es és 1980-as évektől figyelni kezdett ebbe az irányba, éppenséggel a francia történészekre.¹⁴ Ránki György – akinek tanulmánya eredetileg 1972-ben¹⁵ jelent meg egy társadalomtudományi tematikai blokkban, melyben az irodalmi és jogi komparasztika is terítékre került – azért eléggé magára maradt véleményével: „Az összehasonlító történeti módszer valójában tudományos vita minden nemzeti bezárkózással, nacionalista történelemszemlélettel. Kettős értelemben is: egyrészt, mivel minden nemzeti elfogultságnak, túlzásnak sajátos cáfolata, másrészt mert bebizonyítja, hogy egy ország történetét sem lehet igazán megérteni – éppen a sajátos vonásokat nem lehet elég mélyen feltárni –, ha csak magában tanulmányozzuk.”¹⁶ Ránki azonban akkor még kortársként nem tapasztalhatta az összehasonlító kutatások külföldi

¹¹ Kocka, Jürgen: Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2000/2. 162–166.

¹² Szűcs Gábor: Összehasonlító kritika az antikvitásban. *Klió*, 1997/2. 59.; Keller Márkus: A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról. *Aetas*, 2005/4. 104.

¹³ Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 11–53.

¹⁴ Bloch, Marc: Az összehasonlító történelem logikája [Sewell, H. William: Marc Bloch and the Logic of Comparative History]. *Világtörténet*, 1972/22. 31–41.

¹⁵ Ránki György: Az összehasonlító történetírás problémái. *Gazdaság és Jogtudomány*, 1972/3–4. 189–207. Ez eredetileg előadás volt, majd tanulmány formájában még más helyen is megjelent: Ránki György: Az összehasonlító történetírás problémái. In: Ránki György: *Mozgásterek és kémszerpályák*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983. 137–202.

¹⁶ Ránki György: Az összehasonlító történetírás problémái. *Gazdaság és Jogtudomány*, 1972/3–4. 194.

intézményesülésének egyes fázisait, illetve lassú megizmosodását, hiszen azokat már nem élhette meg.¹⁷ Hosszú szünet után a hazai történeti kutatásokat az 1990-es évek folyamán az összehasonlító módszer tekintetében legmarkánsabban a német történetírás eredményei és tudományszervező aktivitásai befolyásolták.¹⁸ Ha valamilyen módon mégis summázás szükségeltetik, akkor Tomka Béla vont először (és talán utoljára, immár majd két évtizede) mérleget az összehasonlító módszer historiográfiájáról és tudományelméletéről, a kutatási lehetőségekről, illetve alkalmazta könyveiben tudatosan ezt a módszert.¹⁹

Rigó Máté komparáció-modellje azonban más jellegű, nem veszi fel a Tomka-féle „fonalat”. Az empiriára, hat ország húsz levéltárának iratanyagára (16.) támaszkodó koncepciója a társadalom- és gazdaságtörténet határán mozog, és mellesleg ódkodik az üzemtörténeti megközelítéstől, a családi kapitalizmus elméletének beágyazásától és a kvantitatív szemléletmódtól. Modelljébe a kisebbség- és identitástörténetek is bele vannak komponálva, így ebben a tekintetben nem annyira kitaposott utakon haladt. Birodalmi és tágabb közép-európai keretekben gondolkodik. A polgárság- és (gazdasági) elitdefiníciókkal, melyeknek figyelemre méltó eszmefuttatásai vannak a magyar historikusok tollából is, valamint azok elméleti konstrukcióival nem kísérletezik, nem is veszi őket számba. Nála a gazdasági elit ab ovo az üzleti elittel egyenlő, a társadalomszerkezetben a nagypolgárságba illeszkedik. Ezen csoport tagjai a nagyvállalkozók (gyárosok) és bankárok; Elzász-Lotaringiában a de Dietrichek, Adlerek, Oppenheimerek, Erdélyben a Rennerek, Chorinok. A másik oldalon – impozáns levéltári mélyfúrásokat végezve – vállalkozói profilokat fest, főképpen Farkas Mózesét, a Renner-börgyár menedzser-igazgatóét, aki zsidó kultúrájú magyarként társadalmi határokat volt képes átjárni, illetve átlépni a történelmi Magyarországon és az 1918 utáni Romániában.

Dekonstrukció és új diskurzuszmezők

A kötet három nagyobb, precízen kialakított fejezetbe, és azokon belül számos tematikai-logikai rendbe szedett, a régiók összehasonlítását szem előtt tartó „mezsgyék mentén” szerveződik.

Az elsőben a szerző az I. világháború előtti „boldog békeidők” legfontosabb gazdasági-szociális folyamatait (állami részvétel a nemzetgazdaságokban, a vállalkozók csoportjai és stratégiáik, a gazdasági nacionalizmusok metamorfózisai) és társadalmi illúzióit vizsgálja az 1871-től német megszállás alatt álló

¹⁷ Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 2005/1–2. 243.

¹⁸ Glatz Ferenc: Politika, gazdaság, történettudomány. *História*, 2011/5–6. 96–97.

¹⁹ Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 2005/1–2. 243–258.

Elzász-Lotaringiában és a dualizmuskori magyar–román politikai-gazdasági rivalizálás kiemelt terepén, Erdélyben. A másodikban a világháború folyamán gyorsan kialakuló hadigazdaságokat és azok hatékonyságát vagy éppen működési nehézségeket elemzi. Nem hagyja figyelmen kívül a társadalmi radikalizáció eltérő formáit sem, valamint a hátszországokban folyó háborút, azaz az ellenséges vagyonok elkobzását, kisajátítását. A harmadik, legterjedelmesebb – a könyv gerincét alkotó – fejezet a közép-európai gazdasági eliték 1918-at követő helyzetével foglalkozik, azaz, hogy milyen törésvonalak azonosíthatók, és ugyanakkor mely területeken mutatható ki a folytonosságuk, illetve társadalmi-gazdasági beágyazottságuk, egyben befolyásuk. A záróakkordként (a negyedik fejezetként) jelölt epilógus, valójában egy körültekintő, cizellált – bár utolsó oldalain az 1990-es évekig eljutó, néhol „túlaktualizált” eszmefuttatást is tartalmazó – összefoglaló, pontosabban fogalmazva utószó. A könyv függelékében többnyelvű földrajzi nevek jegyzéke, bibliográfia (felhasznált levéltári gyűjtemények, irodalom) és egy „homogenizált” (egyszerre földrajzi helyneveket és személyneveket tartalmazó) mutató kapott helyet. Szólni szükséges a műfajról, melynek kontúrjait a szerző nyíltan jelzi: esettanulmányok füzérééről van szó, melyeket monografikus rendbe szedett. (14., 321.)

A könyv a szövevényes gubancokra hívja fel a figyelmet: Az I. világháború után a nagyvállalkozó polgárság vesztes volt vagy sikeres? Az 1919–1920-as évek cezúrát jelentenek vagy mégsem annyira, mert „feltűnő folytonossága” mutatkozik a gazdasági eliteknek? Van vagy sem, illetve milyen mértékű a társadalmi erodálódásuk? A másik oldalon társadalmi-gazdasági paradoxonokat próbál feloldani, amikor meghatározza a vizsgálandó problémahalmazt: Hogyan prosperálhatott anyagilag egy (többszörös) kisebbségi (zsidó, magyar) vállalkozó a nem éppen kisebbségbarát Nagy-Romániában? Egyedi eset volt vagy különutas (rugalmas) megoldásnak tekinthető-e a szélesebben vett 1918 utáni „vesztes” közép-európai gazdasági eliték (német, osztrák, magyar) vagyonosodása és új pozicionálása (alkuk a többségi elitekkel)? Melyek a hasonlóságok és az eltérések a nyugat-európai és a kelet-közép-európai nagypolgárság fejlődése között? (9.)

Egy rejtett, sajnos nem eléggé kifejtett braudeli utalással állapítja meg: „Mivel az események ’epizodikus történelmére’ esik a legtöbb figyelem, amely a birodalmak összeomlására, az egymással versengő nacionalizmusokra és ismert politikai töréspontokra irányítja a figyelmünket, nem figyeltünk fel a társadalmi és gazdasági élet lomhább struktúráira, pedig ezek ellentmondanak a nemzetiségileg homogén társadalmak kormányok által fennn hirdetett nacionalista retorikájának.” (12.)²⁰

Meghatározza, hogy milyen szempontok szerint hasonlítható össze e két alapvetően eltérő régió, és milyen tudományos eszközökkel elemezhető, és egyáltalán

²⁰ A hosszú időtartam tényezőjéről, mint a jelenségek pályáivéről és egy „új időkontinuum” konstruálásáról van szó, amely szerintem ezt a monográfiát jellemzi. Vö. A „hosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. *Aetas*, 1999/1–2. 306–308.

milyen előnyökkel kecsegtet Elzász-Lotaringia és Erdély vizsgálata. Ehhez négy perspektívát jelöl meg: 1. politikailag és gazdaságilag fontos területek a birodalmi/nemzetállami központok (melyek értelmezési keretként eddig háttérbe szorultak) számára; 2. a vállalkozói szférát – főképpen az iparban (vas- és acélipar, gépipar, könnyűipar); 3. alternatív integrációs utat, mindkét régió ugyanazon szövetségi rendszer tagja az I. világháború idején; 4. nemzetiségileg kevert régiókat, melyek hálás terepei a többségi – ellentmondásoktól sem mentes – gazdaság-, kisebbség- és identitáspolitikák vizsgálatának. (14–15). Rigó Máté valójában Nyugat- és Kelet-Európa elkülönülő történetei helyett az összekötő szálakat és kapcsolatokat helyezi előtérbe, és ezzel új, még felderítetlen értelmezési mezőkre kalauzolja az olvasót.

Hagyomány? Általánosítás és analízis

A hagyomány alatt a historiográfiák, különösképpen az összehasonlító módszer tradícióira, tehát az előző történész nemzedékek teljesítményeire gondolok, melyek fennmarad(hat)nak, (újra)értelmezhetők, elutasíthatók vagy éppen ösztönzők is lehetnek – a legkimunkáltabb és legjobban ható opusok pedig nem hullanak ki az idő rostáin sem. A kifejezés a fenti alcímben furcsa módon kérdőjellel szerepel, és nem véletlenül, a szerző ugyanis visszafogott, nem reflektál a komparatív historiográfiai hagyomány(ok)ra, azokkal nem ütközteti véleményét, miközben ezeket a publikációkat minden bizonnyal ismeri. (10–23.) Ezen a téren a magyar eredmények ugyan szerényeknek mondhatók, azonban a német, francia, angolszász historiográfiák strukturáltabb és régóta intézményesített voltuknál fogva az összehasonlító-történetírás/módszer elméletét és típusait is mélyrehatóbban elemezték. Éppen a sokszínű tipológiai minták, funkciók között való meghatározottság, illetve nem ilyen mereven fogalmazva: egy rugalmas helykijelölés indoklása hiányzik a bevezetőből. A későbbi fejezetekben azonban az erdélyi mintázat elsőre meglepő, de aztán lassan meggyőző összehasonlítása az elzász-lotaringiaival mutatja, hogy a könyv az etnocentrista narratívától „távolságot teremtő”²¹ fontos elemeket is tartalmaz. Ilyen módon az 1918 előtti és utáni erdélyi társadalom- és gazdaságtörténet innovatív látéletét képes nyújtani.

A kötetben bemutatásra kerülnek a francia, német, magyar és részben a román gazdasági szereplők, akik a szövevényes nemzetpolitikai erőterekben mozognak. Ezek a szereplők önrdeket, vállalati célokat követő racionális cselekedetei, döntései és interakciói, melyek a korlátokkal (gazdasági nacionalizmus, állami befolyás, hitelszűke, vámhatárok, piacvesztés, illetve a piacok áthelyeződése) szembesülve a lehetőségeiket maximalizálják, és a kooperáció módjait is kialakítják.

²¹ Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 2005/1–2. 247.

A szerző a történeti összehasonlítás módszerének segítségével vizsgálja a különböző társadalmi kontextusú Elzász-Lotaringiát és Erdélyt. Egymással rendszeresen szembeállítja őket abból a célból, hogy azonosítsa a hasonló vagy éppen eltérő jelenségeket. Ezen példák alapján alkot általánosító elméleteket, melyeket alap kutatások eredményeivel támaszt alá. Ha arra keresnénk a választ, hogy ez az olvasmányosan megírt kötet a tipológiai komparáció szempontjából hogyan jellemezhető, akkor egyértelmű, hogy egyszerre az általánosító (párhuzamos) és az analitikus összehasonlítás jellemzi, mert a modern társadalmak és a gazdaság működése érdekl.

Új sarokpontok

Rigó Máté könyve számos új megközelítést tartalmaz, hiszen a társadalomtörténetbe ágyazódó, izgalmas, regionális léptékű gazdasági, mentalitás- és identitásbeli kérdéseket feszeget két eltérő történelmi-kulturális hagyománnyal rendelkező európai régió példáján. A könyv a recenzest három szempont kirajzolódásával villanyozta fel:

1. Számomra érdekes a polgársáértelmezése, miszerint ez a szociális osztály (csoport, differenciált entitás) az I. világháború után, főképpen a monarchia utódállamiban képes volt szembehelyezkedni a hatalommal, mert számos eszközzel (régi kapcsolatháló, politikai és gazdasági pozíciók, a hadigazdaság aktív szereplőjeként rendelkezésre álló vagyon) rendelkezett. Fontos volt ennek az elitnek a szak tudása a gazdaság és a pénzügyek menedzselése terén, mert ez is lehetővé tette, hogy a kedvezőtlen politikai és gazdasági folyamatokat képes volt befolyásolni, sőt, lenyesegetni a gazdasági nacionalizmusok vadhajtásait. Szimpatikus ugyanakkor, hogy a szerző mértéktartó. Felhívja a figyelmet arra, hogy ne essünk a nosztalgia csapdájába, tehát kerüljük a jelennek szóló mintaadást. Hozzáfűzi még, hogy ne legyünk túlságosan elismerők a gazdasági elitekkel szemben; hatalmi és gazdasági célokat követtek és érdekközpontúak voltak. Rigónak a polgárságról és az elitekről kialakított narratívája egyedi megközelítés, nem foglalkozik szillogizmusokkal, és a dekonstrukción alapul, mivel nem boncolgatja a fogalmakat, és nem is foglalkozik „immanens” lényegükkel. Látószöge empirikus, mely új kutatási területekre irányítja rá a figyelmet (például a szomszédállamok döntéshozó szerveinek politikai-gazdasági jellegű levéltári iratgyűjteményeinek szisztematikus kutatása, a kisebbségi magyar gazdasági önszerveződési stratégiák és eredmények, illetve a hamvukba holt tervek összehasonlító vizsgálata, a magyar gazdasági elitek külföldi kapcsolathálói, a kisebbségi magyar gazdasági elitek konszolidáló hatású pozíciói a nemzetállamokban).²²

²² Kövér György valahol erre is utal a társadalomtörténeti kategóriák elemzésekor. Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle*, 2006/3–4. 254.

2. Rigó Máté elemzési egysége a régió, nem pedig az állam. A szerző meggyőzően érvel, hogy legalább négy analógia fedezhető fel e két régió hányatott múltjában. Közös az etnikai nacionalizmusok megerősödése a 19. század utolsó harmadától; az I. világháború deformált gazdasága vagyoni lehetőségeket nyújtott a gazdasági eliteknek; háttérbe szorult, illetve megszűnt a magántulajdon szentségének az elve; az állam pedig nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom szövetébe is erőteljesen belenyúlt. A különbözőségek pedig markánsná teszik az elzász-lotaringiai német és az erdélyi zsidó-magyar vállalkozók eltérő fejlődési ívét az egyes gazdaságpolitikák erőterében, illetve az öröklött mintákat (családi kapitalizmus formái, a társadalmi integrációk eltérő vagy éppen megkésett ütemei).

3. Úgy véli, hogy a gyakran misztifikált etnikai nacionalizmus a gazdasági életben „korlátokkal” jelenik meg, mert a gazdaság racionalitása, annak működtetése – mivel „parancsoló akarattal” – bizonyos fokú együttműködésre kényszerítette a régi, monarchiabeli és az új, többségi nemzeti eliteket, miközben tovább élt az osztályszolidaritás, de a rivalizálás szinterei is fennmaradtak. Az etnikai és a gazdasági nacionalizmusoknak nem az absztrahált formáit közvetíti, nem klisékkel és toposzokkal foglalkozik, hanem az alsóbb szintű döntéshozó egységek (közigazgatás, önkormányzat, katonai szervek, nemzeti tanácsok) akaratán, mechanizmusain, céljain keresztül fest életközeli kontúrokat.

4. Végezetül: Trianon és a magyar kisebbségek. Az 1918–1920 közötti időszakot nem tekinti cezúrának vagy törésvonalnak, mely tönkretette volna a közép-európai polgárságot. Árnyalja a képünket a trianoni összeomlásáról, hiszen annak politikai-társadalmi folyamatai egészen az 1910-es évekre visszavezethetők. Elhatárolódik a magyar történetírás mártíratittitűdjektől és a kisebbségi magyar áldozatiság képétől. A határon túli magyar kisebbségi közösségek nem voltak tehetetlenek, amorfok és arctalanok, hanem igenis politikailag-gazdaságilag önszerveződők voltak. Az utódállamok gazdasági rendszerében nem elhanyagolható gazdasági és pénzügyi befolyással bírhettek (ez persze csak Erdélyre és részben Szlovákiára érvényes).

Miért hasznos Rigó Máté könyve, melynek néhány résztanulmánya sorosabban nem is kötődik Magyarországhoz, hanem egy olyan „távoli” régióhoz kapcsolódik, mint Elzász-Lotaringia, mely inkább a francia és a német historiográfia „felségterülete”? Az érv egyszerű, és ebben a tekintetben visszacsengenek Ránki régi szavai: a magyar nemzeti történelemnek és fűzzük hozzá, hogy a határon túli magyar közösségek múltjának a megértése nem lehetséges az európai és a globális történetek ismerete nélkül. Ehhez a megértéshez pedig ez a monográfia mindenféleképpen közelebb visz bennünket. Végülis minden alkotómunka indítóoka a kíváncsiság.

BALLA KÁLMÁN*

Benn is vagyok, kinn is vagyok...

Czáboczký Szabolcs: *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*. Pozsony: Phoenix Polgári Társulás – Phoenix Library, 2021. 240 oldal

1

Az 1989–90-es rendszerváltás előtti állampárti Csehszlovákia magyar kisebbségtörténetének legjelentősebb saját kezdeményezésű, önszerveződő, az elfojtására tett kísérleteket sikeresen leküzdő, az 1989 utáni demokratikus kisebbségi közélet előzményének és előkészítőjének tekinthető társadalmi folyamata volt az ifjúsági és művelődési klubhálózat és mozgalom. Ennek vagy ehhez hasonló minősítésnek, értékelésnek a megfogalmazásától megfontoltan óvakodik ugyan a szerző, ám monografikus tanulmánygyűjteményének olvasásából ez egyértelműen leszűrhető. A kötet tárgya, még inkább olvasása a benne foglalt történetek értelmezési keretén és jelentőségén való tünődésre, és azokat érintő – előrebocsátandó – észrevételekre sarkallja a recenzenst.

A mai magyar történetírás egyik – rendszer- és rendszerváltás-függetlennek mutakozó – alapelve, hogy Magyarország története a mindenkori államterületet figyelembe véve tárgyalandó – tehát 1920-ig a történelmi magyar állam, utána pedig a trianoni határok keretei között. Más szóval, szemléletének alapja nem a magyar nemzet története. Ez a koncepció a nemzetfelfogást tekintve kiáltó öncsonkítás, leginkább a 20. század vonatkozásában, és egyébként a honfoglalást megelőző vagy a hódoltság korszak történetére nézve sem konzisztens.

Nemzet és állam története Trianon következtében (ideértve a belőle és rá következő menekült- és emigrációs hullámokat is) élesen különvált, és ezt az 1948-ban hatalomra jutó rendszer és annak történet- és irodalomszemlélete magáévá tette, mi több, túlteljesítette olyan módon, hogy a nemzetet, annak történetét és kultúráját újból azonosította az állammal – ezúttal már az 1920, illetve 1947 utánival. Így a nemzet államhatárokon kívül rekedt, nemzeti kisebbséggé lett részeinek

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

a története nem is tárgya az új rendszer legnagyobb (végül csonkán maradt) történetírói vállalkozása, a *Magyarország története 1918–1945 közötti bő negyedszázadot feldolgozó kötetének* (Budapest, 1976.), amint vélhetően az 1945-tel induló záró, el sosem készült kötetnek sem lett volna az. (Mintha Trianonnal a magyarság egyharmada történetestül eltűnt volna... És semmiképp sem az utódállamokban, hiszen azok történetírása sem tud róla...) A rendszerváltás utáni korszak egyik vezető történetírója, Romsics Ignác korszak-monográfiájában (*Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999.) a trianoni határon kívül rekesztett magyar kisebbségek (nemzetrészek) a szomszédos országokkal fenntartott kapcsolatok, tehát a külpolitika keretében kerülnek szóba, a Horthy- és a Kádár-korszak tekintetében egyaránt. Még ennyi figyelmet sem szánt rájuk Balogh S. – Gergely J. – Izsák L. – Jakab S. – Pritz P. – Romsics I. történeti összefoglalása (*Magyarország a XX. században*. Budapest, 1985.) és a hasonló címmel megjelent 5 kötetes történeti-művelődéstörténeti enciklopédia (főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996.). A történeti kézikönyvek, monográfiák tehát konstataáltak a Trianon következményeként elszenvedett népességi, területi, gazdasági és egyéb veszteségeket, majd a továbbiakban a történetírás – megdöbbentő, jóllehet a pártállami évtizedek vonatkozásában várható módon – önmagán is végrehajtotta a Párizsban megerősített békediktátum rendelkezéseit. A magyarság egyharmada az általa lakott terület nélkül többé már nem volt érdeklődése tárgya. Mintha a magyar társadalom harmadának 1920 utáni élete, kultúrája és története – legsajátabb szellemi birtokunk és kincsünk elszakíthatatlan része – minden külön értesítés nélkül átutaltatott volna másvalaki asztalára. A szlovákiai magyarság azon túl történelmi múlt nélküli, jelen idejű – kivált magyarországi, de valójában szlovák és cseh – kapcsolatokkal sem bíró, Bem apó koporsójaként föld, víz és ég között lebegő jövőtlen reliktumként mindössze alkalmi vagy közvetett említésekben szerepelt, leszámítva a területi revízió néhány, leginkább háborús évének tárgyalását – benne a visszaszerzett, majd újból elveszített országrészek holokausztyával.

A kép, azaz a hiány teljessége végett kell említeni, hogy – természetesen? – Csehszlovákia, illetve Szlovákia történeti összefoglalásainak vonatkozó fejezetei sem tárgyalják a magyar nemzeti kisebbség köztörténetét.

Hasonló észrevételek tehetők az irodalom- és művelődéstörténet vonatkozásában is. Ám szerencsére – és fontos példaként – mindez nem érvényes a folklór, népzene, néptánc, népművészet, röviden a népi kultúra és társadalom, valamint a nyelvjárások kutatóira, gyűjtőire és dokumentálóira, akik mindig is, máig is az államhatároktól függetlenül értelmezett nemzeti kultúrában gondolkodtak, dolgoztak és látták a teljes képet. (Értelemszerűen nemcsak a Felvidék irányában.)

A magyar kisebbségek története tehát, akárcsak azok irodalmáé, a magyar történelem és irodalom tárgykörén kívülre került az 1948 utáni rendszerben. Ebben baljós egyetértés volt az egyazon lágerben őrzött két szomszédos ország között, jóllehet ellentétes motiváció nyomán. Csehszlovák részről változatlan és egyértelmű

maradt a leválasztás szándéka és célja, Magyarországon pedig közel félszázadra állandósult a „szomszéd népek érzékenységének” nevezett cenzurális és öncenzurális eszköz, ami több nemzedék életén keresztül tiltott, torzított és hamisított sajtóban, könyvkiadásban, oktatásban, kulturális és közéletben egyaránt.

A jelen kötet és a kisebbségtörténet-írást megalapozó társai – valamint a határon túli magyar nemzetrészekkel kapcsolatosan a rendszerváltás nyomán nyilvánosságra került, addig elhallgatott és betiltott írások és ismeretek – egyre inkább kétségtelenné teszik, hogy hiányzik, hiányos, illetve újraírandó e kisebbségek, valamint az emigráció 1920 utáni története, továbbá megírandó a magyar nemzet Trianon utáni, illetve 20. századi integratív, szinoptikus szemléletű története.

A mindkét állam kisebbséget elszigetelő, anyanemzetétől leválasztó, illetve abból kirekesztő sok évtizedes stratégiáját tükröző csonkítások és öncsonkítások eredménye és eredője egyaránt a csehszlovákiai (és nem kevésbé a többi) magyar kisebbség magára hagyása és önmagára utaltsága, minden hatalom nélküli teljes kiszolgáltatottsága lett.

Ezzel leírtuk a Trianon utáni kisebbségi évszázadot.

A konklúziók, tanulságok feltárása, a potenciális értékkeremtés a kisebbségi történelem elmondásának hiánya miatt is elmaradt. Ezen a helyzeten, akárcsak több egyéb téren is, maga a kisebbség volt képes változtatni. Az úttörő és a sok évtizedes hallgatások, tagadások és hazugságok falát áttörő alapl művek szerzői – Janics Kálmán, Vadkerty Katalin, Gyönyör József, Popély Gula, Tóth László – nyomában fellépő szlovákiai magyar történész nemzedék kiváló képviselői – Angyal Béla, Simon Attila, Popély Árpád, Gaucsík István, Bajcsi Ildikó és mások – több hiánypótló, alapozó tanulmányt publikáltak a kisebbségtörténet körében. Ezek sorát gyarapítja Czáboczy Szabolcs monografikus tanulmánygyűjteménye.

Valójában a kisebbségi magyarság saját kezdeményezésű és szervezésű ifjúsági és művelődési táborainak, táborozásainak első – így pályakezdő volta ellenére máris alapműnek tekinthető – monografikus feldolgozását köszönhetjük az ifjú kassai történésznek, méghozzá a felvidéki magyarság kisebbségi történetének szűk félszázadát kitevő időszak: az 1948. februári, kommunista fordulatot követő négy állampárti évtized és a cseh-szlovák államközösség megszűnéséhez vezető maradék – egyben rendszerváltó – 3-4 év tekintetében.

A szerző öt fejezetben dolgozta fel az alapvetően két időszakból (diák- és ifjúsági, illetve művelődési klubmozgalom) álló, mintegy negyedfél évtizedet (1957–1991) átfogó történetet. Ezt egészíti ki az 1938 előtti előzmények, a legfontosabb hatások (Sarló, Fábry Zoltán), valamint a kisebbségi magyar ifjúság és diákság körében a rendszerváltás után, az egyesülési szabadság jegyében zajló újrászerveződés összefoglalása egy-egy fejezetben.

2

Pontos műfajmegjelölés a kötet alcímében megadott „fejezetek”. Nem ad teljes képet, katalógust, áttekintést a klubmozgalomról, s erre a szerző rá is mutat bevezetőjében (12.). A klubok többsége és azok tevékenysége csak említésben, alkalmmal szerepel. Másfelől viszont ugyanez az alcím (a főcím egy közismert magyar nóta dallamára énekelhető, táborozás alkalmával költött szöveget idéz 1966-ból) némileg leszűkítő a tartalomhoz képest, hiszen a nyolc történeti fejezetből (amelyeket szerzői elő- és utószó, valamint forrás-, irodalomjegyzék és névmutató egészít ki) valójában kettő (és félig egy harmadik, a kassai klubok története) tárgyalja a diák- és ifjúsági klubok és táborozások eseménytörténetének *első időszakát (1957–1972)*.

Ezeket megelőzi az első Csehszlovák Köztársaság magyar ifjúsági szerveződéseinek és mozgalmainak összefoglaló áttekintése, súlypontjában az egyértelműen ifjúsági értelmiségi csoportosulásnak tekintett Sarlóval. A Sarló rövid történetének jelentőségét a kötet tárgyára nézve nem pusztán előzmény volta adja, hanem eszméinek szembetűnő kettőssége, ti. a nemzeti és ideológiai (konkrétan baloldali) elkötelezettség szimultán jelenléte, illetőleg ennek hatása az egy-két nemzedékkel későbbi utódok gondolkodására és magatartására. Ezt a hatást külön fejezetben tárgyalja a szerző. Nem tér ki a Sarló és általában a felvidéki magyarság esetében a nemzeti (népi) és baloldali (kivált szociális) eszmék összekapcsolódásának többek által tárgyalt alapvető okára, miszerint a csehszlovák kommunista párt a Párizs környéki békerendszer, valamint a – Magyarországgal szemben ellenséges, az új határokon át fenntartott kapcsolatokra gyanakvással tekintő – prágai kormányok kitaró támadásával és szociális követelések hangoztatásával tett szert jelentős támogatásra a nemzetisége és nemzethúsege miatt szociális státusában és anyagi helyzetében egyaránt hátrányt szenvedő kisebbségi magyar társadalomban.

A kisebbségi magyarság diák-, ifjúsági és egyéb mozgalmainak, szervezeteinek és klubjainak valójában közös tartalmi jellemzője volt a nemzeti aspektus, azaz lehetőségek keresése és teremtése a magyar identitás, anyanyelv és kultúra megőrzésére és védelmére, valamint a rendszertagadó magatartás, vagyis az aktivitásukkal párhuzamosan erősödő ütközés és szembenállás az államhatalom szerveinek és intézményeinek a teljes körű ellenőrzést és irányítást célzó törekvéseivel.

Meglepő talán, de korántsem véletlen, hogy a Csehszlovákiában 1949 után újraéledő kisebbségi magyar ifjúsági szerveződéseket már gyökereiktől kezdve jellemezte a nemzeti és ideológiai, spontánul, ösztönösen rendszerellenes motiváció és irányultság együttes jelenléte, és voltaképpen nem szándékaikból, hanem helyzetükből adódóan. A nagy egyetemi városokban, cseh és szlovák nyelvi közegben tanuló magyar diákok, mintha külföldre vetődtek volna, tapogatózva keresték egymást, és miután találkoztak néhányan, hozzáfogtak olyan rendszeres találkozási hely megteremtéséhez, ahol ismerkedhetnek és anyanyelvükön beszélgethetnek.

Az első magyar diákklub, a prágai Ady Endre Diákkör úgy született meg 1957 őszén, hogy két mérnökjelölt „végigjárta a nagyobb prágai diákszállókat”, s a lakónévsorból titokban összeírta a magyar családnevűek szobaszámát (32.)... Ebben a regénybe (vagy még inkább *A közösségi háló* c. 2010-es filmbe) illő jelenetben már elválaszthatatlanul együtt van a nemzeti mozzanat – a hiányzó anyanyelvi közeg igénye és spontán keresése – és a cseppet sem tudatos ideológiai motívum: a fennálló rendszertől idegen, sőt tiltott saját kezdeményezés, a hivatalos szervezeti keretekbe nem illeszkedő, engedély nélküli szervezkedés. A két, egymásba olvadó alapvonást mozgósító, szinte kényszerítő erejűvé tette az a körülmény, hogy a csehszlovákiai magyarság újraelődését elindító lehetőségek megnyílása 1948–1956 között egybeesett az egész társadalomra kiterjedő totalitárius represszió legsúlyosabb időszakával, amelyet a magyarság esetében elsősorban az erőszakos kollektivizálás testesített meg.

A diák- és ifjúsági klubmozgalom „*dacolva az egyesülési szabadság és a civil élet 1950-es évekbeli felszámolásával [...] alternatív utat alakított ki a csehszlovákiai magyar fiatalok számára*” (12.) az első, mintegy másfél évtizedes időszakában. Ez biztosan igaz a történettel szinkronitásban értelmezve, ám ha az idézett állítás az egyesülési szabadság és a civil élet alternatív útjának kialakítását jelöli az 1957–1968 közötti Csehszlovákiában, akkor az ottani magyar diákok igényein jelentősen túlmutató dimenziók bontakoznak ki a mai olvasó előtt, amelyeket annak idején aligha észlelhettek a mozgolódó fiatalok vagy éppen a pártállam és az általa irányított magyar kulturális egyesület, a Csemadok hivatalnokai. Nevezetesen: annak nyomán, hogy a nagyvárosi magyar diákklubok listája – az 1957-ben létrehozott prágai, majd az 1964-es születésű pozsonyi és kassai klub példája nyomán – az ifjúsági klubok sorozatos alakulásával hálózattá bővült, majd tagjainak összekapcsolódásával és a magyarlakta régiókat végigjáró és megmozgató közös nyári táborozások megszervezésével 4-5 év alatt országos mozgalommá fejlődött, és olyan nemzeti jellegű, a pártállami rendszert pusztán létével tagadó, alulról önszerveződő dinamikus társadalmi folyamat jött mozgásba, amely ebben a formában hagyománytalan és a maga nemében páratlan volt a kelet- és közép-európai szovjet típusú totalitarizmus időszakában a nemzeti kisebbségi közösségekben.

A szerző helyesen állapítja meg: a klubmozgalom „*nem egyedi jelenség*” (213.) volt az államszocialista rendszer országaiban. A kisebbségi magyar klubok életével rokon vonások – a nemzeti kultúra és történelem lebecsült vagy elhallgatott fejezeteinek megismerése, a hivatalos szervezetek kereteit kihasználó féllegális működés – a magyarországi egyetemi és ifjúsági klubok működését is jellemezték (igaz, eltérő mértékben), és e rokonságot a kisebbségi klubmozgalom teljes időszakában folyamatosan erősödő kapcsolatok még hangsúlyosabbá tették. A csehszlovákiai magyar klubmozgalmat mindazonáltal eredeti mozgalomtípussá teszik gyökerei: a kisebbségi, sőt diaszporikus helyzetben élők helyzetének és igényeinek önszerveződésre mozgósító ereje, valamint tartalma: a veszélyeztetett nemzeti identitás

védelve és az ebből fakadó spontán szembenállás a veszélyt képviselő állammal és rendszerrel. Ugyanakkor az 1957-ben a prágai internátusokban egymást kereső magyar diákok történetét felidézve nem lehet nem gondolni az 1956-os magyar október akkor még emléknél közeli, a fiatalok szülőföldjére is áthallatszó égzengésére.

További beszédes és tanulságos összefüggésekre is rávilágít a magyar diákklubok története. Arra például, hogy a magyar diákok diaszporikus környezetben (Prága, Brünn, Pozsony, Nyitra, Kassa), annak körülményei, szükségletei és kényszerei által kiváltott spontán, alulról induló kezdeményezései és szerveződésai a személyes kötődések, kapcsolatok révén (amelyeket a szerző konkrét esetek példáján mutat be és dokumentál) a tehetséges fiataljait kibocsátó felvidéki tömbmagyar-ságot, az abban élőket is inspirálták és példaként ösztönözték, ami néhány éven belül ifjúsági klubok sorának megszületésében mutatkozott meg, főként a nagyobb magyarlakta településeken.

Látni való az is, hogy a 1960-as évekbeli fellendülés nemcsak leképezte a 1968-ban az állampárt vezetőségében átmenetileg uralomra jutó, majd ugyanonnan elfojtott reformista irányzat hullámhegyét és -völgyét, hanem késlekedés nélkül kihasználta a „prágai tavasz” során megnyíló lehetőségeket, és később, a „prágai őszt” követő pár éves visszaesés után, a visszarendeződés szűk mozgásterében is képes volt olyan új tevékenységi, mozgalmi kereteket és formákat létrehozni, amelyeknek szervező és mozgató egyéniségei egyre inkább tudatos, független szellemiségükkel a rendszerváltás előkészítői és tevékeny résztvevői, alakítói lettek a csehszlovákiai magyar közösségen belül, azt követően pedig a szabad kisebbségi politikai és közélet szereplői. Némileg bükkfanyelven fogalmazva: „*az ifjúsági és művelődési klubmozgalom fontos szocializációs keretként szolgált az 1989–1990 között létrejövő magyar politikai pártok létrehozói számára*”. Névsorukat (amely fontos történeti adalék) a jegyzetanyagban közli a szerző (204–205.).

A nemzetitől elválaszthatatlan, az alulról szerveződés révén eleve rendszertagadó tartalom jelképesen is azonnal megnyilvánult. A pozsonyi Petőfi-szobor megkoszorúzásával (1965), majd Németh László meghívásával¹ (1966) párhuzamosan, az első nyári diáktábor helyszínének kiválasztása kapcsán a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klub (JAİK) és az egész klubmozgalom kezdetől legtudatosabb és következetesebb vezetője, Duray Miklós révén megfogalmazódott az egyik legfontosabb helyi, ám baloldali hagyomány elutasítása: „*Nem a Sarlót mint annak idején létrejött szervezetet, hanem a baloldali hagyományokra való kötődést utasítottuk el.*” (54.)

¹ A pozsonyi Petőfi-szobor eredetileg a Városi (ma Szlovák Nemzeti) Színházzal szemben állt, és nem a jelenlegi helyén, ahogyan a szerző jegyzetében szerepel (48.). Egy másik jegyzet (73.) vélekedésével ellentétben Németh László nem tévedett idézett levelében, ui. az első – inkább diáktábor jellegű – szárszói találkozót valóban 1942 nyarán (június 29. és július 6. között) rendezték meg.

A nemzeti és ideológiai (rendszeridegen) kettős arculat valójában természetes módon, gyökerében kapcsolódott össze. (A nemzetközpontú szellemiséget e helyen nem soroljuk az ideológiák közé, eltérően a politikai szférával, rendszerekkel kapcsolatos eszméktől.) A lényeg talán a csehszlovák állammal szembeni, több generáció tapasztalatából is táplálkozó ellenszenv, Körömendy-Ékes Lajos, a csehszlovák nemzetgyűlés egykori képviselője szavával élve: az „akarattunk ellenére” alapmagatartása, amelyet fokozott az állam részéről viszont tapasztalható belső ellenségekép, gyanakvás és az élet minden területén érvényesülő hátrányos pozíció, a nemzeti alapú diszkrimináció. A Sarló balra tolódása lényegét és forrását tekintve a hódító és nemzeti hegemoniát gyakorló csehszlovák állammal nemzeti alapon szembenálló rendszerellenesség volt, mint ahogyan rendszerellenesség volt a lényege annak is, ahogyan Duray és követői a csehszlovák pártállamot utasították el az azt reprezentáló és jelképező hegemon baloldali ideológiában.

Csak látszólag ellentmondás, hogy ugyanaz a csehszlovák pártállam (masaryki elődjéhez hasonlóan) szintén elutasította a baloldali vonzalmú, majd kommunista orientációjú Sarlót, noha ennek egykori tagjai kitaró jóhiszeműséggel hirdették a Kárpát-medence és Közép-Európa népeinek megértését, összefogását, és keresték – ahogyan Tamási Áron tömörítette – mindazt, „ami összeköt”, összeköthet. (Igaz, főként Magyarországon keresték, miután Csehszlovákiából – Balogh Edgár 1935-ben Romániába történt kiutasítása után mintegy 10 évvel – kevés kivétellel mindannyiuknak távozniuk kellett.) Az elutasítás feltűnő és egyben árulkodó jeleként a gombaszögi alapító táborozás 50. évfordulójára megjelent tanulmány- és dokumentumgyűjtemény² szlovákiai forgalmazását, árusítását a pozsonyi könyvkiadói hatóság nem engedélyezte, miután a könyv a két állam közös könyvkiadási egyezményének keretében a Madách Könyvkiadó által megrendelt példányszámban importként beérkezett Csehszlovákiába. A betiltás vélhetően a nyitrai tanárképző kar és a magyar tanítási nyelvű iskolarendszer tervezett és elindított leépítésében, a magyarországi utazások és hivatalos kapcsolatok korlátozásában megnyilvánuló, a kisebbségi magyar kulturális intézményeket is érintő és a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (CSMKJB) létrehozását is kiváltó (lásd 80., 157.) magyarelles szigorítási hullám része volt, ami viszont a Charta '77 megalapítását és a szerveződő cseh ellenzék tevékenységének nemzetközi visszhangját követő állambiztonsági retorziók egyik szlovákiai vetületének tekinthető. A pártállam a nemzetiségi iskolák védelmének meghirdetésében és a félszázaddal korábbi kisebbségi kezdeményezés felidézésében egyaránt pontosan érzékelt a nemzeti kultúrából táplálkozó és önszerveződő, tehát a rendszerrel összeférhetetlen tartalmat és magatartást, és ennek jeleként félreérthetetlenül demonstrálta, hogy a nemzeti hagyomány még baloldali vonulatában is idegen a rendszertől.

² Sándor László (szerk.): *Ez volt a Sarló*. Budapest, 1978.

A mozgalmat képező, egyre öntudatosabb és a pártállami korlátok gyengülését érezve egyre bátrabban kezdeményező diák-, vidéken pedig jellemzően ifjúsági klubok „*egyrészt fórumot teremtettek a csehszlovákiai magyar fiatalok számára* (69.). [...] *Másrészt a »vándortábor« stratégiája elősegítette a klubmozgalom kiterjedését, amely legnagyobb méreteit a prágai tavasz idején érte el. A – szinte kizárólag – fiatal magyar értelmiségiek kapcsolatrendszere egy tömegmozgalommá alakult, amely 1968-ban teljes mellszélességgel támogatta a CSKP Akcióprogramjának megvalósítását*” (70.) – azaz az államszocialista, egypárti rendszer demokratizált, „emberi arcú”, pluralizált, a kisebbségi szabadságjogok érvényesülését is kilátásba helyező, az állampárt vezetősége által 1968 áprilisában meghirdetett és célul kitűzött átalakításának folyamatát és annak vezetőit. A tömegmozgalom minősítést indokolja, hogy a reformkommunista Akcióprogram szellemében ugyancsak áprilisban létrehozott (60.) – a Magyar Ifjúsági Szövetség (MISZ) 1968. decemberi kikiáltását előkészítő – MIKT (Magyar Ifjúság Központi Tanácsa) 219 magyar klubot tartott számon 1969 végén, mintegy fél évvel a MISZ működésének a szlovák belügyminisztérium általi betiltása után (67.)

A klubok Nyári Ifjúsági Találkozóinak (NYIT) elnevezett táborozásaival a magyarok régió nyugati, középső és keleti részére is eljutó „*kulturális kirándulások és előadások [...] a résztvevők nemzeti identitásának megerősítése végett kerültek a programba*” (70.), kivált a pártállami nyilvánosságban „*megtűrt*”, többnyire magyarországi és a Felvidékről származó előadók (mint Németh László, Czine Mihály, Szij Rezső, Szalatnai Rezső, Győry Dezső) meghívása, alkalmanként (Fábry Zoltán, Mécs László) meglátogatása révén. Figyelmet érdemel, hogy már az 1965-ös I. és a rá következő II. NYIT-en részt vettek és szót kaptak erdélyi és vajdasági diákok is, akik az ottani magyar kulturális életről beszéltek.

A Husák nevével azonosítható restaurációs rezsim két hosszú évtizedét bevezető ún. normalizáció, azaz a visszarendeződés és az ideológiai tisztogatások éveit – a Csemadok reformpárti vezetőségének 1971-ben befejezett eltávolítását, illetve az 1968 tavaszán szétesett országos, állampárti irányítású ifjúsági szövetség felújítását (1970) követően – ez a mozgalom sem élhette túl. A VIII., egyben utolsó, 1972-es jászói NYIT után az ifjúsági klubok „*kénytelenek voltak [...] »túlélő programot« kidolgozni*” (70.). A túlélés jegyében az 1971-es táborhoz az újrászervezett, monopolhelyzetű Szocialista (azaz kommunista) Ifjúsági Szövetség (SZISZ), a '72-eshez a Csehszlovák–Szovjet Baráti Szövetség kassai bizottsága „*nyújtotta a keretet*”. Az utolsó három magyar ifjúsági táborozást zempléni és abaúj-tornai településeken rendezték (Lelesz, Szádalmás, Jászó) – annak jeleként is, hogy azok kassaiaknak: a két helyi ifjúsági klub, valamint a Batsányi Kör és a Thália Színpad elkötelezett vezetőinek köszönhetően valósultak meg.

3

Az ideológiai – és persze pozíciófoglaló – indokú és célú tisztogatások és megfélemlítés okozta bénultság néhány évét követő újabb, *második magyar klubmozgalmi időszak* már nem nevezhető ifjúságinak, jóllehet kezdeményezésében és elindításában természetesen elől jártak a fiatalok, kivált a diákok, akik a szerveződések, történések aktív résztvevőinek zömét tették ki. A szerző által tárgyalt ötöd-fél évtizeden belül az 1975–77-től a 1989–90-es rendszerváltásig tartó mintegy másfél évtizedes időszak pontos megnevezése „csehszlovákiai magyar művelődési klubmozgalom” volna, hiszen mozgatói a művelődési (közművelődési) klubok, központi eseményei pedig a művelődési táborok voltak. A klubmozgalom „*legalizálását*” (79., 82., 179.) a Csemadok 1978-ban létrehozott Központi Művelődési Klubtanácsa által pontosabb volna újraindításnak, újraélesztésnek, netán (Csemadokon belüli) intézményesítésnek nevezni, hiszen az egy évtizeddel korábbi, kimondottan ifjúsági és diákklubok és táborozások is legalisan, különféle engedélyek birtokában működtek és szerveztettek, még ha kezdeteikről ez nem mindig volt is elmondható. És bizony a CSMKJB sem „*alvilági*” (80.), inkább földalatti konspiratív módon szerveződött...

A nemzeti identitásnak a kisebbségi magyarság helyzetéből adódó tudatosabbá válását kifejezve „*a szlovákiai fiatal magyar értelmiség számára a hatvanas években prioritást élvezett a nyelvi-etnikai spektrum*” (212.) a (generációs értelemben vett) szociális alapú csoportosulással szemben. Még inkább így volt ez a művelődési klubok és táborok 1975-től számítható időszakában.

A szintén két fejezetben és egy harmadiknak (a kassai klubokról szólóknak) a felében tárgyalt művelődési klubmozgalmi időszak (1975–1989) tartalma alapján – a leszűkítést elkerülendő – a kötet alcímében ’csehszlovákiai magyar ifjúsági és művelődési klubmozgalom’ (esetleg csak ’csehszlovákiai magyar klubmozgalom’) említése lett volna pontos. Ezt a második időszakot ugyanis, mintegy spontánul és tudatosan megvalósított túlélési programként, a művelődési (közművelődési) klubok és nyári táborok működése és terjedése határozta meg a hozzájuk kapcsolódó egyéb rendezvényekkel és szerveződésekkel együtt, a tovább működő öt magyar egyetemi-főiskolai diákklubot is beleértve.

A művelődési klubok értelemszerűen nem a diákságot összegyűjtő – egyébként csak szórvány magyar lakossággal bíró – nagyvárosokban jöttek létre. Mintájukat és példájukat – akár a diákklubok esetében a prágai és a pozsonyi klub – a kassai Batsányi Kör (1965) és még inkább a vágsellyei Vörösmarty Klub (1966) képezte és adta. Utóbbi alapítója és mozgatója, Tóth Lajos tanár (1939–2023), „*feladta a generációs megkülönböztetést*” (39.), és életkortól függetlenül látogatott „*szellemi műhelyt*” hozott létre Komáromig és Pozsonyig terjedő regionális kulturális vonzáskörzettel, magyar történelem- és irodalomközpontú programokkal és

előadásokkal. A Vörösmarty Klub a klubmozgalom „művelődési origópontjának” tekinthető (81., 123.).

Nem véletlen, hogy e klubból és alapítójától indult 1977-ben a rendszerváltás előtti nyári táborozások történetének második, a diák- és ifjúsági klubmozgalomnál szélesebb, a teljes magyar értelmiségi rétegre kiterjedő nagy fejezete, a művelődési (közművelődési) klubok és táborok elterjedése, amely fokozatosan a jelentős magyar lakosságú régiók, járások többségében megjelenő, szerteágazó és önszerveződő, a Csemadokon belül is egyre fajsúlyosabbá és erősebbé váló mozgalommá vált az 1980-as évek során. A gyors újraéledés és fellendülés jeleként 1981-ben 48 művelődési klubot tartott számon a Csemadok (87.)

Az ideológiai tisztogatások után életben maradó, alapvetően az egyetemi-főiskolai magyar diákságra épülő ifjúsági klubok (Prága, Pozsony, Brünn, Nyitra, Kassa) 1971 után ismételten próbálkoztak nyári táborozás rendezésével, majd ennek nehézségeit (pl. az országos ifjúsági szövetség, a SZISZ ellenzését) tapasztalván – és korábbi, időközben hivatalosan megbélyegzett magyar közéleti és klubmozgalmi vezetőkkel is tanácskozátn – jutottak el a táborhelyhez nem kötött kerékpáros, nomád jellegű vidékjárás és -megismerés gondolatáig. Ebből született 1975 augusztusában a Csallóközben a Garam-vidékig haladó első Honismereti Kerékpártúra (HKT). A honismereti kerékpártúrák 1978-tól kapcsolódtak össze (mintegy felvezetésként) az 1977-től Örsújfalun (Tóth Lajos kezdeményezése nyomán) megszervezett Nyári Művelődési Táborokkal (NYMT), amelyek a vágsellyei és a komáromi – a Csemadok helyi szervezetéhez kötődő – művelődési klub szervezésében indultak. Összesen 15 kerékpáros túra és 13 ún. központi (1978 után már a Csemadok Klubtanácsa által szervezett) NYMT került sorra 1989-vel bezárólag, a Rév-Komárom környéki Örsújfalun kívül még 3 helyszínen (Ipolság, Somodi, Zseliz). A nyári művelődési táborok száma azonban számottevően nagyobb volt, hiszen 1979-től, illetve 1983-tól a művelődési és diákklubok körzeti, azaz járási táborokat is szerveztek (90., 161–163.) egyre növekvő számban (ezek összegezése, számba vétele sajnos hiányzik a kötetből), alkalmanként az országos, azaz központi művelődési táborral egyesítve. A Nyitra környéki Gimesen például 10 ilyen táborra került sor 1979-től 1989-ig bezárólag, és ezek az 1969 utáni restaurációt „túlélő” diákklubok hagyományát folytatták, valamint sok tekintetben azok közös rendezvényeként, illetve a diák- és a művelődési klubok vezetőinek informális fórumaként is fontossá váltak (170–171.).

A klubmozgalom 1980-as évekből újabb – a rendszerváltásig tartó, annak előkészítéséhez tartozó – fellendülésének következményeként és kísérőjeként folytatódott belső differenciálódása is: a művelődési táborok keretében honismereti ifjúsági táborok rendezésére került sor 1980-tól. Ezek a kezdeményező négy egyetemi diákklubbal együtt mint egyfajta „mozgalom a mozgalomban” (179.) a CSMKJB és a magyarországi független és ellenzéki fórumok (egyetemi klubok,

szakkollégiumok, MDF, Szabad Kezdeményezések Hálózata) felé kiépülő személyes kapcsolatok fenntartásának helyszínei és alkalmi is lettek (181.).

A tisztogatásokat követő, gyanakvással és megfélemlítéssel telített 1970-es évek derekához érkezve a csehszlovákiai magyar diákság és fiatal értelmiség törekvései a fokozott felügyelet ellenére elérték a szervezett klubmozgalom és a táborozások újraindulását, 1982–83-ban pedig jelentős kibővülését a járási táborozások révén (97.). Az 1968 előtti időszakhoz képest viszonylag kedvezőbb volt a szervezők pozíciója, vélhetően az egyre tömegesebb részvételből, a szorosabbá váló magyarországi kapcsolatokból és a növekvő tudatosságból fakadó erősebb önbizalomnak is köszönhetően.

Ekkor a Sarló és Fábry Zoltán már nem volt középponti téma: a művelődési klubok és táborok szervezői és résztvevői a magyarországi népi-nemzeti értelmiség, illetve a demokratikus ellenzék irányában tájékozódtak, kapcsolataikból és részben a generációs különbségekből adódóan valójában leképezve a két rendszerkritikus magyarországi szellemi áramlatot (211.).

A csehszlovákiai magyar klubmozgalom – nemcsak sűrűsödő kapcsolatai, hanem saját önszerveződő, az engedélyezett kereteket kihasználó és azokat folyamatosan áthágó tevékenysége révén – párhuzamba állítható a magyarországi demokratikus ellenzék kezdeti szerveződésével, de a cseh, szlovák és lengyel rendszerellenes körök és szervezetek erősödő tevékenységével is (210–211.). Ezek az eltérő irányokban létrejövő és akkor még alapvető kérdésekben egyetértésen alapuló kapcsolatok, azok irányai és jellegzetességei (például a generációs különbségek) részletes kutatásra érdemesek. És nem kevésbé feltárandó a Csemadok „*kettős szerepe*” (97.): a több tízezres tömegszervezet pártállami nemzetiségi politikát képviselő, a tagság tevékenységét felügyelő és ellenőrző hivatalos funkciója, illetve a nemzeti szellemű és engedély nélküli művelődési tevékenységeket is legális keretbe fogadó, azokat fedező, hallgatólagos magyar érdekvédő jellege – ami nyilván a szervezet egyelőre megíratlan, a szerző által is hiányolt (46.) történetének kulcsfontosságú része lehet.

4

A kisebbségi magyar klubmozgalom *záró fejezete 1988-tól*, a Husák-féle restaurációs rezsim erőzójával, az értelmiségi ellenzék első nyilvános fellépéseivel párhuzamosan zajlott, és mintegy három évvel később, a szabad szervezetalapítás kezdeti forrongó hónapjait követő szervezeti konszolidációval ért véget, a csehszlovák államiság megszűnésének küszöbén.

A Csemadok és a klubok fölé rendelt Központi Klubtanácsának szerepe a klubmozgalom törvényes keretként voltaképpen már a rendszerváltás előtt véget ért. Ennek feltárása a kötet egyik jelentős érdeme. A művelődési klubokban és

táborokban a magyarországi kapcsolatok és az azokat új irányokban is kiépítő új generáció erősödése nyomán szellemi erjedés zajlott, a szabad gondolkodás, illetve a tudatosság, tudatosodás és tudatosítás jegyében.

A klubok, táborozások szervezői már nem tartottak igényt a SZISZ és egyéb állampárti szervezetek védnökségére, és a Csemadok szervezeti keretét is egyre inkább nélkülözhetőnek érezték. A Csemadok szerepe „*a nyolcvanas évek második felében formálissá*”, szervezete „*elsősorban adminisztratív kapuvá*” vált, „*mert a diákkörök és az ifjúsági klubok 1988 végén már másban gondolkodtak*” (171.). A nevében is tiltástagadó Felvidéki Diáktanács (Fedit) 1988. decemberi prágai létrehozásával megtörtént a négy jelentős diákklub „*kiválása a Csemadok által felügyelt klubmozgalomból*” (182., 198.). A prágai magyar diákklub tagjai részt vettek a Charta '77 Jan Palachról megemlékező 1989. januári tüntetéssorozatán. Ebből következett az akkor még illegális Fedit nyilatkozatának felolvasása a „bársonyos forradalom” második tömegtüntetésén a prágai Vencel téren 1989. november 22-én. Ez az eddig alig méltatott lépés, amely önmagában is jelképezi a magyar diákság és diákklubok súlyát és jelentőségét, megelőzte Grendel Lajosnak a négy nappal későbbi pozsonyi tömeggyűlésen elmondott beszédét, amellyel a Független Magyar Kezdeményezés (FMK) a csehszlovákiai magyarság egyenrangú szerepét kívánta demonstrálni a rendszerváltásban. A Magyar Diákszövetség az FMK közeli szövetségeseként alakult meg november 22-én.

A politikai rendszerváltás hónapjait követően törvényszerűen megszűnt a klubok és a klubmozgalom addigi, nyilvánosságot helyettesítő és összetartozást kínáló, a közös beszorítottág összekacsintó közösségét és egyetértését nyújtó szerepe, ami a „*demokrácia szigetecskéivé*” (210.) avatta őket. A pártállam- és rendszertagadó ellenállás lelkesítő és egységesítő motivációjának, szellemiségének megszűntével azonban az egyetemi nagyvárosokban tanuló diákoknak és a nagyobb, vegyes lakosságú városok magyarjainak továbbra is eleven maradt az eredendő igénye az anyanyelvi közeg és művelődés lehetőségeire (211.), amelyek megmaradása és bővülése, amint az hamar kiviláglott, nem a demokratikus állam és önkormányzatok nagylelkűségén, hanem inkább a kisebbségi képviselő súlyán és erején múlik.

A rendszerváltó kisebbségi magyar politikai pártokhoz kapcsolódva ifjúsági szervezetek és diákklubok sora alakult, és a Magyar Diákszövetség a középiskolai tanulók bevonásával is bővítette, erősítette szervezetét. A felvidéki ifjúsági és diákszervezeteket, valamint klubokat 1991 áprilisában integráló Diákhálózat további működése a kisebbségi diák-, ifjúsági és művelődési mozgalmak és klubok történetének következő fejezetéhez tartozik. „*A legnagyobb múltra visszatekintő diákkörök és ifjúsági klubok tovább folytatták tevékenységüket a Diákhálózat berkein belül*” (213.); ez a történet viszont már nem Csehszlovákiában, hanem a független Szlovák Köztársaságban íródott, íródik.

A szerző kitűzött célja volt munkájával a „*a klubmozgalom mélyebb szintű vizsgálata számára egyfajta alapkövet lefektetni*” (12.) Ennél többet is teljesített, hiszen munkája gondolkodásra, ismereteinek átgondolására, következtetések megfogalmazására ösztönzi az olvasót. Alapkő voltát jelzi az is, hogy több, a szerző vállalt és elvégzett feladatához kapcsolódó, ám azon túlmutató adatgyűjtés és feldolgozás szükségességét, hiányát is felveti. Ilyen lehetne a munkában jelzett hiányok mellett például a klubok és a táborozások programjainak, meghívott vendégeinek mutatója és a mozgalom bibliográfiája.

A klubmozgalom története maga is egyik fejezete lehet egy teljesebb történetnek, amelynek nélkülözhetetlen része az amatőr művészeti mozgalomé is. A magyar dal- és táncegyüttesek, énekkarok, irodalmi színpadok, kisszínpadok működése, továbbá a művészeti fesztiválok, versmondó és más versenyek és seregszemlék (Jókai-, Kodály-, Fábry-, Tompa- és egyéb Napok, Duna Menti Tavasz, Tavaszi Szél, Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepegy, Zselizi Népművészeti Fesztivál, Szlovákiai Magyar Diáknapiok stb.) sokakat megmozgató évadai életre szóló élményeket adtak a szervezőknek és szereplőknek, miközben szinte észrevétlenül és csak közvetve kimutathatóan, de annál mélyebben és hatékonyabban erősítették és fenntartották a kisebbségi magyar társadalmat.

A csehszlovákiai magyar ifjúsági és művelődési klubmozgalmak és táborozások az említett kapcsolatokból és párhuzamokból eredően külföldi, jellemzően magyarországi visszhangot is kiváltottak, kezdetben leginkább a magánszférában, amelynek példái a szerző által alaposan tanulmányozott iratokban, kivált a szervezők és a meghívott vendégek levelezésében lelhetők fel. A sajtóban az időszak utolsó, 1980-as évtizedében sűrűsödtek meg a híradások, párhuzamosan a magyarországi rendszerváltó mozgalmak kezdeményeinek és az ún. második, azaz ellenzéki nyilvánosságnak a megszületésével és erősödésével. Ez a fogadtatás vélhetően megérdemli a részletesebb feltárást és összefoglalást, mindenekelőtt a rendezvények magyarországi résztvevői, meghívottai írásainak, megnyilatkozásainak³ áttekintése alapján (az esetleg létező, a kötetben mindössze egy helyen (81.) említett szlovák és cseh kapcsolatokat és visszhangot beleértve). A szerző által említett (213–214.), nyilván összehasonlítási célú további vizsgálódási irány lehet az 1970–1980-as évtizedek magyar- és lengyelországi (benne a morva-sziléziai kisebbségi lengyelek) klubmozgalmainak története és tapasztalatai.

A klubmozgalom történetét olvasva több alkalommal indokoltan figyelhetünk fel az állami (szlovákiai) Népművelési Intézet (*Osvetový ústav*) magyar osztályának és magyar nyelvű folyóiratának (*Népművelés*) vélhetően mindeddig – a Csemadok

³ Pl.: *Magyar kultúrtábor Kelet-Szlovákiában*. In: Benedek István: *Hetvenhét*. Budapest, 1991. 78–82.

kiemelt és gyakran kizárólagosnak látott szerepe mellett – alulértékelt tevékenységére és jelentőségére is. Nem csupán a klubmozgalom kapcsán lenne érdemes megismerni és feldolgozni a többségi vagy számottevő magyar lakosságú régiók Járási Népművelési Központjainak, azok munkatársainak hasznos tevékenységét a magyar kulturális rendezvények javára és érdekében. Csak közvetve kapcsolódik a témához, ám ugyancsak feldolgozást érdemelne a föderalizált Csehszlovákiában 1969-től 1992 végéig működő autonóm szlovák kormány Nemzetiségi Titkárságának tevékenysége, amely a reflektorfénytől távol túlélte a reformidőszakot követő, fel-fellángoló szlovák nacionalizmussal megtámogatott szovjethű restaurációt.

A kisebbségi értelmiség megfigyelésével, zaklatásával foglalkozó belügyi, állambiztonsági hatóság szerveinek „aktivitása” is több figyelmet érdemelne az említéseknel (97., 164., 166.) a tárgyalt korszak egészére nézve, de különösen a Jogvédő Bizottság és a Duray-per éveit kapcsán, hiszen a csehszlovák belügyi levéltári anyag legalább részben kutatható, és vélhetően a kötetünkben tárgyalt történetek további lényeges részleteit rejti magában. A klubmozgalom magyarországi kapcsolataira vonatkozóan pedig a magyar állambiztonsági szervezetek levéltári anyaga is bizonyára tartalmaz figyelemre méltó értesítéseket. Az ifjúsági és művelődési klubmozgalom fentebb említett, természetes és vele született kettős lényegi tartalma: a nemzeti, azaz magyar identitáserősítő és kultúraápoló motiváció, valamint az állam- és rendszeridegen, önszerveződő, joggyakorló és jogvédő működés adja a kötet narratívájának értelmezési keretét. A kötet kezdeti fejezeteiben domináns nemzeti identitásképző szempontok mellett később, a mozgalom záró évtizedében vált azokkal legalábbis egyenlő súlyúvá az emberi jogi, ebből fakadóan kisebbségi jogi és jogvédő, ezáltal immanensen pártállam- és rendszerellenes narratíva, legfőképpen a helsinki folyamat, valamint a Carter-kormányzat és a lengyel pápa offenzív emberi jogi fókuszú politikája és az általuk inspirált vasfüggönyön inneni kezdeményezések és mozgalmak (Charta '77, CSMKJB, Beszélő, Szolidaritás) hatására.

A 20. század utolsó harmadában alakultak ki olyan további elméleti megközelítések és narratívák, amelyek értelmezési és értékelési keretként a kisebbségi, kisebbségtörténeti kérdés- és problémakör mélyrehatóbb megvilágításához, jelentőségének szélesebb körben történő elfogadtatásához is hozzájárulhatnak. Ezek egyike volt az emberi jogi (polgárjogi) és jogvédő néző- és álláspont. Gyakori és frusztráló tapasztalat volt (és az mindmáig), hogy a nemzeti alapú diszkrimináció és elnyomás bemutatásának fogalom- és érvkészlete, a magyar nemzeti kisebbségek érdekében történő alkalmazása, illetve jogorvoslat kezdeményezése idegenkedést, hamis, ám – a 2. világháborúra és előzményeire való visszautalások miatt is – hatásos gyanúsítgatást és vádaskodást váltott ki, és szinte reflexként kapta meg az irredentizmus, szeparatizmus, etnikai szegregálódás és konfliktusgenerálás – végeredményben a liberális demokrácia ideáljával ütközőként azonosított

– minősítését és bélyegét. (Nemcsak az érdekelt egykori és mai szomszédos államok részéről, hanem a nyugati elitiek és közvélemény hangadó többségétől is.)

Ezen a helyzeten javított az emberi jogi narratíva megjelenése és nemzetközi szintű beépülése a – nemzeti hovatartozás és identitás diszkriminációmentes megválasztásánál és védelménél kiterjesztöbben, egyéb társadalmi kisebbségekre vonatkozóan is értelmezett – kisebbségi jogi diskurzusba. A javulás abban áll, hogy nemzetközileg, azaz Nyugaton és az óceánon túl is alkalmazott, értett és elfogadott fogalmakkal és értelmezési keretben váltak tárgyalhatóvá, közvetíthetővé a magyar és más nemzeti kisebbségek igényei, állásfoglalásai, helyzetjelentései.

A másik újabb keletű elméleti keret és narratíva, amely a kisebbségi történelem és kultúra nemzetközi diskurzusba illeszkedő vizsgálatára és elemzésére alkalmas lehet: a kolonializmus, neokolonializmus, gyarmatosítás, illetve antikolonializmus, dekolonizáció, posztkolonializmus sarkalatos fogalmaival jelölhető értelmezés és leírás, amelyet eredetileg a „nem nyugati” fejlődő országok, a harmadik világ kutatására alkalmaztak, különös tekintettel az irodalomra. A posztkolonializmus az önrendelkezési igény és a függőség, más vetületben az autochton és az uralkodó (hatalmat birtokló, gyarmatosító, hódító, megszálló, annektáló...) népesség vagy államalakulat ellentétének vonatkozásában szemléli és vizsgálja az alávetett társadalmakat, azok történelmét és kultúráját. Egyik megalapozója, Edward Said irodalomtörténész és -kritikus volt, így nem meglepő, hogy a kisebbségi, illetve alávetettségi helyzetben levő közösségek, régiók, államok irodalmának kutatása a posztkolonializmus részeként is értelmezhető és értelmezendő lehet. A szovjet típusú kommunista rendszerek 1989–1991-es összeomlását követően a posztszovjet és a posztkommunista államok régiója (az ún. második világ) is társult a harmadik világhoz a posztkolonializmus tárgyaként, amint azt David Chioni Moore magyarul is közzétett tanulmányában⁴ kifejtette. Ez a logika implikálja az ázsiai típusú, egyelőre stabilizálódott kommunista rendszerek bevonását is a posztkolonialista elemzésekbe, különös tekintettel az uralmuk alatt élő számos nemzeti kisebbségre.

A posztkolonialista nézőpont továbbá a megértés újabb rétegeit és tanulságait feltáró termékeny értelmezések lehetőségét nyitja meg egyebek mellett az újkori Oszmán és Habsburg-birodalom vonatkozásában is. Nem alaptalan felvetés tehát, hogy alkalmazása termékenyítő lehet az 1944–1990 közötti (és akár a 16–19. századi) Magyarország, akárcsak (a recenzált kötet tárgyát érintően) az 1920 és 1947 után ismételten (Kárpátalja esetében többször) kisebbségi és alávetettségi helyzetbe került magyar nemzetrészek köz-, eszme- és társadalomtörténetére nézve is. Ahogyan Moore megjegyzi, a gyarmatosítás Európát, a Nyugatot (lásd Írországot), az ún. első világot is érintette. A Kárpát-medence 20. századi történetére gondolva hozzátehetjük: nemcsak a térséget leigázó hitleri és sztalini totalitarizmus révén,

⁴ Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz[-e], mint a posztszovjetben? Egy egész világra kiterjedő posztkoloniális kritika felé. *2000*, 2008/9. 3–22.).

hanem a gyarmattartó antant nagyhatalmak által támogatott és ösztönzött, azokat területhódító mohóságukban is utánzó kisantant „hatalmak” részéről úgyszintén. Nem véletlen, hogy a Máramarosi-havasokig nyújtózó masaryki (azaz trianoni) Csehszlovákiához csatolt Kárpátalja magyar, ruszin és zsidó lakosságának Európában példátlan nyomorát bemutató Fábry Zoltán-dokumentumriport, *Az éhség legendája* megjelenésére a prágai belügyminisztérium azonnali elkobzással reagált 1932-ben (108.) A posztkolonializmus elméletét félszázaddal megelőzve ebben írta le Fábry az ominózus definíciót: „*Kárpátalja: gyarmat.*” A tömegével betelepített, magyar tulajdonosoktól „földbirtokreform” címén kisajátított több ezer hold földdel jutalmazott cseh légionisták pedig: „*Kolonizátorok.*”⁵

„*Az aratnivaló sok, de a munkás kevés*” (Mt 9, 35) – az evangéliumi Jézus-mondás nem ösztönzés és nem toborzás, hanem inkább megvilágosító tudatosítás, amely minden kutatónak és olvasónak eszébe juthat a tárgyalt téma összefüggéseit, vizsgálható és vizsgálendő kapcsolódásait mérlegelve és felismerve. Öröndetes, hogy a fiatal történész szerző a magának kijelölt munka fontos, alapvető részének elvégzésével a további, bőséges betakarítani valóra is felfigyeltet és felszólít. Első monografikus munkája bőven igazolja és demonstrálja, hogy a csehszlovákiai magyarság története, népi és polgári kultúrája számtalan felfedezendő és a feledéstől megmentendő értéket és tanulságot foglal magában és képvisel. Ezen értékek és történetek kutatása, ismerete nélkül Trianon utáni magyar nemzeti történelmünk csonka és hiányos, végeredményben megírhatatlan maradna, másrészt nem volna megmagyarázható és megérthető a felvidéki magyarság életkedve és életereje, amelynek köszönhetően ez a tudatosan szegregált, diszkriminált és távlatilag eltűnésre szánt nemzet rész többször is újraéledt, és a legnehezebb körülmények között, gyanakvó és ellenséges környezetben is megszervezte saját, rendszerektől független nemzeti társadalmi és kulturális életét.

A kötet fejezeteiben tárgyaltakra félszázad távlatából visszatekintve megfogalmazható, hogy a csehszlovákiai magyar klubmozgalom, amely az elszigeteltségből, az első diákklubok félig-meddig titkos baráti, bizalmi köreiből nőtt ki, 1990-re eljutott a nemzetközi beágyazódásig, s így felkerült a független társadalmi mozgalmak kelet-közép-európai (ha úgy tetszik, második világbeli) és egyben európai térképére.

Elismerést érdemel, hogy a szerző – mivel a kötetében tárgyalt időszak a közel-múltig terjed – új keletű forrásanyagok (magánlevelezések, -iratok és -gyűjtemények) kutatását, valamint résztvevők elbeszélését, visszaemlékezéseit is bevonta

⁵ Fábry Zoltán: *Az éhség legendája*. In: Turczel Lajos (szerk.): *Az éhség legendája. Csehszlovákiai magyar valóságirodalom a két világháború között*. Pozsony, 1975. 206. 200. Az 1930-as népszámlálás Kárpátalján tapasztalt durván magyarellenes, gyarmati stílusú manipulációja (az ő szavával a „nyílt terror”) ellen is tiltakozik Fábry: „*Aki görög katolikus vagy keleti, aki zsidó, az [...] nem lehet magyar. Aki pedig [...] ennek ellenére magyarnak vallja magát, akkor jön a büntetés: 300, 500 és 1000 korona, vagy harmincnap elzárás.*” (uo. 199.)

a történetek minél teljesebb feltárásába, dokumentálásába. Az elbeszélrtörténelem (*oral history*) valóban nélkülözhetetlen és felbecsülhetetlen értékű a rendszerváltást megelőző, a nyilvánosságot az állampártira korlátozó félszázad tekintetében. Az írott dokumentumokat kiegészítő, sok esetben elveszett vagy eltüntetett forrásokat helyettesítő, ám rohamosan fogyatkozó emlékezések intenzív gyűjtése és felhasználása terén példamutató lehet a délvidéki (volt jugoszláviai) önkéntes és hivatásos magyar kutatók (Matuska Márton úttörő munkái nyomán Csorba Béla, Forró Lajos, Papp Árpád és mások) tevékenysége.

Ez a munka bizvást hozzájárulhat ahhoz, hogy a szerző előszavában a (masaryki) csehszlovák állam hivatalos jelszavaként („mottójaként”) hivatkozott – valójában az államelnöki zászlón alkalmazott, s az államalapító által eredetileg Husz Jánostól kölcsönzött – *Pravda vítězí* („Az igazság győz”) hittétel a magyar kisebbség vonatkozásában is érvényre juthasson.

TÓTH JUDIT*

A kisebbségi választójog egyenlősége és hatékonysága sem alapjog

Kállai Péter: *Nemzetiségi (külön)jogok Kelet- és Közép-Európában. Kisebbségi Jogi Index, Fókuszban a parlamenti képviselőket.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2022. 295 oldal.

M. Balázs Ágnes: *Többször szavazni és egyenlőnek maradni? A plurális választójog és a nemzetiségi képviselő útvesztőjében.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2022. 348 oldal

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a választójog effektivitása és egyenlősége alkotmányos garancia, nem pedig önmagában vett alapjog, ahogyan ezt például a 32/2004. (IX. 14.) AB határozatban, a 22/2005. (VI. 17.) AB határozatban vagy éppen a 3171/2018. (V. 22.) AB határozatban kifejtette. A két fiatal szerző köteté fülszövegében ez nem szerepel, bár alapos kutatással feltérképezték a nemzeti-etnikai kisebbségek jogérvényesítését érintő választójogi, képviselői mechanizmust. Ugyanis Kállai Péter és M. Balázs Ágnes – aki az előbbi szerzőre, írásait ismerve, többször hivatkozik – doktori disszertációjának némileg aktualizált változatát publikálta könyvként. Lassan úgy érzi az ember, hogy kisebbségbe szorulnak azok, akik manapság a védést követően nem így tesznek. Helyes, ha a kutatási eredményeket közzéteszik, de talán a kiadók nagyobb gondot fordíthatnának arra, hogy a disszertációk és a könyvek célja, közönsége nem azonos. Ezért a kutatási kérdések, hipotézisek, a kutatási módszertan, az összegző új eredmények változtatás nélküli megjelenése a fejezetcímekben és a szövegben azt jelzi, hogy csak a szűk szaktársi körnek szánják ezt a két kiadványt is. Nem akarják, hogy a jogalkotókhöz, döntéshozókhöz, netán az érintettekhez, jelen esetben a nemzetiségi polgárokhoz, szervezetekhez is eljussanak a szerzői üzenetek? Pedig a két kutató a közjog által szabályozott demokrácia, a demokratikus döntéshozatal minőségét, hatékonyságát firtatja a politikai elit hatalmának megtartását célzó egyes jogintézmények elemzésével, nemzetközi kitekintéssel/összehasonlítással, elsősorban az elmúlt évtizedek adatai, történelmi alapján térségünkben. Mindkettő arra hívja

* A szerző jogász, az SZTE docense. E-mail: skula@juris.u-szeged.hu

fel a figyelmet, hogy több alapjog kiüresítése forog kockán: a képviseleti jogé, ha a kisebbségek reprezentánsainak a valódi érdek- és jogérvényesítésre nincs esélye, a plurális választójog révén pedig nemcsak a kisebbségi jogoké, a gyermeki jogoké, de a választójogé is, annak általánossága és érdemi egyenlősége korlátozásával.

Kállai Péter neve a *Fundamentum* olvasóinak ismerős lehet, mert tucatnyi jogesetet foglalt már össze az európai emberi jogi fórumokról. A vizsgált témát és a kisebbségi jogi indexet angolul is megírta 2023-ban. Az ELTE Társadalomtudományi Karának adjunktusa a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseleti lehetőségeit elemzi tizenegy kelet- és kelet-közép-európai, unitárius szerkezetű államban (Bulgáriában, Csehországban, Észtországban, Horvátországban, Lengyelországban, Lettországban, Litvániában, Magyarországon, Romániában, Szlovákiában és Szlovéniában). Egyrészt kérdőívek segítségével, másrészt politikatudományi, szociológiai és (alkotmány)jogi források alapján, a multikulturalizmus/multinacionalizmus elméletére, valamint képviseletelméleti munkákra alapozva keresi a választ arra, vajon mi szükség van a nemzeti kisebbségek országos szintű képviseletének megteremtésére. Ha pedig szükség van, akkor milyen nemzetközi és hazai jogi feltételek között lehet azt létrehozni, működtetni. Ezen válaszok segítségével keverhető ki a színskála a Kisebbségi Jogi Index palettáján, értékelve a parlamenti képviselet intézményén túl más kulturális jogokat és antidiszkriminációs intézkedéseket is. Mint kiderül: minél inkább biztosít megfelelő parlamenti képviseletet kisebbségeinek egy állam, annál valószínűbb, hogy a kulturális jogosultságokat és a diszkrimináció elleni védelmet is erőteljesebben garantálja.

Folyamatos feszültséget kelt, hogy ezekben az államokban a nemzetállami fel fogás, a domináns nemzet mint fő államalkotó tényező (nacionalista) gondolata mellett megjelent a multikulturalizmus eszméje, illetve annak bizonyos sajátossága, néhány normatív eleme. Így a politikai közösségen belüli elismerési, akkomodációs, képviseleti eljárás él együtt egy hibrid modellel belül a kisebbségek kulturális jogainak és a (különleges) politikai részvételi jogainak biztosításával. Azt tekinti a szerző elsősorban multikulturális jellegű megoldásnak, ahol a nemzetiségi közösségeknek nemcsak a tagjaik illetik meg egyéni jogosultságok, hanem a közösség egésze rendelkezik kollektív jogokkal, különösen a politikai képviseletet biztosító jogosultságokkal. Azért vizsgálja kifejezetten az országos szintű törvényhozásban történő hatalommegosztást, azon belül a döntéshozó hatalomban való részesedés kérdését, mert a különböző területi/konzociális hatalommegosztási rendszerekben a nemzetiségi alapon meghatározott csoportok(hoz tartozók) kisebbségi jogai a mindenkori hatalom korlátjaként minősíthetőek. A (különleges) politikai részvételi jogok, a nemzetiségek(hez tartozók) országos politikai képvisete az igazságosság miatt kapcsolódik össze a kulturális jogokkal.

Kállai a csoportelismerésre épülő multikulturalizmus helyett inkább a multinacionalizmus kifejezést javasolja, az új kisebbségekkel (bevándorlók, diaszpórák) és őshonos kisebbségekkel nem foglalkozik az elemzés, hanem csak a régóta az adott

államban élő, statuált nemzeti-etnikai közösségekkel, mivel térségünkben ez a hatalmi viszony és a diskurzus releváns része. Ez annyiban indokolt, hogy régiókban az állami semlegesség, a kulturális diverzitás értéként kezelése és a nem-hegemón (állam)nemzeti gondolkodás még formálisan sem működik. Például az állami ünnepek (vallási, hegemón etnikai) meghatározása vagy a nyelvpolitika a kisebbségi csoportok/nemzeti kisebbségek egyenjogúságát eleve kizárja, ami különben is sokba kerülne. A számos okból polarizálódó, intoleráns társadalmakban a kölcsönös elfogadáson alapuló, egyenlő méltóság elve a csoportok, a többség-kisebbség között tehát illuzórikus.

A kötet felépítése is a kérdésfeltevéshez és az alkalmazott módszerhez illeszkedik. Az elméleti-fogalmi alapozást követik az országtanulmányok, amelyeket aszerint tagol, hogy mely országokban hoztak létre intézményes nemzeti kisebbségi képviselőket, melyekben pedig csak közvetett, például pártalapon működő reprezentációt. A harmadik érdemi egységben a címben is megjelenő kisebbségi jogi index rendszerét az antidiszkriminációs, a kulturális identitás megőrzését segítő jogosultságok szerint határozza meg, míg a kötetet az összegző tanulmányok zárják. Jó megoldás, hogy a mintegy kétszáz oldalnyi gondolatmenetet nem szakítja meg azzal, hogy milyen kérdőív segítségével gyűjtötte be az adatokat, vagy táblázatokkal, hogy mely országban milyen választási adottságok és adatok jellemzőek – ezeket rendszerezve, mintegy ötven oldalban a kötet függelékében találjuk meg. Némileg aránytalan, hogy a disszertációknál kötelező szakirodalmi áttekintés meglehetősen hosszú, egyáltalán nem összpontosít vagy épít a tizenegy vizsgált ország kortárs szerzőinek terepismeretére, reflexióira – Kis János és Pap András az egyetlen kivétel –, így az átlagos olvasónak kevésbé ad hasznos alapot az országtanulmányokhoz. Azaz a könyvként megjelenés olvasóbarát szerkesztési elvei nem érzékelhetők. Vajon az elméleti ismeretek 75 oldalnyi megcsillogtatásának a vágya volt fontosabb, vagy az összehasonlító felmérés, hogy melyik ország hol/hogy áll?

A vizsgálódás kiindulópontja és az összehasonlítás abban foglалható össze: ha egy országban több nemzetiség, több kultúra van jelen, az a multikulturalizmus legtágabb meghatározásának megfelel, amennyiben ez a politikák és a közintézmények szintjén is megjelenik; kifejezetten multikulturalizmusról beszélünk, ha az állam elismer nemzetiségi csoportokat, és nekik (vagy a csoporthoz tartozó egyéneknek) (külön)jogokat biztosít, olyan politikai képviselői megoldásokat, hogy a nemzeti/etnikai kisebbségek számára hatékonyan tudják képviselni érdekeiket és sajátos, a többségitől eltérő nézőpontjukat; az adott nemzetiségi képviselői megoldás együtt járhat minél több, széles körre kiterjedő antidiszkriminációs intézkedéssel, kulturális jogosultsággal. A tizenegy ország az európai integrációval összefüggésben mind a demokráciára, a jogállamiságra és az emberi jogokra, mind a kisebbségi jogokra vonatkozóan hasonló elvárásokkal szembesült.

Az elemzés részben táblázatokba szorított kategóriák megadása, részben nemzetközi egyezmények és szervezetek (az ENSZ időszakos emberi jogi

egyezményeiről szóló beszámoló, EBESZ, Európa Tanács, EBESZ ODIHR) részére készített országjelentések kivonata/kompilálása. Ezek több évtizedet is fellelelnek a választójogról, a parlamenti mandátumok preferenciális/etnikai pártok révén való megszerzéséről, valamint az ezekkel kapcsolatos nemzetközi fórumok kritikájáról. Hasznos megoldás, hogy az egymáshoz közel álló vagy azonos csoportba sorolt országokat összehasonlító megjegyzésekkel látja el a szerző. Például, míg a romániai rendszer meglehetősen kiterjeszti a képviseleti lehetőségeket, és a gyakorlatban minden nemzetiségnek mandátumot biztosít, addig a magyar rendszer minden nemzetiségnek szósólói lehetőséget biztosít, és csak kivételes esetben, egy, a számarányukat tekintve magasan meghatározott kvóta elérése esetén juttatja őket képviselői mandátumhoz. Ám a lengyelországi és a romániai rendszer abban hasonlít, hogy nem vár el előzetes döntést, mérlegelést a választópolgártól: a választó a szavazás pillanatában döntheti el, hogy a nemzetiségi identitásától független pártok, illetve szervezetek valamelyikére vagy a saját nemzetiségének érdekeit képviselni szándékozó politikai formációra szavaz-e. Ezekkel szemben a magyarországi rendszerben a választónak előzetesen el kell döntenie, hogy nemzetiségi választópolgárként kíván-e szerepelni a névjegyzékben, és amennyiben igen, a választáskor már nem dönthet másként, csak (amennyiben az adott nemzetiség országos önkormányzata listát állított) a saját nemzetiségi listájára (és egyéni képviselőre) szavazhat, pártok között nem választhat. Közös bennük, hogy mindhárom országban sérül a demokratikus verseny elve.

Kissé zavaró, hogy ha szerepel is év/esemény megjelölés egy-egy kritikai megjegyzés, jogintézmény jellemzőjének a leírásánál, még a lábjegyzetből sem lehet megállapítani, pontosan milyen időpontra, jogforrásra vonatkozik az információ, mivel a nemzetközi fórumok is több évvel később tárgyalják meg a jelentést, vagy egy publikáció megjelenése lehet sokkal későbbi a tárgyalt jelenség-nél. A kötet függelékében megadott jogszabályok persze segítenek valamelyest, csak éppen a módosítások időpontja nélkül megmarad az olvasói bizonytalanság. Például: „Észtország és Lettország esetében nemzetiségi parlamenti képviseletéről nem beszélhetünk. Ezekben tehát, Litvániánál még nagyobb mértékben, az állampolgárság-hontalanság problematika mentén is kifejezetten hátráltatva van a nemzetiségek elismerésének és különösen képviseletének kérdése.” Mikor? Vagy Észtországban a nyelvhasználattal kapcsolatban, az EBESZ ODIHR jelentésben javasolják a 2007-es választások alapján, hogy „a szavazók hivatalos információit és a választási bizottság anyagait fordítsák le oroszra azokon a területeken, ahol ezt a nyelvet széles körben beszélik, annak érdekében, hogy minden választópolgár és választási tisztviselő egységesen megértse a választási eljárásokat”. A 2011-es választásokra reflektáló jelentés „továbbra is problémának látja a nyelvtudásból fakadó korlátokat, és erre vonatkozóan ajánlásokat fogalmaz meg”. Míg a 2015-ös választásokkal kapcsolatban a „jelentés pozitív előrelépést lát a nyelvhasználat területén, és kijelenti, hogy az alapvetően már nem jelent nagy akadályt a közéletben

való részvétel tekintetében”. Ebből nem igazán tudjuk meg, hogy a kifogásolt szabályt/gyakorlatot hol kellett javítani, és a korrekciót miként teljesítették. Lehetséges, hogy a kisebbségi jogok érvényesülése helyett a szakértői monitorozás, tanácsadás a nemzetközi nyilvánosság előtti kritika ereje vizsgálható inkább a kötet segítségével?

Innovatív, hogy Kállai egy koordinátarendszerben értékeli a politikai részvételi jogokat és a kulturális jogi lehetőségeket a kisebbségek számára, felhasználva a különböző demokráciaindexeket, az adott országokban működő demokráciák minőségi mutatóját vonva be az elemzésbe. Vagyis egy mérési mechanizmust kínál fel a kisebbségi jogok érvényesülésére, a multikulturalizmus elvét alkalmazva, megválaszolva a kérdést, miszerint a parlamenti képviselőt együtt jár-e más nemzetiségi és kulturális jogokkal, illetve antidiszkriminációs rendelkezésekkel. A Kisebbségi Jogi Indexet azért alkalmazza, mert véleménye szerint szükség van az általa elvégzett kvalitatív értékelés számszerűsítésére, indexben történő elhelyezésére is. Ez teszi lehetővé az összehasonlítást. A Banting és Kymlicka által megalkotott Multikulturális Politikai Indexet (MCP) feltölti az elvégzett adatgyűjtés és elemzés szerinti adatokkal (a képviselőt szubsztantivitását, hatékonyságát, számszerűsítését figyelembe véve), továbbá kiegészíti azt, mivel a különböző képviselői megoldásoknak a kisebbségekkel kapcsolatos érdemi politikákra, a nemzetiségek életére való hatásra az intézményrendszer feltárásával nem lehet biztos következtetéseket levonni. Ezért kellett további szempontokat is bevonni. Így értékelhető, hogy a különböző politikai részvételi lehetőségek együtt járnak-e más, a nemzetiségekkel kapcsolatos politikákkal, olyan jogszabályok elfogadásával és következetes végrehajtásával, melyek a nemzetiségek érdekeit és kulturális jogaik érvényesülését szolgálják, mégpedig úgy, hogy a képviselőt létéhez és annak szubsztantivitásához képest mennyire érvényesülnek a nemzeti és etnikai kisebbségek tagjaira vonatkozó más jogosultságok.

Ennek megfelelően a Kisebbségi Jogi Index 12 elemből épül fel (1. parlamenti képviselőt, 2. és/vagy a képviselőt különböző tanácsadó, egyeztető testületeken keresztül, 3. területi, föderális, kvázi-föderális autonómia, 4. antidiszkriminációs politika, 5. iskolai/lakóhelyi szegregáció, 6. gyűlölet-bűncselekmények elleni fellépés, 7. kettős állampolgárság tolerálása, 8. hivatalos nyelvi státusz, nyelvi jogok biztosítása, országosan vagy regionálisan, 9. állami finanszírozású, kisebbségi nyelvű közoktatás/egyetem, 10. állami finanszírozású média/médiamegjelenés, 11. kulturális autonómia (kulturális intézményalapítás, öngazgatás stb.), 12. a multinacionalizmus/multikulturalizmus alkotmányos vagy törvényi szintű elismerése), és ezeknek a milyenségét is pontosította a szerző, legfeljebb 9 pontot adva egy-egy elemre az adott országban. Ezt tesztelte 2020-ban a kiválasztott országokban, mintegy 400 akadémiai és civil szakértőnek kiküldött kérdőívvel, amire 103 értékelhető válasz érkezett. Ezekből kiderül, hogy nagyrészt igaz: minél magasabb értéket vesz fel egy ország a parlamenti képviselőt tekintve, annál valószínűbb, hogy a többi

jogosultság, a kulturális, illetve antidiszkriminációs jogok tekintetében is magasabb pontszámmal rendelkezik. Ez persze elsősorban a szabályozást értékeli, nem a működést, a nemzetiségi elégedettséget, a társadalmi támogatottságot vagy a napi szintű megkülönböztetés felszámolását. Ezért segédeszközként, különösen a vizuális ábrázolás révén, a minél kevésbé szubjektív értékelésnél jól jöhet. Az államok sorrendje így megokolható, de nem csodaszer az index. A szerző maga érvel, hogy miért nem, hiszen elég sokféle korlátja van vizsgálódásának. Így a 2018–2020-as év jogállami, a szabadságjogokra és a demokráciára vonatkozó indexekkel próbálja korrigálni az egyes országok teljesítménymutatóját. Mindezek révén kiderül, hogy térségünk államaiban gyengék az ezen index szerinti eredmények. Ugyanis az országos/általános demokrácia- és alapjogvédelem jó szintje vezethet el a kisebbségi különjogokhoz, a kisebbségek képviselőjéhez és kulturális autonómiájához. Tehát „a jogállamiság nagymértékű csorbulása minden bizonnyal megkérdőjelezi az egyébként létező kisebbségi jogok érvényesülését is. [...] negatívan hat a vizsgált képviselői intézményekre, hiszen a kormányzó hatalom ilyen helyzetekben a parlamentet éppen a demokratikus működés látszatának fenntartására használja. Így féltő, hogy valódi érdekképviselőről vagy a sajátos nézőpontok megjelenítéséről nem, csak a képviselő kiüresedéséről beszélhetünk.” (232.)

M. Balázs Ágnes alapos, érdekes könyve a Parlamenti kötetek sorozatban jelent meg, ha jól számoltam, annak 8. kiadványa. A Nemzeti Közszerződési Egyetem tanársegédje 2021-ben megvédett disszertációját kisebb bővítéssel tette közzé, de ezt megelőzte tucatnyi írása a kutatás témakörében, magyarul és angolul is, hiszen közreműködött számos politikatudományi kutatásban.

A kötet kilenc nagyobb egységből áll, amelyekből kiviláglik a plurális választójog fogalmának sokszínűsége, annak szakirodalmi és jogtörténeti alapozását követően. Nagy teret szentel a szerző a választójog egyenlőségének, ide értve a hazai lakcímmel nem rendelkezők eltérő választójogát vagy éppen a nem kellően műveltek és érényesek szavazatainak súlytalanítását célzó szabályok (az érdeemesek és tanultak uralma, az episztokrácia nevében) bemutatásának, valamint az Alkotmánybíróság rugalmas alapjogértelmezésének is. De felbukkan az egyik fejezetben a generációk közötti összhangot elősegítő igazságosság elve, és elemzi, ezt valóban elősegítené-e, ha a gyermeket nevelő szülőknek többes választójogot adnának. Ezen 200 oldal után kapja az olvasó a jutalomfalatot: a hazai kisebbségek parlamenti képviselőjét, vagy szelídebben, az országgyűlési munkában való részvételükre vonatkozó rendszer 70 oldalnyi vizsgálatának eredményét. Ez a kötetnek az a része, amelyben nemcsak a jogszabályok, hanem a parlamenti praxis alapján is megvizsgálta a szerző az eseményeket, és abban felhasználta a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete közpolitikai adatbázisát. Így képet kapunk a nemzetiségekre vonatkozó költségvetési források alakulásáról az elmúlt 30 évben, a nemzetiségi szöszölők és napirendek, felszólalások számáról, jelentőségük szerint. Mindezek alapján jut arra a következtetésre, hogy „bár a nemzetiségek

parlamentari képviselöte biztosított, két nemzetiség (a roma és a német) kivételével, mindegyik nemzetiségnek csekély az esélye arra, hogy elérje a kedvezményes kvótát, és egy teljes jogú képviselöt juttasson a parlamentbe. A szöszölök azonban jóval kevesebb hatáskörrel rendelkeznek, mint a képviselök” (265.), ám néhány eredményt azért fel tudtak mutatni.

A könyv végén majdnem hatvan oldalt tesz ki a felhasznált irodalmi, jog- és adatforrások listája, ami önmagában is jelzi, hogy a szerző több éves kutató munkája eredményét osztja meg az olvasókkal, a 2013 óta a kisebbségi jogi témakör egy-egy aspektusát feldolgozó publikációira alapozva.

Jelentös érdeme a munkának, hogy a hazai adatok és szakirodalom részletekbe menö elemzése alapján igen sok konkrét változtatást javasol, amivel az alapjogok kiüresítése megakadályozható lenne. Például az Alkotmánybíróság sorakoztassa fel érveit amellet, hogy miért tartható fenn az alkotmánybírósági határozatok kontinuitása, azaz miért nem jelent lényegi változást a választójog teljessége, ha azt magyarországi lakóhelyhez kötheti a törvényhozás, és miért kellene a plurális választójog tilalmát külön-külön megvizsgálni az egyéni választókerületek és az országos listák kapcsán. Ugyanis az Alaptörvény nagyban eltérö szabályozást ad a választójogra vonatkozóan az Alkotmányhoz képest. Noha a nemzetiségek nem rendelkeznek szó szerint plurális választójoggal, a választójog egyenlőségét érintően igazából az követel választ, hogy miként lehet bizonyos csoportoknak jelentösebb beleszólást biztosítani a közhatalom gyakorlásába, módosítva a hagyományos (pártalapú) népképviselöti elvet. Ha az elismert nemzetiséghez tartozó választópolgár hiába dönthet úgy, hogy pártlista helyett saját nemzetisége országos önkormányzati listájára szavaz, a teljes jogú, preferenciális nemzetiségi képviselöi mandátum elnyeréséhez, a kvótahoz, a létszámarányok miatt 11 nemzetiségnek nincs semmi esélye, és a bejuttatható szöszölö inkább javaslattevönek, mint képviselönek tekinthetö. Tudomásul kell tehát venni, hogy a kisebbségek parlamenti képviselöte nem a népszuverenitáson alapuló általános hatalomgyakorlás, hanem a nemzetiségek speciális reprezentációja. A választójogi jogegyenlőség és az egyenlö mandátum elve okán is tovább kellene fejleszteni a nemzetiségek parlamenti képviselöti szabályait, különbséget téve esetleg az érintett nemzetiség lélekszáma szerint a megoldásokban (például lehetővé tenni a nemzetiségi önkormányzatok közös listaállítást), valamint indokolt lenne a nemzetiségi választók regisztrációjának az eltörlése, a pártlisták és a nemzetiségi listák azonos szavázó-lapon való szerepeltetése. Vajon megfogadják-e?

Az Alaptörvény B) cikke szerint „a közhatalom forrása a nép”, amely hatalmát választott képviselöi útján, kivételesen pedig közvetlenül gyakorolja. De az Alaptörvény mégis kisajátította ezt a hatalmat a magyaroknak, nem pedig a magyar állampolgároknak vagy az itt élö lakosságnak. Ugyanis, a preambulum szerint, „mi, a magyar nemzet tagjai” nyilvánítjuk ki az Alaptörvényben, hogy „felelösségünk van minden magyarért”, „büszkék vagyunk a magyar emberek nagyszerü szellemi

alkotásaira” , továbbá vállaljuk „örökségünk, egyedülálló nyelvünk és a magyar kultúra ápolását”, megóvását, hiszen „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövettség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között”. Ehhez szervesen aligha illeszkedik annak kinyilvánítása, hogy „a velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők”, és vállaljuk, hogy ápolni fogjuk „a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját” – amennyiben az M. Balázs Ágnes által javasolt szabályozási változások sokáig késlekednek. És persze a Kisebbségi Jogi Index eredményei, a multinacionalista közeg átalakítása nélkül sem fognak javulni. Haszonnal forgathatja tehát mindenki ezt a két kötetet, aki a változatlanságba, avagy néhány alapjog kiüresedésébe nem akar belenyugodni.

KOVÁCS GÁBOR*

Totalitarizmus, civilizáció, kereszténység

Leszek Kolakowski: *A civilizáció a vádlottak padján. Korrekt nézeteim mindenről*. Budapest: Rubicon Intézet, 2023. 442 oldal

A könyvben összegyűjtött esszék – közülük nem egy eredetileg előadás formájában, előszóban hangzott el –, illetve az ezeket kiegészítő két interjú Kolakowski filozófiai-világnézeti Odüsszeiának eredményeként kialakuló világnézet körvonalait rajzolják ki. Az írások tematikája, hangvétele és absztrakciós szintje nagyon különböző: a skála a filozófiai ismeretelmélettől és a természetjogtól a konkrét politikai kérdéseket tárgyaló szövegekig terjed. Vaskos kötet, fáradságos vállalkozás végigolvasni, de megéri.

A megélt totalitarizmus mint alapvető létélmény. Miért esábul el oly sok értelmiségi? Mi is volt ez az egész? Hogyan illeszkedik ez bele a modern civilizáció élettörténetébe? Hogyan értelmezhető a marxizmus filozófiai perspektívából? Szükségszerű volt-e az, hogy a marxi filozófiából kinövő kommunizmus végül a sztálinista totalitarizmusba torkollott? Hogyan kell azt érteni, hogy a modern Európának keresztény gyökerei vannak? Hogyan boldogul a kereszténység ebben a modern világban? Ezek a kérdések adják az írások gondolati keretét. A válaszok egy sajtósárgos világnézetet rajzolnak ki. Lengyel értelmezője egy interjúban a marxizmussal szakító Kolakowski világnézeti-filozófiai álláspontját liberálkonzervatívnak mondja.¹ Ám ehhez hozzá kell még tennünk – egy határozottan antimarxista – szocializmust is. Ezt bizonyítja egy 1978-as – a kötetben nem szereplő –, a *Hogyan legyünk konzervatív-liberális szocialisták* – Krédó c. rövid írása.² Ebben sorra veszi a három politikai filozófiai irányzatnak azokat az elemeit, amelyek számára egyaránt fontosak. A konzervatív eszmekörből azt a meglátást tartja alapvetőnek, miszerint tudatában kell lennünk annak, hogy mindenféle újításnak meg kell fizetni az árát. Következésképpen óvakodni kell a társadalom életének átgondolatlan, radikális felforgatásától. A rossz ugyanis – ez az itt tárgyalt kötet írásának is központi gondolata –, nem csupán társadalmi intézmények következménye, hanem az

* A szerző eszmetörténész, a Hun-Ren BTK Filozófiai Intézetének főmunkatársa. E-mail: gbrkvc3@gmail.com

¹ *Leszek Kolakowski's political path*, Eurozine, 23, April, 2018, <https://www.eurozine.com/leszek-kolakowskis-political-path/> (Utolsó letöltés: 2024. január 14.

² Kolakowski: *Modernity on Endless Trial*. Chicago: The University of Chicago Press, 1990.

emberi természet kiirthatatlan alkotóeleme. A hagyományra az emberi közösségek orientációs képességének megőrzéséhez van szükség. Magáénak vallja azt a liberális nézetet, hogy az állam feladata a biztonságot nyújtó jogi intézményrendszer fenntartása: a túltengő állam veszélyes a szabadságra nézve. A verseny bizonyos formái szükségesek, a tökéletes egyenlőségre való intézményes törekvés nagyon veszélyes: megvalósulása a szabadság megsemmisítését, a rabszolgák egyenlőségét eredményezi. Emellé az elv mellé azonban nézete szerint oda kell tenni azt a szocialista gondolatot is, mely szerint a pusztán profitelvre épülő gazdaság nem kevésbé pusztító hatású a társadalom számára, mint az, amelyikből ez teljesen hiányzik; törekedni kell a társadalmi igazságtalanságok enyhítésére.

Kétségkívül nevezhetjük ezt eklekticizmusnak – ám Kolakowski tudatosan vállalja ezt a pozíciót. A magyar olvasó számára kínálja magát a párhuzam Bibó István hatvanas-hetvenes években született írásaival. Annál is inkább, mert mindkettőjük esetében a kereszténység az a referenciális keret, amelyben a konzervatív, a liberális és az antimarxista szocializmus egyaránt helyet kap. Hogy ez mennyire így van, arról meggyőződhetünk, ha elolvassuk Bibónak a műfajilag nehezen besorolható, egy alternatív történelmet kibontó meglehetősen vázlatát, az 1968-as *Uchroniát*. Ebben egy olyan Európa jelenik meg, amelyben a kereszténység nem kerül szembe a felvilágosodással, hanem magába olvasztja a liberális és szocialista eszmekört. De ugyanez az alapgondolata az 1971-es nagy összefoglaló Bibó-esszének, *Az európai társadalomfejlődés értelmének*: a liberalizmus és a szocializmus itt is a keresztény világtérből nő ki.

Ám Kolakowski intellektuális pályáíve – amelyről a kötet különböző korszakokból származó szövegei jó áttekintést adnak – nagyon különbözik a Bibóétól. Kolakowski kommunista gondolkodóként kezdi pályafutását. Antiklerikális, baloldali családból jön, s a fiatal egyetemistát az 1950-es évek elején még azok között a hallgatók között találjuk, akik levélben bírálják filozófiaprofesszorukat, Władysław Tatarakiewiczet, mert a szemináriumain megengedi nem marxista szempontok fölvetését. Aztán filozófusként 1956-ban már revizionista nézőpontból kritizálja a Párt hivatalos doktrínáját egy októberben – a magyar forradalomra döntő befolyást gyakorló lengyel krízis napjaiban – publikált írásában, amelynek témája az értelmiségiek és a kommunista mozgalom viszonya. Egy év múlva egy újabb írásának a tárgya az akkori marxizmus elavult mivolta, míg egy másikban a baloldal fogalmát elemzi. Utóbbi aztán Gomulka személyesen is elítéli a párt központi bizottságának ülésén. A következő években revizionista írások sora következik, mígnem az újabb, 1968-as válság idején, egy rendeletben – más professzortársaihoz, közöttük a később ugyancsak világhírűvé váló Zygmunt Bauman szociológushoz hasonlóan – eltiltják az egyetemi oktatástól. A tudományos életből való kiszorítás vége az emigráció még ugyanebben az évben. A magyar olvasóban ezen a ponton ismét csak fölmerülnek a magyar párhuzamok. Lukács György tanítványi körének, a Budapesti Iskola tagjainak korabeli pályáíve nagyon hasonló. Ott

is egyfajta revizionizmus a hivatalos doktrínától való elhatárolódás első lépése – a jelszó a marxizmus reneszánsza, avagy vissza Marxhoz –, 1968 ott is fordulópontra: a prágai bevonulást elítélő korčulai nyilatkozatnak Heller Ágnesék általi aláírása után itt is represszió éri őket, 1973-ban – a gazdasági reform befagyasztásának évében – a hivatalos tudományosságból való kitiltás itt is bekövetkezik; s a végpont itt is az emigráció. Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György 1978-ban elhagyják az országot. A történet lényeges eleme, hogy Kolakowskinak személyes kapcsolata is volt a Budapesti Iskolával: Heller Ágnessel mindvégig – a lengyel filozófus 2009-es haláláig – baráti viszonyban voltak.

Kolakowski érdeklődése – ez a kötet írásaiból is egyértelműen kiderül – igen korán a vallási problematika felé fordult. Ez már revizionista marxista korszakában megtörténik. Az 1965-ös *Jézus Krisztus. Próféta és reformer* (65–80) címet viselő írásnak – mely a válogatás időben legkorábbi szövege – ez a témája. A kereszténység itt Európa kulturális szöttevényének alapszínékeként jelenik meg. Jézus személyisége olyan archetípus, amelyben érzékletes-szemléletes módon elevenednek meg az európai civilizáció alaprétegét jelentő értékek. Ez megint csak Bibóra emlékeztet, aki a kereszténység lényegét – Mannheim Károly vonatkozó nézeteit átvéve – nem az absztrakt dogmákban, hanem élő, eleven személyek által megelevenített ’példázatos tapasztalatokban’ látta. A társadalomban jelenlevő erőszakmennyiség csökkentése – Kolakowski megfogalmazásában az „erőszak emberi kapcsolatokból való kiküszöbölésének reménye” (73.) – mint a keresztény morál legfőbb regulatív elve ugyancsak közös pont kettejük nézeteiben.

A kommunizmustól való eltávolodás, majd elszakadás folyamatában Kolakowskinál alapvető szerepet játszik az a meglátás – amely vasos köteteket eredményező vallástörténeti-vallásfilozófiai kutatásainak az eredménye –, hogy a marxizmus valójában a modernitás 20. századi történetében megjelenő pszeudovallás, avagy másként fogalmazva politikai vallás. A gondolat persze egyáltalán nem új, hiszen Bertrand Russeltől Jászi Oszkárig és Erich Voegelenig nagyon sok mindenkinél felbukkan. Kolakowskinál ez modernitás- és felvilágosodásértelmezésének kontextusába illeszkedik bele. Kulcsfogalom az utópia, amelyet a modernitás egyik legveszélyesebb szellemi produktumának, mélyen antikeresztény konstrukciónak lát. Ezért fontos számára az a kérdés, hogy lehetséges-e keresztény utópia? (29–36.) Erre kategorikus nemmel válaszol. Miért?

Álláspontját a kereszténységre alapozott filozófiai antropológiája magyarázza. Gondolatmeneteinek visszatérő eleme az idős Szent Ágoston pesszimista antropológiai álláspontja az emberi természetet örökletes módon megromtó eredendő bűnről. A rossz forrása távolról sem kizárólag a társadalmi intézményekben keresendő – ahogyan azt a Rousseau-féle koncepció és az ő nyomán a felvilágosodás állítja –, hanem a rossz az emberi természet integráns része, az emberi cselekedetek egyik – bár természetesen nem az egyetlen – mozgatórugója. Emiatt nem lehetséges tökéletes társadalom, ami az utópiák célkitűzése. A keresztény utópia fogalma

önellentmondás: a kereszténység alapvető tanításának mond ellent. Ám Kolakowski tovább megy ennél. Írásainak vissza-visszatérő motívuma az az erősen manicheista ízü tétele, hogy az ördög bizony több a rossz allegóriájánál: Istenhez hasonlóan jelen van a történelemben.

Ha ezen a ponton megállnánk, akkor Kolakowskit besorolhatnánk az ókonzervatív filozófusok közé. Ám ez így nem állná meg a helyét. Filozófiájának lényegi eleme – ami Bibó István szinoptikus, egymásnak ellentmondó álláspontokat együttlátó módszerére emlékeztet – az egymást opponáló nézetekre épülő, ambivalenciákra alapozott történetfilozófiai koncepció. Ez leginkább a felvilágosodásértelmezésében – ami teóriájának az alapja – érhető tetten.

A felvilágosodás folyamatának végeredménye egyfelől a relativizmus, az alapvető gnoszeológiai és morális orientációs pontok elvesztése. Ennek oka a természetjog hitelvesztése. Az értékeket immáron nem lehet sem egy személyes Istenben, sem pedig egy személytelen természetben megalapozni. A metafizikai bizonyosságon alapuló igazságfogalmat a modernitásban a konszenzuson alapuló pragmatikus és szükségképpen relativista koncepció váltotta fel. A kötet címadó tanulmánya, *A civilizáció a vádlottak padján* (144–153) a modernitás problematikáját veszi szemügyre a vallás, a hagyomány és a racionalitás viszonyának szemszögéből. Egy pillanatra érdemes megállni a címnél. A szöveg eredetileg 1985-ben előadásként hangzott el *Modernity on endless trial* címmel, ugyanebben az évben jelent meg lengyelül, aztán folyóiratban angolul, majd 1990-ben az ugyanilyen című angol nyelvű kötet részeként, illetve egy ugyancsak 1990-es lengyel tanulmánykötetben. A lengyel változat címe: *Cywilizacja na ławie oskarżonych*, ami magyarul valóban annyit tesz: *A civilizáció a vádlottak padján*. Az eredeti angol cím – *Modernity on endless trial* – fordítása magyar nyelven valami ilyesmi lenne: *A befejezetlen perbe fogott modernitás*. Vagy talán még jobb lenne a következő változat: *A modernitás vég nélküli pere*. Itt nem filológiai szörszálhasogatásról van szó, hanem egy nagyon lényeges tartalmi, Kolakowski filozófiai attitűdjét alapvetően meghatározó kérdésről. Egyrészt itt nem általában a civilizációról, hanem sajátlagosan a *modern civilizációról* van szó. Másrészt a vádlottak padján ülő civilizáció képe valamiféle történetfilozófiai prejudikációt sugall: azért ül ott, mert el fogják ítélni. Ezzel szemben az angol címváltozat egy vég nélküli, soha be nem fejeződő per képét idézi fel: pro és kontra érvek állnak egymással szemben, nem lehetséges elfogulatlan ítéletet hozni az ügyben.

Kétségtelen, hogy a szóban forgó tanulmány – önmagában olvasva – a bűnösség felé látszik elmozdítani az ítékezés mérlegének nyelvét. Nehéz pontosan megmondani, mikortól is datáljuk a modernitás kezdetét – fejtegeti itt Kolakowski. A központi kérdés: a vallás és a hagyomány sorsa a modern világban. Másutt kifejtett koncepciója szerint a vallás problémája abból adódik, hogy rossz stratégiát alkalmazott a modernitás fő ágense, a felvilágosodás által életre hívott szcientizmus ellen – amit ideológiaként definiál és konzekvensen megkülönböztet magától

a tudománytól. A tudományosság kritériumait próbálták meg érvényesíteni a valóságban – ennek iskolapéldája Kolakowskinál Rudolf Bultmann demitologizációs elmélete –, olyan terepen akarták felvenni a versenyt ellenféllel, amelyen szükségképpen vereségre voltak ítélve: a vallás a tudományos igazság aurájával próbálta meg felruházni magát. Márpedig a vallásos hit nem a tudományos verifikálhatóság kritériumai alapján megítélhető kijelentések gyűjteménye.

A modernitás folyamata visszafordíthatatlan, bémennyire is kapálózik ez ellen a romantikus kultúrkritika. Ez a kritika olyan antitest vagy önkorrekcións mechanizmus, amelyet a modernség a saját bajai ellenében termel ki. A gond az – mondja Kolakowski organikus metaforát használva –, hogy amiként az élő szervezet belehalhat a betegség által kiváltott védekezési mechanizmusokba, úgy egy civilizáció is elpusztulhat ezek következtében, mielőtt egyensúlyát visszanyerné. (151.) És hát a modernség irodalmi és filozófiai kritikája képtelennek bizonyult a változások sebességének – ami a modern ember rossz közérzetének, a Freud által megénekelte *Unbehagen*nek a legfőbb oka – a lassítására. A modernség legveszélyesebb aspektusa egyébiránt a tabuk ledöntése. A bajt tetézi, hogy létezik itt valamiféle dominóeffektus. Hiába próbáljuk meg a rossz tabukat elkülöníteni a jóktól: egyik dominó felborítása magával rántja a többi. Marad hát a csupasz racionalitás – a baj az, hogy a totalitarizmus a racionalitás, az állami-hatalmi racionalitás diadala – jut el a pesszimizista konklúzióig az írás végén Kolakowski. Konzervatív hang ez, nem vitás.

Ám ez csak a dolog egyik fele. Ha az előbbi szöveghez hozzáolvassuk *A politika és az ördög* című 1987-es írást (231–246.), akkor jóval árnyaltabbá válik a kép. A gondolatmenet a fentebb már említett – a Kolakowskira jellemző ironikus hangvételben elővezetett – manicheista történetfilozófiai keretben zajlik. A modernitás története Isten és Ördög küzdelmének egymást követő meneteinek keretében zajlik. Amikor egyik fél valamelyik menetben hátrányba kerül, ellenfele a következő menetben valami újjal áll elő. Kolakowski az antikeresztény manicheizmust a teodicea eszközével aztán rögtön zárójelbe is teszi, azzal a kijelentéssel, hogy itt azért végeredményben nem két egyenlő erejű ellenfélről van szó, merthogy az ördög isten majma, aki „gyakran sikerrel próbálja meg rosszá alakítani a jót, de Isten nem tétlenkedik, és tudja, hogyan járjon túl ellensége eszén, saját szándékai eszközévé téve a rosszat, a pusztulást és a rombolást.” (235.) Ez a következő módon megy végbe. A modernitás kezdete a különböző létszférák autonómmá válása a tudománytól a politikáig. Egyfajta bünbeesés ez, de – az első emberpár bünbeeséséhez hasonlóan, ami nélkül nem jött volna el Jézus Krisztus, tehát nem történt volna meg a megváltás sem – egyfajta *felix culpa*, vagyis boldog bűn, aminek jó következményei voltak.

Kolakowskit itt mindenekelőtt a politikai következmények érdeklik. A politikai hatalom önjáróvá válásának nem orvossága a teokrácia – nézete szerint a kereszténység még hatalma teljében, a középkorban sem volt igazán teokratikusnak mondható; ezt bizonyítja a világi és spirituális hatalom kettősségét kimondó két

kard koncepciója. A teokrácia alapvetően keresztényellenes utópia, mert az esetlegességet, a kockázatot és a szabadságot – vagyis az emberi állapotot konstituáló tényezőket – akarja eltörölni. Következtetése: „El kell fogadni a politika viszonylagos autonómiáját, mint az emberi tökéletlenség egyik összetevőjét, ha ezt megpróbálnánk erőszakkal eltörölni, sokkal nagyobb bajt hoznánk magunkra.” (240.) A totalitarizmus pontosan ezt teszi.

A felvilágosodás Isten hasznos ellensége, mert a politikát függetlenítette a valástól. Ellenséggé egyébként az ördög munkálkodása tette, aki elérte, hogy kereszténységellenes formát öltjön. (Megint csak nem tudom megállni, hogy ne utaljak itt Bibó nagyon is hasonló véleményére a felvilágosodás keresztény gyökereiről: lásd *Uchronia!*) A konszenzuson alapuló liberális politika – feltéve, hogy tisztában van a saját korlátaival – az emberi szabadság játékerét biztosítja a modernitásban. De a mérközés újabb menetében az ördög stratégiát vált: a többségi elv túlhajtásával ismét csak behozza a történelemben az igazságra alapozott politikát: megjelenik a totalitarizmus, a teokráciának a 20. századi ideológiai vallásokra alapozott modern válfaja.

Kolakowskinak – aki egykori kommunistaként belülről élte át ennek az új politikai formának a kiépülését – központi kérdése, hogy ami történt, az vajon elfajzása vagy meghamisítása volt-e a marxi filozófiának, vagy pedig szükségszerű következménye. Bele volt-e kódolva a végkifejlet az eredeti Marx-féle koncepcióba? Írások sora foglalkozik a kötetben ezzel a kérdéssel. Már nagyon korán – *Az emberi önazonosság mítosza* című 1973-as írásában (299–315) – arra a következtetésre jut, magának a marxi teóriának is vannak olyan elemei, amelyek lehetővé teszik szótériológiai, vagyis megváltástani mítosszá történő átértelmezését. Az emberi létezés civil és a politikai, személyes és kollektív szférája közötti közvetítés felszámolásának és a két szféra összeolvasztásának, az integrális ember megteremtésének utópisztikus vágya a gyakorlatba való átültetés során politikai zsarnokságba torkollik. Marx azt mondja, hogy a kommunizmusban a dolgok igazgatása váltja fel az emberek fölötti politikai kontrollt. Eltekintve attól, hogy egyáltalán nem világos, hogy ez a két dolog miképpen választható szét – érvel Kolakowski –, a dolgok, vagyis a gazdaság dolgainak tervezése és igazgatása háromféle módon lehetséges: 1. anyagi ösztönzéssel; 2. erkölcsi motivációval, és 3. fizikai kényszerrel. Az anyagi ösztönzéshez szabad piac kell, ennek híján marad a másik kettő, ami a kommunista utópia eddig megvalósult formáiban leginkább kényszermunka-kötelezettséget jelentett. A rendszer eróziója következtében aztán a felpuhult diktatúra kénytelen az anyagi ösztönzéshez nyúlni, piaci elemeket építeni be a parancsgazdaságba.

Végül is Kolakowski arra a következtetésre jut – *A sztálinizmus marxista gyökerei* c. 1984-es írásban (394–410) –, hogy a sztálini típusú totalitarizmus a marxizmusnak nem az egyetlen lehetséges, ám legitím interpretációja. Nem új felismerés ez – mondja –, az anarchizmus már régtől fogva figyelmeztetett arra, hogy az elitista pártnak mint a munkásosztály megtestesült osztálytudatának koncepciója politikai zsarnoksághoz vezet:

„ (...) a marxista párt az igazság egyetlen hordozója, ugyanakkor teljesen független a munkások empirikus (definíciójából adódóan burzsoá) tudatától (...) tényleg jobban tudja a párt, mint a társadalom, hogy milyenek e társadalom igazi (az empirikustól eltérő) törekvései, szükségletei és gondolatai. Amikor a párt szelleme már testet ölt az egyetlen vezérben, elérve ezzel az egység legmagasabb rendű kifejezését, eljutunk a végső egyenlethez: igazság = proletártudat = marxizmus = a párt ideológiája = a pártvezetők eszméi = a vezér döntései. Abban az állításban kulminál a proletariátusnak kiváltságokat adó elmélet, hogy Sztálin elvtárs sohasem tévedett. És nincsen semmi nem marxista ebben az egyenletben.” (406.)

Nem lehet különösebben csodálkozni azon, hogy a nyugati újbaloldal az emigráns Kolakowskit – aki egyébként visszatérő módon hangsúlyozza, hogy a baloldali hagyomány a legkevésbé sem szűkíthető le a marxizmusra – a baloldal renegetájának, áruelőjének tekintette. A neves angol marxista történésznek, Edward Palmernek a vádjaira adott ironikus hangvételű 1974-es válaszában – az iróniát már a cím is sejteti: *Korrekt nézeteim – mindenről* (414–434.) – maga sem tagadja, hogy meglehetősen lesújtó véleménnyel van a kortárs nyugati újbaloldalról. Ez az írás zárja a kötetet. Ezzel kapcsolatban idekívánczol egy kritikai megjegyzés: talán szerencsésebb lett volna a válogatás végére az 1993-as, *A kommunizmus szétesése mint filozófiai esemény* c. szöveget (384–393.) tenni. Kolakowski ebben ugyanis a totalitárius kísérlet kudarcát filozófiai perspektívából, modernitás- és felvilágosodáskonceptiójának kontextusában veszi szemügyre. Mintha itt maga is közel jutna ahhoz a kulturkritikai pesszimizmushoz, amelytől korábbi írásaiban még igyekezett távolságot tartani.

HORVÁTH SZ. FERENC*

Kisebbségek madártávlatból

A Magyar Kisebbségek 100 éve. A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok osztályának 2022. szeptember 22–23-ai konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata. Öszeállította Romsics Ignác, szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kölozsvár: *Korunk–Komp-Press*, 2023. 320 oldal

2022 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémia a trianoni szerződés 100. évfordulóját némileg lekésve ugyan, de kétnapos konferenciát szervezett *A magyar kisebbségek 100 éve* címmel. Beköszöntőjében Freund Tamás, az MTA elnöke Kós Károlyt idézve vezette be a hallgatókat a konferencia témájába, rámutatva a trianoni szerződéssel létrejött kisebbségi kérdés bonyolultságára. A 2023 elején megjelent konferenciakötet hátoldalára került ajánló szöveg szerint az olvasó a könyvből megismerheti „az egyes régiók – Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Délvidék – magyarságának 1920 és 2020 közötti demográfiai, társadalmi, jogi, politikai és kulturális szempontú“ történetét. Ezen ajánlással a szerkesztők kötetüket a 2008-ban megjelent *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* című, átfogó igényű, monumentális és mind a mai napig felül nem múlt kisebbségtörténetírás hagyományában, nyomdokában szeretnék elhelyezni.¹ Összesen huszonkilenc szerző (négy nő és huszonöt férfi) tanulmányából áll össze a könyv anyaga.

E kötet magvának azt a négy részt tekinthetjük, amelyben a fent említett négy régió magyar kisebbségének a története kerül bemutatásra. A négy rész kronologikusan a két világháború közti időszakot (1920–1938), a II. világháború idejét (1938–1947), az államszocializmus időszakát (1947/47–1989) és a rendszerváltás óta eltelt évtizedeket (1990–2020) tekinti át. E négy rész különlegessége, hogy mindegyikük elején egy-egy neves szerző (Szarka László, Romsics Ignác, Földes György, Bárdi Nándor) bevezető tanulmánya áll. Megelőzi ezeket egy általános, elméleti igényű fejezet *Hosszú távú tendenciák: Demográfiai, gazdaság, társadalom, asszimiláció* címmel. Az utolsó részt a kisebbségkutatás metahistóriája képezi *Eredmények, teendők, kutatási irányok* címmel. A tanulmánykötet zárszavát

* Horváth Sz. Ferenc, történész, középiskolai tanár, Rüsselsheim am Main (Németország). E-mail: franzhorvath@web.de

¹ Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (Szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2008.

Ablonczy Balázs jegyzi, aki tanulmányában az elhangzott előadások hatása alatt egyfajta számvetést készített el.

A tanulmányok sorát Kocsis Károly alapos, térképekben és táblázatokban bővelkedő szövege nyitja meg, amelyben a szerző a Kárpát-medence etnikai és nemzeti viszonyainak 1880–2000 közötti változását mutatja be. Egy szerzőhármás, Demeter Gábor, Péntes János és Papp István azt vizsgálja, miként változtak a Duna-medencében a területi egyenlőtlenségek az utolsó száz évben. A hét, egyébként gyenge technikai minőségű térképet és több táblázatot tartalmazó összefoglaló jellegű vizsgálódásuk több tekintetben elemzi a Felvidék, Erdély és a többi régió fejlettségi szintjét, kimutatva némelyikük esetében a jelenlegi visszamaradás történelmi gyökereit. Tátrai Patrik Szlovákia, Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság területén vizsgálja a demográfiai jellemzők és a társadalmi-gazdasági státusz (urbanizáltság, településszerkezet stb.) változásait 1910 és 2011 között. A népszámlálási adatokból kiindulva sikerül kimutatnia, hogy a társadalmi pozíciók és etnikai rétegződési rendszerek a hatalmi viszonyok függvényei, vagyis ezek mindig is a titulás állammegjelenés tagjait hozzák előnyös helyzetbe. A kötet első részének utolsó tanulmányát Csernicskó István jegyzi, aki a magyar nyelv státuszának 20. századi változását elemzi, s hogy témája jelentőségét kiemelje, azzal zárásnék a több év-tizedes orosz–ukrán konfliktus kontextusában az orosz nyelv (diszkriminálásának) szerepére utal.

A második részt Szarka László bevezetője nyitja meg. Szarka a két világháború közötti időszakot tekinti át, nemzeti államokra, a nemzetállami szerkezetek életképességére és ezen államok kisebbségpolitikájára fókuszálva. Ezután Simon Attila a szlovákiai magyar társadalom változásait, Szakál Imre a kárpátaljai magyarok, K. Lengyel Zsolt az erdélyi, míg Dévavári Zoltán a vajdasági magyarok két világháború történetét, politikálásuk és eszmetörténetük fejlődését tekinti át. Mindegyiket bemutatni túlmenne mind a recenzens kompetenciáján, mind a recenzio terjedelmén. Csúpán K. Lengyel Zsolt tanulmányából kiindulva emelnénk ki azt, mennyire meggyőzően ágyazza be a erdélyi magyar kisebbség történetét az ország fejlődésébe, köti össze a nemzetközi fejleményekkel és veszi figyelembe a kisebbség belső rétegzését, ellentéteit és ideológiai vitáit (noha a kisebbség baloldala is megért volna pár sort). Szakál Imre rövidre szabott összefoglalásában az tűnt fel, hogy a szerző megpróbál a kötetben gyakran domináló politikátörténeten átlépni, és mind a hétköznapi interestikus együttélésre, mind a kulturális és a sportéletre utal.

A tanulmánykötet harmadik része Romsics Ignác, a konferencia szervezőjének áttekintésével kezdődik, aki *Trianon revíziója és megisméltődése, 1938–1947* címmel foglalja össze röviden mindazt, amit Magyarország revíziós sikereiről, a nagyhatalmak háború alatti béketerveiről és a párizsi békeszerződésről illik tudni. A négy régió magyar közösségeiről Szeghy-Gayer Veronika, Brenzovics László, L. Balogh Béni és A. Sajti Enikő közöl egy-egy tanulmányt. Ezek közül L. Balogh Béni előadása az észak-erdélyi és a Dél-Erdélyben rekedt magyarokkal

foglalkozik. Szerzőnk azt emeli ki, mennyire ellentétes élményvilágban volt része a két régió magyar közösségének, és míg a Magyarországhoz visszakerültek megerősödtek optimizmusukban és önbizalmukban, addig a Romániánál maradt magyarok az „általános reményvesztettség állapotában“ maradtak. Ehhez ugyanakkor az is hozzájárult, hogy státusuk a német kisebbséggel szemben leértékelődött, és rengeteg megaláztatáson mentek keresztül.

A szocialista időszakot tárgyaló blokkot Földes György tanulmánya vezeti be *Magyarország és a határon túli magyarság 1948-1989* címmel. A Politikatörténeti Intézet volt igazgatója nemrég megjelent monográfiájára építve² a nemzetközi politikát éppúgy figyelembe veszi, mint a magyar külpolitika ideológiai alapjait vagy a szomszéd országok rendszerét és arculatát. A budapesti külpolitikának a határon túli magyarokkal szembeni viszonyulását kronologikusan tekinti át. Nézete szerint e külpolitika ugyan kritikával illelhető, ám a kisebbségi közösségek helyzetének romlásáért nem tehető felelőssé, és noha bizonyára nem tett meg mindent, de azért az évtizedek során sok eszközt és módszert kipróbált. Sikerre ezek nem vezettek. A szocialista blokkban Popély Árpád vázolja a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetét, Molnár D. Erzsébet foglalkozik a kárpátaljai magyarok életvilágával, míg Novák Csaba Zoltán a romániai magyarok negyven évét mutatja be. A délvidéki magyarok háború utáni és háború előtti életfeltételeit Vukman Péter vizsgálja. Molnár D. Erzsébet áttekintésében kiemeli Kárpátalja geopolitikai jelentőségét, a régió társadalom- és gazdaságpolitikáját, kitekint az ottani magyarok polgárjogi mozgalmára és a magyar-magyar kapcsolatokra. Összegzésében utal arra, hogy a magyar kisebbség lényegileg kettős diszkriminációtól szenvedett, egy oroszosítótól és egy ukrán nacionalistától. Novák Csaba Zoltán többszörösen tagolt tanulmányában mutatja be az erdélyi magyar kisebbség hányatott történetét, úgy, hogy sem a kulturális, sem a gazdasági fejlődést nem veszti teljesen szem elől. Ugyanakkor a kisebbséghez tartozó politikai és kulturális elit szerepvállalását, illúzióvesztését is legalább megemlíti. Tanulmánya végén utal az országban alkalmazott diszkriminációs technikák sokféleségére.

A rendszerváltás óta eltelt időszak bemutatását Bárdi Nándornak a budapesti kormányok magyarságpolitikáját tárgyaló tanulmánya kezdi. Bárdi egyrészt ismereti mindegyik kormány viszonyulását a szomszédos országok magyar kisebbségeihez az 1990-es kezdetektől egészen az Orbán-kormányokig, a magyarságpolitikának a nemzetközi viszonyokba való beágyazását, és így egy viszonyulás változását három évtized lefolyásán belül. E változás lényegét talán úgy lehet megfogni, ha szem előtt tartjuk, hogy míg az Antall-kormány számára világos volt, hogy a kisebbségek véleményének meghallgatása nélkül nem lehet róluk döntést hozni, addig az Orbán-kormányok 2022-re hatalmas anyagi összegek mozgósításával a kisebbségi eliteket maguktól függővé tették. Ezáltal csökkent a kisebbségi elitek

² Földes György: *Nemzet és hegemonia*. Budapest: Napvilág, 2021.

szerepe, amihez az is hozzájárult, hogy a budapesti magyarságpolitika nem szakpolitikai logikák szerint működik, hanem (a miniszterelnök mellett és alatt) egymással versengő csoportok alakítják azt. Bárdi tanulmányában kimutatja másrészt azt is, mennyire megnőtt a határon túli magyarok támogatása a magyar költségvetésben, mik a vitakérdések e támogatáspolitikán belül és hogyan illeszkedik e politika a magyar nemzetépítés folyamatába. A szlovákiai magyarság politikai stratégiáival ezek után Öllös László, az ukrajnai magyarokkal Fedinec Csilla, Erdéllyel Horváth István és a vajdasági kisebbségi magyarokkal Szerbhorváth György foglalkozik. Szerbhorváth áttekintésében visszanyúl a szocialista Jugoszlávia idejéig, a magyar kisebbség már akkortól számítható erodálásáig, bemutatja az 1990-ben beindult közösség-, párt- és társadalomszervezést, és kitér a délszláv háború hatására is. Mint e blokk legtöbb tanulmánya, Szerbhorváthé is a kisebbség negatív demográfiai folyamataira és az elvándorlás okozta alapvető problémákra hívja fel a figyelmet, hiszen „ez fogja meghatározni, hogy nemhogy újabb száz év múlva, de húsz-harminc év múlva majd miről beszélhetünk még“ (274.).

Végezetül a kötet utolsó blokkjából különlegesen érdemes Egry Gábor szövegét bemutatni, aki azon gondolkozik el, hogy „lehet-e a kisebbségtörténetből új, nagy történeti elbeszélés“-t létrehozni. Elvégre elégséges-e a kisebbségek történetét csupán az anyaországuk avagy a többségi nemzet történelmének függelékeként, kiegészítőjeként értelmezni? Nem kellene-e a kisebbségtörténetet önmagában művelni, vagy esetleg leválasztva a nemzeti történetírásról, nagyobb, kontinentális történetek, birodalmi históriák, illetve a globális és transznacionális történelem keretein belül írni és értelmezni? Ezen s hasonló megfontolásokon eltöprengve Egry egy léptékváltás mellett száll síkra, vagyis a kisebbségi csoportról való beszédmód helyett az egyéni viselkedés kutatását ajánlja. Azonkívül a (nemzet)állam új megközelítését tartja megfelelőnek, annak figyelembe vételét, kik és hogyan működtetik az államot, milyen módon kommunikál az adminisztráció a társadalommal. Mindezzel Egry lényegileg az eddig domináló kisebbségtörténet meghaladását kívánja, búcsúvétel az egyértelmű s nagy narratíváktól („kisebbség versus többség“, „anyaország – kisebbség – új ország“) és egy olyan kisebbségtörténetírást, amelyik dinamikusabb, inkább lokális szintű, és a hangsúlyt egyéni avagy csoportos mozgásterek és különböző szereplők kapcsolatrendszerének elemzésére helyezi.

Egry tanulmánya után ezen utolsó blokk többi szövege a szlovákiai magyar történetírást vizsgálja (Gaucsík István), az erdélyi magyar történetírás műhelyeivel (Fodor János) foglalkozik, illetve az erdélyi zsidók történetéről folyó kutatásokat (Gidó Attila) mutatja be. „Mi végre mindez?“ – teszi fel a jogos kérdést a kötetet záró tanulmányában Ablonczy Balázs. És újfent leszögezi azt, aminek természetesnek kellene lennie, ám hogy neki ezt le kellett írnia, bizonyítja, hogy sajnos sokak számára mégsem az: „Ezek a munkák nem a közvetlen döntéshozatalt segíthetik: [...] Történelmet nem azért írunk, hogy visszaszerezzük Hunyad vármegyét, háttéranyagot gyártsunk, vagy évfordulós beszédhez szállítsunk alapanyagot“.

(319.) Hanem Ablonczy is csatlakozik Egry Gábor megfontolásaihoz, és aláhúzza a nemzetközi szakirodalomhoz való csatlakozás szükségességét, vagyis a nemzetközi tudományos világ vérkeringésébe való bekapcsolódás fölöttébb szükséges mivoltát. Hogy ez (eltekintve néhány szerzőtől) elmaradt, azt felrója a magyar kisebbségtörténészeknek.

Valóban érdekes az a szerep, amit a magyar kisebbségtörténetírás a nemzetközi porondon játszik. Kétségen kívül áll, hogy a nemzetközi tudományos világ odafigyel rá, amennyiben eredményeit és eredeti meglátásait egy nyugati nyelven (is) ismerteti. Legjobb példa erre az az elismerés, hogy 2011 szeptemberében német kisebbségkutatók Bárdi Nándor, Török Zsuzsanna és e recenzió szerzőjének (németül és angolul publikált) kutatásai eredményei kapcsán tartottak konferenciát a „nemzeti kisebbségek politikai stratégiái“-ról.³ Ugyanakkor példának okáért Egry Gábor valóban évente publikál rangos angol nyelvű folyóiratokban kisebbségtörténeti témákról, és több éve kutatja a birodalmi átmenetek helyi lecsapódását egy transznacionális projekt keretén belül egy nemzetközi kutatócsoporttal.⁴ Ám az is megjegyezhető, hogy az említett német konferencián magyar kutató nem adott elő (így a magyar kisebbségről sem volt előadás), hogy Egry nemzetközi publikációi meglátásom szerint inkább a kivételt képezik, és komoly(abb) kisebbségtörténeti monográfia világnyelven Hunyadi Attila 2016-os publikációja óta a recenzens tudomása szerint nemigen jelent meg.⁵ (Hogy a kisebbségtörténet magyar művelőinek szintén szükséges [lenne] a releváns nemzetközi szakirodalmat beépíteni munkásságukba, magától értetődő, és csak zárójelben jegyzem meg.)

Mit ad e kötet (új) az olvasónak? Egy hagyományos, hasznos és a nagyközönség számára tanulságos áttekintést és összefoglalást a magyar kisebbségek első száz évéről – madártávlatból. Vagyis fejezetekre és korszakokra lebontva egy-egy bevezetést az illető kisebbség történetének egy-egy szakaszába. Lévén, hogy a legtöbb tanulmány az előadott szöveg szerkesztett, lábjegyzetekkel ellátott és legfennebb itt-ott kibővített változata (a tanulmányok átlaghossza 12–14 oldal), a szerzők részletekbe nem bocsátkozhattak. Mivel a konferencia egy évszázadot és négy ország kisebbségének történetét kívánta áttekinteni, és szinte harminc előadás hangzott el, érthető módon egy sor részkérdés meg sem említődött. Persze könnyű lenne hiányolni például a gazdaság-, irodalom-, szellem-, avagy mentalitástörténetet és felróni a politikaközpontúságot. A kisebbségek kisebbségei (zsidók, romák, melegek stb.), a nők úgyszintén nincsenek reprezentálva, avagy a kisebbségek

³ Beer, Mathias –Dyroff, Stefan (Hrsg.): *Politische Strategien nationaler Minderheiten in der Zwischenkriegszeit*. München: De Gruyter, 2013. [Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 42].

⁴ Egry tanulmányait mind felsorolni lehetetlen lenne; lásd m2.mtmt.hu/api/author/10012760.

⁵ Hunyadi, Attila: *Cooperative networks in Transylvania belonging to Hungary and Romania: Nation-building and modernization by cooperatives in Transylvania as part of Hungary (1867–1918) and Romania (1918–1940)*. Saarbrücken. 2016.

emigráns közösségei (vajdasági magyarok mint nyugat-európai munkavállalók stb.). A kisebbségi-többségi viszonyról is alig-alig, inkább elvétve és főleg az utolsó blokkból tudunk meg valamit. Személyekről, személyes viszonyrendszerekről, informális kijárási helyzetekről, közvetítő emberekről és viszonyokról, a hétköznapiak lokális működéséről (és működtetőiről) semmit sem tudunk meg. Figyelembe véve, hogy a konferencia 2022-ben volt, vagyis az orosz–ukrán háború kitörése után, felmerülhet a kérdés, nem kellett volna-e a háború implikációit a kisebbségi kérdést illetően (illetve erősebben) tematizálni. Ám ugyanakkor az is világos, hogy egy olyan, részletekbe menő kötet, amely mindezt figyelembe vette volna, nagyobb előkészítést és konferenciát igényelt volna. Mégis e hiányosságok világitanak rá a fennebb említett Bárdi–Fedinec–Szarka-kötet hiánypótló mivoltára és arra, mennyire megfontolandó Egry mondanivalója a kisebbségtörténet jelenlegi állásának és domináló narratíváinak meghaladásáról.

CONTENTS

GERMANY AND ITS ETHNIC GROUPS

- SZABOLCS CZÁBOCZKY
The Early Activities of the Deutscher Kulturverband and
the Deutscher Turnverein in the Spiš region (1922–1935) 3
- ERIK MARUSZICS
Organizational Efforts of the Volksbund in Transcarpathia (1938–1944) 28
- KARL DIETER UESSELER
Language policy and identity management. German educational
support in Hungarian schools during the regime change 60

SCHOOL IN THE EPIDEMIC

- CSILLA ZSIGMOND
The Educational Challenges of Disadvantaged Pupils in the COVID-19
Crisis – A Review of the Literature 85
- NÓRA MENICH
The Situation of Children With Disabilities and Special Educational
Needs and their Families During the COVID-19 Epidemic in Europe 104
- ÁGNES LUX
The Educational Legislative Environment of the COVID-19 Epidemic
in Hungary 129
- SZILVIA NÉMETH
Local Institutional Practice During and After the Epidemic –
in the Konrád Ignác Primary School in Kétújfalu 149
- ATTILA PAPP Z.
Local Hope After Crisis: The School of Atelep During
and After COVID-19 177

WORKSHOP

- ANDREA JUHÁSZ
I do not Think of Going Home – Ignotus in the Editorial Offices
of the Keleti Újság in Cluj and the Kassai Napló
in Slovenská (1922–1923) 197

CRITIQUE

- ISTVÁN GAUCSÍK
From Faded Colours: Social History 221
Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vésztele át a polgárság az első világháborút?* [How did the bourgeoisie survive the First World War?] Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.
- KÁLMÁN BALLA
Blue is my tent, recece... 230
Szabolcs Czáboczký. *Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*. [Chapters from the history of the Hungarian youth club movement in Czechoslovakia (1948-1992).] Pozsony: Phoenix Polgári Társulás – Phoenix Library, 2021.
- JUDIT TÓTH
The Equality and Effectiveness of Minority Suffrage is
Not a Fundamental Right Either 247
Kállai Péter: *Nemzetiségi (külön)jogok Kelet- és Közép-Európában. Kisebbségi Jogi Index, Fókuszban a parlamenti képviselő.* [Nationality (special) rights in Eastern and Central Europe. Minority Rights Index, Focus on parliamentary representation.] ELTE Eötvös Kiadó, 2022.
- GÁBOR KOVÁCS
Totalitarizmus, civilizáció, kereszténység. 255
Leszek Kolakowski: A civilizáció a vádlottak padján. Korrekt nézeteim mindenről [Totalitarianism, Civilization, Christianity. „My correct views on everything”]. Budapest: Rubicon Institute, 2023.
- FERENC HORVÁTH SZ.
Kisebbségek madártávlatból. 262
Magyar Kisebbségek 100 éve. A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok osztályának 2022. szeptember 22–23-ai konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változat [Minorities from a bird’s eye view. The 100 Years of Hungarian Minorities. An edited version of the lectures delivered at the conference of the Department of Philosophy and Historical Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, 22-23 September 2022.] Compiled by Ignác Romsics, edited by Gyöngy Kovács Kiss. Kolozsvár: Korunk-Komp-Press, 2023.